

ISSN: 2617-4162 (Print)

ISSN: 2617-4170 (Online)

DOI 10.32518/2617-4162-2020-2

Соціально-правові студії

Науково-аналітичний журнал

Випуск 2 (8)

Львів 2020

УДК 33+34+159.9](051)
С69

Соціально-правові студії : науково-аналітичний журнал / гол. ред. О. Балинська. Львів : ЛьвДУВС, 2020. Вип. 2 (8). 232 с.

С69

Виходить чотири рази на рік.

Засновник – Львівський державний університет внутрішніх справ.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет
Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол від 24 червня 2020 року № 11)

Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ від 16.10.2018 № 23590-13430Р

Адреса редакції:

Вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79007, Україна

Тел.: +380 (32) 233-20-80

Веб-сайт: www2.lvduvs.edu.ua / <http://www2.lvduvs.edu.ua/sotsialno-pravovi-studii-arkhiv>

E-mail: Social.Legal.Studios@gmail.com

Науково-аналітичний журнал «Соціально-правові студії» внесено до:

- Переліку наукових фахових видань України категорії «Б»:
 - з юридичних наук у галузях 081 Право та 262 Правоохоронна діяльність (наказ МОН від 18.12.2018 № 1412);
 - з економічних наук у галузях 051 Економіка, 072 Фінанси, банківська справа та страхування, 073 Менеджмент (наказ МОН від 15.10.2019 № 1301);
 - зі соціальних та поведінкових наук у галузі 053 Психологія (наказ МОН від 28.12.2019 № 1643)
- Платформи «Наукова періодика України» Національної бібліотеки України ім. Вернадського
- Реєстру Агенції організацій Crossref Open Citation Index (COCI) Міжнародної асоціації видавничої цитованості (Publishers International Linking Association – PILA)
- Вільної доступної пошукової системи Google Scholar
- Міжнародного електронного репозитарію (Ranking Web of Repositories)
- Репозитарію Центрально- та Східноєвропейської електронної бібліотеки (Central and Eastern European Online Library – CEEOL)
- Міжнародної наукометричної бази даних Index Copernicus Journal Master List

Науково-аналітичний журнал «Соціально-правові студії» співпрацює з Антиплагіатною інтернет-системою Strike-Plagiarism

У публікаціях висловлено позицію авторів, яку не завжди поділяє редакційна колегія. Відповідальність за достовірність фактів, статистичних даних, точність викладеного матеріалу покладається на авторів і рецензентів.

Під час передруку матеріалів посилання на Журнал обов'язкове.

Рукописи не повертаються.

УДК 33+34+159.9](051)

© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2020

ISSN: 2617-4162 (Print)

ISSN: 2617-4170 (Online)

DOI 10.32518/2617-4162-2020-2

Social & Legal Studios

Scientific and Analytical Journal

Issue 2 (8)

Lviv 2020

UDC 33+34+159.9](051)
C69

Social & Legal Studios : scientific and analytical journal / Chief Editor O. Balynska. Lviv : LvSUUA, 2020. Issue 2 (8). 232 p.

It is published four times a year.
The founder is Lviv State University of Internal Affairs.

Recommended for publication and distribution via the Internet
by the Academic Council of Lviv State University of Internal Affairs
(*Minutes of June 24, 2020 No. 11*)

Certificate of state registration from 16.10.2018 № 23590-13430P

Editorial addresses:

Horodotska Str., 26, Lviv, 79007, Ukraine

Tel.: +380 (32) 233-20-80

Website: www2.lvduvs.edu.ua / <http://www2.lvduvs.edu.ua/sotsialno-pravovi-studii-arkhiv>

E-mail: Social.Legal.Studios@gmail.com

The scientific and analytical magazine «Social & Legal Studios» has been included in:

- In the list of scientific professional publications of Ukraine of category «B»:
 - of juridical sciences in the fields of 081 Law and 262 Law Enforcement (The Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 1412 of December 18, 2018);
 - of economic sciences in the fields of 051 Economics, 072 Finance, Banking and Insurance, 073 Management (The Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 1301 of October 15, 2019);
 - of social and behavioral sciences in the field of 053 Psychology (The Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 1643 of December 28, 2019)
- Platform «Scientific Periodicals of Ukraine» by the National Library of Ukraine named after Vernadsky
- The Register of Agency Organizations Crossref Open Citation Index (COCI) of Publishers International Linking Association – PILA
- Free available Google Scholar search engine
- International Electronic Repository (Ranking Web of Repositories)
- Repository of Central and Eastern European Online Library (CEEOL)
- The International Scientific Center of the Index Copernicus Journal Master List

Scientific and analytical journal «Social & Legal Studios» cooperates with anti-plagiarism Internet-system Strike-Plagiarism.

The publications state the position of the authors, which is not always shared by the editorial board. Responsibility for the correctness of facts, statistics, and accuracy of the presented material relies on the authors and reviewers.

During the re-printing of materials reference to the Journal is required.

Manuscripts are not returned.

UDK 33+34+159.9](051)

© Lviv State University
of Internal Affairs, 2020

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
науково-аналітичного журналу
«Соціально-правові студії»

Головний редактор – **Балинська Ольга**, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії наук вищої освіти України, дійсний член Міжнародної академії інформатики (Львів, Україна)

Заступник головного редактора – **Ревак Ірина**, доктор економічних наук, професор (Львів, Україна)

Відповідальний секретар – **Огірко Ольга**, кандидат технічних наук, доцент (Львів, Україна)

Члени редакційної колегії:

Алієв Назім (Əliyev Nazim), доктор юридичних наук, доцент (Баку, Республіка Азербайджан);

Бошкович Александер (Bosković Aleksandar), доктор філософії, доцент (Белград, Республіка Сербія);

Радович-Стоянович Єлена (Radović-Stojanović Jelena), доктор філософії, доцент, член Наукового товариства економістів Сербії (Белград, Республіка Сербія);

Пітер Магдалена (Pyter Magdalena), доктор габілітований, доцент, менеджер з пропаганди науки (Люблін, Республіка Польща);

Чепіль Марія (Czepil Maria), доктор габілітований, професор, менеджер з пропаганди науки (Люблін, Республіка Польща);

Вішнівські Бернад (Wiśniewski Bernard), доктор габілітований, професор, інженер (Щитно, Республіка Польща);

Фалдовські Марек (Faldowski Marek), доктор габілітований, член Польського товариства наук безпеки, член Ради з питань науки і технологій Національного начальника поліції, член наукової ради Центральної лабораторії криміналістики (Щитно, Республіка Польща);

Бліхар В'ячеслав, доктор філософських наук, професор (Львів, Україна);

Гришук Віктор, доктор юридичних наук, професор, академік Академії наук вищої освіти України, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України (Львів, Україна);

Живко Зінаїда, доктор економічних наук, професор, академік Академії економічних наук України та Академії наук вищої освіти України, дійсний член Міжнародної академії інформатики (Львів, Україна);

Ковальчук Зоряна, доктор психологічних наук, професор (Львів, Україна);

Копитко Марта, доктор економічних наук, професор (Львів, Україна);

Мовчан Анатолій, доктор юридичних наук, професор (Львів, Україна);

Пушак Ярослав, доктор економічних наук, професор (Львів, Україна);

Сковронська Ірина, кандидат філологічних наук, доцент (Львів, Україна);

Шопіна Ірина, доктор юридичних наук, професор (Львів, Україна);

Ващенко Ірина, доктор психологічних наук, професор (Київ, Україна);

Галян Ігор, доктор психологічних наук, професор (Дрогобич, Україна);

Лефтеров Василь, доктор психологічних наук, професор (Одеса, Україна);

Флейчук Марія, доктор економічних наук, професор, академік Академії наук вищої освіти України (Львів, Україна).

EDITORIAL BOARD
of scientific and analytical journal
«Social & Legal Studies»

Editor-in-Chief – **Balynska Olha**, Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Higher Education of Ukraine, Full Member of the International Academy of Informatics (Lviv, Ukraine)

Deputy Editor-in-Chief – **Revak Iryna**, Doctor of Economic Sciences, Professor (Lviv, Ukraine)

Executive Secretary – **Ohirko Olha**, Candidate of Technical Sciences, Associate Professor (Lviv, Ukraine)

Members of the editorial board:

Aliyev Nazim, Doctor of Law, Associate Professor (Baku, the Republic of Azerbaijan);

Boshkovych Aleksander, Doctor of Philosophy, Associate Professor (Belgrade, the Republic of Serbia);

Radovych-Stoianovych Yelena, Doctor of Philosophy, Associate Professor, Member of the Scientific Society of Economists of Serbia (Belgrade, the Republic of Serbia);

Pyter Magdalena, Habilitated Doctor, Associate Professor, Science Promotion Manager (Lublin, the Republic of Poland);

Chepil Maria, Habilitated Doctor, Professor, Science Promotion Manager (Lublin, the Republic of Poland);

Vishnievski Bernard, Habilitated Doctor, Professor, Engineer, (Shchytno, the Republic of Poland);

Faldovski Marek, Habilitated Doctor, member of the Polish Society of Security Sciences, member of Council of Sciences and Technologies of the National Police Chief, member of the Scientific Council of the Central Forensic Laboratory (Shchytno, the Republic of Poland);

Blikhar Viacheslav, Doctor of Philosophy, Professor (Lviv, Ukraine);

Hryshchuk Viktor, Doctor of Law, Professor, Academician of the Academy of Sciences of Higher Education of Ukraine, Associate Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (Lviv, Ukraine);

Zhyvko Zinaida, Doctor of Economic Sciences, Professor, Academician of the Academy of Economic Sciences of Ukraine and the Academy of Sciences of Higher Education of Ukraine, active member of the International Academy of Informatics (Lviv, Ukraine);

Kovalchuk Zoriana, Doctor of Psychological Sciences, Professor (Lviv, Ukraine);

Kopytko Marta, Professor of Management Department of Lviv State University of Internal Affairs, Doctor of Economic Sciences, Professor (Lviv, Ukraine);

Movchan Anatoliy, Doctor of Law, Professor (Lviv, Ukraine);

Pushak Yaroslav, Doctor of Economic Sciences, Professor (Lviv, Ukraine);

Skovronska Iryna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor (Lviv, Ukraine);

Shopina Iryna, Doctor of Law, Professor (Lviv, Ukraine);

Vashchenko Iryna, Doctor of Psychological Sciences, Professor (Kyiv, Ukraine);

Halyan Ihor, Doctor of Psychological Sciences, Professor (Drohobych, Ukraine);

Lefterov Vasyl, Doctor of Psychological Sciences, Professor (Odessa, Ukraine);

Fleichuk Maria, Doctor of Economic Sciences, Professor, Academician of the Academy of Sciences of Higher Education of Ukraine (Lviv, Ukraine).

Розділ 1

Проблеми реалізації права: теорія та історія

Chapter 1

Problems of Realization of Law: Theory and History

UDC (УДК) 340. 002.6:004:342.1; 340. 12
JEL Classification: K10; K23; K30; K39

Ковалів Мирослав Володимирович,

кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: mkovaliv@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-9730-8401

Єсімов Сергій Сергійович,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: esimov_ss@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-9327-0071

Кравчук Світлана Миколаївна,

здобувач наукового ступеня
доктора філософії у галузі права
кафедри історії держави, права та політико-правових учень
Львівського національного університету ім. Івана Франка;
старший викладач кафедри суспільно-гуманітарних наук
Української академії друкарства;
присяжна суддя Шевченківського районного суду м. Львова
(Львів, Україна)
e-mail: lanpravot@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3485-1343

**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО
РЕГУЛЮВАННЯ СИСТЕМ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ
ЩОДО ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИ У КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ
ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ**

Анотація. Штучний інтелект як технологія є затребуваним на сучасному етапі розвитку суспільства. Виникає проблема застосування правових норм, зокрема міжнародного права, під час вирішення питань, які об'єктивують сутність і технічні характеристики використання штучного інтелекту. Вказано, що розвиток правового регулювання систем штучного інтелекту, створених для ідентифікації особи, потребує конкретизації технічного регулювання. Зміст проблеми полягає у складнощях застосування наявних норм права з питань регулювання ідентифікації особи системами штучного інтелекту. Тому важливого значення в умовах сьогодення набуває потреба вдосконалення законодавства в цій галузі. Запропоновано головні напрями формування законодавчого забезпечення використання систем штучного інтелекту для ідентифікації особи з урахуванням специфіки застосування органами виконавчої влади.

Ключові поняття: штучний інтелект, ідентифікація особистості, правове регулювання, правові відносини, Європейський Союз.

Kovaliv Myroslav,
PhD (Law), Professor,
Head of the Department
of Administrative-Legal Disciplines,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: mkovaliv@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-9730-8401

Yesimov Serhii,
PhD (Law), Associate Professor,
Associate Professor of the Department
of Administrative-Legal Disciplines,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: esimov_ss@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-9327-0071

Kravchuk Svetlana,
Postgraduate Student
of the Department of State History,
Law and Political and Legal Studies,
Ivan Franko National University of Lviv;
Senior Lecturer of the Department
of Social Sciences and Humanities,
Ukrainian Academy of Printing;
Juror of the Shevchenko District Court of Lviv
(Lviv, Ukraine)
e-mail: lanpravot@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3485-1343

THEORETICAL BASES OF LEGAL REGULATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE SYSTEMS FOR IDENTIFICATION IN THE CONTEXT OF THE ACTIVITIES OF EXECUTIVE AUTHORITIES

Abstract. At the present stage of social development, artificial intelligence as a technology is particularly in demand. In this regard, there is the problem of application of legal norms, including international law when deciding issues that concern the nature and technical characteristics of the use of artificial intelligence.

The purpose of the article is to investigate some aspects of the existing legal regulation, theoretical and legal analysis of the development of the legal regulation of artificial intelligence systems; consideration of doctrinal approaches to understanding the place of artificial intelligence in legal relationships.

General scientific methods are used: logical, systemic, general sociological and special scientific methods: normative-dogmatic, concretization and technical and legal analysis. Certain epistemological categories are considered. An approach that assumes the presence of a particular subject of research is applied – theoretical and legal foundations of legal regulation of artificial intelligence systems regarding the identification of a person in the context of the activity of executive authorities.

The legislation in the sphere of legal regulation of artificial intelligence of the European Union is investigated. A variety of approaches to the classification properties of artificial intelligence is described. Certain synthetic knowledge, which is the result of the mediation of administrative law and theory of law, is acquired. It is proved that the development of legal regulation of systems of artificial intellect to identify the person requires the specification of technical regulation.

The substance of the problem lies in the difficulty of applying the existing rules of law to regulate the identification of a person by artificial intelligence systems. Therefore, the need to improve legislation in this field becomes essential in the context of today. The main directions of the formation of legislative provision

concerning the use of artificial intelligence systems for the identification of a person are proposed, taking into account the specificity of application by the executive authorities.

Key concepts: artificial intelligence, identity, legal regulation, legal relations, European Union.

DOI 10.32518/2617-4162-2020-2-8-15

Introduction

Legal information research offers great opportunities to improve the quality of understanding of legal phenomena and processes related to the introduction of artificial intelligence into legal practice, the development of the «digital state», improving the efficiency of law and government. The effectiveness of public policy in the area of administrative and criminal liability and the consistent implementation of the principles of lawfulness and inevitability of punishment depend on the timely identification and identification of the person. Solving the problem of identification and identification is possible with the use of artificial intelligence technologies currently being developed in the EU Member States, USA, South Korea. The presentation of the material is generally theoretical in content, and the result is methodological for the subject area of law.

New technologies do not necessarily require special or new rules. The available legal concepts are quite flexible and general, so they can adapt to new scenarios of technology development. However, the implications of technological advances in artificial intelligence related to independently operated devices are so unpredictable that the current legal framework is far from covering them. In the conditions of complication, decentralization, autonomization of artificial intelligence technologies, it is becoming more and more difficult to establish human control over certain results, which requires mandatory legal regulation.

Significant contribution to the development of Ukrainian information law, including on the right regulation of information technology, artificial intelligence systems, the development of the theory of legal relations in the specified field of public activity, made by the following scientists: V. Averyanov, O. Andriyko, O. Baranov, V. Brizhko, N. Bortnik L. Bila, V. Garashchuk, A. Marashchuk, V. Ortinsky, O. Ostapenko, E. Kharitonov and others.

Artificial intelligence as a phenomenon of engineering thought is experiencing a period of intense development. This is achieved through the development of new types of neural networks, control through entropy technology and other information and communication technologies. However, the issue of legal regulation of this phenomenon, its foundations and conditions of existence, integration into other systems remains unresolved.

The purpose of the article is to investigate the theoretical foundations of the legal regulation of artificial intelligence systems for the identification of a person in the context of the activity of executive bodies.

1. European Union Documents as the Basis for the Regulation of Artificial Intelligence in Ukraine

The implementation of the Association Agreement concluded between Ukraine on the one hand and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand, provides for the adaptation of the Ukrainian legislation to the requirements of the European Union, not only on the topics provided in it, but in those directions of development of socio-economic sphere which become priority in connection with the development of scientific and technological progress, especially in the sphere of information and communication technologies, biotechnics, nanotechnologies.

Since 2018, the European Union has launched a large-scale AI4EU (Artificial Intelligence for the European Union) program [1]. The resolution of the European Parliament on European industrial policy in the field of artificial intelligence established general provisions of a recommendatory nature [2].

An important document for the use of artificial intelligence technologies is the Ethics Guidelines for Artificial Intelligence adopted in the European Union [3].

The guidelines, as a normative document, set the general three principles of artificial intelligence, which can be formulated as: do good, do no harm, work transparently. These principles will allow developing technologies of artificial intelligence. The management sets general rules for the development of technologies: they must be safe, accountable, non-discriminatory and controllable.

These European Union documents are the basic legal basis for the legal regulation of artificial intelligence. The initial path to legal regulation proposed in European Union countries is natural, but it does not take into account the risks arising from the use of artificial intelligence.

2. Legal implementation of artificial intelligence in Ukraine and its practical content

Artificial intelligence can be applied in the field of identification and identification of a person,

computer monitoring, where the development of information and communication technologies can produce legally significant results. This approach is exemplified in the Smart City concept, where intelligent systems should become an integral part of everyday life, including the use of artificial intelligence systems for pattern recognition and search.

Artificial intelligence technologies are intensively developing in Ukraine. The Concept of Development of the Digital Economy and Society of Ukraine for 2018–2020 and the Action Plan for its Implementation, approved by the Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine of January 17, 2018 № 67-p, do not directly indicate artificial intelligence technologies, but the Program of the Cabinet of Ministers of Ukraine is approved 29 September 2019, in paragraph 14.1, provides for the development of modern electronic means of identification [4; 5].

3. Theoretical, legal and sectoral aspects of artificial intelligence

In the context of information technology theory and systems, artificial intelligence is an automated software control, in which algorithms are not set in advance, but are created directly by the system independently based on coded descriptions of various kinds of purpose based on the information base regarding the external environment.

According to A. Baranov, artificial intelligence is the development of a flexible agent capable of adapting to different situations that were previously unknown and not learned through experience and to achieve a goal that is unavailable to traditional computer systems [6].

Operators conditionally divide artificial intelligence into «weak» («narrow»), «strong» («broad»), «artificial super intelligence»: the first implemented in systems designed to solve certain types of problems; the second and third include systems that have generalized cognitive abilities, are not limited in scope, differ in the use of neural network technologies [6].

The use of artificial intelligence to identify and identify a person is of practical importance for providing various types of security – public, educational, environmental, transport, road and others.

Video surveillance systems used to detect traffic violations that enable the identification of a vehicle widely used in the Member States of the European Union to ensure road safety can be compared to the systems of identification created based on artificial intelligence.

In Ukraine, these activities are regulated only in the Code of Administrative Offenses in the context of administrative liability for violations of certain traffic rules, not covering the full variety of administrative offenses in the specified field.

At the same time, there is a lack of legal regulation of administrative procedures for the implementation of administrative responsibility, no regulation of technical aspects in the context of the Law of Ukraine of 6 June 2019 «On Amendments to certain Legislative Acts of Ukraine on the Implementation of Acts of the European Union Legislation in the Field of Technical Regulation» allows to apply modern technologies on state highways [7].

These systems cannot be categorized directly as «weak» artificial intelligence, but given to a certain extent shows the approach of the legislator to solve the problems of legal regulation of the use of information and communication technologies.

The recommendations of the parliamentary Assembly of the Council of Europe, «Technological convergence, artificial intelligence, and human rights» (Technological convergence, artificial intelligence and human rights) dated April 28, 2017, indicated that the responsibility for the acts of artificial intelligence lies with the person regardless of the circumstances of the incident, and even links to independence taken by artificial intelligence solutions can't fire the creators, owners and operators from liability [8].

Artificial intelligence as the combination of mathematical software and dynamic logic is objectively, there is a technique that has the ability of a certain kind of influence on material objects, which form the basis of a legal fact. Artificial intelligence really have the ability to analyse and draw up a behavioural algorithm independent of software algorithms, so it requires legal regulation.

In the context of researches by O. Baranov «the Internet of things (IoT): regulation of the provision of services by robots with artificial intelligence»: the subjects of legal relations are individuals; the object of legal relations is a complex object that defines and identifieret a natural person; the contents of the main legal relationship is legal norms of national legislation, in the General mode of regulation are related to such activities; the content of information legal relations is the rights, duties and responsibility of subjects in the process of informational interaction [9, p. 51].

Information in the use of artificial intelligence technologies are adapted. At the initial stage of the contract, they remain unchanged, that is, information relations are made directly between the subjects of legal relations. Nevertheless, in terms of identification, that is, in terms of performing local tasks, information exchange is done between the elements of artificial intelligence through the generation and forwarding data messages via the data network without direct participation of legal entities [9, p. 51].

The theory allows for cases where relationships are not directly the subject of these relations, and its representative, who shall have the appropriate powers. But, in these cases, a representative of an entity, can only act strictly within the powers granted to him or the law, or subject to, and exclusively in the interests of the subject which it represents. In the Ukrainian legislation such a provision is enshrined in article 237 of «the Notion and grounds for representation» of the Civil code of Ukraine [10]. Enough detailed understanding of the Institute mission, as a legal phenomenon, the E. Kharitonov [9, p. 53].

Sharing E. Kharitonov's views on the content of the institution of representation, for the purpose of the following studies, we will make regular definitions: direct legal relations are legal relations that are realized directly by the subjects in the presence of information interaction between them; mediated legal relations are legal relationships that are realized indirectly by representatives on the basis of delegation to the subjects of these legal relations of a certain part of the rights and obligations in the presence of informational interaction both between representatives and between subjects. Indirect legal relationships are legal relationships in which one of the entities participates through a representative; Hybrid relationships are complex, complex legal relationships in which the subjects are directly involved in one part of the public relations and the other part of the public relations between the subjects is carried out without their participation through intermediaries. Hybrid legal relationships according to legal nature are always a set of direct and indirect legal relationships [9, p. 53].

The regulation of artificial intelligence systems for hybrid legal relationships can be constructed by analogy with the law of Ukraine "On Technical Regulations and Conformity Assessment", which includes regulating the use of subjects and technologies and the activities of entities. For this purpose it is expedient to study the technical and technological principles of the investigated technology with the use of artificial intelligence systems, that is, an approximate description of the phenomena of the outside world expressed in mathematical symbols and methods of implementation of information technology and communication components. Possible models of the psychological reaction of society to artificial intelligence technology should be explored.

4. The interaction of artificial intelligence and human beings is a requirement of time that necessitates perfect legal regulation

On the basis of the main European Union document in the field under study – Ethics Guidelines

for Artificial Intelligence, it is advisable to formulate legal rules governing the basic aspects of human-artificial intelligence systems' interaction with respect to the identification of individuals and certain aspects of legal importance in the various areas of application of the method of identification of the person (education, law enforcement, health care, etc.).

As an example of legal regulation on the identification and identification of a person, it is advisable to cite the Law of Ukraine «On the Unified State Demographic Register and documents confirming the citizenship of Ukraine, certifying the person or his special status», which allows in a number of cases to establish an individual [11]. For the Unified State Demographic Register and the document confirming the citizenship of Ukraine, a certificate or a special status is developed software that allows to identify a person without the possibility of leaking personal data or other data, the free distribution of which is prohibited. Access of the human operator to the personal database is difficult or excluded.

However, this regulation cannot be attributed to the regulation of artificial intelligence technologies as it does not reveal the basic features of artificial intelligence as a complex cybernetic software-hardware system with functional architecture and own computing power of the necessary capacities and speed, possessing properties to perceive, to perceive, to analyse, evaluate and model surrounding images and symbols.

At the same time, the interests of the development of information and communication technologies regarding the identification of individuals and protection of privacy may be at odds, since measures of integration, multi functionality, autonomy of artificial intelligence technologies and their purpose may differ. Another aspect related to legal regulation is the complexity of verifying the grounds for artificial intelligence decisions. In the structure of the artificial neural network with the complexity of artificial intelligence systems, the number of questions about the possibilities of perception and conscious activity increases.

5. Disadvantages of administrative and legal regulation of artificial intelligence and taking into account prognostic risks in the formation of the main directions of the legal activity of the state

Traditional administrative systems tend to be overly rigid, bureaucratic, and slow to adapt to new realities. This is a particular problem when managing new technologies to which artificial intelligence belongs. The implementation of effective state policy in the field of artificial intelligence application and the creation of appropriate legal

regulation are necessary to ensure privacy, protection of intellectual rights, and ensure cyber security.

D. V. Bakhtyev notes that artificial intelligence is an extremely powerful technology that directly or indirectly affects most areas of human life, so it is extremely important to develop and study the ethical foundations of the functioning of such systems. Understanding the possible risks will help to ensure the readiness of society and the state for the development and dissemination of artificial intelligence technologies. Legal regulation should be preceded by serious scientific work on the study of cultural, ethical, psychological and other social foundations for the rational, prudent application of the technologies outlined in the article, including risk prediction, preparedness for negative consequences and possible reactions of society. In order for artificial intelligence technologies to be fully recognized, a number of conditions are required. They can be classified as certain important areas of regulatory and other activities of the state. The most important of these are ensuring transparency, the content of which is to explain the need to obtain and use volumetric data; implementation and application of the relevant code of ethics; doing public outreach, etc. [12, p. 11].

The concept of development of the digital economy and society of Ukraine for 2018–2020 and approval of the Action Plan for its implementation provide for the use of the state regulatory framework for regulating the use of information and communication technologies [4]. In this context, the role of European Union law is to coordinate the development of legal regulation; in the development of European-level guidelines for the integration of fundamental values in the development of autonomous systems using artificial intelligence, including the identification and identification of persons; adaptation of existing norms; in filling the gaps in legal regulation; in developing and adopting regulatory and legal regulation of responsibility in the use of artificial intelligence technologies for the identification of a person.

I. Pongkin, A. Redkina note that artificial intelligence is intensively generating new significant challenges related to risks and extremely difficult to calculate, creating an unprecedented amount of uncertainty. Legal regulation in this area is not just in time, but today it is hopelessly behind technological development. The legal position of artificial intelligence depends on the degree and nature of autonomy of artificial intelligence (artificial intelligence system) from a person [13, p. 105].

Artificial intelligence technologies cover not only the field of mathematical programming, but also require an appropriate information infrastructure. In the context of normative consolidation of the term information system – technology

of artificial intelligence – is an organizational and technical system of information processing with the help of technical and software tools representing a certain information infrastructure [14].

The use of artificial intelligence technologies to identify people requires the development of information infrastructure. The G20 Summit of Heads of State on 08 July 2017 adopted the G20 Leader Declaration – a programmatic document for building a modern society based on the introduction of digital technologies. The Declaration proposed the development of a digital ID system by 2030 [15]. Technology is ahead of this deadline.

Legislative consolidation of the legal regime of functioning and use of infrastructure (systems) of artificial intelligence should include civil and public law rules; should ensure that artificial intelligence provisions are developed in accordance with existing public and private law sectors. This view is very important and should be taken into account by technical experts in creating large network systems that create products with special physical properties and are designed to take care not only of their functionality, but also human security and inviolability of its fundamental rights and freedoms [16, p. 61].

Conclusions

Artificial intelligence is a central part of the digital transformation of the everyday industrial revolution and it can potentially have a significant impact on many spheres of life, including enlightenment, education. Taking into account the current tendencies of socio-economic development and the need to include artificial intelligence technologies in the management process of state regulation, it is necessary to develop a system of legal regulation that provides for the implementation of regulatory and security functions of the state, including control and supervisory activities in such fields as the identification of a person in application of artificial intelligence technologies.

The European practice of civil society for effective state regulation, while protecting human values, is guided by the concept of ensuring the fulfillments of mandatory requirements and the prevention of threats and risks of harming the socially significant interests of the individual and the state, as a special organization for the protection of its rights, society as a whole. Integration of artificial intelligence technologies into the activities of government bodies that perform managerial functions in the field of educational, social, law enforcement and other relations, including identification of a person, is an inevitable phenomenon, which at present does not have sufficient understanding in the rulemaking and scientific literature. The issue needs new scientific exploration.

Список використаних джерел

1. Євросоюз розпочинає цільову програму з розвитку штучного інтелекту. 10.01.2019. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/2616481-evrosouz-rozpocinae-cilovu-programu-z-rozvitku-stuchnogo-intelektu.html> (дата звернення: 02.02.2020).
2. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)). URL: http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html?redirect (дата звернення: 02.02.2020).
3. Artificial intelligence: Commission takes forward its work on ethics guidelines. European Commission. 8 April 2019. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_19_1893 (дата звернення: 02.02.2020).
4. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 р. № 67-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80> (дата звернення: 02.02.2020).
5. Про затвердження Програми діяльності Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 29.09.2019 р. № 849. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/849-2019-%D0%BF> (дата звернення: 02.02.2020).
6. Баранов О. А. Інтернет речей і штучний інтелект: витоки проблеми правового регулювання (частина 1). URL: <http://aphd.ua/publication-376/> (дата звернення: 02.02.2020).
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації актів законодавства Європейського Союзу у сфері технічного регулювання : Закон України від 06.06.2019 р. № 2740-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 28. Ст. 116.
8. Technological convergence, artificial intelligence and human rights. Recommendation 2102 (2017). Parliamentary Assembly. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=23726&lang=en#> (дата звернення: 02.02.2020).
9. Баранов О. А. Інтернет речей (IoT): регулювання надання послуг роботами зі штучним інтелектом. *Інформація і право*. 2018. № 4 (27). С. 46–70.
10. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 2740-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.
11. Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус : Закон України від 20.11.2012 р. № 5492-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 56. Ст. 716.
12. Бахтеєв Д. В. Риски и этико-правовые модели использования систем искусственного интеллекта. *Юридические исследования*. 2019. № 11. С. 1–11.
13. Понкин И. В., Редькина А. И. Искусственный интеллект с точки зрения права. *Вестник РУДН. Серия: Юридические науки*. 2018. Т. 22. № 1. С. 91–109.
14. Про затвердження Порядку взаємодії органів виконавчої влади з питань захисту державних інформаційних ресурсів в інформаційних та телекомунікаційних системах : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2012 р. № 1772. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1772-2002-п> (дата звернення: 02.02.2020).
15. G20 Leaders' declaration Building consensus for fair and sustainable development. URL: https://www.consilium.europa.eu/media/37247/buenos_aires_leaders_declaration.pdf (дата звернення: 02.02.2020).
16. Хлапонін Д. Ю. Механізми державного управління створенням та функціонуванням кіберфізичних систем : дис. ... канд. наук державного управління: 25.00.02. Київ, 2019. 245 с.

References

1. Yevrosyoyuz rozpochy'naye cil'ovu programu z rozvy'tku shtuchnogo intelektu [The EU is launching a targeted program on artificial intelligence development]. 10.01.2019. *Ukrinform*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/2616481-evrosouz-rozpocinae-cilovu-programu-z-rozvitku-stuchnogo-intelektu.html> [in Ukr.].
2. European Parliament resolution with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2017, February 16) (2015/2103, INL). Retrieved from http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html?redirect [in Ukr.].
3. Artificial intelligence: Commission takes forward its work on ethics guidelines. European Commission. (2019, April 8) Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_19_1893 [in Ukr.].
4. Pro sxvalennya Konceptiyi rozvy'tku cy'frovoyi ekonomiky' ta suspil'stva Ukrainy' na 2018–2020 roky' ta zatverdzhennya planu zaxodiv shhodo yiyi realizaciyi : Rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrainy' [On approval of the Concept of development of the digital economy and society of Ukraine for 2018–2020

- and approval of the plan of measures for its implementation: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine] vid 17.01.2018 r. № 67-r. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80> [in Ukr.].
5. Pro zatverdzhennya Programy' diyal'nosti Kabinetu Ministriv Ukrayiny': Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny' [On Approval of the Program of Activity of the Cabinet of Ministers of Ukraine: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine] vid 29.09.2019 r. № 849. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/849-2019-%D0%BF> [in Ukr.].
 6. Baranov, O. A. Internet rechey i shtuchny'j intelekt: vy'toky' problemy' pravovogo regulyuvannya (chasty'na 1) [The Internet of Things and Artificial Intelligence: The Origins of the Problem of Legal Regulation (Part 1)]. Retrieved from <http://aphd.ua/publication-376/> [in Ukr.].
 7. Pro vnesennya zmin do deyaky'x zakonodavchy'x aktiv Ukrayiny' shhodo implementaciyi aktiv zakonodavstva Yevropejs'kogo Soyuzu u sferi texnichnogo regulyuvannya : Zakon Ukrayiny' [On Amendments to Some Legislative Acts of Ukraine on the Implementation of Acts of the European Union Legislation in the Field of Technical Regulation: Law of Ukraine] vid 06.06.2019 r. № 2740-VIII. *Vidomosti Verxovnoyi Rady' Ukrayiny' (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 28. St. 116 [in Ukr.].
 8. Technological convergence, artificial intelligence and human rights. Recommendation 2102 (2017). Parliamentary Assembly. Retrieved from <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=23726&lang=en#> [in Ukr.].
 9. Baranov, O. A. (2018). Internet rechey (IoT): regulyuvannya nadannya poslug robotamy' zi shtuchny'm intelektom [Internet of Things (IoT): regulating the provision of AI services]. *Informaciya i pravo (Information and law)*, 4 (27), 46–70 [in Ukr.].
 10. Cy'vil'ny'j kodeks Ukrayiny': Zakon Ukrayiny' [Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine] vid 16.01.2003 r. № 2740-VIII. *Vidomosti Verxovnoyi Rady' Ukrayiny' (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 40–44, St. 356 [in Ukr.].
 11. Pro Yedy'ny'j derzhavny'j demografichny'j reyestr ta dokumenty', shho pidtverdzhuyut' gromadyanstvo Ukrayiny', posvidchuyut' osobu chy' yiyi special'ny'j status: Zakon Ukrayiny' [On the Unified State Demographic Register and documents confirming the citizenship of Ukraine certifying the person or his special status: Law of Ukraine] vid 20.11.2012 r. № 5492-VI. *Vidomosti Verxovnoyi Rady' Ukrayiny' (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 56. St. 716 [in Ukr.].
 12. Baxteev, D. V. (2019). Riski i e'tiko-pravovy'e modeli ispol'zovaniya sistem iskusstvennogo intellekta [Risks and ethical and legal models for the use of artificial intelligence systems]. *Yury'dy'chesky'e y'sledovany'ya (Legal research)*, 11, 1–11 [in Russ.].
 13. Ponkin I. V., & Red'kina A. I. (2018). Yskusstvennyi yntellekt s tochky zreniya prava [Artificial intelligence from the point of view of law]. *Vestny'k RUDN. Sery'ya: Yury'dy'chesky'e nauky' (Bulletin of the RUDN University. Series: Law)*, 22, 1, 91–109 [in Russ.].
 14. Pro zatverdzhennya Poryadku vzayemodiyi organiv vy'konavchoyi vlady' z py'tan' zaxy'stu derzhavny'x informacijny'x resursiv v informacijny'x ta telekomunikacijny'x sy'stemax : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny' [About shutting down the procedure for modifying the bodies of ownership for food to the authorities of information resources in the information and telecommunication systems: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine] vid 16.11.2012 r. № 1772. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1772-2002-p> [in Ukr.].
 15. G20 Leaders' declaration Building consensus for fair and sustainable development. Retrieved from https://www.consilium.europa.eu/media/37247/buenos_aires_leaders_declaration.pdf [in Ukr.].
 16. Xlaponin, D. Yu. (2019). Mexanizmy' derzhavnogo upravlinnya stvorennyam ta funkcionuvannyam kiberfyzichny'x sy'stem [Mechanisms of sovereign management of goals and functions of kiberberichny systems]. Ky'yiv [in Ukr.].

Стаття: надійшла до редакції 19.03.2020

прийнята до друку 05.06.2020

The article: is received 19.03.2020

is accepted 05.06.2020

UDC (УДК) 349.6
JEL Classification: K32

Адам Володимир Михайлович,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарсько-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)

e-mail: volodymyr.adam@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-3571-740X

БЕЗПЕКА ПОСЛУГ І ПРИСТРОЇВ МОБІЛЬНОГО ЗВ'ЯЗКУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА

Анотація. Досліджено правові аспекти екологічної безпеки послуг мобільного зв'язку, а саме два аспекти, перший із яких стосується безпекового встановлення вишок мобільного зв'язку, другий – екологічної безпеки використання засобів мобільного зв'язку з погляду екологічності логістики системи мобільного зв'язку стосовно конкретного суб'єкта та відповідності еколого-правовим рейтингам конкретного мобільного девайса.

Вивчено наявні проблеми у сфері правового регулювання безпеки мобільного зв'язку, вказано на наявність прогалин і колізій у досліджуваній сфері з метою підвищення безпекової якості мобільного зв'язку тощо.

Ключові поняття: екологічна безпека, мобільний зв'язок, правове регулювання телекомунікаційних послуг, стандарти безпеки, телекомунікація.

Adam Volodymyr,

PhD (Law), Associate Professor,
Associate Professor of the Department
of Economic and Legal Disciplines,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)

e-mail: volodymyr.adam@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-3571-740X

SECURITY OF MOBILE COMMUNICATION SERVICES AND DEVICES IN THE LIGHT OF ENVIRONMENTAL LAW

Abstract. One of the most important problems of modern society is the protection of the environment from the impact of the way of life and products used by society on it. As the population of many countries has been actively caring for the environment recently, manufacturers of electronic household appliances are forced to provide users with information that contains environmental parameters of the products being manufactured.

The article focuses on exploring the prevalence and use of mobile telecommunication services in the informational society at present. There are two main aspects, the first of which concerns the secure aspect of installing mobile telecommunication towers in settlements, expanding mobile coverage and other service related to total socialization of society. The second, slightly larger research, layer relates to the environmental security of the use of mobile communications, both the environmental security of the mobile communication system of a particular entity and the technological security of the mobile device itself.

Thus, the key issue is to study the basic rating criteria of mobile communications security, in the context of its understanding as a service provided by the operator and as a device used by the consumer. Both of these processes are subject of legal provision and regulation of environmental law. International standards for mobile communications security, as a service provided by the operator, are enshrined in the regulations of the World Health Organization, as well as in the legislative system of Ukraine. The main problem at this level of regulation is the lack of a single comprehensive legislative source. As for the security standards of the mobile devices themselves, they are developed by the associations of manufacturers of these devices, bearing the character of the rating.

So, the author examines the existing problems in the field of legal regulation of mobile communications security, points out the existence of gaps and collisions in the investigated sphere with the purpose of practical improvement of the outlined problem, bettering of the security quality of mobile communications and more.

Key concepts: ecological safety, mobile connection, legal regulation of telecommunication service, standards of safety, telecommunication.

DOI 10.32518/2617-4162-2020-2-16-20

Вступ

Однією з найважливіших проблем сучасного життя суспільства є захист навколишнього середовища від впливу на нього способу життя і продуктів, якими воно користується. Оскільки населення багатьох країн активно дбає про екологію, виробники електронних побутових приладів змушені надавати користувачам інформацію, що містить екологічні параметри продукції, яка випускається. Право на безпечність придбаної продукції захищається і українським законодавством (ЗУ «Про захист прав споживачів», «Про санітарно-гігієнічне благополуччя населення» тощо).

У світі використовується понад 6 млрд мобільних телефонів, тому підвищення довговічності й екологічної безпеки (далі – ЕБ) усього світового парку абонентських пристроїв мобільного зв'язку може мати значний ефект. Законотворці встановлюють, а виробники, своєю чергою, працюють над методами класифікації мобільних телефонів за ступенем їх впливу, зокрема шкідливого, на навколишнє середовище з метою об'єктивного інформування користувачів. Водночас постійно зростає попит користувачів на пристрої, що не мають шкідливого впливу на навколишнє середовище, або, як прийнято говорити сьогодні, на «зелену» продукцію. І що вищим є рейтинг продукції з погляду мінімального впливу на навколишнє середовище, то успішніше вона продається на ринку.

Дослідження цієї проблеми здійснювалося і в межах теорії, і практики, й вони пов'язані з фізико-технологічною, екологічною, медичною, юридичною галузями. Зокрема, розробки стосовно впливу на людський організм випромінювань проводилися на міжнародному рівні низкою правозахисних і медичних організацій, а також вітчизняними вченими такими, як К. Єфремов, В. Капустян, Н. Киндюк. Проте нині у зв'язку із перманентним прогресом та еволюцією науки і техніки, впровадженням новітніх технологій зв'язку, зокрема інтернет-мереж 4G та 5G, проблематика і надалі є актуальною. Мало того, право неодмінно має слідувати суспільним змінам, адже, якщо воно своєчасно не наповнюватиме всі ланки суспільних відносин, то втратить свою ефективність.

Такий стан речей сформулював *мету статті* – дослідження та аналіз ефектив-

ності правового механізму регулювання галузі мобільного зв'язку за допомогою засобів сучасного екологічного права.

1. Формулювання основних аспектів дослідження

Еко-рейтингові системи враховують три категорії факторів, які так чи інакше впливають на екологічну безпеку. Ці показники слугують своєрідними правовими нормативами, що мають поділяти на три групи елементи, які підлягають моніторингу стосовно встановлення факту (не)безпечності тих чи інших мобільних компаній, операторів, апаратів. Ними є:

- 1) телекомунікаційні компанії;
- 2) мережі підприємств, що постачають матеріали і компоненти;
- 3) власне мобільні телефони [1, с. 194].

Рейтинг компаній визначається еколого-правовими критеріями, які характеризують ЕБ виробництва мобільних телефонів на корпоративному рівні: зокрема, враховуються такі чинники, як виділення газів, що супроводжують виробничі процеси і створюють парниковий ефект, а також поточна політика компанії у сфері захисту навколишнього середовища.

Еколого-правовий рейтинг мережі постачальників компонентів і матеріалів визначається переважно трудовими контрактами з виробником, а також впливом на навколишнє середовище транспорту, і збитком, завданим постачальниками джерел мінеральних ресурсів.

Нарешті, еколого-правовий рейтинг мобільного телефону складається з оцінок таких характеристик, як компонентна база, яка використовується під час його виробництва, споживана ним при експлуатації енергія, спосіб утилізації пристрою в кінці терміну життя і тип упаковки, що використовується при його продажі.

Система еколого-правових рейтингів дає змогу користувачам не лише робити усвідомлений вибір апаратів, а й сприяти підвищенню рівня ЕБ і процесів виробництва та реалізації продукції, і використовуваних водночас транспортних мереж.

Із погляду виробника мобільних телефонів система еколого-правових рейтингів може розглядатися як механізм об'єктивної оцінки екологічної стійкості та довговічності протягом

терміну життя електронного пристрою (ЕП), тобто може виконувати рекламну функцію.

Чимало виробників телефонів уже впровадили комплексні програми, спрямовані на підвищення ЕБ і стійкості своєї продукції. Такі програми зазвичай передбачають використання екологічно чистих процесів проектування і розробки апаратів, надійне управління логістикою, а також забезпечення енергетичної ефективності й можливості повторного використання деяких компонентів і матеріалів після утилізації пристроїв. Водночас ті сфери виробництва, які отримали незадовільні оцінки, можуть бути використані системою екологічних рейтингів для поліпшення і коректування програм підвищення ЕБ і стійкості продукції.

Це дає підстави вважати еколого-правові рейтинги основним інструментом щодо проведення в суспільстві демаркаційної лінії, яка визначає, що є безпечно, а що шкідливо і загрозовано, а також, інформування суспільства про результати виконання цих програм. З іншого боку, оцінювання ЕБ виробників змушує систему збирати інформацію про них усіма можливими способами, що пов'язане з додатковими фінансовими і трудовими затратами.

2. Екологічний і безпековий аспекти питання

Мобільні телефони – малопотужні радіочастотні передавачі, що діють на частотах від 450 до 2700 МГц при пікових значеннях потужності в діапазоні від 0,1 до 2 ват. Телефон передає потужність тільки, якщо він включений. Потужність (і, отже, вплив радіочастоти на користувача) швидко знижується при збільшенні відстані від телефону. Тому людина, яка користується мобільним телефоном на відстані 30–40 см від тіла, наприклад при відправленні або читанні текстових повідомлень, користуванні інтернетом або пристроєм гучного зв'язку, піддається набагато меншому впливу радіочастотних полів, ніж людина, яка притискає телефон до голови [2].

Окрім пристроїв гучного зв'язку або навушників, які дають змогу тримати мобільні телефони на відстані від голови і тіла під час телефонних дзвінків, зниження рівня впливу сприяє також і зменшенню кількості й тривалості телефонних розмов. Користування телефонами в районах хорошого прийому також сприяє зниженню рівня впливу, оскільки дає змогу здійснювати передачу за меншої потужності. Водночас ефективності від використання комерційних пристроїв для зменшення радіочастотного впливу не виявлено.

Ключовою ланкою зв'язку поміж джерелом радіочастот і людиною є нагрівання клітин. У низці досліджень вивчалася дія радіочастот-

них полів на електричну активність мозку, когнітивну функцію, сон, серцевий ритм і артеріальний тиск. Нині не виявлено будь-яких послідовних даних про несприятливі наслідки для серця в результаті впливу радіочастотних полів на більш низьких рівнях, ніж рівні, що викликають нагрівання тканин. Окрім того, наукові дослідження не підтверджують будь-яких даних, що стосуються причинно-наслідкового зв'язку між впливом електромагнітних полів і симптомами, про які повідомляють люди, або «електромагнітною гіперчутливістю» [1, с. 194]. Однак через те, що чимало ракових захворювань виявляються лише через багато років після взаємодій, які призводять до утворення пухлин, і в зв'язку з тим, що до початку 1990-х років мобільні телефони не використовувалися в широких масштабах, нині епідеміологічні дослідження можуть оцінювати лише ті ракові захворювання, які проявляються через невеликий період. Проте, результати досліджень на тваринах послідовно свідчать про відсутність підвищеного ризику розвитку раку в результаті тривалого впливу радіочастотних полів.

Завершено низку масштабних багатонаціональних екологічних досліджень, зокрема дослідження методом «випадок-контроль», і перспективних когортних досліджень, які вивчають деякі очікувані результати щодо здоров'я серед дорослих людей. Найзначніше ретроспективне дослідження методом «випадок-контроль» серед дорослих людей, під назвою Інтерфон, координоване Міжнародним агентством з вивчення раку (МАВР), було призначене для виявлення зв'язків між користуванням мобільними телефонами і раком у проєкції голови та шиї в дорослих людей. Результат дослідження виявив деякі ознаки підвищеного ризику розвитку гліоми у людей, які повідомляють про найвищий показник користування мобільними телефонами, що становить 10% кумулятивних годин, проте послідовної тенденції підвищення ризику в міру збільшення тривалості користування не виявлено. Проте, дослідники дійшли висновку, що похибки та помилки обмежують надійність цих висновків і не дозволяють зробити їх достовірну інтерпретацію [3].

3. Юридичний зріз проблеми

Беручи до уваги стурбованість громадськості і урядів щодо відповідності мобільного зв'язку вимогам ЕБ, у 1996 році ВООЗ створила Міжнародний проєкт, який стосується електромагнітних полів (ЕМП) для оцінки наукових даних про можливі несприятливі наслідки впливу електромагнітних полів на здоров'я та фор-

мування еколого-правових стандартів безпеки мобільного зв'язку, що слугують макрорівневими нормативно-правовими орієнтирами [3].

У ході програм своїх наукових досліджень ВООЗ і надалі періодично визначає пріоритетні дослідження, необхідні для заповнення прогалин у сфері правового регулювання впливу радіочастотних полів на здоров'я, сприяє їх проведенню.

ВООЗ розробляє матеріали для інформування населення та сприяє проведенню діалогу між вченими, урядами, промисловістю і громадськістю для підвищення рівня розуміння потенційного несприятливого впливу мобільних телефонів на здоров'я.

Що стосується національного рівня ЕБ, то, відповідно до ст. 17 ЗУ «Про телекомунікації», державним органом, уповноваженим здійснювати контроль і регулювання в сфері телекомунікацій, є національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації. Державний контроль ринку телекомунікаційних послуг здійснюється національною комісією шляхом видачі ліцензій на право надання телекомунікаційних послуг, перевірки дотримання ліцензійних умов, стандартів та інших нормативних документів у сфері телекомунікацій [4].

З огляду на складність процесу забезпечення доступу до телекомунікаційних послуг, сферу правового регулювання зазначених відносин можна умовно поділити на три напрями:

1) правове регулювання створення та експлуатації телекомунікаційних мереж (аспект, що більшою мірою підлягає правовому регулюванню за посередництвом норм ДБН при встановленні точок мобільної комунікації, а також норм земельного законодавства);

2) правове регулювання відносин надання телекомунікаційних послуг (аспект, що традиційно регулюється на рівні приватного права);

3) державне регулювання (за допомогою отримання спеціальних дозволів на право використання радіочастот і контролю за їх діяльністю) [5, с. 65].

Що ж стосується локальних стандартів, які висуваються до прийняття об'єкта радіочастотного випромінювання (мобільного зв'язку) в експлуатацію, то державна комісія перевіряє його відповідність стандартам за такими позиціями:

1) відповідність затвердженому проекту;
2) відповідність санітарним, протипожежним та екологічним вимогам;

3) відповідність виконаних будівельно-монтажних робіт вимогам нормативної документації;

4) відповідність результатів проведених індивідуальних і комплексних випробувань устаткування нормативним показникам;

5) відповідність виробничої документації нормативним вимогам [6].

Що стосується договірної рівня правового регулювання у сфері безпеки відносин мобільного зв'язку, то, як слушно зазначає К. Єфремов, правовідносини з надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку, як і всі інші, мають свою структуру, елементами якої є суб'єкти, об'єкти та їх зміст. Суб'єктами правовідносин, що розглядаються, є їх учасники – оператори мережі мобільного зв'язку й абоненти. За загальним правилом, договори з абонентами передплатеного зв'язку повинні бути публічними і безстроковими [7, с. 162]. Гласність і тривалість співпраці як принципи, що умовно задекларовані у істотних умовах договору, спонукають оператора до добросовісної праці, а відтак охороняють екологічні права абонента.

Висновки

Оскільки на ринку телекомунікаційних послуг перетинаються інтереси підприємця з громадськими і державними інтересами, то це обумовлює необхідність державного регулювання цієї сфери діяльності, основні вияви якого здійснюються у формі прийняття підзаконних нормативних актів, що конкретизують питання ліцензування, сертифікації, доступу до радіочастот і номерної ємності, визначення правил побудови мереж, особливостей надання послуг, формування тарифів тощо.

Спеціального нормативного акта, що регулює відносини з надання послуг мобільного зв'язку, в Україні немає, тому при наданні таких послуг оператори мають керуватися нормами ЗУ «Про телекомунікації», Постанови КМУ «Про затвердження Правил надання та отримання телекомунікаційних послуг», а також нормами іншого галузевого законодавства, дотримання якого забезпечує захист конституційних прав і свобод громадян, принципів свободи вибору, використання та поширення інформації.

Не останню роль у створенні додаткових проблем у сфері розвитку і використання мобільного зв'язку відіграє велика кількість нормативних актів, які прямо або побічно регулюють питання діяльності телекомунікаційного ринку. Більшою мірою ці нормативні акти містять імперативні норми, які колізують одні з одними, що призводить до виникнення великої кількості суперечливих ситуацій на практиці. А це спричиняє адміністративні та судові спори, а іноді призводять до відкриття кримінальних проваджень.

Ситуація, що виникла з регулюванням відносин у сфері надання послуг мобільного зв'язку загалом та ЕБ цих послуг зокрема, спричинена відсутністю єдиного структурованого законодавчого акта, що закріплює основні

положення і напрями регулювання та розвитку мобільного зв'язку в Україні, а також шляхи підвищення якості цих послуг і механізму притягнення до відповідальності операторів у разі порушення стандартів їх надання.

Список використаних джерел

1. Центр СМІ ВООЗ. Электромагнитные поля и общественное здравоохранение: мобильные телефон. *Информационный бюллетень* № 193. 2011. № 7. С. 193–196.
2. International Commission on Non-Ionizing Radiation Protection. Statement on the «Guidelines for limiting exposure to time-varying electric, magnetic and electromagnetic fields (up to 300 GHz)», 2009. URL: <http://www.icnirp.org/documents/StatementEMF.pdf>
3. Institute of Electrical and Electronics Engineers. IEEE standard for safety levels with respect to human exposure to radio frequency electromagnetic fields, 3 kHz to 300 GHz. 2005. Std.1. P. 95.
4. Про телекомунікації : Закон України від 18.11.2003 зі змінами та доповненнями. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 12. С.155.
5. Капустян Н. К. Особенности правового регулирования деятельности операторов сотовой связи. *Учет и статистика*. 2012. № 2. С. 64–67.
6. Киндюк Б. В. Правове регулювання роботи базових станцій мобільного зв'язку. 2009. URL: <http://old.pb.univd.edu.ua/?controller=service&action=download&download=24150>.
7. Єфремов К. В. Актуальні проблеми із надання послуг мобільного зв'язку. *Право та інноваційне суспільство. Сучасні правові дослідження*. 2013. № 1. С. 159–172.

References

1. Tsentr SMI VOOZ. Elektromagnitnyye polya i obshchestvennoye zdravookhraneniye: mobil'nyye telefon [WHO Media Center. Electromagnetic fields and public health: a mobile phone]. *Informatsionnyy byulleten' (Information Bulletin)*, 193, 2011, 7, 193–196 [in Ukr.].
2. International Commission on Non-Ionizing Radiation Protection. Statement on the «Guidelines for limiting exposure to time-varying electric, magnetic and electromagnetic fields (up to 300 GHz)», 2009. Retrieved from <http://www.icnirp.org/documents/StatementEMF.pdf>
3. Institute of Electrical and Electronics Engineers. IEEE standard for safety levels with respect to human exposure to radio frequency electromagnetic fields, 3 kHz to 300 GHz. 2005. Std.1.
4. Pro telekomunikatsiyi: Zakon Ukrayiny vid 18.11.2003 zi zminamy ta dopovnennyamy [About Telecommunications: Law of Ukraine of 18.11.2003 as amended]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny (Information from the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 2004, 12, 155 [in Ukr.].
5. Kapustyan, N. K. (2012). Osobennosti pravovogo regulirovaniya deyatelnosti operatorov sotovoy svyazi [Features of the legal regulation of the activities of mobile operators. Accounting and statistics]. *Uchet i statistika (Accounting and Statistics)*, 2, 64–67 [in Russ.].
6. Kyndyuk, B. V. (2009). Pravove rehulyuvannya roboty bazovykh stantsiy mobilnoho zvyazku [Legal Regulation of Mobile Communications Base Stations]. Retrieved from <http://old.pb.univd.edu.ua/?controller=service&action=download&download=24150> [in Ukr.].
7. Yefremov, K. V. (2013). Aktualni problemy iz nadannya posluh mobil'noho zvyazku. Pravo ta innovatsiyne suspilstvo [Current issues with mobile service delivery]. *Suchasni pravovi doslidzhennya (Modern legal Researches)*, 1, 159–172 [in Ukr.].

Стаття: надійшла до редакції 05.03.2020
прийнята до друку 23.06.2020

The article: is received 05.03.2020
is accepted 23.06.2020

UDC (УДК) 342.112.741.(477)
JEL Classification: K 10; K 23

Бондаренко Вікторія Анатоліївна,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри іноземних мов та культури фахового мовлення
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: qwsrty0304@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-2326-4394

ПОНЯТТЯ І ЗМІСТ ПРАВОВОГО ПРИПISУ ОРГАНУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

Анотація. Розглянуто наукові підходи до поняття і змісту правового припису органу Національної поліції, зокрема правову природу, структуру, особливості різновидів, функціонального призначення, правового унормування у механізмі правового регулювання превентивної діяльності органів Національної поліції. Проаналізовано проблеми теорії і практики застосування правового припису, розглянуто позиції вчених щодо їх видів. Окреслено внутрішню будову правових приписів та обґрунтовано положення про необхідність їх класифікації. Визначено характер співвідношення та взаємодії правового припису з прийомами юридичної техніки. Проаналізовано функції, які характерні юридичним конструкціям приписів поліції. На підставі змістовної та функціональної характеристики юридичних конструкцій як засобів законотворчої техніки визначається їх поняття. Доведено недосконалість нормативно-правового регулювання у контексті попереджувальної діяльності за допомогою приписів, що надаються органами поліції. Визначено окремі проблеми функціонування системи приписів у сфері обігу зброї та забезпечення безпеки дорожнього руху і запропоновано правовий інструментарій вирішення за допомогою законодавчого унормування надання приписів органами поліції.

Ключові поняття: правовий припис, зміст, поняття, превентивна діяльність, правове регулювання, органи поліції, функції та структура припису.

Bondarenko Viktoriia,

PhD (Law),
Associate Professor of the Department of Foreign Languages
and the Culture of Professional Communication,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: qwsrty0304@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-2326-4394

THE CONCEPT AND CONTENT OF PRESCRIPTION OF LAW OF THE NATIONAL POLICE BODY

Abstract. Scientific approaches to the concept and content of the police authority's prescription are considered, in particular the legal nature, structure, peculiarities of varieties, functional purpose, and legal establishment in the mechanism of legal regulation of preventive activities of the bodies of the National Police. Problems of the theory and practice of application of the legal instruction are analyzed; the views of scientists on their types are determined. The internal structure of prescriptions of law is investigated and the provisions on the necessity for their classification are grounded. The nature of the relationship and interaction of the legal instruction with the methods of legal technique are defined. The functions of the legal constructions of police regulations are analyzed. In the process of analyzing the provisions of the legal framework and the practice of preventive activities of the bodies of the National Police, on the basis of the meaningful and functional characteristics of legal structures as a means of law-making technique, the concept of legal instruction is determined. Police instructions are acts of exercising police powers of control and supervision; they have precautionary and preventive nature, which allows to promptly eliminate the detected violations without simultaneous limiting the rights caused by the application of administrative responsibility measures for the offense committed for the first

time; they are performed in the form of an individual legal act, which contains a powerful management decision that expresses a legitimate and justified request of an authorized official to eliminate these deficiencies within the prescribed time limits, subject to appeal in accordance with the established procedure. The imperfection of legal regulation in the context of preventive activities is proved by means of the prescriptions provided by the police. Some problems of functioning of the system of instructions in the field of arms and ammunition in circulation and road safety are identified and the legal tools for the solution of legislative regulation of legal instructions by the police authorities are proposed.

Key concepts: prescription of law, content, concept, preventive activity, legal regulation, police authorities, functions and structure of legal instruction.

DOI 10.32518/2617-4162-2020-2-21-28

Вступ

Здійснення державного контролю та нагляду є важливою функцією органів виконавчої влади, головною метою вказаних заходів є забезпечення дотримання громадянами, юридичними особами й індивідуальними підприємцями вимог нормативно-правових актів. Результативність перевірочних дій визначається головно ефективністю прийнятих уповноваженими органами заходів стосовно фактів порушень, виявлених під час здійснення контрольних (наглядових) перевірок. Відповідно до чинного законодавства, документами, що оформляються за результатами контрольних і наглядових заходів, під час проведення яких було виявлено порушення вимог законодавства, можуть стати акти перевірок, приписи, подання, протоколи про адміністративні правопорушення, постанови про призначення адміністративних покарань.

Окремі аспекти правового забезпечення контрольної діяльності у сфері безпеки дорожнього руху та дозвільної системи органів поліції розглянуто в наукових працях В. Авер'янова, В. Гуменюка, П. Гурковського, Д. Денисюка, О. Джафарової, Л. Карабут, М. Коваліва, Є. Легези, С. Лихачова, С. Подлісєва, В. Середи, О. Сосновика, В. Ткаченка, О. Харитоновна та ін. Однак невирішеною залишається проблема стосовно вироблення науково обґрунтованого поняття припису, що застосовується у сфері превентивної діяльності поліції.

Метою статті є аналіз проблемних аспектів визначення поняття і змісту правового припису органу Національної поліції.

1. Поняття припису та його місце у системі права

Нині законодавчі норми, що утворюють правову основу процедури винесення припису, не систематизовані, вони не тільки розрізнені, а й суперечливі, на відміну від кодифікованих норм, що регулюють порядок складання, наприклад, протоколу або постанови. Найвні прогалини та суперечності в законодавчому регулюванні про-

цедури видачі приписів Національною поліцією спричиняють труднощі в регулюванні на рівні правозастосовної практики.

Вивчення питань адміністративно-правового регулювання процедур підготовки та видачі органами державного контролю та нагляду, зокрема поліцією, такого документа, як припис, становить науковий інтерес.

Правовий припис має містити: висновки про наявність підстав для його видачі; норми законодавства, що порушені діями (бездіяльністю) особи, якій видається попереджувальний припис; перелік дій, спрямованих на усунення виявлених порушень із зазначенням строків усунення, ліквідацію причин і умов, що сприяли виникненню порушення, усунення наслідків порушень.

Припис підлягає обов'язковому виконанню особою, якій надано припис, в термін, зазначений у приписі. Термін виконання припису повинен становити не менше ніж тридцять днів. За мотивованим клопотанням особи, якій видано припис, якщо є достатні підстави вважати, що в установленій термін припис не може бути виконано, зазначений строк може бути продовжений уповноваженою посадовою особою органу державного контролю та нагляду.

Насамперед важливо зазначити, що прийняття органом державного контролю та нагляду рішення про порушення справи про адміністративне правопорушення стосовно посадової чи фізичної особи, яка порушила в процесі провадження діяльності обов'язкові вимоги та вимоги, встановлені правовими актами органів місцевого самоврядування, виявлені під час проведення планової перевірки, без винесення припису і до завершення терміну його виконання не допускається.

Після закінчення терміну виконання посадовою або фізичною особою припису про усунення порушення обов'язкових вимог і вимог, встановлених правовими актами органів місцевого самоврядування, орган державного контролю та нагляду проводить позапланову перевірку щодо виконання припису.

За умови усунення виявлених порушень, зазначених у приписі, у повному обсязі, справа про адміністративне правопорушення не порушується, особа, яка виконала припис, не підлягає адміністративній відповідальності за порушення обов'язкових вимог і вимог, встановлених правовими актами органів місцевого самоврядування, у зв'язку з їх усуненням.

У разі невиконання у встановлений термін припису орган державного контролю та нагляду зобов'язаний прийняти рішення про порушення справи про адміністративне правопорушення та притягнення до адміністративної відповідальності посадової чи фізичної особи в порядку, передбаченому Кодексом України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), видати обов'язкові для виконання розпорядження з новими термінами усунення порушень обов'язкових вимог і вимог, встановлених нормативно-правовими актами.

Відповідно до чинного законодавства, у разі виявлення під час проведення перевірки порушень обов'язкових вимог, встановлених нормативно-правовими актами, посадові особи органу державного контролю (нагляду), які проводили перевірку, зобов'язані видати припис.

Статті КУпАП: 188⁻¹¹ «Невиконання постанов, розпоряджень, приписів, висновків, а так само інших законних вимог посадових осіб органів державної санітарно-епідеміологічної служби»; 188⁻¹⁸ «Невиконання законних вимог (приписів) посадових осіб органів державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки»; 188⁻²⁵ «Невиконання законних вимог (приписів) посадових осіб центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері страхового фонду документації»; 188⁻²⁸ «Невиконання законних вимог посадових осіб уповноважених підрозділів Національної поліції»; 188⁻³⁸ «Невиконання приписів посадових осіб центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань дозвільної системи у сфері господарської діяльності»; 188⁻³⁹ «Порушення законодавства у сфері захисту персональних даних»; 188⁻⁴² «Невиконання законних вимог (приписів) посадових осіб органів державного архітектурно-будівельного контролю та нагляду»; 188⁻⁴⁶ «Невиконання законних вимог (приписів) Національного агентства з питань запобігання корупції» передбачають відповідальність за невиконання у встановлений термін законного припису органів, які здійснюють державний нагляд та контроль [1]. Однак офіційного визначення поняття припису, що видається за результатами наглядової та контрольної діяльності органу, встановленого законодавцем, досі немає.

У законодавстві є визначення припису, наприклад, у Порядку оформлення, вручення (надсилання) приписів у разі виявлення порушень земельного законодавства [2]. Відповідно, припис – це обов'язкова для виконання у визначені строки письмова вимога державного інспектора сільського господарства, яка оформляється, вручається (надсилається) керівникам юридичних осіб та фізичним особам (у тому числі керівникам суб'єктів господарювання та фізичним особам-підприємцям) щодо усунення порушень законодавства.

Положення про порядок винесення приписів про усунення порушень вимог законодавства з питань, пов'язаних із проведенням оцінки, веденням обліку та управління активами визначає припис як письмову вимогу про усунення порушення вимог законодавства з питань, пов'язаних із проведенням оцінки, веденням обліку та управління активами. Припис виноситься про усунення порушень вимог законодавства, проведення службового розслідування, притягнення винної особи до встановленої законом відповідальності [3].

Приписам характерні такі риси: обов'язковість (безумовність) виконання, презумпція законності, можливість застосування дисциплінарного й адміністративного покарання. Цей висновок підтверджується визначеннями, наявними в юридичній енциклопедії за редакцією Ю. Шемшученка [4].

Припис – це один із засобів (методів) правового регулювання суспільних відносин; складається в покладанні на суб'єкта права прямого юридичного обов'язку вчинити певні дії, передбачені нормою права. Зміст припису виражається в зобов'язуючих нормативних або індивідуальних правових актах.

Припис може виходити із закону або іншого нормативного акта, від певних органів виконавчої влади, уповноважених його видавати.

Припис – це узагальнена або індивідуальна назва розпорядчих актів владного характеру, що видаються уповноваженими на те державними органами (посадовими особами) і підлягають виконанню суб'єктами, які їх отримали (наприклад, приписи державних служб, органів, які здійснюють державний нагляд за дотриманням законодавства про охорону навколишнього середовища, санітарно епідеміологічних норм і правил).

У встановлених законом випадках за невиконання припису може настати дисциплінарна, адміністративна, кримінальна відповідальність.

Згідно з коротким словником юридичних термінів, припис – це документ, що видається

уповноваженим по здійсненню державного контролю (нагляду) органом (посадовою особою), про припинення порушення законодавства України в підконтрольному виді діяльності [5].

Господарські організації, органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, державні позабюджетні фонди, посадові особи зазначених органів, фізичні особи, в тому числі фізичні особи-підприємці, зобов'язані виконувати видані приписи у встановлений такими приписами термін. Невиконання в термін законного припису органу, який здійснює державний нагляд та контроль, є адміністративним правопорушенням.

Найбільш точно і повно, на нашу думку, відображено поняття припису у Великому енциклопедичному юридичному словнику, в якому припис – це, по-перше, розпорядчий акт, виданий уповноваженим органом і адресований громадянину або організації (юридичній особі), який містить конкретні вимоги про обов'язкове усунення порушення закону або про виконання встановлених законом обов'язків [6].

Невиконання обов'язкових приписів, винесених в установленому порядку уповноваженим органом або посадовою особою, тягне адміністративну відповідальність громадян, фізичних осіб-підприємців, посадових осіб. У разі, якщо невиконання таких приписів спричинило людські жертви, завдало шкоди здоров'ю громадян або заподіяло значну матеріальну шкоду, виникають підстави для притягнення винних осіб до кримінальної та матеріальної відповідальності. Часто термін «припис» в юридичній літературі ототожнюється з нормою закону, розпорядженням керівника державного органу.

2. Функції припису органу Національної поліції

Припис як правовий засіб виконує низку функцій. Інформаційна функція припису виражається в тому, що він відіграє роль одиниці правової інформації, передає адресатові відомості про допущені порушення, роз'яснює сенс чинних норм законодавства, указує на порядок усунення порушень, розкриває зміст прав і обов'язків.

Для приписів характерна виховна функція, оскільки правова свідомість суб'єкта, який отримав припис і належно розглянув, виконав дії стосовно усунення виявлених порушень, збагачується відповідними правовими знаннями, а відтак підвищується правова культура адресата.

Приписам характерні запобіжна та превентивна (профілактична) функції: перша

виражається в спрямованості приписів на припинення та усунення виявлених порушень законодавства, відновлення правового становища, яке існувало до порушення, друга – в тому, що суб'єкт, виконавши припис, представивши адміністративному органу результати виконаної роботи з усунення виявлених порушень, надалі може утриматися від учинення подібних чи інших порушень. Реалізація контрольної функції держави не можлива без персоналізації контрольних інстанцій шляхом введення вищих посадових осіб (інспекторів) у систему наглядової діяльності [7, с. 104].

Контрольно-наглядові повноваження Національної поліції, пов'язані з видачею законного припису, здійснюються Департаментами: патрульної поліції у сфері безпеки дорожнього руху та превентивної діяльності щодо реалізації положень дозвільної системи [8; 9].

Потрібно зазначити, що орган Національної поліції безпосередньо не згадується у КУпАП як орган, невиконання вимог законного припису якого тягне адміністративну відповідальність. Лише в ст. 188⁻²⁸ «Невиконання законних вимог посадових осіб уповноважених підрозділів Національної поліції» встановлено адміністративну відповідальність за невиконання у встановлений термін законного припису органу (посадової особи), який здійснює державний нагляд у сфері забезпечення дорожнього руху [1].

Про те, що державний нагляд у сфері безпеки дорожнього руху здійснюється патрульною службою Національної поліції України та її територіальними органами, можна уточнити, звернувшись до законодавчих актів України. Відповідно до Закону України від 30.06.1993 р. № 3353-ХІІ «Про дорожній рух», Постанови Кабінету Міністрів України від 10.10.2001 р. № 1396 «Про Правила дорожнього руху», державний нагляд у сфері безпеки дорожнього руху здійснюється поліцією та її територіальними органами.

Під час здійснення державного контролю та нагляду щодо безпеки дорожнього руху під час проведення перевірки діяльності юридичних і фізичних осіб-підприємців видаються приписи про усунення виявлених порушень.

Потрібно підкреслити, що Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII «Про Національну поліцію» не передбачає винесення обов'язкових до виконання приписів. Діяльність поліції щодо винесення приписів передбачена виключно відомчими нормативними актами. Дуже важливо в процесі відомчої нормотворчості не допускати випадків регламентування у відомчих нормативних актах підстав

і порядку застосування заходів примусу, якщо ці питання не врегульовані законодавством. Усе, що стосується прав і обов'язків громадян, повинно регулюватися виключно законами [10, с. 174].

Урегулювання цього питання, вважаємо, необхідно проводити завдяки внесенню поправок до чинного законодавства з метою встановлення однаковості та визначеності в застосуванні наглядовими органами приписів.

Важливо додати, що Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII «Про Національну поліцію» не поширюється повною мірою на контрольну-наглядову діяльність поліції, регульовану підзаконними нормативно-правовими актами. Здійснення проголошених Конституцією, іншими нормативними актами прав і свобод можна досягнути лише за допомогою застосування відповідної правової норми, коли органи поліції встановлюють наявність прав і обов'язків, визначають момент дії або факт припинення суб'єктивних прав і обов'язків, здійснюють контроль за правильністю набуття прав і обов'язків [11, с. 174].

Поліцейська діяльність за змістом є у виді складної сукупності дій, що реалізуються за допомогою адміністративного нагляду, застосування заходів профілактики правопорушень, адміністративної юрисдикції, оперативно-розшукової роботи.

Поліцейські наділені правом винесення приписів суб'єктам, котрі допустили порушення законодавства, виявлені внаслідок реалізації контрольну-наглядових заходів, повсякденної діяльності, пов'язаної з систематичним наглядом за виконанням обов'язкових вимог у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боеприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів.

Процедури здійснення державного контролю та нагляду у відповідних сферах діяльності встановлюються адміністративно-правовими актами, що дають змогу оптимізувати та деталізувати адміністративні процедури, заповнити нормативно-правові прогалини в законодавстві України.

Наприклад, у сфері безпеки дорожнього руху таким документом є Інструкції з оформлення поліцейськими матеріалів про адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані не

в автоматичному режимі, затверджених наказом МВС України від 07.11.2015 р. № 1395.

Аналіз чинного законодавства, що регламентує проведення перевірочних заходів, виявив обов'язок посадових осіб органів державного контролю та нагляду реагувати на правопорушення. Заходи, що вживаються посадовими особами поліції щодо фактів порушень, виявлених під час проведення перевірки, зазвичай встановлені в КУПАП.

У разі виявлення під час проведення перевірки порушень посадовою особою, фізичною особою-підприємцем юридичних, обов'язкових вимог або вимог, встановлених правовими актами органів місцевого самоврядування, посадові особи органу державного контролю та нагляду, які проводили перевірку, в межах повноважень, передбачених законодавством України, зобов'язані: видати припис посадовій та фізичній-особі підприємцю про усунення виявлених порушень із зазначенням термінів усунення; вжити заходів щодо контролю усунення виявлених порушень, їх попередження, запобігання можливого заподіяння шкоди життю, здоров'ю громадян, шкоди тваринам, рослинам, довкіллю, безпеці держави.

Вивчення різних нормативно-правових актів, наукової літератури, судової практики свідчить, що припис має певні ознаки. Вважаємо, що головною ознакою припису є обов'язковість. Припис – це правовий акт повної, виняткової обов'язковості з часовими межами виконання, який підлягає не тільки обов'язковому розгляду, а й обов'язковому виконанню.

Аналіз судової практики дає змогу зробити висновок, що до приписів органів державного контролю та нагляду висувається певна низка вимог. Наприклад, у постанові Верховного Суду України від 09.12.2019 р. у справі № 826/22842/15 зазначено, що за змістом чинного законодавства припис органу (посадової особи), який здійснює державний нагляд, про усунення порушень законодавства має бути законним і обґрунтованим, чітким та зрозумілим для виконання [12]. Невиконання в термін законного припису органу (посадової особи), який здійснює державний нагляд, є підставою для залучення громадян і посадових осіб до адміністративної відповідальності.

Тому припис посадової особи, яка здійснює державний нагляд, має містити лише законні вимоги, на посадових осіб і фізичну особу-підприємця може бути покладено обов'язок щодо усунення лише тих порушень, дотримання яких є обов'язковим відповідно до закону.

У приписі повинні бути вказані конкретні причини й умови, законні та обґрунто-

вані заходи для усунення. Заходи мають бути реальними та здійсненими.

Характерною ознакою припису є його офіційність. Припис – це офіційний письмовий документ з відповідними реквізитами, внутрішньою структурою, порядком прийняття та направлення адресату, що відображається в різних відомчих адміністративних актах.

Припис є кінцевим результатом реагування уповноваженого органу (посадової особи), який здійснює державний нагляд та контроль, на виявлені порушення чинного законодавства. Винесення розпорядження є однією із завершальних дій (під час виявлення порушень чинного законодавства) уповноваженого органу в межах проведеного контрольного або наглядового заходу.

Оскільки припис завжди містить вимогу уповноваженого органу, який здійснює державний нагляд і контроль, про виконання певних дій, то припис є документом імперативного змісту та владного впливу.

Припис має не тільки вказувати на допущені порушення чинного законодавства, а й містити спосіб і порядок усунення виявлених порушень (перелік дій, які адресат припису повинен зробити з метою припинення та усунення виявленого порушення).

Висновки

Аналіз викладеного дає змогу окреслити головні ознаки правового припису органу Наці-

ональної поліції: представляє акт реалізації повноважень поліції з контролю та нагляду; має виражений попереджувально-профілактичний характер, що дає змогу оперативно усунути виявлені порушення без одночасного обмеження права, спричинених застосуванням заходів адміністративної відповідальності за правопорушення, вчинене вперше; виконаний у формі індивідуального правового акта, містить владне управлінське рішення, що виражає законну й обґрунтовану вимогу уповноваженої посадової особи про усунення зазначених недоліків у встановлені терміни, в установленому порядку підлягає оскарженню.

Пропонуємо таке визначення припису, що виноситься уповноваженими посадовими особами Національної поліції, під яким розуміється обов'язковий для виконання адміністративний акт, винесений від імені поліції, адресований посадовій чи фізичній особі, що містить основані на законодавстві вимоги, пропозиції стосовно усунення порушень, виявлених під час проведення контрольних і наглядових заходів.

На нашу думку, це дасть змогу більш точно і правильно дотримуватися процедури винесення припису, підвищити ефективність діяльності поліції та досягти кінцевої мети наглядової діяльності уповноважених органів – попередження та припинення правопорушень у сфері державного управління, а головне – захистити соціальні та майнові права фізичних осіб.

Список використаних джерел

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-Х. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.
2. Порядок оформлення, вручення (надсилання) приписів у разі виявлення порушень земельного законодавства : втратив чинність на підставі наказу Міністерства аграрної політики та продовольства України від 20.01.2007 р. № 24. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0299-17#n7>
3. Про затвердження Положення про порядок винесення приписів : Наказ Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів від 15.02.2018 р. № 43. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0250-18>
4. Припис правовий. Юридична енциклопедія в 6 т. / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ : Українська енциклопедія. Т. 5: П–С. 2003. С. 130–131.
5. Короткий словник юридичних термінів. URL: <http://terjust.gov.ua/%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%BA>
6. Великий енциклопедичний юридичний словник. За ред. Ю. Шемшученка. Київ : Право, 2012. 1010 с.
7. Ковалів М. В., Єсімов С. С., Лозинський Ю. Р. Правове регулювання правоохоронної діяльності: навч. посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 323 с.
8. Положення про Департамент патрульної поліції : Наказ Національної поліції України від 06.11.2015 р. № 73. URL: http://patrol.police.gov.ua/wp-content/uploads/2016/03/polozhennya_proDPP-1.pdf
9. Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боеприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів : Наказ МВС України від 21.08.1998 р. № 622. URL: <https://zakon>

- rada.gov.ua/laws/show/z0637-98?find=1&text=%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BF%D0%B8%D1%81
10. Гурковський М. П., Єсімов С. С. Основні принципи діяльності поліції щодо забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2017. № 1. С. 171–184.
 11. Гурковський М. П., Єсімов С. С. Основні форми та методи діяльності поліції у сфері забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2016. № 4. С. 171–186.
 12. Постанова Верховного Суду України від 09 грудня 2019 року справа № 826/22842/15 касаційне провадження № К/9901/14014/18. URL: https://protocol.ua/ua/vs_kas_organ_derjavnogo_arhitekturno_budivelnogo_kontrolyu_u_razi_nastannya_umov_peredbachenih_zakonom_zobov_yazaniy_zvernutitsya_do_sudu_z_pozovom_pro_znes

References

1. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia: Zakon Ukrainy vid 07.12.1984 r. № 8073-Kh [The Code of Ukraine on Administrative Offenses: Law of Ukraine № 8073-X of December 07, 1984]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR (Bulletin of the Verkhovna Rada of the USSR)*, Annex to No. 51, Art. 1122 [in Ukr.].
2. Poriadok oformlennia, vruchennia (nadsylannia) prypysiv u razi vyjavlennia porushen zemelnogo zakonodavstva: vtratyv chynnist na pidstavi nakazu Ministerstva ahrarynoi polityky ta prodovolstva Ukrainy vid 20.01.2007 r. № 24 [The order of registration, delivery (sending) of instructions in case of detection of violations of the land legislation: it has lost its validity on the basis of the order of the Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine No. 24 of January 20, 2007]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0299-17#n7> [in Ukr.].
3. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro poriadok vynesennia prypysiv: Nakaz Natsionalnoho ahentstva Ukrainy z pytan vyjavlennia, rozshuku ta upravlinnia aktyvamy, oderzhanymy vid koruptsiinykh ta inshykh zlochyniv vid 15.02.2018 r. № 43 [On approval of the Regulation on the procedure for legal instructions: Order of the National Agency of Ukraine for finding, tracing and management of assets derived from corruption and other crimes No. 43 of February 15, 2018]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0250-18> [in Ukr.].
4. Shemshuchenko, Yu. S. [Ed.]. (2003). *Prypys pravovyi. Yurydychna entsyklopediia v 6 t. / Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy [The prescription of law. Legal Encyclopedia of 6 Vols. / V. M. Koretskyi Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine]*. Kyiv: Ukrainaska entsyklopediia. Volume 5: P–S, 130–131 [in Ukr.].
5. Korotkyi slovnyk yurydychnykh terminiv [A short dictionary of legal terms]. Retrieved from <http://terjust.gov.ua/%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%BA> [in Ukr.].
6. Shemshuchenko, Yu. [Ed.]. (2012). *Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk [Great Encyclopedic Legal Dictionary]*. Kyiv: Pravo [in Ukr.].
7. Kovaliv, M. V., Yesimov, S. S., & Lozynskiy, Yu. R. (2018). *Pravove rehulivannia pravookhoronnoi diialnosti [Legal regulation of law-enforcement activity]*. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs [in Ukr.].
8. Polozhennia pro Departament patrolnoi politsii: Nakaz Natsionalnoi politsii Ukrainy vid 06.11.2015 r. № 73 [Regulations on the Patrol Police Department: Order of the National Police of Ukraine No. 73 of November 06, 2015]. Retrieved from <http://patrol.police.gov.ua/wp-content/uploads/2016/03/polozhennyaproDPP-1.pdf> [in Ukr.].
9. Pro zatverdzhennia Instruksii pro poriadok vyhotovlennia, prydbannia, zberihannia, obliku, perevezennia ta vykorystannia vohnepalnoi, pnevmatychnoi, kholodnoi i okholoshchenoi zbroi, prystroiv vitchyznianoho vyrobnytstva dlia vidstrilu patroniv, sporiadzhenykh humovymy chy analohichnymy za svoimy vlastyvostiamy metalnymy snariadamy nesmertelnoi dii, ta patroniv do nykh, a takozh boieprypasiv do zbroi, osnovnykh chastyn zbroi ta vybukhovyykh materialiv: Nakaz MVS Ukrainy vid 21.08.1998 r. № 622 [On approval of the Instruction on the procedure for the manufacture, purchase, storage, accounting, transportation and use of firearms, pneumatic, cold and chilled weapons, devices of domestic production for shooting cartridges equipped with rubber or similar in their properties metallic shells, non-dimensional projectiles, as well as ammunition for weapons, major weapons and explosive materials: Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine No. 622 of August 21, 1998]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0637-98?find=1&text=%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BF%D0%B8%D1%81> [in Ukr.].
10. Hurkovskiy, M. P., & Yesimov, S. S. (2017). *Osnovni pryntsypy diialnosti politsii shchodo zabezpechennia konstytutsiinykh prav i svobod liudyny ta hromadianyna v Ukraini [The main principles of the activity of the police to ensure the constitutional rights and freedoms of man and citizen in Ukraine]*. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriiia yurydychna (Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs. Law Series)*, 1, 171–184 [in Ukr.].

11. Hurkovskiy, M. P., & Yesimov, S. S. (2016). Osnovni formy ta metody diialnosti politsii u sferi zabezpechennia konstytutsiinykh prav i svobod liudyny ta hromadianyna Ukrainy [The basic forms and methods of police activity to ensure the constitutional rights and freedoms of man and citizen in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriiia yurydychna (Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs. Law Series)*, 4, 171–186 [in Ukr.].
12. Postanova Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 09 hrudnia 2019 roku sprava № 826/22842/15 kasatsiine provadzhennia №K/9901/14014/18 [The judgment of the Supreme Court of Ukraine of December 09, 2019, Case No. 826/22842/15 cassation proceedings No. K / 9901/14014/18]. Retrieved from https://protocol.ua/ua/vs_kas_organ_derzhavnogo_arhitekturno_budivelnogo_kontrolyu_u_razi_nastannya_umov_peredbacheni_h_zakonom_zobov_yazaniy_zvernutisya_do_sudu_z_pozovom_pro_znes [in Ukr.].

Стаття: надійшла до редакції 24.04.2020

прийнята до друку 12.06.2020

The article: is received 24.04.2020

is accepted 12.06.2020

UDC (УДК) 340.13:796](477)
JEL Classification: K40

Дубінська Зоряна Петрівна,
здобувач наукового ступеня доктора філософії у галузі права
кафедри теорії та історії держави та права,
конституційного та міжнародного права
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: dubinskaz@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8742-2983

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА, ЩО РЕГУЛЮЮТЬ ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ У ГАЛУЗІ СПОРТУ В УКРАЇНІ

Анотація. Проаналізовано поняття і зміст систематизації як правового явища. Виявлено, що чимало норм права, які регулюють правові відносини у галузі спорту в Україні, регулюються нормами, котрі містяться в більшості фундаментальних галузях права України (адміністративному, цивільному, трудовому, господарському тощо). Виокремлено й охарактеризовано головні форми систематизації норм права. Наведено можливі варіанти систематизації норм права у галузі спорту в Україні й обґрунтовано таку доцільність.

Ключові поняття: систематизація, законодавство, система норм права, система права, система законодавства, інкорпорація, консолідація, кодифікація.

Dubinska Zoriana,
Postgraduate Student of the Department
of Theory and History of State and Law,
Constitutional and International Law,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: dubinskaz@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8742-2983

SYSTEMATIZATION OF RULES OF LAW GOVERNING LEGAL RELATIONS IN THE FIELD OF SPORTS IN UKRAINE

Abstract. The concept and content of systematization as a legal phenomenon is analyzed in the article. It was found that systematization is the activity of streamlining regulatory acts, bringing them into a particular system by drafting single acts or their collections.

Nowadays the system of sports legislation is imperfect, containing a large number of legal collisions and legal gaps.

It is revealed that a large array of rules of law governing the legal relations in the field of sports in Ukraine is regulated by the rules contained in most fundamental branches of law of Ukraine (administrative, civil, labor, economic, etc.), and in this regard subjects of sports legal relations often have to use the analogy of jurisprudence or the analogy of law.

It is established that legal relations in the field of sports require the creation of new rules of law that will optimally reflect the needs of the time, adequately respond to the challenges of society.

The main forms of systematization of the rules of law are also outlined and characterized in the article.

The most possible variants of systematization of the rules of law in the field of sports are given and such expediency is proved.

The systematization of the rules of law in the sports field will be the most effective through the codification of legal acts.

It is important, primarily to ratify all necessary rules of international sports law into the system of Ukrainian legislation, and then, with the help of a special kind of codification to unify as much as possible into

one normative legal act (the sports code of Ukraine or the basics of sports legislation of Ukraine) the rules of law governing sports legal relations in Ukraine.

Key concepts: systematization, legislation, system of rules of law, system of law, system of legislation, incorporation, consolidation, codification.

DOI 10.32518/2617-4162-2020-2-29-35

Вступ

Правові відносини у галузі спорту в Україні врегульовуються правовими нормами, що містяться і в законах, і в підзаконних нормативно-правових актах нашої держави. Крім того, велика частка припадає й на норми міжнародного права.

Правові прогалини та правові колізії норм системи законодавства в сфері спортивних правовідносин, неоднозначність щодо їх належності до тієї чи іншої галузі права, а чи то можливе виокремлення в самостійну галузь права української правової системи, потребує детального та ґрунтового аналізу можливості систематизації норм права, що регулюють правові відносини у галузі спорту в Україні.

Через те, що норми права, які регулюють правові відносини у сфері спорту в Україні, хаотично розміщені в різних нормативно-правових актах, часто виникає необхідність застосування відсильних чи бланкетних способів викладу правових норм. А правові прогалини та правові колізії лише посилюють проблему пошуку необхідних норм права в галузі спорту. Тому нагальною потребою є проведення правильної систематизації норм, що регулюють правові відносини в українському спорті.

Необхідність систематизації законодавства визначається, по-перше, його подальшим розвитком. Аналіз і обробка чинних нормативних актів, групування правових приписів, створення внутрішньоєдиної системи актів є необхідними умовами ефективності правотворчої діяльності. По-друге, вона забезпечує зручність щодо реалізації приписів права, можливість оперативно знаходити і тлумачити всі необхідні норми. По-третє, систематизація забезпечує уніфікацію національного законодавства – його приведення до єдиної системи шляхом усунення розбіжностей і надання одностійності правовому регулюванню [1, с. 140].

Питання систематизації норм права, що регулюють правові відносини у галузі спорту в Україні, є предметом досліджень таких науковців-теоретиків сучасності, як Г. Бордюгова, А. Гаро, Л. Заїченко, О. Іванченко, М. Козіна, Х. Олійник та ін.

Метою статті є виокремлення та характеристика основних форм систематизації норм права в галузі спорту в Україні й обґрунтування такої доцільності.

1. Поняття і передумови систематизації норм спортивного права в Україні

Сучасний стан розвитку законодавства України пов'язаний із необхідністю його гармонізації, уніфікації та систематизації. Це зумовлено певними причинами і чинниками такими, як існування низки нормативних актів, що діють із часів Радянського Союзу, потреба вирішення проблеми узгодження цих актів із новими прийнятими за період незалежності нормативно-правовими актами; необхідність увідповіднення законодавства з об'єктивними умовами життєдіяльності суспільства; прийняття значної кількості нових нормативно-правових документів нерозривно пов'язане із вирішенням завдання приведення їх у несуперечливу, узгоджену систему; визнання міжнародним співтовариством України як повноцінної та повноправної держави, тобто реальним суб'єктом міжнародного права, пов'язане з проблемою гармонізації та уніфікації національного законодавства відповідно до принципів міжнародного права [2, с. 156].

Система норм права в галузі спорту не є винятком. Мало того, ця галузь чи не найбільше потребує не лише здійснення систематизації спортивного законодавства, а й спершу подолання правових прогалин шляхом правотворчої діяльності й узгодження норм національного спортивного права із міжнародними правовими актами.

Ускладнення на сьогодні реалізації прав та інтересів суб'єктів спортивних правовідносин, наявність правозастосовних колізій призводить до того, що чимало суспільних відносин у сфері спорту в Україні залишаються поза межами дії норм права. Недостатня систематизованість «спортивного» законодавства, наявність у ньому прогалин і суперечностей, застарілих норм і неоднозначних формулювань спричиняє труднощі у правозастосуванні [3, с. 109].

Систематизація – це діяльність з упорядкування нормативно-правових актів, приведення їх у певну систему шляхом складання єдиних актів чи їх збірників [4, с. 54].

У Великому енциклопедичному юридичному словнику систематизація законодавства (франц. *systematization* – система, єдине ціле) визначається як упорядкування законодавства, приведення його до внутрішньоузгодженої системи, як передумова ефективності чинного

законодавства, усунення суперечностей, прогалин і застарілих норм у праві [5, с. 837].

Отже, систематизація є діяльністю, яка спрямована на впорядкування, приведення до системи всього чинного законодавства або його частини, вона може мати на меті створення єдиного зведеного акта, що на основі загальних принципів права вперше або по-новому регулює певну галузь суспільних відносин. Іноді завданням систематизації є лише впорядкування чинного законодавства.

2. Загальний аналіз норм, що регулюють правовідносини у галузі спорту в Україні

Для обґрунтування необхідності систематизації норм, що регулюють спортивні правовідносини, спробуємо проаналізувати основні галузі права, де вони містяться і реально регулюють правові відносини.

Чи не найбільше норм, що регулюють правові відносини в галузі спорту, містяться в адміністративній галузі права України.

Адміністративне законодавство охороняє правовідносини у сфері молоді та спорту, хоча Кодекс України «Про адміністративні правопорушення» і не виділяє окремого об'єкта адміністративно-правової охорони. Законодавець охороняє не відносини у сфері розвитку молоді, фізичного виховання та спорту, а правовідносини у сфері встановленого порядку управління (ст. 196), а також громадського порядку (ст.ст. 180 та 184) [6].

Аналіз Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» свідчить про зв'язок і можливий вплив діяльності органів місцевого самоврядування на розвиток галузі фізичної культури та спорту. В цьому Законі містяться положення, які вказують на надання адміністративних послуг, що мають прямий або опосередкований вплив на діяльність у галузі фізичної культури та спорту. Так, до положень, які мають прямий вплив, можна віднести реєстрацію статутів (положень) закладів (зокрема фізкультурно-оздоровчих) незалежно від форм власності, вирішення питань про проведення спортивних, видовищних та інших масових заходів тощо [6].

Також потрібно згадати про адміністративні послуги, які надаються Держмолодьспортом (атестація спортивних тренерів і спортивних суддів, ведення реєстру визнаних в Україні видів спорту) та місцевими органами виконавчої влади у сфері молоді та спорту (дозвіл на організацію роботи спортивних секцій, дозвіл на проведення занять із підготовки учнів навчальних закладів до спортивних змагань і заходів, рішення про організацію та проведення змагань і заходів тощо).

Також значний вплив на правові відносини в галузі спорту має трудове законодавство України.

Професійний спорт як діяльність, що є роботою певного виду, виконується систематично, має певну мету (участь у змаганнях), здійснюється за рахунок коштів роботодавця та з підляганням установленим ним правилам «трудового розпорядку» (збори, тренування, розпорядок дня, заборона вживати алкогольні напої тощо). За неї спортсмен отримує грошову винагороду, обумовлену укладеним трудовим договором. Тому професійний спорт як наймана праця є предметом трудового права, а отже, суспільні відносини, що виникають у процесі використання здібностей спортсменів до участі у змаганнях, повинні бути об'єктом регулювання норм трудового законодавства [7, с. 428].

Спортсмен України набуває статусу спортсмена-професіонала з моменту офіційного оформлення контракту з відповідним суб'єктом організації цієї діяльності з метою участі у змаганнях серед спортсменів-професіоналів. Професійний спорт відрізняється від масового спорту та спорту вищих досягнень тим, що він є головним джерелом доходів осіб, що ним займаються, або допомагають спортсменам в організації спортивної діяльності (спортсмени, тренери й інші фахівці, діяльність яких пов'язана з підготовкою та участю у спортивних змаганнях серед спортсменів-професіоналів) [8].

Більшість суб'єктів організації діяльності спортсмена-професіонала намагаються укласти із ним договір підряду, що зумовлено наявністю прогалин у правовому регулюванні трудових відносин із такими спортсменами. Така тенденція чітко простежується навіть у тій термінології, що застосовується учасниками професійної спортивної діяльності. Зокрема, «купівля-продаж» та «оренда» спортсменів [7, с. 427].

Г. Бордюгова зазначає, що праця працівників фізкультурно-спортивної сфери має свою специфіку, насамперед стосовно трудової діяльності професійних спортсменів, і такі відносини є предметом регулювання саме спортивного права. Наприклад, договір оренди спортсмена за своєю природою є змішаним, оскільки має ознаки і угоди цивільно-правової, і трудової. Спортсмена роботодавець-клуб здає в оренду, але водночас спортсмен виконуватиме трудові обов'язки у новому спортивному клубі, який взяв його в «оренду». Водночас дослідниця, обґрунтовуючи свою позицію, яка полягає у тому, що діяльність спортсменів виходить за межі предмета трудового права і не може виключно ним регулюватись, вказує, що чимало норм продиктовані міжнародними федераціями з видів спорту, кожний вид спорту

має свої специфічні вимоги до регулювання праці спортсменів цього виду спорту. Іноді вимоги, які висувають міжнародні федерації з видів спорту стосовно встановлення тих чи інших обов'язків для професійних спортсменів як категорії працівників, суперечать внутрішньому законодавству. Так, наприклад, в ігрових видах спорту, спортивний клуб не може розірвати контракт зі спортсменом до закінчення змагального сезону, або ж у так званій «захисний» період, у футболі він становить три роки. Спортсмен також не може розірвати контракт із роботодавцем-клубом, навіть якщо його не влаштовують умови праці тощо [9, с. 188].

М. Козіна вважає, що професійні спортсмени не повинні бути предметом купівлі-продажу й оренди, предметом означених дій має бути їхня діяльність, а професійні спортсмени мають бути захищені нормами трудового законодавства як працівники. Особливості ж професійної діяльності спортсменів є підставою для диференціації правового регулювання трудової діяльності професійних спортсменів, у чому виявляється єдність і диференціація трудового права [7, с. 428].

Цивільне право України є ще однією важливою галуззю права, що часто врегульовує спортивні правові відносини.

Відповідно до ч. 3 ст. 21 Кодексу Законів про працю України, контрактом визнається особлива форма трудового договору, в якому строк його дії, права, обов'язки та відповідальність сторін (в тому числі матеріальна), умови матеріального забезпечення та організації праці працівника, умови розірвання договору, в тому числі дострокового, можуть встановлюватися угодою сторін [10].

Цивільно-правові договори у сфері професійно-спортивної діяльності поділяються на організаційні, які забезпечують правовий зв'язок між спортивним клубом і спортсменом (трансферні контракти), та обслуговуючі, які забезпечують спортивній організації можливість здійснювати спортивно-комерційну діяльність (договори оренди спортивних споруд, купівлі-продажу спортивного інвентарю, екіпування тощо. За суб'єктним складом можна виокремити договори, що укладаються з професійними спортсменами (контракти про спортивну діяльність) та їх представниками (агентські договори), договори, що укладаються з національними та міжнародними спортивними організаціями, договори з юридичними та фізичними особами-спонсорами (договори про спонсорство), договори із засобами масової інформації (наприклад, договори про передання прав на трансляції спортивних заходів) тощо [11].

Також нерідко правовідносини в галузі спорту регулюються нормами господарського права України.

Під час провадження спортивної діяльності виникає питання визначення суб'єкта господарювання у цій галузі.

Відповідно до ст. 55 Господарського кодексу України, суб'єктами господарювання визнаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством [12].

Потрібно зазначити стосовно правосуб'єктності суб'єктів спортивної діяльності, що дослідження положень ст.ст. 9–25 Закону України «Про фізичну культуру і спорт» вказує на переважно виключний характер спортивної діяльності для закладів фізичної культури і спорту, в тому числі спортивних клубів, дитячих та юнацьких спортивних шкіл, спеціалізованих навчальних закладів спортивного профілю спортивних арбітражних судів, шкіл вищої спортивної майстерності, центрів олімпійської підготовки тощо. Водночас деяким категоріям суб'єктів спортивного права закон надає право здійснювати суміжні види господарської діяльності, наприклад: надання послуг населенню з профілактики окремих видів захворювань, професійної реабілітації, організації і проведення культурно-масових заходів із залученням професійних спортсменів, інструкторів, тренерів тощо. Однак за правилами ст.ст. 55, 88 Господарського кодексу України, ст.ст. 84, 116 Цивільного кодексу України і основний, і додаткові види діяльності суб'єктів спортивного права повинні обов'язково визначатися в його статуті (положенні). Водночас законодавство України та більшості держав Європейського Союзу допускає надання суб'єктами господарювання, які не є суб'єктами спортивного права, окремих спортивно-фізкультурних послуг, котрі закон не визнає виключним видом діяльності. Йдеться про створення груп оздоровлення в підприємствах, установах, організаціях, проведення любительських змагань, організацію і проведення на місцевому рівні загальнооздоровчих спортивних заходів тощо [13].

Аналіз законодавства у вказаній сфері свідчить про наявність доволі масштабного конгломерату правових норм, зокрема внутрішніх правил, положень, які цілком не належать до жодного з механізмів правового регулювання: господарського, конституційного, адміністративного, трудового та цивільного права. Так, предметом регулювання окремих із

них є, зокрема, правила прийому до спортивних клубів і федерацій, регламенти спортивних змагань, правила прийому до спортивних клубів та федерацій, правила трансферу гравців, антидопінгове законодавство, законодавство про спортивні третейські суди тощо. Особливість таких норм полягає у встановленні спеціальних вимог до спортивних клубів, професійних спортсменів тощо [13].

Підсумовуючи, констатуємо, що норми права, які регулюють правові відносини у спорті, мають міжгалузевий характер. Коротко проаналізувавши норми адміністративного, трудового, господарського та цивільного права України (і це не вичерпний перелік), прослідковуємо їх регулятивний вплив на спортивні правовідносини, що вкотре підтверджує необхідність проведення систематизації норм права в галузі спорту в один нормативно-правовий акт (спортивний кодекс України чи основи спортивного законодавства України).

Окрім норм права, які містяться в різних галузях права України, важливим регулятором відносин у сфері спорту є й інші соціальні норми (норми моралі, етичні норми, корпоративні норми тощо).

3. Види систематизації норм права

Як відомо, в теорії права виокремлюють три форми систематизації нормативно-правових актів, а саме: інкорпорацію, консолідацію та кодифікацію законодавства.

Інкорпорація – це спосіб систематизації, за яким здійснюється зовнішнє їх впорядкування, а зміст їх не змінюється. Нормативно-правові акти й угоди об'єднують у зібрання за хронологічним, алфавітним, предметним чи іншим порядком [14, с. 76].

Метою інкорпорації є підтримка законодавства в чинному стані. Нові нормативно-правові акти в результаті інкорпорації не створюються, текст актів може змінюватися лише в частині редакційних правок.

Консолідація – окремий вид систематизації, в результаті якого створюються збірники нормативних актів, їх окремих частин (розділи, глави, статті), що об'єднуються за ознакою їх належності до певного виду діяльності того чи іншого органу, посадової особи або структурного підрозділу. Водночас допускаються редакційні правки (усунення повторів, суперечностей), матеріал розміщується в логічному порядку, але до змісту зміни не вносяться. Консолідовані акти використовуються як посібники, керівні документи для осіб, які працюють у відповідних держаних або громадських організаціях [15, с. 119–120].

Метою консолідації є ліквідація множинності нормативно-правових актів, що мають однаковий предмет правового регулювання, їх укрупнення, створення певних блоків законодавства, адже норми таких актів часто повторюються, а інколи й суперечать одні одним.

Кодифікація законодавства – це форма докорінної переробки чинних нормативно-правових актів у певній сфері відносин, спосіб якісного упорядкування законодавства, забезпечення його узгодженості та компактності, звільнення нормативного масиву від застарілих норм, що не виправдали себе [16, с. 254].

Метою кодифікації є створення нового нормативно-правового акта (кодексу, статуту, регламенту, положення), усунення суперечностей, прогалин у системі законодавства.

4. Перспективи систематизації норм, що регулюють правовідносини у галузі спорту в Україні

З огляду на зазначені форми систематизації, одразу складно визначити, яка із них найоптимальніше підійде для систематизації норм права, що регулюють правовідносини в галузі спорту.

Інкорпорація норм спортивних правовідносин, з одного боку, слугуватиме зведенню їх у збірники за хронологічним, алфавітним чи іншим порядком, але, з іншого – не зможе зумовити змін у змісті норм, а відтак і в цілісній системі спортивного законодавства України, що в сьогоденнішніх реаліях є дуже необхідним.

Консолідація норм права в галузі спорту дещо більше підходить для систематизації спортивного законодавства України, адже її результатом є створення певного збірника нормативних актів за ознакою їх належності до певного виду діяльності, в нашому випадку – спортивної діяльності. Проте, консолідація зазвичай лише об'єднує в один акт норми із спільним предметом правового регулювання, здійснює усунення повторів, правових колізій, але теж не має на меті внесення змін до чинного законодавства.

І нарешті кодифікація, яка є найпоширенішим видом систематизації норм права, на нашу думку, найбільше підходить для нинішньої системи спортивного законодавства України.

У теорії права виокремлюють три основні види кодифікації: загальну, галузеву та спеціальну (комплексну), яку ще називають міжгалузеву кодифікацією.

Під загальною кодифікацією розуміють прийняття низки кодифікаційних актів з усіх основних галузей законодавства і, як наступний етап, створення об'єднаної, внутрішньоузгодженої системи таких актів у виді «кодексу кодексів» [16, с. 255]. Такий крок, на нашу

думку, є передчасним для всієї сучасної системи права України, а насамперед стосовно норм спортивного законодавства.

Галузева кодифікація є систематизацією нормативно-правових актів у межах певної галузі права. З огляду на висновки, зроблені нами, спортивного права як галузі права в Україні наразі немає, а відтак й унеможливується такий вид систематизації.

Що стосується третього виду кодифікації – спеціальної, тобто міжгалузевої, вважаємо, що вона найбільше підходить для систематизації норм, які регулюють правові відносини в спортивній сфері. Обґрунтовуючи своє твердження, зазначимо, що саме такий вид кодифікації передбачає переробку, вдосконалення норм права в межах одного предмета правового регулювання.

Висновки

Отже, спортивне життя і в міжнародному плані, і на національному рівні постійно видозмінюється, правовідносини потребують створення нових норм права, які оптимально відображатимуть потреби часу, адекватно реагуватимуть на виклики суспільства.

Правовідносини в галузі спорту регулюються нормами, що містяться в більшості фундаментальних галузях права України (адміністративному праві, цивільному, трудовому, господарському праві тощо), а отже, мусимо визнати те, що говорити про наявність окремої самостійної галузі спортивного права України наразі зарано. Саме тому, вважаємо, що в нашої держави є система законодавства в галузі спорту. Така система законодавства є недосконалою, містить чимало правових колізій і правових прогалин. Як наслідок, суб'єктам спортивних правових відносин доводиться часто використовувати аналогію права чи аналогію закону.

Систематизація норм права в спортивній сфері буде найефективнішою через кодифікацію нормативно-правових актів. Отже, потрібно спершу ратифікувати всі необхідні норми міжнародного спортивного права в систему українського законодавства, а тоді за допомогою спеціального виду кодифікації максимально об'єднати в один нормативно-правовий акт (спортивний кодекс України чи основи спортивного законодавства України) норми права, що регулюють спортивні правові відносини в Україні.

Список використаних джерел

1. Іванченко О. П. Уніфікація та систематизація законодавства: взаємообумовленість та взаємовигідність. *Держава і право* : збірник наукових праць. Серія юридична. 2016. № 71. 140 с.
2. Олійник Х. А. Систематизація українського законодавства: проблеми та перспективи вдосконалення. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції* : тези доповідей, виступів і повідомлень. 2016. № 9.12. 156 с.
3. Балабан С. М. Сучасний стан нормативно-правового забезпечення сфери фізичної культури та спорту в Україні: порівняльно-аналітичне право. 2016. № 2. 109 с.
4. Іванченко О. П. Систематизація законодавства: науковий вектор, практичні потреби. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. 54 с.
5. Великий енциклопедичний юридичний словник / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., перероб. і допов. К. : Юридична думка, 2012. 837 с.
6. Коваленко В. В. Курс адміністративного права України. URL: <https://westudents.com.ua/glavy/64515-4-admnstrativna-vdpovdalnst-u-sfer-molod-ta-sportu.html>
7. Козіна М. Професійна діяльність спортсменів як об'єкт правового регулювання нормами трудового законодавства. *Публічне право*. 2012. № 4 (8). 427–428 с.
8. Про фізичну культуру і спорт : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12?find>
9. Бордюгова Г. Місце спортивного права в національній правовій системі. *Право України*. 2009. № 3. 188 с.
10. Кодекс законів про працю України. URL: <http://www.google.com/search>
11. Гаро Г. Типи цивільно-правових договорів і спонсорство у професійному спорті. URL: https://protocol.ua/ua/tipi_tsivilno_pravovih_dogovoriv_i_sponsorstvo_u_profesijnomu_sportu/
12. Господарський кодекс України. URL: <http://rada.gov.ua/laws/show/436-15>
13. Заїченко Л. І. Суб'єкти спортивної діяльності: господарсько-правовий аспект. *Правова доктрина – основа формування правової системи держави* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України та обговоренню п'ятитом. моногр. «Правова доктрина України» (м. Харків, 20–21 листоп.), 2013. С. 798–801.
14. Селецький С. І. Теорія держави і права : навч. посібник. К. : Центр учбової літератури, 2012. 246 с.
15. Гусарев С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. Теорія держави і права : навч. посібник. К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. С. 119–120.
16. Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції) : навч. посібник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К. : Юрінком Інтер, 2008. С. 254–255.

References

1. Ivanchenko, O. (2016). Unifikaciya ta systematyzaciya zakonodavstva: vzayemoobumovlenist ta vzayemovygidnist. Derzhava i pravo [Unification and systematization of legislation: mutuality and reciprocity. State and law]. *Zbirnyk naukovykh pracz. Seriya yurydychna (The collection of scientific works. Series Legal)*, 71, 140 [in Ukr.].
2. Oliynyk, K. (2016). Systematyzaciya ukrayins`kogo zakonodavstva: problemy ta perspektyvy vdoskonalennya. Derzhavotvorennya ta pravo tvorennya v konteksti yevrointegraciyi [Systematization of Ukrainian legislation: problems and prospects for improvement. State formation and the right of creation in the context of European integration]. *Tezy dopovidej, vystupiv i povidomlen (Abstracts of reports, speeches and communications)*, 9.12, 156 [in Ukr.].
3. Balaban, S. (2016). Suchasnyj stan normatyvno-pravovogo zabezpechennya sfery fizychnoyi kultury ta sportu v Ukrayini [The current state of legal support of physical culture and sports in Ukraine]. *Porivnyalno-analitychne pravo (Comparative-analytical law)*, 2, 109 [in Ukr.].
4. Ivanchenko, O. (2015). Systematyzaciya zakonodavstva [Systematization of legislation]. *Naukovyj vektor; praktychni potreby: Chasopys Kyyvivskogo universy`tetu prava (Scientific vector; practical needs: Journal of the Kyiv University of Law)*, 3, 54 [in Ukr.].
5. Velykyj encyklopedychnyj yurydyhnyj slovnyk (2012) [Great Encyclopedic Legal Dictionary]. Za zag. red. akad. NAN Ukrayiny Yu. S. Shemshuchenka. 2-ge vyd., pererob. i dopov. K.: Vyd-vo «Yurydychna dumka» [in Ukr.].
6. Kovaleno, V. Kus administratyvnoho prava Ukrayiny [The Course of Administrative Law of Ukraine] Retrieved from <https://westudents.com.ua/glavy/64515-4-adminstrativna-vdpovdalnst-u-sfer-molod-ta-sportu.html> [in Ukr.].
7. Kozina, M. (2012). Profesiynna diyalnist sportmeniv yak obyekt pravovogo regulyuvannya normamy trudovogo zakonodavstva [Professional activity of athletes as an object of legal regulation by the rules of labor law]. *Publichne pravo (Public law)*, 4, 427–428 [in Ukr.].
8. Zakon Ukrayiny «Pro fizychnu kulturu i sport» [The Law of Ukraine «On Physical Culture and Sports»]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12?find> [in Ukr.].
9. Bordyugova, A. (2009). Misce sportyvnoho prava v nacionalnij pravovij systemi [The place of sports law in the national legal system]. *Pravo Ukrayiny (Law of Ukraine)*, 3, 188 [in Ukr.].
10. Kodeks zakoniv pro pracyu Ukrayiny [Labor Code of Ukraine]. Retrieved from [//www.google.com/search](http://www.google.com/search) [in Ukr.].
11. Garo, A. Typy cyvilno-pravovykh dogovoriv i sponsorstvo u profesiynomu sporti [Types of civil contracts and sponsorship in professional sports]. Retrieved from https://protocol.ua/ua/tipi_tsivilno_pravovykh_dogovoriv_i_sponsorstvo_u_profesiynomu_sporti/ [in Ukr.].
12. Gospodarskyj kodeks Ukrayiny [Economic Code of Ukraine]. Retrieved from <http://rada.gov.ua/laws/show/436-15> [in Ukr.].
13. Zaichenko, L. (2013). Subyekty sportyvnoyi diyalnosti : gospodarsko-pravovyj aspekt. Pravova doktryna – osnova formuvannya pravovoyi systemy derzhavy [Subjects of sports activity: economic and legal aspect. Legal doctrine – the basis for the formation of the legal system of the state]. *Materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysvyach. 20-richchyu NAPrN Ukrayiny ta obgovorennnyu pyatytommonogr. «Pravova doktryna Ukrayiny», Xarkiv (Materials of International Research Practice conf., 20th Anniversary of the National Academy of Science of Ukraine and discussion of five volumes «The Legal Doctrine of Ukraine»)*, Kharkiv [in Ukr.].
14. Seletsky, S. (2012). Teoriya derzhavy i prava [The theory of state and law]. K. «Centr uchbovoyi literatury» (The book «Center for Educational Literature») [in Ukr.].
15. Gusaev, S., Oliynyk, A., & Slyusarenko, O. (2008). Teoriya derzhavy i prava [Theory of State and Law]. K.: Vseukrayinska asociaciya vydavciv «Pravova yednist» (The book K.: Ukrainian Association of Publishers «Legal Unity») [in Ukr.].
16. Zagalna teoriya derzhavy i prava: (osnovni ponyattya, kategoriyyi, pravovi konstrukciyyi ta naukovy konceptsiyyi) (2008). [General theory of state and law: (basic concepts, categories, legal structures and scientific concepts)] / Za red. O. V. Zajchuka, N. M. Onishhenko. K.: Yurinkom Inter (The book Ed. Zaichuk O, Onishchenko N. K.: Yurinkom Inter) [in Ukr.].

Стаття: надійшла до редакції 05.05.2020
прийнята до друку 22.06.2020

The article: is received 05.05.2020
is accepted 22.06.2020

UDC (УДК) 343.98
JEL Classification: K40 K41

Дуфенюк Оксана Михайлівна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: oxpostfb@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6529-4036

КРИМІНАЛІСТИКА У ПРИЗМІ СУЧАСНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ

Анотація. Розглянуто проблематику функціонування криміналістики як навчальної дисципліни у системі професійної підготовки правників. Матеріал поділено на три частини. У першій викладено короткий огляд історії формування криміналістичної освіти. У другій ідеться про важливість обов'язкового мінімуму криміналістичних знань для правників. Третя частина висвітлює позицію авторки щодо найсуттєвіших характеристик криміналістики як навчальної дисципліни нового покоління, а саме: обов'язковості, практичності, інтерактивності, динамічності, інноваційності, транскордонності.

Ключові поняття: криміналістика, освіта, навчальна дисципліна, злочин, кримінальний процес.

Dufeniuk Oksana,

PhD (Law), Associate Professor,
Associate Professor of the Department
of Criminal Procedure and Criminalistic,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: oxpostfb@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6529-4036

FORENSIC SCIENCE THROUGH THE PRISM OF THE MODERN EDUCATIONAL PARADIGM

Abstract. Every day, some forensic doctrines, methods, forensic technologies and techniques to solve crimes, and protect the public lose their relevance, while others increase their potential and have a wide practice of use in the field of criminal proceedings. Therefore, it is important to ensure a constant connection not only in the system «science-practice», but also in the system «science-practice-education». The educational paradigm needs systematic verification and re-evaluation of the topics, forms and methods of teaching Forensic science, the content of the didactic and methodological complex. These actions are needed in response to the new challenges of crime investigation process.

The purpose of the article is to identify the most important characteristics of modern Forensic science as an academic discipline; to determine its role in the structure of training of professional lawyers (law enforcement officials, forensic science practitioners, investigators, prosecutors, judges); to determine directions of its future development.

Analysis, historical and systematic approach, generalization.

The conducted research has shown that the flexible development of forensic education is always connected with the development of Forensic science and practice.

The history of Forensic science shows the importance of the interaction between the training process and the crime investigation practice. Today Forensic science as an academic discipline must have qualitative characteristics. These characteristics include the obligation to study for lawyers, practicality, interactivity, dynamism, innovation, transnationality. This approach will provide quality training for future professionals, who will be able to work effectively with forensic methods and technologies under new conditions and issues.

Key concepts: Forensic science, education, education discipline, crime, criminal proceedings.

Вступ

Одні криміналістичні вчення, методи, технології втрачають актуальність, інші нарощують потенціал та отримують широку практику використання під час розслідування кримінальних правопорушень. Відтак важливо забезпечувати постійний зв'язок не тільки в дихотомії «наука-практика», а й у тріаді «наука-практика-освіта». Освітня парадигма потребує періодичного перегляду з метою визначення актуальної тематики та форм навчання, верифікації змісту дидактично-методичного комплексу на предмет відповідності новим викликам протидії злочинності.

Недавніми роками видано низку публікацій, присвячених обговоренню перспектив розвитку криміналістики в Україні. Це зокрема праці Р. Степанюка «Деякі перспективні напрями розвитку криміналістики в Україні» (2017), В. Стратонова та А. Балоня «Щодо окремих проблемних питань розвитку криміналістики» (2017), В. Шепітька «Завдання криміналістики в умовах глобальних загроз та еволюційних перетворень злочинності» (2018), В. Юсупова «Сучасні напрями розвитку криміналістики в Україні» (2018) [1–4].

Втім у цих та багатьох інших наукових роботах освітня криміналістична підготовка юристів або не згадувалась взагалі, або побіжно розглядалась у контексті обговорення суміжних теоретичних і прикладних проблем. Винятками можна вважати, наприклад, статті В. Єгупенка та С. Щербаковського «Проблеми криміналістичної підготовки працівників правоохоронних органів» (2007), В. Бахіна та П. Цимбала «Роль криміналістики в підготовці фахівців у боротьбі з кримінальними правопорушеннями» (2017), а також дослідження О. Алексєєва «Оптимізація криміналістичної підготовки слідчих в системі МВС України» (2004), проведене шістнадцять років тому [5–7]. І хоча треба зауважити, що чимало питань, які розглядали вказані автори, є актуальними, все-таки зміни, котрі відбулися у криміналістичній доктрині та слідчій практиці, змушують замислитись над змінами в освітньому процесі.

Мета статті полягає у тому, щоб з'ясувати, які суттєві характеристики повинна мати криміналістика як навчальна дисципліна в структурі підготовки професійних юристів сьогодні та визначити прогнозовані напрями її розвитку. Для досягнення мети потрібно виконати такі завдання: провести короткий огляд знакових подій у еволюції криміналістичної освіти в історичному контексті; обґрунтувати важливість формування нової освітньої парадигми для майбутніх правників; окреслити

найважливіші характеристики навчальної дисципліни «Криміналістика» і тенденції її розвитку в умовах третього тисячоліття.

1. Криміналістична освіта в історичній ретроспективі

Із кожним новим витком історії розвитку криміналістики виникала необхідність передачі знань, навиків, методів роботи. Педантичний і недовірливий перший в історії директор поліцейської служби ідентифікації А. Бертільйон особисто займався навчанням персоналу та прискіпливо ставився до дотримання всіх його інструкцій. Від правильності методу вимірювання, запису даних великою мірою залежав успіх антропометричної ідентифікації [8, с. 24–28]. Після розголосу про дівість бертільйонажу, керівники поліцейських служб інших країн приїжджали до бюро А. Бертільйона і він із великим ентузіазмом передавав свої знання. Мабуть, це був перший в історії прототип професійної криміналістичної підготовки працівників поліції. Завдяки мотивації навчити і мотивації вчитися бертільйонаж застосовувався у таких країнах, як Британія, Іспанія, Італія, Бельгія, Австрія тощо і був найкращим на тоді механізмом ідентифікації злочинців та невпізнаних трупів.

Історичним кроком вперед у становленні криміналістичної освіти стало видання Г. Гросса «Керівництво для слідчих суддів, поліцейських чиновників, жандармів і ін.». Австрійський правник почав працювати над впровадженням тогочасних досягнень природничих наук у сферу кримінального процесу. Перебуваючи з 1869 р. на посаді слідчого судді, Г. Гросс зрозумів, що в університеті він вивчав право, а про криміналістику нічого не знає. Спостережливість і наполегливість в освоєнні знань із фізики, хімії, ботаніки, біології та інших наук привели його до висновку, що не існує нічого в науці, що не надалося б для потреб криміналістики [8, с. 45]. Як результат 1892 р. було видано вказаний підручник, в якому викладено всі напрацювання правника, а університети поступово почали вводити основи криміналістики до програм навчання. Вчений розумів, що для підготовки професійних слідчих потрібно впровадити в університетську програму підготовки юристів вивчення криміналістики як навчальної дисципліни. У своїй публікації «Про освіту практичних юристів» (1894 р.) він прямо вказав на таку необхідність, а відтак і на важливість створення спеціальної кафедри криміналістики. Ідея не була непоміченою і згодом Г. Гросс читав тримісячний лекційний курс та практичні заняття. У 1899 р. Г. Гросс працював в Україні у Чернівецькому

університеті, де очолив юридичний факультет і викладав дисципліни криміналістичного профілю [9, с. 147]. Тоді можна вважати розпочалась криміналістична підготовка правників на рівні вищої школи.

Велику історичну роль в інституціоналізації криміналістичної освіти відіграв Р. Рейсс. Він видав низку видань («Судова фотографія» 1903 р., «Підручник зі словесного портрету» 1905 р., «Підручник з наукової (технічної) поліції» 1911 р., «Крадіжки і вбивства» 1911 р. тощо), а в 1906 р., коли під час міжнародного пенітенціарного конгресу в Турині було знову звернуто увагу на ідею створення саме при юридичних навчальних закладах спеціальних кафедр, які б займалися вивченням технічних прийомів розслідування злочинів, тодішній професор хімії Лозанського університету Р. Рейсс виявився одним із перших, хто реалізував цей задум, а його перший у Європі Інститут наукової поліції (криміналістики) існує досі [10, с. 180–181]. Учений створив одну з перших експертних криміналістичних лабораторій і розробив навчальну дисципліну про наукові методи дослідження речових доказів обсягом 40 годин лекцій для працівників поліції. Водночас професор не втомлювався повторювати, що ні суддя, ні прокурор не повинні сліпо вірити експертів, не маючи можливості вказати на необхідність тих чи інших методів досліджень. Мало того, вони повинні не тільки знати ці методи, а й вміти самостійно їх застосовувати [10, с. 182].

Свою думку про криміналістичну освіту дещо пізніше (у 1937 р.) висловив французький криміналіст, засновник криміналістичної лабораторії у Ліоні, Е. Локард. На відміну від Р. Рейсса, вчений наголошував, що від судді не очікується докладного знання всіх дослідних методик, але він повинен уміти оцінити експертизу, «шлях» отримання результатів, а це вимагає відповідної наукової підготовки до роботи у сфері застосування техніки і збирання доказів [11, с. 24].

Продовжуючи тему витоків української криміналістичної освіти, доречно згадати професора кримінального права О. Кісільова, який у 1910 р. став першим в Харківському університеті, хто почав ознайомлювати студентів юридичного факультету з практичними методами криміналістики у Російській імперії [12, с. 197]. Важливою подією для української криміналістики було видання першого підручника, підготовленого С. Гиком у 1948 р. Книга, як стверджував автор, не тільки мала б показати досягнення інших наук для потреб криміналістики, а й «... виробити в нашого правника спосіб стислого криміналістичного думання та

дати йому хоч би мінімум теоретичного знання з цієї ділянки» [13, с. 135].

У другій половині XIX ст. криміналістика активно нарощувала потенціал і науковий, і практичний, і освітній. У радянські часи в українських юридичних інститутах й університетах криміналістика викладалася обсягом понад 100 навчальних годин, а в середніх школах міліції програма була розрахована на понад 300 навчальних годин [14, с. 207].

Отже, очевидною є закономірність: якісний стрибок розвитку криміналістичної науки та техніки завжди зумовлював зміни в освітньому процесі. Старі методи відходили на другий план, нові ставали пріоритетними. Саме тому, скільки б не було попередніх публікацій і напрацювань, криміналістична освіта завжди буде актуальною темою для дослідження та фахових дискусій.

2. Навіщо правнику потрібна криміналістика?

Криміналістичні знання та навички є обов'язковими інструментами, які може використати правник у разі необхідності надання правової оцінки ситуації, формулювання версій, вжиття заходів, спрямованих на збирання, дослідження, оцінку та використання доказів. Це знання про механізм кримінальних правопорушень, знання у сфері слідознавства, використання спеціальних знань у кримінальному провадженні, тактики проведення процесуальних дій, методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень тощо. Безперечно, не кожен правник матиме справу з криміналістичними знаннями у своїй практичній діяльності, але ж і не кожен студент правничого факультету може з упевненістю сказати, де він працюватиме через 5, 10 чи 15 років. Кваліфікація у цій галузі має передбачати засвоєння обов'язкового мінімуму знань із криміналістики, аби не трапилось так, що новопризначений прокурор чи суддя не володіє цими знаннями, оскільки на початку своєї кар'єри, приміром, планував бути радником із питань корпоративного права. Крім того, часто ми є свідками швидких змін у законодавстві. Нещодавно оперативний уповноважений у складі СОГ міг тільки спостерігати за вилученням слідів, а нині як дізнавач проводить огляд і вилучення об'єктів у зв'язку з повідомленням про кримінальний проступок. Тож потрібно ламати стереотип, що криміналістична компетентність є вимогою фахової підготовки тільки слідчих органів поліції та інспекторів-криміналістів.

Прокурор здійснює процесуальне керівництво, слідчий суддя реалізує судовий конт-

роль у кримінальному провадженні, а суд робить оцінку доказів під час прийняття кінцевого процесуального рішення. Відтак ані прокурор, ані слідчий суддя, ані суддя *a priori* не можуть мати менший рівень знань, аніж слідчий органу поліції. В протилежному випадку будуть неможливими: якісна верифікація дій поліцейських, перевірка правильності застосування методів фіксації доказової інформації в протоколах і додатках, оцінка висновків експертів, розуміння методології проведених заходів, спрямованих на збирання доказів, тощо. Влучно з цього приводу висловився Б. Холист (Hołyst, 2010): «Правник, який не знає криміналістики *ipso facto*, «капітулює» перед експертом, часто не може належно оцінити доказове значення проведених досліджень, цінності застосованих методик та кваліфікації експерта» [15, с. 43]. Тому цілком логічно, що американські фахівці в одній із рекомендацій стосовно «зміцнення криміналістичної науки» в країні (*Strengthening Forensic Science in the United States*) наголошують на необхідності державної підтримки адміністрацій юридичних шкіл із метою оптимізації освітніх програм суддів та правників і поліпшення криміналістичної підготовки [16, с. 239].

У багатьох зарубіжних країнах криміналістика передбачає вивчення техніки й окремих елементів тактики. Мало того, інколи криміналістику відносять до категорії суто поліцейської науки, що суттєво послаблює обґрунтування необхідності її вивчення у класичних університетах. Зокрема, зі слів Є. Каспрзак (Kasprzak, 2015), сучасні знання польських правників настільки широкі, що в дискусіях навколо навчальних програм криміналістиці дійсно іноді відводиться роль предмета поліцейського, факультативного. Студенти не мають обов'язку вивчати такий предмет, а це призводить до того, що майбутній прокурор, суддя чи адвокат під час навчання на юридичному факультеті взагалі можуть «не мати контакту з криміналістикою», а це, своєю чергою, призводить до негативних наслідків у формі «збільшення прірви між сучасною криміналістичною наукою, що реагує на зміни у сучасній злочинності, та знаннями правника» [17, с. 20].

Якщо ж мовити про вузькопрофільну поліцейську освіту, то криміналістика у деяких країнах викладається як окрема дисципліна (наприклад, в Університеті прикладних наук поліції федеральної землі Бранденбург, Поліцейській академії Чорногорії) або як кілька різних дисциплін «Розпізнавання і встановлення осіб», «Проведення розшукових дій», «Розслідування» (наприклад, Поліцейська академія

Нідерландів, Поліцейська академія Хорватії) [18, с. 104, 112, 128, 133].

В Україні криміналістика є самостійною комплексною дисципліною обсягом приблизно 120 годин, яка переважно входить до обов'язкових дисциплін на всіх юридичних факультетах. Окрім того, є і спеціальні курси («Методика розслідування окремих видів злочинів», «Новітні технології в криміналістиці», «Судові експертизи» та ін.), що належать до варіативної частини освітніх програм підготовки фахівців за напрямом 08 «Право». Однак, враховуючи тенденції стрімкого зростання обсягу знань, наявна кількість годин, відведених на підготовку слідчих, іноді надто мала, аби якісно не тільки провести практичні заняття, а й обговорити результати, виявити прогалини теоретичної підготовки та помилки в їх практичному застосуванні. Також брак часу іноді зменшує можливості моделювання різних ситуацій, за яких майбутні фахівці мають опанувати необхідні для службової діяльності вміння.

3. Криміналістика як навчальна дисципліна нового покоління

Якою ж повинна бути криміналістика як сучасна навчальна дисципліна у програмі підготовки юристів? *По-перше, криміналістика має бути обов'язковою дисципліною юридичних факультетів.* Обґрунтування такого висновку викладено вище.

По-друге, криміналістика повинна бути практичною дисципліною. Загальною світовою тенденцією у поліцейській освіті є превалювання теорії над практикою. За даними моніторингу системи освіти та підготовки поліції в регіоні ОБСЄ, традиційні аудиторні лекції ще використовуються в усіх закладах, однак також широко застосовуються сучасні підходи та методи практичної роботи. У всіх закладах, які брали участь у дослідженні, використовуються практичні вправи, однак співвідношення практики і теорії різниться: від 80% практики та 20% теорії (Центр підготовки Академії ККП в Канаді) і 70% практики та 30% теорії (Вища школа поліції в Німеччині, Поліцейська академія в Хорватії) до 25% практики та 75% теорії в Поліцейській академії Х'юстона в США; середні показники – приблизно 50% на 50% – демонструють Коледж державної поліції Латвії та Естонська академія наук безпеки [18, с. 22].

Практична зорієнтованість як ключова засада процесу набуття криміналістичної компетентності досягається не тільки шляхом проведення практичних занять, а й завдяки проходженню навчальних практик і стажуванню у підрозділах Національної поліції, захисту

результатів практичного навчання шляхом проведеного поліцейських квестів, бінарних занять із практиками, періодичної актуалізації знань і підвищення кваліфікації науково-педагогічного персоналу. Зазначене стосується насамперед закладів вищої освіти МВС і підготовки слідчих органів досудового розслідування Національної поліції. Цивільні ж університети не завжди приділяють таку посилену увагу до прикладних навиків навчання, що дає додаткові аргументи для критики думки, що класична юридична освітня підготовка є кращою, ніж у закладах вищої освіти МВС [19, с. 332–333].

По-третє, криміналістика повинна бути інтерактивною дисципліною. Ця характеристика перебуває у тісному зв'язку з практичністю. Співвідношення цих понять полягає в наступному: якщо практичність передбачає підготовку фахівця до роботи в практичних умовах і відповідає на питання: «Чому саме слід навчити майбутнього слідчого?», тобто визначає зміст навчання, інтерактивність відповідає на питання: «Як навчити майбутнього слідчого?», тобто визначає форму навчання.

Так, головними викликами перед криміналістичною наукою і практикою сьогодні є ефективна протидія торгівлі людьми, транскордонній організованій злочинності, тероризму, корупції, економічній злочинності, кіберзлочинності, незаконному обігу зброї та наркотиків, незаконній міграції, порушенню прав інтелектуальної власності, домашньому насильству. Навчати якісному застосуванню криміналістичних засобів (технічних, тактичних) та розслідуванню вказаних злочинів можна по-різному: вирішуючи текстові завдання, сидячи в аудиторії, або ж моделюючи близькі до реальних місця події на криміналістичному полігоні. Обидва способи можуть застосовуватися в освітньому процесі, проте доведено – більш ефективними є, власне, різні форми інтерактивної роботи: дискусії (дебати), робота в малих групах (командах), рольові ігри, тренінги, мозковий штурм, міні-конференції, кейс-метод (аналіз практичних ситуацій), перегляд навчальних відеофільмів, проходження квестів тощо. Такі заняття активізують інтерес до навчання, сприяють ефективному засвоєнню матеріалу, передбачають самостійний пошук шляхів і варіантів вирішення поставлених завдань, відпрацювання навичок для роботи в команді, формування критичного мислення, «вихід на рівень усвідомленої компетентності курсанта», оволодіння практичними навиками професійної діяльності [20, с. 156–157].

По-четверте, криміналістика повинна бути інноваційною дисципліною. Саме криміналістика є ретранслятором інновацій у сферу

кримінального провадження. Розробка нових продуктів і технологій слугує оптимізації процесу збирання доказів, забезпечення якісної фіксації інформації та обробки даних. Особливою актуальністю вирізняються технології цифрової фотографії та відеозйомки, застосування 3D сканерів, безпілотних літаючих апаратів (дронів) та аерозйомки, біометричних технологій, засобів виявлення невидимих слідів, засобів реєстрації, роботів-маніпуляторів, геоінформаційних технологій, експертної техніки та програмного забезпечення нового покоління. Впроваджуються інноваційні дактилоскопічні засоби та засоби для фіксації об'ємних слідів, спеціальні освітлювачі, електронно-оптичні перетворювачі, установки для емісійного, адсорбційно-люмінесцентного, мас-спектроскопічного, радіоактивного, електрографічного, хроматографічного аналізів, новітня техніка у галузі мікроскопії, спеціальне програмне забезпечення [21, с. 162–162].

Криміналістика може стати інноваційною дисципліною за двох умов. Перше, коли на базі навчальних закладів будуть створюватися дослідні лабораторії, які працюватимуть над моніторингом потреб практики та розробкою інноваційних продуктів для вирішення завдань розслідування. Водночас широко стимулюватиметься участь науковців у грантових програмах та академічна мобільність для налагодження контактів з іноземними колегами й міжнародними інституціями. Друга умова, коли апробовані та впроваджені у практичній роботі технічні новинки автоматично будуть надходити у розпорядження відповідних профільних кафедр закладів вищої освіти (відділів, лабораторій) для використання в освітньому процесі. Це дасть змогу підготувати кадровий апарат, який здатний ефективно працювати в умовах масштабної інформатизації кримінального провадження.

По-п'яте, криміналістика повинна бути динамічною дисципліною. Динамічність означає здатність реагування на нові виклики та загрози, які виникають на певному етапі цивілізаційного розвитку. Понад 100 років тому вершиною ідентифікацій був бертільонаж, згодом настала ера дактилоскопії як виняткового методу, нині ж це почесне місце посідають молекулярно-генетичні дослідження та біометрія. Цілком очевидно, що розширення можливостей виявлення, фіксації, дослідження різних типів слідів, імплементація останніх досягнень природничих наук у сферу криміналістики, зростання точності та якості висновків експертизи вимагають періодичної верифікації дидактично-методичного фонду криміналістики й оновлення ресурсів. Промовистим прикладом

системного моніторингу новітніх розробок для реалізації завдань криміналістики є робота британського Інформаційного відділу Науково-дослідного центру, створеного при МВС, спрямована на опрацювання щороку понад 300 тис. наукових опублікованих по всьому світу праць із метою виявлення таких досягнень, які можна було б застосувати у практиці протидії злочинності [22, с. 50]. Динамічність є ключовим критерієм для забезпечення актуальності криміналістичної компетентності майбутнього правника.

По-шосте, криміналістика повинна бути транскордонною дисципліною. Ідеться про те, що освітня підготовка повинна охоплювати не тільки те, що є актуальним і досяжним для українського фахівця, а й те, що активно використовують поліцейські Нью-Йорка, Варшави, Берліна, Праги тощо. Вивчення міжнародних стандартів збирання доказів криміналістичними засобами, підготовленими, наприклад, Європейською мережею інституцій судових експертиз (ENFSI), до складу якої, *nota bene*, входять і українські установи. Такий підхід набуває особливої ваги в умовах світових тенденцій глобалізації та уніфікації правил і процедур, зокрема в криміналістичній діяльності. Приміром, на європейському континенті недавніми роками активно ведеться робота, спрямована на створення єдиного простору «Євро-Експерт». Найбільшим досягненням роботи в цьому напрямі є створення Кодексу практики (*Code of Practice*), який вміщує мінімальну регуляцію, яка має застосовуватись у роботі кожного експерта незалежно від країни та системи права [23, с. 106]. Вироблення такого кодифікованого акта в перспективі матиме визнання повноважень експерта, а також прийняття висновку експерта як джерела доказу в кримінальному провадженні на території будь-якої з європейських країн. З огляду на це важливо не залишатись у науковій, практичній та освітній «самоізоляції».

Перспективні напрями розвитку криміналістики як навчальної дисципліни вбачаються у посиленні вказаних характеристик на локальному рівні освітніх центрів (університе-

тів, академій поліції тощо). Крім того, світовою тенденцією є впровадження засади безперервного навчання (*lifelong learning*), зростання ролі самоосвіти та дистанційного навчання (*e-learning*). Держава повинна створити всі необхідні умови для післядипломної освіти та підвищення кваліфікації, проходження вузько-спеціалізованих тренінгів у галузі застосування криміналістичної техніки, тактики й методики. Систематичний моніторинг та узагальнення судово-слідчої та експертної практики, обмін досвідом із закордонними фахівцями, а також стимулювання вітчизняних розробок криміналістичного профілю повинні сприяти забезпеченню релевантності криміналістичної освіти сучасним досягненням науки і техніки та вимогам практики.

Висновки

Проведене комплексне дослідження дає підстави для таких висновків: 1) столітня історія розвитку криміналістики як науки та практичної діяльності, а відтак і криміналістичної освіти, свідчить про важливість міцного зв'язку процесу навчання із практикою протидії злочинності. Досягнення в галузі ідентифікації, впровадження нових стандартів роботи, нові відкриття в науці й техніці завжди зумовлювали необхідність актуалізації знань правників, а відтак і зміни освітньої парадигми; 2) нині криміналістична наука і практика перебувають на етапі динамічного розвитку, що характеризується відкритістю до впровадження нових учень і теорій, розробки новітніх технічних засобів та методів збирання, дослідження і оцінки доказів, алгоритмів тактики дій слідчого й методики розслідування злочинів. Це змушує періодично здійснювати переоцінку стандартів криміналістичної підготовки з метою забезпечення фахового навчання слідчих; 3) криміналістика повинна вирізнятися якісними характеристиками, а саме бути обов'язковою, практичною, інтерактивною, динамічною, інноваційною, транскордонною дисципліною. Такий підхід дасть змогу забезпечити якісну підготовку майбутніх фахівців, здатних ефективно працювати в нових умовах.

Список використаних джерел

1. Степанюк Р. Л. Деякі перспективні напрями розвитку криміналістики в Україні. *Форум права*. 2017. № 5. С. 389–394. DOI <http://doi.org/10.5281/zenodo.1204809>.
2. Стратонов В. М., Балонь А. Б. Щодо окремих проблемних питань розвитку криміналістики. *Судова та слідча практика в Україні*. 2017. Вип. 5. С. 59–63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jipr_2017_5_11.
3. Шепітько В. Завдання криміналістики в умовах глобальних загроз та еволюційних перетворень злочинності. *Криміналістика та судова експертологія: наука, навчання, практика*: матеріали 14 Міжнародного конгресу криміналістів (м. Одеса, 13–15 вересня 2018 р.). Одеса : ЛКТ. С. 14–25.

4. Юсупов В. Сучасні напрями розвитку криміналістики в Україні. *Підприємство, господарство і право*. 2018. № 3. С. 163–166.
5. Єгупенко В. В., Щербаківський С. М. Проблеми криміналістичної підготовки працівників правоохоронних органів. *Форум права*. 2007. № 2. С. 54–58. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2007-2/07evvppo.pdf>
6. Бахін В. П., Цимбал П. В. Роль криміналістики в підготовці фахівців у боротьбі з кримінальними правопорушеннями. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2017. Вип. 2–3. С. 205–211. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/muvnudp_2017_2-3_42.
7. Алексєєв О. О. Оптимізація криміналістичної підготовки слідчих в системі МВС України: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09; Нац. акад. внутр. справ України. К., 2004. 19 с.
8. Торвальд Ю. Век криміналістики. Москва : Прогресс. 1991. 203 с.
9. Чисников В. М. Ганс Гросс – основоположник науки криміналістики и кримінальної психології (к 170-летию со дня рождения). *Криміналістичний вісник*. 2017. № 2 (28). С. 144–153.
10. Чисников В. Н. Профессор Р. А. Рейсс – видаючий криміналіст начала XX века (к 140-летию со дня рождения). *Криміналістичний вісник*. 2015. № 2 (24). С. 179–189.
11. Wójcikiewicz J., Kwiatkowska-Wójcikiewicz V. Paradygmaty kryminalistyki. Kraków : Wydawnictwo UJ, 2016. S. 11–25.
12. Чисников В. М. Вчений-криміналіст професор О. Д. Кісільов: невідомі сторінки біографії. *Криміналістичний вісник*. 2011. № 1 (15). С. 195–207.
13. Чисников В. М., Біленчук П. Д. Доктор права С. П. Гик – автор першого україномовного підручника «Криміналістика» (до 105-річчя з дня народження). *Криміналістичний вісник*. 2017. № 2 (28). С. 134–143.
14. Бахін В. П., Цимбал П. В. Роль криміналістики в підготовці фахівців у боротьбі з кримінальними правопорушеннями. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2017. Вип. 2–3. С. 205–211. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/muvnudp_2017_2-3_42.
15. Hołyst B. Kryminalistyka. Warszawa : LexisNexis, 2010. 1472 s.
16. Strengthening Forensic Science in the United States: A Path Forward. National Research Council. 2009. 352 p. URL: <http://www.nap.edu/catalog/12589.html>.
17. Kasprzak J. Problem tożsamości współczesnej kryminalistyki. *Współczesna kryminalistyka. Wyzwania i zagrożenia*. Szczytno : Wyższa szkoła policji w Szczytnie, 2015. S. 7–23.
18. Системи освіти та підготовки поліції в регіоні ОБСЄ. Київ, 2018. 164 с.
19. Павленко С. О. Підготовка поліцейських в умовах реформування системи освіти МВС України відповідно до європейських стандартів. *Молодий вчений*. 2017. № 4 (44). С. 331–336.
20. Баранов С. О. Роль інтерактивних методик у вивченні дисциплін юридичного профілю. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України*. Харків : ХНУВС 2018. С. 156–160.
21. Пиріг І. В., Прокопов С. О. Науково-технічні засоби отримання інформації на досудовому слідстві. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 2. С. 160–167.
22. Старушкевич У. М. Криміналістика за рубежом: сучасні тенденції та перспективи. *Наше право*. 2004. № 4. С. 46–53.
23. Girdwoyń P. Opinia biegłego w sprawach karnych w europejskim systemie prawnym. – Warszawa: Wydawnictwo: Stowarzyszenie Absolwentów Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, 2011. 182 s.

References

1. Stepanyuk, R. L. (2017). Deyaki perspektyvni napryamy rozvytku kryminalistyky v Ukraini [Some of the perspective directions of the development of forensic science in Ukraine]. *Forum prava (Forum of Law)*, 5, 389–394. DOI <http://doi.org/10.5281/zenodo.1204809> [in Ukr.].
2. Stratonov, V. M., & Balon, A. B. (2017). Shchodo okremykh problemnykh pytan' rozvytku kryminalistyky [On some problematic issues of forensic science]. *Sudova ta slidcha praktyka v Ukraini (Court and investigative practice in Ukraine)*, 5, 59–63. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/jipu_2017_5_11 [in Ukr.].
3. Shepit'ko, V. (2018). Zavdannya kryminalistyky v umovakh hlobal'nykh zahroz ta evolyutsiynykh peretvoren' zlochynnosti [The tasks of forensic science in the face of global threats and evolutionary transformations of crime]. *Kryminalistyka ta sudova ekspertolohiya: nauka, navchannya, praktyka: materialy 14 Mizhnarodnoho konhresu kryminalistiv, m. Odesa, 13–15 veresnya 2018 r.* Odesa: LKT, 14–25 [in Ukr.].
4. Yusupov, V. (2018). Suchasni napryamy rozvytku kryminalistyky v Ukraini [Current trends in forensic science in Ukraine]. *Pidpryyemstvo, gospodarstvo i pravo (Enterprise, economy and law)*, 3, 163–166 [in Ukr.].
5. Yehupenko, V. V., & Shcherbakovs'kyu, S. M. (2007). Problemy kryminalistychnoyi pidhotovky pratsivnykiv pravookhoronnykh orhaniv [Problems of forensic training of law enforcement officers]. *Forum prava (Forum of Law)*, 2, 54–58. Retrieved from <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2007-2/07evvppo.pdf> [in Ukr.].

6. Bakhin, V. P., & Tsymbal, P. V. (2017). Rol' kriminalistyky v pidhotovtsi fakhivtsiv u borot'bi z kryminal'nymy pravoporushennyamy [The role of forensic science in the training of specialists in the fight against criminal offenses]. *Mizhnarodnyy yurydychnyy visnyk: aktual'ni problemy suchasnosti (teoriya ta praktyka) (International Legal Bulletin: Current Issues (Theory and Practice))*, 2–3, 205–211. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/muvnudp_2017_2-3_42 [in Ukr.].
7. Alyeksyeyev, O. O. (2004). Optyimizatsiya kryminalistychnoyi pidhotovky slidchykh v systemi MVS Ukrayiny [Optimization of forensic training of investigators in the system of the MIA of Ukraine]. Kyiv [in Ukr.].
8. Torval'd, Y. (1991). Vek krymynalystyky [The Century of the Detective]. Moskva: Prohress [in Russ.].
9. Chysnykov, V. M. (2017). Hans Hross – osnovopolozhnyk nauky krymynalystyky y krymynal'noy psykholohyy (k 170-letyuu so dnya rozhdennyia) [Hans Gross – the founder of forensic science and criminal psychology (to the 170th anniversary)]. *Kryminalistychnyy visnyk (Forensic Bulletin)*, 2 (28), 144–153 [in Ukr.].
10. Chysnykov, V. N. (2015). Professor R. A. Reyss – vydavushchysya krymynalyst nachala KHKH veka (k 140-letyuu so dnya rozhdennyia) [Professor R. A. Reiss – outstanding criminalist of the early twentieth century (to the 140th anniversary of his birth)]. *Kryminalistychnyy visnyk (Forensic Bulletin)*, 2 (24), 179–189 [in Russ.].
11. Wójcikiewicz, J., & Kwiatkowska-Wójcikiewicz, V. (2016). Paradygmaty kryminalistyki [The forensic paradigms]. Kraków: Wydawnictwo UJ [in Pol.].
12. Chysnykov, V. M. (2011). Vchenyy-krymynalyst profesor O. D. Kisil'ov: nevidomi storinky biohrafiiy [Forensic scientist Professor O. D. Kisilev: unknown biography pages]. *Kryminalistychnyy visnyk (Forensic Bulletin)*, 1(15), 195–207 [in Ukr.].
13. Chysnykov, V. M., & Bilenchuk, P. D. (2017). Doktor prava S. P. Hyk – avtor pershoho ukrayinomovnoho pidruchnyka «Kryminalistyka» (do 105-richchya z dnya narodzhennya) [Dr. S. P. Hik – the author of the first Ukrainian-language textbook «forensic science» (to the 105th anniversary of his birth)]. *Kryminalistychnyy visnyk (Forensic Bulletin)*, 2 (28), 134–143 [in Ukr.].
14. Bakhin, V. P., & Tsymbal, P. V. (2017). Rol' kriminalistyky v pidhotovtsi fakhivtsiv u borot'bi z kryminal'nymy pravoporushennyamy [The role of forensic science in the training of specialists in the fight against criminal offenses]. *Mizhnarodnyy yurydychnyy visnyk: aktual'ni problemy suchasnosti (teoriya ta praktyka) (International Legal Bulletin: Current Issues (Theory and Practice))*, 2–3, 205–211. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/muvnudp_2017_2-3_42 [in Ukr.].
15. Holyst, B. (2010). Kryminalistyka [Forensic Science]. Warszawa: LexisNexis [in Pol.].
16. Strengthening Forensic Science in the United States: A Path Forward. National Research Council. 2009. 352 p. Retrieved from <http://www.nap.edu/catalog/12589.html>.
17. Kasprzak, J. (2015). Problem tozsamości współczesnej kryminalistyki [The problem of the identity of contemporary forensics]. *Współczesna kryminalistyka. Wyzwania i zagrożenia*. Szczytno: Wyższa szkoła policji w Szczytnie [in Pol.].
18. Systemy osvity ta pidhotovky politsiyy v rehioni OSCE [Police education and training systems in the OSCE region]. Kyiv [in Ukr.].
19. Pavlenko, S. O. (2017). Pidhotovka politseys'kykh v umovakh reformuvannya systemy osvity MVS Ukrayiny vidpovidno do yevropeys'kykh standartiv [Training of police officers in the conditions of reforming the education system of the MIA of Ukraine in accordance with the European standards]. *Molodyy vchenyy (Young scientist)*, 4 (44), 331–336 [in Ukr.].
20. Baranov, S. O. (2018). Rol' interaktyvnykh metodyk u vyvchenni dystsyplin yurydychnoho profilu [The role of interactive methodologies in the study of Law disciplines]. *Pidhotovka politseys'kykh v umovakh reformuvannya systemy MVS Ukrayiny*. Kharkiv: KHNUVS [in Ukr.].
21. Pyrih, I. V., & Prokopov, S. O. (2016). Naukovo-tekhnichni zasoby otrymannya informatsiyy na dosudovomu slidstvi [Scientific and technical tools for obtaining information at the pre-trial investigation]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav (Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs)*, 2, 160–167 [in Ukr.].
22. Starushkevych, U. M. (2004). Kryminalistyka za rubezhem: suchasni tendentsiyy ta perspektyvy [Forensic science abroad: current trends and perspectives]. *Nashe pravo (Our Law)*, 4, 46–53 [in Ukr.].
23. Girdwoyń, P. (2011). Opinia biegłego w sprawach karnych w europejskim systemie prawnym [Expert opinion in criminal trial in the European legal system]. Warszawa: Wydawnictwo: Stowarzyszenie Absolwentów Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego [in Pol.].

Стаття: надійшла до редакції 11.04.2020
прийнята до друку 25.05.2020

The article: is received 11.04.2020
is accepted 25.05.2020

UDC (УДК) 94(4778)

Лепісевич Петро Миронович,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
конституційного та міжнародного права
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: mariya.lepisevych@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5970-2988

Макарчук Володимир Степанович,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії, історії та філософії права
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
(Львів, Україна)
e-mail: IDP.dept@lpnu.ua
ORCID ID: 0000-0001-5441-0468

ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОТИСТОЯННЯ ОУН-УПА РАДЯНСЬКИМ КАРАЛЬНИМ ОРГАНАМ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

Анотація. порушено питання про достовірність двосторонніх втрат у протистоянні радянської репресивної машини, з одного боку, і українського збройного підпілля, з іншого. Використано документи з фонду Державного архіву Російської Федерації та українські джерела наукового, публіцистичного й мемуарного характеру. Наведено власну оцінку безповоротних втрат української сторони.

Ключові поняття: репресивно-каральна політика радянської тоталітарної держави, порушення прав людини у Союзі РСР, Західна Україна у післявоєнний період.

Lepisevych Petro,

PhD (History), Associate Professor,
Associate Professor of the Department
of Theory and History of State and Law,
Constitutional and International Law,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: mariya.lepisevych@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5970-2988

Makarchuk Volodymyr,

Doctor of Law, Professor,
Professor of the Departments of Theory,
History and Philosophy of Law,
Institute of Jurisprudence,
Psychology and Innovative Education,
Lviv Polytechnic National University
(Lviv, Ukraine)
e-mail: IDP.dept@lpnu.ua
ORCID ID: 0000-0001-5441-0468

HISTORICAL AND LEGAL RESEARCH OUN-UPA OPPOSITION TO SOVIET PUNISHMENT BODIES IN THE POSTWAR PERIOD

Abstract. The article deals with the authenticity of bilateral losses in confrontation between the Soviet repression machine, on the one hand, and the Ukrainian armed underground, on the other hand.

Documents of the State Archives of the Russian Federation and Ukrainian sources of scientific, journalistic and memory nature are used. The authors' estimates of the irreversible losses of the Ukrainian side are suggested.

The question of the credibility of the sources that give a picture of the scope of Stalin's repressions in the western regions of Ukraine in the postwar years remains open. Obviously, the sources presented by the Ukrainian independent scientific school with its reliance on the nationalist, mainly emigrant literature and the «memories» of the direct participants of the events of the Ukrainian side are unreliable. Serious researchers of the events of 1944 – early 1950 s should apprehend them critically. At the same time, Soviet sources, including documentaries, cannot be considered to be entirely reliable. The fantasy of the authors was significantly stimulated by career ambitions and the desire to receive state awards, but those indicators that were harder to fake – in particular, the number of weapons confiscated from «bandits», restrained that process. However, there is no doubt that there are facts of so-called Soviet power, which acted as cruelly as possible, without even complying with the conditional requirements of «Soviet legality». Torture against detained «bandits» and «accomplices» was the principle; responsibility for cases of authority abuse, including unprovoked killings of civilians, is not even recorded in official Soviet documents.

Key concepts: repressive and punitive policy of the Soviet totalitarian state, human rights abuses in the USSR, Western Ukraine in the postwar period.

DOI 10.32518/2617-4162-2020-2-44-50

Вступ

Події 1944–1948 рр. у Західній Україні були справжньою війною місцевого населення з червоними окупантами. Відлуння цієї війни відчувалося аж до початку 1960-х рр. (у Вікіпедії зазначено, що останній бій вояків Української Повстанської Армії відбувся проти оперативної групи Тернопільського УКГБ 14 квітня 1960 р.) [1]. Водночас ця національно-визвольна боротьба мала й елементи громадянської війни.

Учасники протистояння подають абсолютно різні цифрові оцінки втрат і загальних, і в окремих епізодах. До прикладу, втрати під час битви під Гурбами (Тернопільщина), що відбулася 21–25 (27) квітня 1944 р., український автор, посилаючись на дані П. Мірчука, наведені в праці «Українська повстанська армія 1942–1952», оцінює як мінімальні: «Втрати у Гурбенських боях становили з боку УПА 380 осіб, в т.ч. 80, що полягли на полі бою, а також 100 поранених та 200 ще неозброєних новобранців (...). Втрати енкаведистів – 800 осіб. Незважаючи на переважаючі сили, ворог поставленої мети не досягнув. Повстанці вирвалися з хитро спланованої пастки, вийшли в протилежному фронті напрямку, отже поразки не зазнали» [2]. Натомість Л. Берія у доповідній записці Й. Сталіну від 3 травня 1944 р. подавав зовсім інші цифри: «Со стороны бандитов применялись миномёты, пулемёты и ручное вооружение. Всего с 21 по 27 апреля имели место 26 боевых столкновений, в результате которых убито бандитов – 2018, захвачено живыми – 1570. Захвачено: один самолёт У-2, пушек – 7, станковых пулемётов – 55, ручных пулемётов – 42, миномётов – 15, противотанковых ружей – 6, автоматов – 31, винтовок – 298, пистолетов – 16,

ручных гранат – 789 (...). Наши потери при проведении операции: убитыми – 11, ранеными – 46 человек» [3].

Мета статті полягає в тому, щоб за допомогою компаративістського аналізу радянських та українських націоналістичних джерел дати оцінку масштабам національно-визвольної боротьби, а також охарактеризувати радянські *неправові* (терористичні) методи боротьби з українським націоналістичним підпіллям.

Ми свідомо відмовилися від звернення до радянських «наукових» розвідок кінця 1940-х – 1980-х рр. як завідомо сумнівних. Натомість основна опора – з так би мовити, радянського боку – робиться на документальних даних, репрезентованих у збірці документів «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр. У виданні є 131 розсекречений документ радянської доби.

Українська історична та історико-правова думка, навпаки, представлена зазвичай працями науковців і публіцистів, зокрема Я. Гірнича, А. Закревського, Ю. Киричука, П. Мірчука, М. Поліковського та ін.

Звичайно, автори наукової розвідки розуміють, що і «українські» цифри та факти можуть виявитися недостовірними. Для з'ясування істини, власне, й потрібні методи і підходи юридичної компаративістики.

1. Сутички ОУН-УПА з радянськими державними, військовими та каральними структурами у тернопільському регіоні

Спершу проаналізуємо окремі сутички ОУН-УПА з радянськими державними, військовими та каральними структурами, взявши за основу тернопільський регіон як один із типових теа-

трів військового протистояння, а згодом дамо оцінку, так би мовити, підсумковим документам з анонсованої збірки «Особые папки».

Лютий 1945 р. *Українське джерело*: «6 лютого 1945 курінь командира Бистрого повністю знищив більшовицьку базу в с. Бариші, Бучацький р-н. З гарнізону чисельністю 200 осіб врятувалися одиниці» [4]. В *радянських джерелах* («Особые папки»): «В ночь на 7 февраля банда численностью до 500 человек совершила нападение на село Бараш Бучачского района. Бандиты убили 93 и ранили 20 местных жителей-поляков и сожгли 212 домов (...) Прибывшая на место оперативная группа столкнулась с заслонами, оставленными бандитами при отходе. В результате перестрелки убито 18 бандитов; один бандит ранен и захвачен живым» [5].

Березень 1945 р. *Українське джерело*: «13 березня 1945 р. відділи УПА, ОУН та Служби Безпеки (СБ), під орудою пор. Прута організували засідку на дві роти енкаведистів, котрі проводили каральні акції проти селян під виглядом фальшивих підрозділів УПА в селах Стрийського району. Втрати НКВД: 170 вбитих і 60 поранених. Загинув 1 воїн УПА». 14 березня 1945 р.: курінь командира Бистрого провів багатогодинний бій біля с. Худіївці, р-н Мельниця-Подільська. Втрати ворога: 80 вбитих і 8 поранених. 15 березня 1945 р.: курінь Бистрого розбив біля с. Германівка, р-н Мельниця-Подільська, наступ більшовиків, знищивши 70 ворогів та поранивши 150. 21 березня 1945 р.: сотня «Сірі Вовки» з куреня к-ра Бистрого ліквідувала роту карателів в лісі біля с. Цигани, р-н Скала Подільська, недалеко ріки Збруч, котрі планували проведення зачисток у навколишніх селах. Втрати терористів: 70 вбитих і 40 полонених. Втрати УПА: 0 [4].

25 березня 1945 р.: сотня «Рубачі» к-ра Гамалі провела бої з 2 ротами НКВД в с. Городище, р-н Великий Глибочок біля Тернополя. Втрати НКВД: 50 вбитих і 43 ранених; втрати УПА: 1 поранений.

Радянське джерело фіксує у березні 1945 р. в Тернопільській області лише два дрібні прояви «бандитизму» – у ніч на 7 березня повстанцями спалено 72 телеграфні стовпи в Цуманському районі; 8 березня «банда численністю до 100 человек сожгла 13 мостов в селе Конушковцы В. Глубочевского района. Местная группа самообороны вступила в бой с бандой. В результате перестрелки убито 5 и несколько бандитов ранены. Раненых и убитых бандиты унесли с собой» [6].

Квітень 1945 р. *Українське джерело*: 15 квітня 1945 р. сотня «Лісовики» к-ра Крука

провела переможний бій з переважаючими каральними військами в лісах між сс. Сільце і Діброва, р-н Підгайці. Ворог втратив: 170 вбитих і 200 ранених. Втрати УПА: 60 вбитих і поранених. Захоплено багато зброї і військової амуніції. 29 квітня відбувся успішний бій з полком НКВД на Кременеччині, в якому ліквідовано близько 200 ворогів [4].

Радянське джерело: «15 апреля в село Важковцы Борщевского района прибыла оперативная группа. В селе находилась банда численностью до 30 человек. В результате завязавшейся перестрелки бандиты отступили в направлении леса. В это время по направлению к селу следовала группа советско-партийных работников, которая натолкнулась на отступающую банду. Бандиты убили судью Сердюк и ранили инструктора райкома комсомола Волчину (...). В ночь на 15 апреля бандиты напали на село Рогатин, в котором находилась опергруппа НКВД. В результате боя бандиты стали отступать, отстреливаясь зажигательными пулями. Подождено 63 постройки, убито 36 местных жителей, 10 человек сгорело в домах» [7]. Про втрати опергрупи джерело не згадує, як і не згадує про потужні бої на Кременеччині.

Травень 1945 р. *Українське джерело*: «7 травня відбулися запеклі бої між куренем к-ра Бистрого і 282-им полком НКВД та чортківським «істребительним батальоном», котрий провів операції під виглядом фальшивого УПА. Бій відбувся у лісі біля с. Сосулівки, р-н Чортків, на т. зв. Качуровій Горі, в південній Тернопільщині. Втрати терористів: близько 100 вбитих і ранених; втрати УПА: 5 вбитих і поранених. Захоплено багато зброї і військової амуніції. 10 травня полк НКВД наскочив на два рої із сотні «Бурлаки» у с. Остальці, р-н Микулинці. У завзятому бою ворог втратив 85 вбитих і 50 поранених, а УПА – 16 погблих» [4].

Радянське джерело: (протягом 1 травня – 15 червня 1945 рр. у всіх західних областях): «Наши потери: убито – 96, ранено – 95, пропали без вести – 4 человека» [8].

2. Аналіз достовірності джерел, що унаочнюють сталінські репресії у західних областях України

На перший погляд, більш достовірними видаються радянські дані про взаємні втрати сторін. Будемо відвертими, вчорашнім сільським парубкам протистояла добре відлагоджена машина терору з вояками, які пройшли жорсткий вишкіл Другої світової війни. У т.зв. військово-чекістських операціях застосувалися навіть легкі танки. Повірити у те, що втрати були приблизно однаковими, дуже складно.

Окрім того, радянські джерела (щоправда, вимушено) повідомляли не лише про свої успіхи, а й про невдачі: «5 января (1946 р. – Авт.) на окраине села Бураковка Тлустянского района Тернопольской области бандой главаря «Савва» совершено нападение на группу советских работников и оперативно-войсковую группу РО НКВД, проводивших в селе Бураковка предвыборное собрание. В результате внезапного нападения с применением ручных гранат, обе группы в количестве 25 человек погибли. Убиты: народный судья Цимбаленко, (...) начальник РО НКВД майор Слепцов, старший оперуполномоченный Смирнов, оперуполномоченный Елин, начальник штаба истребительного батальона Иванов, 4 участковых уполномоченных милиции, 4 бойца истребительного батальона и 10 бойцов войск НКВД. Бандиты раздели убитых и забрали их оружие. Опергруппой УНКВД по Тернопольской волости (так в тексте. – Авт.) по делу задержано 40 человек, в том числе старичная ОУН, 2 бандита, связные, члены семей бандитов и бандпособники» [9]. Інформація датована 19 січням.

А 23 січня про цю ж прикру для радянської влади подію доповідали Сталіну, Молотову, Берії і Маленкову зовсім по-іншому: «5-го января т. г. вблизи села Бураковка Тлустянского района Тернопольской области банда под руководством оуновца «Савва» из засады забросала гранатами и обстреляла из ручных пулеметов оперативно-войсковую группу РО НКВД, возвращавшуюся после проведения предвыборного собрания в селе Бураковка. Бандитами убиты 25 бойцов и сотрудников райотделения НКВД, а также (...), командированные для проведения предвыборной работы. В результате преследования банда численностью 15 человек полностью ликвидирована. Арестовано 36 пособников банды» [10]. Отже, кількість радянських втрат збільшилася на три особи (цивільних). Але навіть не це вражає. З тексту очевидно, що протягом 19–23 січня у радянської сторони була машина часу, що дозволила за гарячими слідами наздогнати і ліквідувати банду з 15 чоловік. Дивно, чому чекісти не подалися на ній у 4 січня, аби запобігти втрачати узагалі?

Тож і радянська інформація видається нам не надто достовірною. Це стосується і втрат «бандитів», і власних, які свідомо применшувалися.

Наведемо типовий приклад. 2 липня 1945 р. комісар держбезпеки 3-го рангу Леонтєв доповідав наркомуну держбезпеки Л. Берії (той розіслав копії Сталіну, Молотову та Маленкову) про результати «чекістсько-військової операції» з ліквідації формувань УПА

на кордоні Брестської і Волинської областей 22 червня (чомуś аж на десятий день – Авт.): «В результате операции убито 46 и задержано 28 бандитов (...) у бандитов изъято 2 ручных пулемета, 8 автоматов, 23 винтовки, 2 револьвера и 45 килограммов взрывчатых веществ» [11]. Отже, разом знешкоджено 74 «бандита». У них вилучено 35 одиниць вогнепальної зброї, з яких 2 (револьвери) – це зброя ближнього бою, яка зазвичай «дублює» автомат чи кулемет. Отже, або більше половини «бандитів» жодної зброї не мали (а носили при собі по кілограму вибухової речовини, з якою і були затримані), або наркомуну Берії разом із Сталіним, Молотовим і Маленковим підсунули відверту «липу».

Вакханалія кривавих радянських «перемог» тривала й далі. Так, за березень 1946 р., якщо вірити радянським джерелам, у результаті військово-чекістських операцій «ликвідовано учасників советского подполья, бандпособников и бандитов – 8360». У цьому ж документі вказані й власні безповоротні втрати – 6 співробітників МВС – МДБ, офіцерів військ МВС і Червоної Армії – 2, сержантського і рядового складу – 3, бійців винищувальних батальйонів – 10, радпартактиву – 6, місцевих громадян – 48 [12]. Масштаб двосторонніх втрат вражає, чи не так?

У лютому 1948 р. 5-й прикордонний загін Українського прикордонного округу доповідав про ліквідацію «бандитів з оунівської сотні «Біра»: «Всего за время операции убито 95 бандитов и 1 задержан (...) В ходе операции захвачено 3 ручных пулемёта, 15 автоматов, 14 винтовок и карабинов, 5 пистолетов, 68 гранат. С нашей стороны потерь нет. Операция по ликвидации банды закончена» [13]. Отже, у 96 знешкоджених «бандитів» вилучено 37 одиниць стрілецької зброї, включаючи 5 пістолетів – зброї ближнього бою, яка зазвичай «дублює» автомат чи кулемет. Тобто близько двох третин убитих «оунівців» могли оборонятися від професіоналів-прикордонників хіба що ножами. Або – що більш вірогідно – «справжня цифра» була взята, як видається, зі стелі. Чи ще гірше – для вагомшого показника прикордонники вбивали всіх, хто опинявся в районі проведення чекістської операції – жителів глухих хуторів, збирачів хмизу та брусниці, подорожніх на лісових стежках тощо.

І ще один – цього разу не точковий, а глобальний – «цифровий» прокол радянської карально-репресивної системи та її пропагандистської машини. 13 липня 1945 р. нарком внутрішніх справ Союзу РСР Л. Берія звітував Сталіну, Молотову та Маленкову, що «всього за время проведения операций по ликвидации банд УПА с февраля 1944 года по 30 июня 1945

года убито 93167 и захвачено живими 97039 бандитов. Явилось с повинной 72338 бандитов и уклоняющихся от службы в Красной Армии». При тому узято трофеїв: «самолетов У-2 – 1, пушек – 47, бронемашин – 1, бронетранспортеров – 1, минометов – 452, гранатометов – 49, огнеметов – 20, ПТР – 283, пулеметов – 5200, автоматов – 9164, винтовок – 35676» [14]. Отже, кількість озброєних «бандитів» не становить навіть 60 тисяч (не беручи до уваги те, що в одного вояка УПА могло бути й кілька одиниць зброї). То кого ж тоді вбивали, захоплювали в полон і приймали з повинною (разом майже 300 тис. чоловік станом на першу половину 1945 р.) доблестні радянські каральні органи? І як беззбройні, по суті, люди ставали для радянської влади «бандитами»?

І ще один принциповий момент. Якщо проти радянської влади виступили сотні тисяч людей (а скільки заляканих просто побоялися піти на відкритий виступ), то чи можна називати це «бандитизмом»?

На підтвердження висловленої думки наведемо й такий факт. У Додатках до «Особых папок» містяться Укази Верховної Ради Союзу РСР про нагородження орденами і медалями генералів, офіцерського та рядового складу військ НКВС за т. зв. військово-чекістські операції.

Лише в одному з них у переліку нагороджених – кавалери ордена Суворова 1-го ступеня (генерал-полковник і генерал-лейтенант), орденом Суворова 2-го ступеня (16 генералів), орденом Кутузова 2-го ступеня (33 генерали та полковники), орденом Богдана Хмельницького 2-го ступеня (6 полковників); перелік нагороджених відзнаками нижчого рангу займає аж 83 сторінки тексту великого формату [15]. Таких Указів було декілька [16]. Принаймні один із борців з «бандитизмом» – «отважний боец-чекіст» ефрейтор С. С. Пустельников став Героєм Радянського Союзу [17]. Чи не забагато високого нагород за боротьбу із банальним «бандитизмом»?

Відтак очевидно, що точна (і навіть приблизна) кількість жертв взаємного протистояння репресивно-каральної машини тоталітарної держави й українського національно-визвольного руху і надалі є невідомою. Втім, зрозуміло, що втрати української сторони були незрівняно вищими. На нашу думку, певну підказку могла б дати цифра сімей активних націоналістів, виселених із західних областей

УРСР (операція здійснювалася в листопаді – грудні 1947 р.). Ідеться загалом про 26644 сім'ї [18]. З одного боку, не кожний «знешкоджений бандит» був встановлений радянською владою, незважаючи на величезну кількість сексотів. Відповідно, і його сім'я могла уникнути репресій. З іншого, з однієї родини могли йти в УПА і 2, і 3, і більше патріотів, оголошених «бандитами».

У будь-якому разі українська земля втратила десятки тисяч своїх кращих синів і дочок. Радянська тоталітарна система використовувала у цьому збройному протистоянні з місцевим населенням засоби і методи, заборонені міжнародними військовими конвенціями, брутално топтала елементарні права людини. Під час допитів підозрюваних широко застосовували тортури й жорсткий психологічний тиск. Росія, – вказує В. Кубів, – вела війну підло, без будь-яких правил етики, моралі, людського глузду, застосовуючи терор, провокації, залякування, підкуп та інші схеми боротьби, опрацьовані в московських аналітичних центрах [18]. Ми цілком поділяємо ці оцінки.

Висновки

Питання про достовірність джерел, що унаочнюють масштаби сталінських репресій у західних областях України в післявоєнні роки, є відкритим. Вочевидь, є малодостовірними джерела, репрезентовані українською незалежною науковою школою з її опорою на націоналістичну, переважно емігрантську літературу та «спогади» безпосередніх учасників подій з українського боку. Дослідники подій 1944 – поч. 1950-х рр. мають сприймати їх критично. Водночас не можуть вважатися цілком достовірними й радянські джерела, включаючи й документальні. Фантазію авторів суттєво стимулювали кар'єрні амбіції та бажання отримати державні нагороди, натомість стримували ті показники, які складніше було підробити – зокрема кількість вилученої у «бандитів» зброї. Однак, безсумнівно є те, що т. зв. радянська влада діяла максимально жорстко, без дотримання навіть вельми умовних вимог «радянської законності». Тортури, застосовані стосовно затриманих «бандитів» і «бандосібників», були нормою; відповідальність за перевищення владних повноважень, зокрема й за безпідставні вбивства мирних жителів, ніхто не ніс й це навіть не фіксувалося в офіційних радянських документах.

Список використаних джерел

1. Гірник Я. Гурби – місце одного з найбільших боїв УПА з комуністсько-більшовицькими поневолювачами українського народу. *Ветеранський вісник*. 2008. № 3.

2. «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр. Збірник документів. Львів : Піраміда, 2010. С. 63.
3. Закревський А. Нескорені герої визвольного руху. Найбільша перемога УПА на Тернопільщині. URL: <http://yabluchko.com.ua/news/3/60/neskoren-gero-vizvolnogo-ruhu>
4. «Особые папки» ..., С. 202 з посиланням на Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. 9401, оп. 2, д. 93, лл. 247–251.
5. «Особые папки» ..., С. 223 з посиланням на ГАРФ. – Ф. 9401, оп. 2, д. 94, лл. 253–257.
6. «Особые папки» ..., С. 264 з посиланням на ГАРФ. – Ф. 9401, оп. 2, д. 95, лл. 311–315.
7. «Особые папки» ..., С. 272, з посиланням на ГАРФ. – Ф. 9401, оп. 2, д. 97, лл. 13–16.
8. «Особые папки» ..., С. 324, з посиланням на ГАРФ. – Ф. 9401, оп. 2, д. 134, лл. 101–107, 110.
9. «Особые папки» ..., С. 328–329, з посиланням на ГАРФ. – Ф. 9401, оп. 2, д. 134, лл. 116–119.
10. «Особые папки» ..., С. 277 з посиланням на ГАРФ. – Ф. 9401, оп. 2, д. 95, л. 123.
11. «Особые папки» ..., С. 342, 344, з посиланням на ГАРФ. – Ф. 9401, оп. 2, д. 135, лл. 285–288.
12. «Особые папки» ..., С. 405, з посиланням на ГАРФ. – Ф. 9401, оп. 2, д. 199, лл. 309–311.
13. «Особые папки» ..., С. 278, з посиланням на ГАРФ. – Ф. 9401, оп. 2, д. 97, лл. 346–350.
14. «Особые папки» ..., С. 410–493, з посиланням на ГАРФ. – Ф. 9401, оп. 2, д. 99, лл. 220–291.
15. Особые папки» ..., С. 235–253, з посиланням на ГАРФ. – Ф. 9401, оп. 2, д. 94, лл. 345–380; С. 225–233, з посиланням на ГАРФ. – Ф. 9401, оп. 2, д. 94, лл. 283–298; С. 235–253, з посиланням на ГАРФ. – Ф. 9401, оп. 2, д. 94, лл. 345–380 та ін.
16. «Особые папки» ..., С. 400, з посиланням на ГАРФ. – Ф. 9401, оп. 2, д. 199, лл. 232–236.
17. «Особые папки» ..., С. 212.
18. Кубів В. Генерал Микола Арсенич – шеф СБ ОУН. Яскраві сторінки героїчної та трагічної історії України. Львів, 2011. С. 84.

References

1. Hirnyk, Ya. (2008). Hurby – mistse odnogo z naibilshykh boiv UPA z komuno-bilshovytskymy ponevoliuvachamy ukrainskoho narodu [Hurby is the place of one of the largest battles of Ukrainian Insurgent Army with the communist-Bolshevik enslavement of the Ukrainian people]. *Veteranskyi visnyk (Veteran's Bulletin)*, 3 [in Ukr.].
2. «Osobyе papky» Stalina i Molotova pro natsionalno-vyzvolnu borotbu v Zakhidnii Ukraini u 1944–1948 rr. [«Special folders» of Stalin and Molotov on national liberation struggle in Western Ukraine in 1944–1948] (2010). *Collection of documents*. Lviv: Piramida [in Ukr.].
3. Zakrevskiy, A. Neskoreni heroi vyzvolnoho rukhu. Naibilsha peremoha UPA na Ternopilshchyni [Unruly heroes of the liberation movement. The biggest victory of the Ukrainian Insurgent Army in Ternopil region]. Retrieved from <http://yabluchko.com.ua/news/3/60/neskoren-gero-vizvolnogo-ruhu> [in Ukr.].
4. «Osobyе papki» [«Special folders»], ..., p. 202, with reference to the State Archives of the Russian Federation. F. 9401, op. 2, d. 93, ll. 247–251 [in Russ.].
5. «Osobyе papki» [«Special folders»] ..., p. 223, with reference to the State Archives of the Russian Federation. F. 9401, op. 2, d. 94, ll. 253–257 [in Russ.].
6. «Osobyе papki» [«Special folders»] ..., p. 264, with reference to the State Archives of the Russian Federation. F. 9401, op. 2, d. 95, ll. 311–315 [in Russ.].
7. «Osobyе papki» [«Special folders»] ..., p. 272, with reference to the State Archives of the Russian Federation. F. 9401, op. 2, d. 97, ll. 13–16 [in Russ.].
8. «Osobyе papki» [«Special folders»] ..., p. 324, with reference to the State Archives of the Russian Federation. F. 9401, op. 2, d. 134, ll. 101–107, 110 [in Russ.].
9. «Osobyе papki» [«Special folders»]..., p. 328–329, with reference to the State Archives of the Russian Federation. F. 9401, op. 2, d. 134, ll. 116–119 [in Russ.].
10. «Osobyе papki» [«Special folders»]..., p. 277, with reference to the State Archives of the Russian Federation. F. 9401, op. 2, d. 95, l. 123 [in Russ.].
11. «Osobyе papki» [«Special folders»]..., p. 342, 344, with reference to the State Archives of the Russian Federation. F. 9401, op. 2, d. 135, ll. 285–288 [in Russ.].
12. «Osobyе papki» [«Special folders»]..., p. 405, with reference to the State Archives of the Russian Federation. F. 9401, op. 2, d. 199, ll. 309–311 [in Russ.].
13. «Osobyе papki» [«Special folders»]..., p. 278, with reference to the State Archives of the Russian Federation. 9401, op. 2, d. 97, ll. 346–350 [in Russ.].
14. «Osobyе papki» [«Special folders»]..., p. 410–493, with reference to the State Archives of the Russian Federation. F. 9401, op. 2, d. 99, ll. 220–291 [in Russ.].

15. Osobyе papki» [«Special folders»]..., pp. 235–253, with reference to the State Archives of the Russian Federation. F. 9401, op. 2, d. 94, ll. 345–380; pp. 225–233, with reference to the State Archives of the Russian Federation. F. 9401, op. 2, d. 94, ll. 283–298; pp. 235–253, with reference to the State Archives of the Russian Federation. F. 9401, op. 2, d. 94, ll. 345–380 ta in. [in Russ.].
16. «Osobyе papki» [«Special folders»]..., p. 400, with reference to the State Archives of the Russian Federation. F. 9401, op. 2, d. 199, ll. 232–236 [in Russ.].
17. «Osobyе papki» [«Special folders»]..., p. 212 with reference to the State Archives of the Russian Federation [in Russ.].
18. Kubiv, V. (2011). Heneral Mykola Arsenych – shef SB OUN. Yaskravi storinky heroichnoi ta trahichnoi istorii Ukrainy [General Mykola Arsenych – Head of the Organization of Ukrainian Nationalists. Bright pages of heroic and tragic history of Ukraine]. Lviv [in Ukr.].

*Стаття: надійшла до редакції 28.02.2020
прийнята до друку 07.05.2020*

*The article: is received 28.02.2020
is accepted 07.05.2020*

Розділ 2

Проблеми правоохоронної діяльності

Chapter 2

Problems of Law Enforcement

UDC (УДК) 347.777
JEL Classification: K10; K23

Ковалів Мирослав Володимирович,

кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри
адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: mkovaliv@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-9730-8401

Кузьо Любов Іванівна,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов
та культури фахового мовлення
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: Kuzo_Lyubov@i.ua
ORCID ID: 0000-0003-1554-3262

ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ СУСПІЛЬНОЇ МОРАЛІ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ

Анотація. Розглянуто питання правового захисту суспільної моралі в інформаційній сфері. Проаналізовано право та мораль як дві рівнозначні категорії, що впливають на формування держави і суспільства. Розглянуто принципи захисту суспільної моралі в інформаційному суспільстві. Розкрито суб'єкти управління у сфері правового захисту суспільної моралі, їх систему, компетенцію. Обґрунтовано, що право та мораль – це дві рівнозначні категорії, які впливають на формування держави, утвердження певних цінностей для розвитку суспільства. Вони постійно перебувають у взаємодії і доповнюють одне одного.

Проаналізовано головні положення формування правових і моральних норм у сучасному інформаційному суспільстві та сформульовано основи їх взаємодії. Право та мораль – це дві взаємодоповнювальні ціннісно-нормативні системи, за допомогою яких здійснюється регулювання суспільного життя. Право в інформаційному суспільстві є державним регулятором, а мораль ґрунтується виключно на внутрішньопсихологічних засадах свідомості та не має обов'язкових зовнішніх виявів. Основними та першочерговими завданнями механізму правового регулювання захисту норм суспільної моралі є захист, охорона та відновлення порушених прав, а також формування високої правової культури правосвідомості громадян у суспільстві. Захист суспільної моралі може здійснюватися за допомогою правових засобів і засобів адміністративно-правового регулювання.

Наголошено, що держава в умовах розвитку інформаційного суспільства зобов'язана здійснювати комплексну державну політику в інформаційній галузі, з формуванням єдиної системи забезпечення захисту моральних засад суспільства, недопущення впливу негативної інформації на суспільну думку, запобігання пропаганди жорстокості та насильства, поширення інформаційної продукції, що має негативний вплив на суспільну мораль.

Ключові поняття: правовий захист, суспільна мораль, інформаційні технології, принципи, громадський контроль, суб'єкти захисту.

Kovaliv Myroslav,

PhD (Law), Professor,
Head of the Department of Administrative-Legal Disciplines,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: mkovaliv@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-9730-8401

Kuzo Liubov,

PhD (Psychology), Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Foreign Languages
and the Culture of Professional Communication,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: Kuzo_Lyubov@i.ua
ORCID ID: 0000-0003-1554-3262

LEGAL PROTECTION OF SOCIAL MORALITY IN THE INFORMATION SPHERE

Abstract. The article deals with the issue of legal protection of public morality in the information sphere. Law and morality are analyzed as two equal categories influencing the formation of the state and society. The principles of protection of public morality in the information society are considered. The subjects of management in the sphere of legal protection of public morality, their system and competence are under research. It is substantiated that law and morality are two equal categories that influence the formation of the state, affirmation of certain values for the development of society. They are constantly interacting and complementary.

The basic provisions of formation of legal and moral norms in the modern information society are analyzed and the basics of their interaction are formulated. Law and morality are two complementary value and normative systems through which the regulation of public life is carried out. Law in the information society acts as a state regulator, and morality is based solely on the intra-psychological foundations of consciousness and has no binding external manifestations. The main and primary tasks of the mechanism of legal regulation protection of the norms of public morality are the protection, security and restoration of violated rights, as well as the formation of a high legal culture of justice of citizens and in society. The protection of public morality can be exercised through legal and administrative means.

It is emphasized that in the conditions of development of information society the state is obliged to carry out a comprehensive state policy in the information sphere, with the formation of a unified system of ensuring the protection of moral principles of society, preventing the influence of negative information on public opinion, preventing the propaganda of cruelty and violence, disseminating information products that have negative impact on public morality.

Key concepts: legal protection, public morality, information technology, principles, public control, subjects of protection.

DOI 10.32518/2617-4162-2020-2-52-57

Introduction

The rapid development and improvement of social and information processes in Ukraine today requires increased attention to understanding the level of social organization and the role of moral and legal values in the formation of a high-quality information society.

Amendments to the Law of Ukraine «On Protection of Public Morality» in 2015 helped to strengthen the control in the field of protection of public morality, and accordingly increased the attention of the state to its proper provision in the

form of providing financial support to the exercise of public control over compliance with the requirements of the legislation in the field of protection of public morality. However, with the development of modern electronic communication processes there is an urgent necessity to control the dissemination of information on social networks, Internet networks, which is able to influence human outlook, behavior and psyche, forming a tendency of negative consequences.

Studies of the protection of public morality in the information sphere have been par-

tially considered in the writings of such scientists as V. I. Aristova, V. A. Bitayev, V. D. Havlovskiy, I. A. Hetman-Pyatkovska, O. V. Hrytsak, M. H. Ivanets, R. A. Kalyuzhnyi, V. V. Kostytskyi, I. M. Kachur, N. B. Novytska, I. I. Prypkhan, O. P. Ryabchynska, V. M. Semykolenov, V. S. Tymbalyuk, V. Yavorskyi, O. H. Yarema and others.

The purpose of this article is to reveal the issue of legal protection of public morality in the information sphere.

1. Law and morality as the main regulators of public information relations

Modern information technologies that occur in society bring about changes in the relations between different social groups and citizens in particular. Today, the theoretical understanding of the social morality of the current information society without the importance of modern information technologies is becoming impossible. It is only information technologies that provide the link between different social groups, between citizens, between citizens and authorities.

Law and morality are two equal categories that influence the formation of the state, the affirmation of certain values for the development of society. They are constantly interacting and complementary.

At all times, there has always been a debate over the assessment of regulatory impact of norms of morality and law on public processes; it has not lost its relevance in the information society as well. Exploring the essence of morality and law, it was established that they arise from a social need, their norms are always a fixation of what exists in society, and on this basis the development of how it should be. The main purpose of both the norms of morality and the rules of law is to maintain order in society and the state [1, p. 84].

Morality and law have much in common. Their main features are stated in the fact that both morality and law are part of the culture of society, are valuable forms of consciousness, have a normative content and serve as regulators of human behavior. The two institutions share a common goal of reconciling the interests of the individual and society, of protecting human rights and interests as the highest value and of promoting public order. The unity of morality and law is based on social and economic interests, culture of society, and people's aspirations for the ideals of freedom and justice. By the way, S. L. Frank noted at one time that human will and relations between individuals are subject to two different norms, namely, morality and rights [1, p. 121].

Morality brings together and harmonizes the general order with the individual identity of

the human. The main feature of morality is that its principles, rules and norms have a common meaning, their fulfillment is an intrinsic need of every person controlled by society.

Law is a system of compulsory rules of physical behavior – social norms established or sanctioned by the state, which express the will of the dominant part of a socially heterogeneous society, aimed at regulating social relations in accordance with this will, as well as to the social needs and is provided by the state.

In this case, sanctioning is the granting of a customary rule of conduct or moral standards of general obligation based at the decision of the relevant state bodies, which is provided by the coercive power of the state.

Law is an achievement of a certain level of culture in a society that should not have class law, criminal «law». In this way, the law is reduced to the rights, freedoms and duties of the individual and the citizen, to their equality, freedom and responsibility, to justice, enshrined in the current system of law and legislation. Law should also be seen as a cultural, human means of regulating social relations, protecting social values, and managing society through legal and public authorities. Law cannot be a means of suppressing and oppressing certain classes and social groups. It is a tool for the establishment and development of democracy, the strengthening of law and order. Law is a means of social compromise, a means of consolidating society, the people, the nation. In addition, the law remains on paper and cannot be law until it is realized by people, citizens of the state and society [2, p. 80].

Moral rules in law play a dual role. First, new legal norms are being developed and improved based on moral norms. Second, they act as a criterion for the quality of law and law enforcement. Traditional human values of goodness, truth, obligation, honor and dignity through the mediation of morality are enshrined in modern Ukrainian and international law. The degree of consolidation in the legislation of moral values is an indicator of the level of development of law and society. Thus, morality is the basis of humanism in public and state life, the basis of humanism in law [1, p. 211].

In the study of law and morality attention should be paid to their distinguishing features. Significant differences between law and morality can be found in the way they are formed. Thus, legal norms are formed by the state and reflect its legislative policy, and moral norms are formed by the society itself and depend on the notions of good and evil, corresponding to a certain stage of the historical development of society. In addition, in terms of expression, moral norms do not have

their fixation in special acts, they exist as the conviction of a certain person and society. The law has a clearly defined legislative form and is contained in established sources – the Constitution, codified legal acts, laws, governmental decrees, presidential decrees, etc. That is, the legal norm is established and provided by the state. Another difference is that the moral law is performed voluntarily, the person himself joins it. Law is juridical and contains a certain coercion, which consists in the need (regardless of the desire of the person) of its implementation. In case of violation of the law there exists a certain responsibility. In the case of violation of the moral law there comes public condemnation [1, p. 142].

Law and morality are two equal categories that influence the formation of the state, the affirmation of certain values for the development of society. They are constantly interacting and complementary.

Analyzing the basic provisions of the formation of legal and moral standards in today's information society, we can formulate the following bases of their interaction:

– law and morality are two complementary value-normative systems by which the regulation of public life is carried out;

– law in the information society acts as a state regulator, and morality is based solely on the intrinsic psychological principles of consciousness and has no binding external manifestations.

2. Principles of protection of public morality in the information society

Principles are the basis for the implementation of legal rules, the key tenets on the basis of which any activity is carried out, powers are exercised, functions are performed.

The principles of law are not rarely called the core of legal matter. Therefore, the protection of public morality must be based on certain principles: the rule of law; humanism; respect for human rights and freedoms, honor and dignity; prohibition of censorship; creation of conditions for self-regulation in compliance with the norms of the legislation on protection of public morals; freedom of activity of mass media as well as non-interference of public authorities in their activities, etc.

According to A. F. Skakun's point of view, socio-legal mechanism for the protection of human rights and freedoms consists of a system of means and factors that provide the necessary conditions for respect for all fundamental human rights and freedoms that are derived from its dignity. The legal mechanism, however, is part of the social one and acts in unity with it. In order to exercise the rights and freedoms mentioned above, a social and

legal mechanism for their provision is in place. In general, the state regulation of social relations is ensured by means of a special state-legal mechanism, which consists, first, of organizational and structural formations, and secondly, of administrative and legal means of influencing the relations in this sphere [3, p. 254].

The mechanism of social and legal protection of human rights and freedoms is the unity of three components of the subsystems: the mechanism of implementation; security mechanism and protection mechanism. The mechanism of implementation of human rights includes measures that can create the conditions for the realization of human rights and freedoms. The mechanism of security of human rights includes measures for the prevention of offenses in order to confirm the legitimate behavior of a person. The mechanism of protection of human rights includes measures that lead to the restoration of violated rights by unlawful acts and liability of the person who committed these offenses [1, p. 217].

Therefore, the mechanism of protection, including public morality, involves the use of legal means. Legal regulation of Internet relations is specialized, and is aimed at regulating relations arising from the use of digital technologies on the Internet related to: ensuring the safety of the population and the state against threats on the Internet; ensuring the realization of citizens' rights when using digital technologies on the Internet by various means (normative, technical, international, regulatory, security, etc.) in order to organize and ensure balanced development [3, p. 152].

The main and priority tasks of the mechanism of legal regulation of protection of the norms of public morality include as follows: protection, security and restoration of violated rights, as well as the formation of a high legal culture of justice of citizens and in society.

The protection of public morality can be exercised through legal and administrative means. The concept of «protection of public morality» requires its defining as a coherent scientific category.

Considering the concept of «protection of public morality» it is necessary to note that it is connected not with the simple realization of the rights of citizens, but only with a certain offense or contestation of rights. Thus, this is a specified by legislative norms activity of state control and law enforcement agencies and their officials in restoration of the infringed right, termination of such violations, and creation of appropriate conditions for bringing perpetrators of unlawful actions to legal liability, by harming the rights and interests of citizens in the sphere of public morality.

3. Subjects of management in the sphere of legal protection of public morality

At the present stage of society development, the modern information society is stricken with information that has a detrimental effect and causes negative consequences. Legal regulation of Internet relations must be approached from a broader perspective. The process of regulation is aimed at a wide range of subjects of Internet relations (the state, its bodies, citizens, civil society institutions, etc.) [4, p. 152].

Analyzing the issues of protecting the public from the negative impact of information products, we should first of all pay attention to the system of public administration bodies of the state, which carry out their activities in this sphere.

In particular, various bodies of public administration, including the Office of the Prosecutor General of Ukraine, the National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting, the National Committee of Ukraine on Television and Radio Broadcasting carry out the state supervision over compliance with the Law of Ukraine «On the Protection of Public Morality» [5] and the current legislation in the field of protection of public morality.

The Verkhovna Rada of Ukraine and the President of Ukraine also determine the state policy in the field of legal protection of public, legislative basis for its implementation.

Thus, a system of governing bodies has been established in Ukraine today. Its functions include the authority in the sphere of control over the observance of information legislation in the field of protection of public morality and the prevention of spreading of negative information on the public consciousness in order to avoid harmful consequences.

However, attention should be focused at the same time on the absence in the modern structure of subjects of protection of the norms of social morality of signs of systematicity: common purpose of activity of all components of a single system, subordination of tasks of each element of the system to a common purpose and goals, realization, in accordance with the general purpose, by each element of the system of its functions, the existence of an appropriate relationship between the elements of a single coordinate system. Each body, within its powers, performs measures to protect certain aspects of the protection of public morality of the state [6, p. 211]. Today, there is an urgent need in Ukraine to create a single, integrated system of subjects for the protection of public morality in the information industry, which should consist of common entities that exercise the relevant authority to protect public morals; special entities that will directly protect citizens and soci-

ety as a whole from the harmful effects of information products and members of the public – public organizations.

Indeed, today the state must realize that the formation of the spiritual and moral foundations of the information society cannot be fully realized without the active participation of society.

It is worth agreeing with D. Siryk that the participation of public associations in the management of public affairs allows to provide such essential characteristics of public authorities as publicity, openness, interaction with civil society, orientation to public support, prevention of conflicts, etc. Therefore, the involvement of the public in the process of public administration has always been considered by legal science as an important component of the legal status of a citizen, enabling him to act for the public good [7, p. 48].

These are public organizations that should prevent the moral degradation of modern Ukrainian society. Their activities should be aimed at the formation of certain national moral values. Due to this fact, the question of the role of the activity of public organizations in the complex system of protection of public morals becomes especially relevant today.

At the present stage of society development in modern Ukraine, according to the provisions of the basic international instruments, public organizations are created, which function as a kind of institution of civil society, which can shape and influence public opinion, promote moral values and condemn antimoral actions.

Public opinion is the complex of individuals' views on a problem that affects the interests of a particular group of people. It practically always takes a definite position on issues of interest to society and thus accumulates the «unwritten» laws of such a society. Public opinion takes place in society by instilling in individuals norms, rules of conduct in society, and nurturing respect for certain values. Therefore, public opinion is important for every person, every individual. And it is the factor of public opinion that often stops a person from committing certain actions and encourages conventional activities.

Ukraine is implementing a large-scale program of decentralization and reform of a multi-level system of public administration, including public service as one of the important components of modern governance, covering issues of legal protection of public morality in the information sphere. This process is part of a set of measures aimed at ensuring territorial purpose and sovereignty, Ukraine's accession to the EU, and civil society development, in which the implementation of the principle of transparency is one of the most fictitious means of solving these problems [8, p. 47].

Conclusions

The state in the conditions of development of the information society is obliged to carry out a comprehensive state policy in the information sphere, with the formation of a unified system for ensuring the protection of moral principles of society, preventing the impact of negative information on public opinion, preventing the propaganda of cru-

elty and violence, disseminating information products with negative influence on public morality.

Law and morality are two equal categories that influence the formation of the state, the affirmation of certain values for the development of society. They are constantly interacting and complementary.

Список використаних джерел

1. Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. Х. : Право, 2002. 432 с.
2. Тарахонич Т. І. Праворозуміння як теоретичне підґрунтя дослідження правового регулювання. *Правова держава*. 2012. Вип. 21. С. 80–87.
3. Скакун О. Ф. Загальна теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.
4. Єсімов С., Бортник Н. Відносини в мережі Інтернет як об'єкт правового регулювання. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2019. Вип. 6. № 22. С. 147–153.
5. Про захист суспільної моралі : Закон України від 20 листопада 2003 р. № 3225. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 14. Ст.192.
6. Новицька Н. Б. Захист суспільної моралі в умовах інформаційної трансформації суспільства : монографія. Дрогобич : Коло, 2016. 452 с.
7. Сірик Д. Організаційно-правові форми участі громадян у діяльності виконавчої влади. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 9. С. 48–51.
8. Єсімов С. С., Бондаренко В. А. Транспарентність як принцип діяльності органів публічного управління в умовах використання інформаційних технологій. *Соціально-правові студії: науково-аналітичний журнал*. 2018. Вип. 1. С. 42–49.

References

1. Tsvik, M. V., Tkachenko, V. D., & Bohachova L. L. ta in. (2002). Zahalna teoriia derzhavy i prava [General theory of state and law] / za red. M. V. Tsvika, V. D. Tkachenka, O. V. Petryshyna. Kh.: Pravo [in Ukr.].
2. Tarakhonych, T. I. (2012). Pravorozuminnia yak teoretychne pidgruntia doslidzhennia pravovoho rehuliuвання [Orthodoxy as a theoretical basis for the study of legal regulation]. *Pravova derzhava (Legal state)*, 21, 80–87 [in Ukr.].
3. Skakun, O. F. (2001). Zahalna teoriia derzhavy i prava [General theory of state and law]. Kharkiv: Konsum [in Ukr.].
4. Yesimov, S. & Bortnyk, N. (2019). Vidnosyny v merezhi Internet yak ob'iekt pravovoho rehuliuвання [Internet relations as an object of legal regulation]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnikha»*. *Yurydychni nauky (Bulletin of the National University «Lviv Polytechnic»*. *Legal sciences*), 6, 22, 147–153 [in Ukr.].
5. Pro zakhyst suspilnoi morali: Zakon Ukrainy vid 20 lystopada 2003 roku № 3225 [On Protection of Public Morality: Law of Ukraine of November 20, 2003 No. 3225]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (Information of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 14. St.192 [in Ukr.].
6. Novytska, N. B. (2016). Zakhyst suspilnoi morali v umovakh informatsiinoi transformatsii suspilstva [Protection of public morality in conditions of information transformation of society]. Drohobych: Kolo [in Ukr.].
7. Siryk, D. (2018). Orhanizatsiino-pravovi formy uchasti hromadian u diialnosti vykonavchoi vlady [Organizational and legal forms of citizen participation in the activity of the executive power]. *Pidpryiemnystvo, hospodarstvo i pravo (Entrepreneurship, economy and law)*, 9, 48–51 [in Ukr.].
8. Yesimov, S. S., & Bondarenko, V. A. (2018). Transparentnist yak pryntsyyp diialnosti orhaniv publicnogo upravlinnia v umovakh vykorystannia informatsiinykh tekhnolohii [Transparency as a principle of activity of public administration bodies in the conditions of the use of information technologies]. *Sotsialno-pravovi studii: nauково-analitychnyi zhurnal (Socio and legal studies: scientific-analytical journal)*, 1, 42–49 [in Ukr.].

Стаття: надійшла до редакції 31.03.2020
прийнята до друку 29.05.2020

The article: is received 31.03.2020
is accepted 29.05.2020

UDC (УДК) 342.356.35
JEL Classification: K 10; K 23

Гурковський Мар'ян Петрович,

кандидат юридичних наук, доцент,
проректор
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: pr_kzmz@lvduvs.edu.ua
ORCID ID: 0000-0003-4275-8576

Сидор Маркіян Ярославович,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: sudormarick@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-5615-7766

КОМПЕТЕНЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯН В УМОВАХ ОСОБЛИВИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ

Анотація. На підставі аналізу законодавства та досвіду запровадження в Україні правового режиму воєнного стану досліджено компетенцію Національної поліції щодо забезпечення прав і свобод громадян в умовах особливих правових режимів. Під час проведення аналізу широкого спектра джерел і наукової літератури висвітлено актуальні проблеми формування та розвитку правових засад запровадження особливих правових режимів – надзвичайного та воєнного стану, викладено сутність, зміст та основні положення правового режиму воєнного стану й вплив правових обмежень на стан забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Розглянуто теоретичні засади забезпечення прав і свобод людини та громадянина у контексті динаміки змін національного законодавства та статистики міжнародних правових актів щодо прав і свобод людини. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення законодавства про особливі правові режими.

Ключові поняття: права і свободи людини, особливі правові режими, надзвичайний стан, воєнний стан, Національна поліція, обмеження прав і свобод.

Hurkovskiy Marian,

PhD (Law), Associate Professor,
Vice-rector,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: pr_kzmz@lvduvs.edu.ua
ORCID ID: 0000-0003-4275-8576

Sydor Markiiian,

PhD (Law), Associate Professor
of the Department
of Administrative-Legal Disciplines,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: sudormarick@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-5615-7766

COMPETENCE OF THE NATIONAL POLICE TO PROMOTE THE RIGHTS AND FREEDOMS OF CITIZENS UNDER SPECIAL LEGAL REGIMES

Abstract. The article deals with the competence of the National Police concerning promotion of the rights and freedoms of citizens under special legal regimes on the basis of the analysis of legislation and the experience of

a martial law in Ukraine. During the analysis of a wide range of sources and scientific literature, actual problems of legal regulation of public relations in the field of formation and development of legal bases for the imposition of special legal regimes – state of emergency and martial law are determined. The essence, content and main provisions of the legal regime of martial law and the impact of legal restrictions on the protection of citizen's rights and freedoms are clarified. Attention is paid to terminology in this field. The peculiarities of the legislative regulation of the circumstances under which a special legal regime can be imposed are clarified, and the concept of “martial law” is investigated in detail. The doctrinal views on the development of the legal institution of state of emergency and martial law in Ukraine are outlined. The main purpose of these regimes for ensuring national security of Ukraine is revealed. The international practice of using these modes is demonstrated. The peculiarities of the organization of activities of the National Police bodies concerning the protection of citizen's rights and freedoms under conditions of martial law are considered. The theoretical principles of citizen's rights and freedoms protection in the context of dynamics of changes of the national legislation and statics of international legal acts on human rights and freedoms under the conditions of imposition of special legal regimes are analyzed. The conducted analysis allows resolving the question of the possibility of improvement of the current legislation regulating specific legal regimes. Suggestions for improvement of the legislation on special legal regimes and legal regime of martial law are formulated.

Key concepts: human rights and freedoms, special legal regimes, state of emergency, martial law, National Police, restrictions on rights and freedoms.

DOI 10.32518/2617-4162-2020-2-58-64

Вступ

Динаміка розвитку суспільства, поряд із розширенням сфери правового регулювання суспільних відносин, об'єктивно вимагає модернізації якості регулювання, створення оптимального порядку, який дав би змогу максимально ефективно в суворій відповідності з законом вирішити певну життєву ситуацію, забезпечити законність і правопорядок загалом. Таким спеціально організованим механізмом, що відрізняється стабільністю і водночас динамічністю, можливістю своєчасно реагувати на відхилення в соціальній ситуації, запобігати збоєм у правовому регулюванні, є правовий режим.

Дослідження правових режимів відображено у багатьох роботах українських і зарубіжних учених. Окремі аспекти щодо особливих правових режимів висвітлено у роботах: В. Авер'янова, О. Балинської, О. Барабаша, Ю. Битяка, С. Єсімова, В. Колпакова, Д. Коссе, О. Кузьменко, Р. Калюжного, М. Коваліва, Т. Мінки, В. Настюка, О. Остапенка, В. Середи, Є. Стрільченко, О. Яковлева та ін. Дія Закону України від 26 листопада 2018 р. № 2630-VIII «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»» зумовлює доцільність аналізу теоретичних засад у контексті практичної реалізації нормативних положень.

Мета статті полягає в розгляді компетенції Національної поліції щодо забезпечення прав і свобод громадян в умовах особливих правових режимів.

1. Правовий зміст особливих правових режимів
Забезпечення прав і свобод громадян – основне завдання правової держави. Забезпечення прав і

свобод громадян – це процес, який не може бути припинений за жодних соціальних і політичних обставин. В історії розвитку держави виникають різноманітні ситуації, що вимагають додаткових сил і засобів для підтримки режиму національної безпеки, забезпечення прав та свобод громадян, передусім це актуально в умовах надзвичайного та воєнного стану. Жодна держава в світі не застрахована від періодичного виникнення різних екстремальних ситуацій, конфліктів, хвилювань, катастроф.

На думку О. Балинської, це зумовлено ускладненими воєнними реаліями та новітніми технологіями. Пошук шляхів вирішення цієї проблеми міститься в багатьох наукових галузях і потребує міждисциплінарного підходу [1, с. 10]. А тому важливою умовою формування правової держави є вдосконалення та розвиток законодавства, спрямованого на забезпечення прав людини в особливих умовах. Введення надзвичайного та воєнного стану передбачає встановлення особливого правового режиму роботи органів державної влади і управління, провадження економічної діяльності, обмеження низки прав і свобод громадян.

Особливий правовий режим передбачає введення в дію доволі специфічних правових засобів. Як зазначав В. Середя, метою правових режимів є: регламентація складних, нестандартних суспільних відносин; усунення перешкод, що виникають у процесі задоволення законних інтересів суб'єктів; стримування протиправної поведінки, що завдає шкоди інтересам особи, суспільства, держави; стимулювання позитивного розвитку суспільних відносин, соціально активної поведінки суб'єктів. Цілі режимів досягаються за допомогою їх функцій, які

мають певну специфіку, пов'язану з застосовуваними правовими засобами. Надзвичайні правові режими виконують функції: регулятивну, стимулюючу, обмежувальну, мотиваційну, ціннісно-орієнтаційну, виховну, соціального контролю, комунікативну та компенсаційну [2, с. 110].

На нашу думку, це сукупність особливих повноважень, у чому б вони не полягали, що надаються державній владі, за умов настання обставин, які загрожують зсередини або ззовні існуванню держави.

Воєнний стан має всі ознаки надзвичайного стану. Як вказують автори дослідження «Деякі аспекти правового режиму воєнного стану в Україні: порядок введення та припинення дії», воєнний стан – це особливий правовий режим, який встановлюється за умов настання надзвичайних обставин, характеризується введенням у дію надзвичайних заходів в інтересах оборони країни або забезпечення громадського порядку та державної безпеки [3, с. 6–7].

У контексті Закону України «Про правовий режим воєнного стану» воєнний стан визначається як сукупність особливих заходів, прийнятих державою в будь-якій частині країни при надзвичайних умовах зовнішньої або внутрішньої небезпеки, таких, як навала ворога, або заворушень сепаратистів, коли повноважень органів управління виявляється недостатку для забезпечення державного порядку та громадського спокою [4].

Зазначимо, що у всіх визначеннях, які розкривають зміст воєнного стану, вказується на виняткові заходи, особливі повноваження, різні обмеження. Ці елементи характеризують особливий правовий режим загалом і режим воєнного стану зокрема.

Наявність особливого правового режиму об'єктивно вимагає замислитися над тим, як під час його введення реалізуються права та свободи громадян, які рамки обмеження. Це питання є принциповим, оскільки права і свободи людини та громадянина – соціально значуща цінність, у зв'язку з цим обмеження, в тому числі в умовах особливих правових режимів, має бути соціально і юридично обґрунтовано.

Воєнний стан – режим доволі серйозно обґрунтований, він допомагає державі відбити агресію, мобілізувати різні ресурси, максимально можливо, у таких обставинах, забезпечити права та свободи громадян, створити умови для їх життєдіяльності.

Оцінюючи військовий стан, А. Славко у дослідженні «Обмеження прав і свобод людини та громадянина за умов режиму воєнного стану: порівняльно-правовий аспект» зазначає, що сьогодні військовий стан може бути введено тільки

в умовах реальної загрози як реакція держави на певні негативні чинники середовища і природного, і соціального походження, що є характерним для більшості країн [5, с. 78].

Відновлення правопорядку, порушення якого спричинено внутрішніми суперечностями, конфліктами, можливе за допомогою іншого спеціального правового режиму.

Особливі правові режими мають системний і комплексний характер. Системний характер особливих правових режимів проявляється в тому, що правовий режим як інструмент у системі правового регулювання одночасно є системним утворенням, що складається з підсистем, які характеризуються цілісністю, доцільністю, логічністю, сполучуваністю, впорядкованістю правових засобів. У межах цієї системи правові засоби поєднуються певним чином, взаємопов'язані та діють комплексно, створюють певну сферу правового регулювання для задоволення інтересів суб'єктів права.

Комплексний характер правових режимів означає, що регулювання, засноване на особливому поєднанні правових засобів, здійснюється в комплексі: дія правових режимів охоплює цілий комплекс систем, взятих у тимчасових і просторових межах.

Правовий режим воєнного стану за своєю юридичною природою володіє всіма засобами, необхідними та достатніми для функціонування (правила поведінки, позитивні й негативні санкції, охоплюючи юридичну відповідальність за порушення режимних вимог).

До структури особливого правового режиму належать правові засоби різного складу та рівня: елементи механізму правового регулювання, гарантії реалізації правового режиму, правові засади, цілі та способи правового регулювання. Така структура правового режиму є оптимальною, оскільки у ній чітко наведені складові досліджуваної категорії, вона повною мірою відповідає змісту.

Розгляд режиму воєнного стану передбачає аналіз різних аспектів, одним з яких є питання щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Це зумовлено тим, що військові дії, агресія об'єктивно загрожують нормальній життєдіяльності людей.

Кожна держава, міжнародна спільнота повинні докладати максимум зусиль для того, щоб підстав для введення воєнного стану не виникало. Це не означає, що держава не повинна готуватися до введення режиму воєнного стану. Одним із напрямів підготовки до встановлення правового режиму є розвиток законодавства про воєнний стан, створення різних інституційних структур, що мають забезпечувати цей правовий режим.

Важливим аспектом у регулюванні воєнного стану є формування такого режиму, закріплення механізму реалізації прав і свобод громадян в умовах його функціонування.

Якість прав і свобод людини та громадянина визначається соціальними чинниками, юридична складова стосовно цього питання має другорядний характер. П. Рабінович вважає, що права людини – це визнані суспільством реальні можливості вільно, осмислено, відповідально, не тільки за допомогою наявних і підтримуваних державою засобів, але завжди завдяки власним зусиллям, здібностям і правовим аспектам втілити свої стійкі соціально значущі інтереси [6].

Низка прав і свобод громадян не мають абсолютного характеру, в зв'язку з чим вони можуть бути обмежені на підставі Конституції України і закону. Такий підхід до регулювання відповідних відносин характерний для держав Європейського Союзу, незважаючи на те, що інститут прав і свобод людини та громадянина є ключовим для правового регулювання. Інститут прав і свобод є центральним у конституційному праві. Він закріплює свободу народу і кожної людини від свавілля державної влади.

Особливий інтерес становить інститут обмеження прав і свобод в умовах воєнного стану, який хоча пов'язаний із поняттям загального правового статусу людини та громадянина, але має низку характерних рис. Це передбачає закріплення спеціального правового статусу людини та громадянина, який визначається особливостями правового регулювання суспільних відносин, що виникають в умовах розглянутого правового режиму, зокрема режиму надзвичайного стану.

Як впливає зі змісту Конституції України, права і свободи людини та громадянина можуть бути обмежені законом тільки в тій мірі, в якій це необхідно з метою захисту основ конституційного ладу, моральності, здоров'я, прав і законних інтересів інших осіб, забезпечення оборони країни та безпеки держави.

З огляду на конституційні приписи, введення воєнного стану можливе в разі агресії проти України або безпосередньої загрози такої агресії. Воно завжди пов'язане з обмеженням прав і свобод громадян, причому, на відміну від звичайних умов, характер і межі таких обмежень істотно змінюються. Обмеження у таких обставинах набувають більш масштабного характеру і поширюються на всі групи прав і свобод.

2. Права людини в умовах воєнного стану

В умовах воєнного стану обмежується тільки частина прав та свобод, і це цілком природно, оскільки цього вимагають регулятивні влас-

тивості особливого правового режиму. Права, свободи та обов'язки громадянина опосередковують його зв'язки між суспільством і особою, органами виконавчої влади та громадянином [7, с. 28].

В умовах воєнного стану не можуть бути обмежені всі права, зокрема право на життя, право скарги, право на особисту недоторканність і деякі інші. У зв'язку з цим говорити про абсолютне обмеження прав і свобод громадян в умовах воєнного стану не можна. Відповідні обмеження застосовуються тільки на підставі закону і спеціального правового акта.

Ю. Пономаренко зазначає, що правомірне обмеження конституційних прав або свобод людини відповідно до законодавства воєнного стану є не передбаченою Кримінальним кодексом України обставиною, що виключає злочинність діяння. Якщо обмеження конституційних прав чи свобод людини, хоч і здійснювалося під час воєнного стану, проте з порушенням вимог вказаних нормативних актів, кримінальна відповідальність за його вчинення не виключається. Крім того, вчинення злочину, спрямованого на обмеження прав людини з використанням умов воєнного стану, може визнаватися обставиною, що обтяжує покарання [8, с. 183].

Найбільш диференційовано регламентацію обмежень прав і свобод громадян можуть визначити норми адміністративного права. Адміністративно-правове обмеження прав громадян – це визначення меж реалізації громадянином прав і свобод із метою забезпечення належного балансу інтересів громадянина та суспільства. Обмеження спрямовані на вилучення з можливостей, що входять в обсяг адміністративно-правового статусу громадян, шляхом видання уповноваженою на те посадовою особою (органом) індивідуального правового акта управління, який позбавляє громадянина суб'єктивного права.

Обмеження прав можуть проявлятися під час покладання на громадянина додаткових юридичних обов'язків, або під час безпосереднього застосування заходів адміністративного примусу. Як впливає з положень Конституції України, права і свободи громадян обмежуються з конкретною метою, а саме: захисту конституційного ладу, прав і свобод громадян, оборони та безпеки держави. Окреслені цілі обмеження прав і свобод громадян цілком виправдані, вони повною мірою відповідають вимогам міжнародно-правових стандартів, що стосуються регулювання правового статусу особистості.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 р.

визнає, що держава може встановлювати обмеження прав, які визначаються законом, за умови, що це сумісно з природою зазначених прав, виключно з метою сприяння загальному добробуту суспільства (ст. 4).

Обмеження прав і свобод громадян – це складова правового регулювання, яка в державі та суспільстві об'єктивно необхідна.

Як зазначає М. Ковалів, правове обмеження прав і свобод є способом правового регулювання примусового характеру, який полягає в зменшенні обсягу дозволеної поведінки особи з метою забезпечення публічних інтересів або у вилученні з правового статусу особи, яка вчинила правопорушення, окремих прав з метою захисту індивідуальної свободи та публічних інтересів [9, с. 210]. Обмеження прав і свобод людини та громадянина має різні функціональні складові. Найповніше можна виокремити дві основні мети обмеження прав і свобод людини та громадянина.

Перша – забезпечення публічних інтересів і друга – забезпечення приватних інтересів. У механізмі правового регулювання можна простежити безпосереднє поєднання приватних і публічних інтересів. У зв'язку з цим наведена диференціація обмежень прав і свобод громадян частково має умовний характер. Обмежень прав і свобод громадян доволі багато, більшість із них закріплено нормами адміністративного права, які розвивають основні положення Конституції України, що регламентують права і свободи людини та громадянина.

Нормами адміністративного права безпосередньо визначається конструкція правових режимів, встановлення яких передбачає обмеження прав і свобод людини та громадянина. Норми адміністративного права в умовах воєнного стану виконують різноманітні функції. Ці норми регламентують устрій, комплектування, життя, побут і бойову діяльність військ. Вони визначають організацію, структуру, діяльність органів військового управління, суспільні відносини, пов'язані з функціонуванням військових органів.

Правовий режим воєнного стану вельми специфічний, зумовлено це насамперед підставою встановлення. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» визначає, що під воєнним станом розуміється особливий правовий режим, що вводиться на території України або в окремих її місцевостях Президентом України в разі агресії проти України або безпосередньої загрози агресії. З огляду на це метою введення воєнного стану є створення умов для відбиття або запобігання агресії проти України. Правовий режим воєнного стану в багатьох випадках стосується не тільки України. Регу-

люючий потенціал цього правового режиму виходить за межі держави.

Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р. було надано визначення агресії, під якою розуміється застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави або іншим чином, несумісним зі Статутом Організації Об'єднаних Націй (ст. 1). Подібні дії безпосередньо загрожують суверенітету і територіальній цілісності держави, вони реально створюють загрозу життю людей, їх безпеці.

Це вимагає від держави вжиття необхідних заходів щодо відображення акту агресії, встановлення особливого правового режиму, потенціал якого сприятиме формуванню правопорядку, забезпечення прав і свобод громадян. Зауважмо, що в забезпеченні режиму воєнного стану беруть участь різні органи державної влади й управління, одним із таких суб'єктів є Національна поліція.

Відповідно до Закону України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII «Про Національну поліцію», поліція бере участь в забезпеченні режиму воєнного стану (п. 24 ст. 23); застосовує в період дії воєнного стану заходи та часові обмеження, встановлені законом [10].

Поліція має право проводити затримання військовослужбовців, громадян, призваних на військові збори, підозрюваних в скоєнні злочину, здійснювати передачу зазначених осіб органам Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, командирам військових частин або військовим комісарам.

Відповідно до Закону України від 7 березня 2002 р. № 3099-III «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України», Військова служба правопорядку призначена для захисту життя, здоров'я, прав і свобод військовослужбовців, осіб цивільного персоналу, громадян, що проходять військові збори. Військова служба правопорядку здійснює забезпечення законності та правопорядку, в межах своєї компетенції проводить роботу з протидії злочинності та захисту інших охоронюваних законом правовідносин у сфері оборони.

Військова служба правопорядку у Збройних Силах України є одним із суб'єктів забезпечення прав і свобод громадян в умовах воєнного стану.

Розглядаючи компетенції Національної поліції щодо забезпечення режиму воєнного стану та прав і свобод громадян в умовах його встановлення, потрібно зауважити, що поліція діє відповідно до законодавства, що визначає статус тими нормативно-правовими актами, які будуть введені разом із встановленням від-

повідного режиму. Виокремлюють загальну та спеціальну компетенції поліції в сфері забезпечення прав і свобод громадян в умовах воєнного стану.

Здійснення багатьох прав і свобод, проголошених Конституцією, іншими нормативними актами, можна досягнути лише за допомогою застосування відповідної правової норми, під час якого органи поліції встановлюють наявність прав і обов'язків, визначають момент дії або факт припинення суб'єктивних прав і обов'язків, здійснюють контроль за правильністю набуття прав і обов'язків. Поліція розробляє різні правозастосовні акти, передбачені законом у механізмі реалізації окремих прав людини та громадянина [11, с. 276].

Проте закони України «Про Національну поліцію» та «Про правовий режим воєнного стану» чітко не визначають порядок діяльності поліції в умовах воєнного стану. В наведених законах констатуються загальні положення про те, що поліція бере участь у забезпеченні режиму воєнного стану самостійно та у взаємодії з іншими органами державної влади та управління.

У науковій літературі зауважувалось на цей факт, у зв'язку з чим на підставі історичного і зарубіжного досвіду доцільно визначити компетенцію поліції як суб'єкта забезпечення розглянутого правового режиму. До компетенції поліції належать: охорона громадського порядку; участь у заходах щодо забезпечення режиму комендантської години; участь у заходах щодо забезпечення територіальної оборони; охорона особливо важливих державних об'єктів тощо.

Дія Закону України «Про Національну поліцію» не адаптована до умов воєнного стану, що в нинішніх умовах не можна визнати задовільним. З огляду на це, вважаємо, що в Законі України «Про Національну поліцію» необхідно визначити спеціальну статтю, в якій доцільно

закріпити особливості діяльності поліції в умовах воєнного стану. Такий підхід може сприяти поліпшенню організації діяльності Національної поліції, підготує її до забезпечення прав і свобод громадян в умовах воєнного стану у разі його введення.

Висновки

Для вдосконалення закріплення та реалізації особливих правових режимів необхідно вжити заходів, спрямованих на: необхідність чіткої законодавчої фіксації цілей особливих режимів; створення методики виявлення суб'єктивних чинників (зокрема і корупційної спрямованості), що знижують результативність використання особливих режимів; вдосконалення правил, прийомів, засобів юридичної техніки, яка використовується для законодавчої фіксації особливих режимів; обґрунтованість (зокрема розробка методики) використання стимулюючих і обмежувальних юридичних засобів у межах особливих режимів; підвищення рівня правозастосовної діяльності; підвищення рівня правосвідомості та правової культури суб'єктів правових відносин; проведення експертиз нормативно-правових актів, що встановлюють особливі правові режими; проведення моніторингу чинного законодавства в сфері режимного регулювання; вдосконалення механізмів захисту основних прав і свобод людини та громадянина у сфері режимного регулювання. Запропоновані заходи сприятимуть подоланню прогалин, усуненню помилок і колізій у сфері особливого режимного регулювання. Запропоновані шляхи вдосконалення не вичерпують усього комплексу завдань у цій сфері. Нові проблеми, що неминуче виникнуть через зміни законодавства щодо особливих режимів, потребуватимуть нового вирішення.

Список використаних джерел

1. Балинська О. М. Криза влади: філософсько-правовий погляд. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2017. № 1. С. 3–11.
2. Серета В. В. Надзвичайні правові режими у сфері публічного права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2017. Вип. 3. С. 101–112.
3. Лобко М. М., Семененко В. М., Фучко А. Й. Деякі аспекти правового режиму воєнного стану в Україні: порядок введення та припинення дії. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. 2019. № 2 (66). С. 6–13.
4. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.
5. Славко А. С. Обмеження прав і свобод людини та громадянина за умов режиму воєнного стану: порівняльно-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. № 41. Т. 2. С. 74–78.
6. Рабінович П. М. Конституційне забезпечення прав людини і громадянина в Україні: основні напрями удосконалення. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/546/Rabinovich_P_M_Konst_zabezp_prav_lyudini.pdf?sequence=1&isAllowed=y

7. Єсімов С. С. Правовий статус громадян у контексті адміністративної діяльності Національної поліції. *Соціально-правові студії*. 2019. Вип. 4 (6). С. 25–30.
8. Пономаренко Ю. А. Кримінально-правові наслідки запровадження в Україні воєнного стану. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 145. С. 179–192.
9. Ковалів М. В. Основи управління в органах внутрішніх справ України : навчально-практичний посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. 314 с.
10. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40-41. Ст. 379.
11. Ковалів М. В., Єсімов С. С., Лозинський Ю. Р. Правове регулювання правоохоронної діяльності : навч. посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 323 с.

References

1. Balynska, O. M. (2017). Kryza vlady: filozofsko-pravovyi pohliad [Power crisis: philosophical and legal view]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriiia yurydychna (Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs. Law Series)*, 1, 3–11 [in Ukr.].
2. Sereda, V. V. (2017). Nadzvychaini pravovi rezhymy u sferi publicjnoho prava [Emergency legal regimes in the field of public law]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriiia yurydychna (Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs. Law Series)*, 3, 101–112 [in Ukr.].
3. Lobko, M. M., Semenenko, V. M., & Fuchko, A. Y. (2019). Deiaki aspekty pravovoho rezhymu voiennoho stanu v Ukraini: poriadok vvedennia ta prypynennia dii [Some aspects of the legal regime of martial law in Ukraine: the order of imposition and termination of action]. *Zbirnyk naukovykh prats Tsentru voienno-stratehichnykh doslidzen Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy imeni Ivana Cherniakhovskoho (Collected scientific papers of the Center of Military and Strategic Studies of Ivan Cherniakhivskyi National Defense University of Ukraine)*, 2 (66), 6–13 [in Ukr.].
4. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 12.05.2015 r. № 389-VIII [On the legal regime of martial law: Law of Ukraine No. 389-VIII of May 12, 2015]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 28, Art. 250 [in Ukr.].
5. Slavko, A. S. (2016). Obmezhenia prav i svobod liudyny ta hromadianyna za umov rezhymu voiennoho stanu: porivnialno-pravovyi aspekt [Restrictions on the rights and freedoms of man and citizen under the conditions of martial law: comparative legal aspect]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia pravo (Scientific Bulletin of Uzhgorod National University. Law Series)*, 41 (2), 74–78 [in Ukr.].
6. Rabinovych, P. M. Konstytutsiine zabezpechennia prav liudyny i hromadianyna v Ukraini: osnovni napriamy udoskonalennia [Constitutional promotion of rights of man and citizen in Ukraine: basic ways of improvement]. Retrieved from http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/546/Rabinovich_P_M_Konst_zabezp_prav_lyudini.pdf?sequence=1&isAllowed=y [in Ukr.].
7. Yesimov, S. S. (2019). Pravovyi status hromadian u konteksti administratyvnoi diialnosti Natsionalnoi politsii [Legal status of citizens in the context of administrative activities of the National Police]. *Sotsialno-pravovi studii (Social & Legal Studios)*, 4 (6), 25–30 [in Ukr.].
8. Ponomarenko, Yu. A. (2019). Kryminalno-pravovi naslidky zaprovadzhennia v Ukraini voiennoho stanu [Criminal consequences of martial law in Ukraine]. *Problemy zakonnosti. (Problems of legality)*, 145, 179–192 [in Ukr.].
9. Kovaliv, M. V. (2010). Osnovy upravlinnia v orhanakh vnutrishnikh sprav Ukrainy [Fundamentals of Management in the Internal Affairs Bodies of Ukraine]. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs [in Ukr.].
10. Pro Natsionalnu politsiiu: Zakon Ukrainy vid 02.07.2015 r. № 580-VIII [On the National Police: Law of Ukraine No. 580-VIII of July 02, 2015]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 40–41, Art. 379 [in Ukr.].
11. Kovaliv, M. V., Yesimov, S. S., & Lozynskyi, Yu. R. (2018). Pravove rehuliuвання pravookhoronnoi diialnosti [Legal regulation of law-enforcement activity]. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs [in Ukr.].

Стаття: надійшла до редакції 25.04.2020
прийнята до друку 15.06.2020

The article: is received 25.04.2020
is accepted 15.06.2020

UDC (УДК) 342.951.922 085(477)
JEL Classification: K 10; K 23

Проць Іванна Миколаївна,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: terezu-lev@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-6483-0121

КОМПЕТЕНЦІЯ МВС УКРАЇНИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯН У СФЕРІ ДОРОЖНЬОГО РУХУ

Анотація. Розглянуто на основі аналізу наукових поглядів і норм чинного законодавства України питання забезпечення прав і свобод людини та громадянина у сфері безпеки дорожнього руху в контексті компетенції МВС України. З'ясовано особливості діяльності суб'єктів забезпечення безпеки дорожнього руху. Вказано, що ефективність забезпечення безпеки на автомобільному транспорті не можна розглядати поза реєстрацією транспортних засобів, видачею посвідчення водія, обліком дорожньо-транспортних пригод.

Ключові поняття: безпека, дорожній рух, права людини і громадянина, МВС України, Національна поліція, адміністративна послуга.

Prots Ivanna,

PhD (Law), Associate Professor
of the Department of Administrative-Legal Disciplines,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: terezu-lev@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-6483-0121

COMPETENCE OF THE MIA OF UKRAINE TO ENSURE THE RIGHTS AND FREEDOM OF CITIZENS IN THE FIELD OF ROAD TRAFFIC

Abstract. The issue of ensuring the rights and freedoms of the individual and the citizen in the field of road safety in the context of the competence of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine is considered on the basis of the analysis of scientific views and norms of the current legislation of Ukraine. It has been established that road safety has a direct impact on all road users. It has been found out that the subjects of road safety include state and executive authorities, local self-government bodies, and some non-governmental organizations. The subjects of road safety use management methods, forms and means when exercising competence. It is proved that the units of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (subjects of public authority in the field of road safety as official institutions of power) are the main bodies ensuring road safety directly responsible for this scope of activity develop and implement mechanisms for its implementation. The peculiarities of legal regulation of relations arising from the simplified procedure of registration of road accidents with the consent of the drivers of vehicles are considered. It is emphasized that the effectiveness of road safety cannot be mentioned outside the registration of vehicles, issuing a driver's license, accounting for road accidents. The improving the technical equipment of the Territorial Administrative Service Centers, the National Police, Police Patrol Units, increasing the police's financial support, all those taken together will guarantee the rights and freedoms of citizens in the field of road safety more effectively and will solve the main problem – reduce the number of road accidents casualties.

Key concepts: safety, traffic, human and citizen rights, Ministry of Internal Affairs of Ukraine, National Police, administrative service.

Вступ

Аналіз світового досвіду організації дорожньо-транспортного процесу свідчить, що розуміння проблеми визначається ступенем усвідомлення суспільством причин аварійності як масового соціального явища, якістю роботи держави та громадських об'єднань із нейтралізації негативних наслідків автомобілізації. У світі переважно питання забезпечення безпеки дорожнього руху розглядаються як державні, що пов'язані з економічними і соціальними інтересами суспільства. Про діяльність, спрямовану на підвищення безпеки дорожнього руху, можна мовити як про вирішення завдань із захисту гарантованих Конституцією України прав людини та громадянина, як право на життя, на охорону здоров'я, на умови праці, що відповідають вимогам безпеки. Вирішального значення набуває розроблення та реалізація системи заходів економічного, правового, організаційного, технічного, медичного характеру, які б дали змогу максимально використовувати можливості держави та суспільства для забезпечення прав і свобод людини у сфері дорожнього руху.

Проблему забезпечення безпеки дорожнього руху розглядали такі науковці, як В. Авер'янов, Н. Бортник, С. Гусаров, М. Долгополова, С. Єсімов, В. Кікінчук, М. Ковалів, О. Кузьменко, А. Луцик, М. Микитюк, О. Салманова, Д. Сирота, О. Остапенко, Я. Хом'як, Х. Ярмакі та ін. Однак, незважаючи на чималу кількість наукових розробок, у юридичній літературі не достатньо проаналізовано питання про забезпечення прав людини в сфері безпеки дорожнього руху у контексті діяльності МВС України.

Метою статті є дослідження компетенції МВС України щодо забезпечення прав і свобод громадян у сфері дорожнього руху.

1. Компетенція МВС України у сфері безпеки дорожнього руху

Забезпечення безпеки дорожнього руху є доволі складним об'єктом не лише державного управління, а й наукових досліджень. Це пов'язано із неоднозначним трактуванням у національних і зарубіжних джерелах, а також відсутністю одностайності наукових поглядів на трактування таких термінів, як дорожній рух, безпека дорожнього руху [1, с. 16]. Транспортні засоби, зокрема автомобілі, визнаються чинним законодавством джерелами підвищеної небезпеки, а їх власники зобов'язані відшкодувати шкоду, заподіяну в результаті взаємодії цих джерел третім особам. Законодавець визнає потенційну загрозу, що виходить від транспортних засобів. Для мінімізації ризиків настання мож-

ливих несприятливих наслідків, пов'язаних із їх використанням, з боку держави як соціального інституту, що має захищати права і свободи людини та громадянина, потрібні відповідні кроки, які дадуть змогу створити ефективний механізм забезпечення безпеки дорожнього руху. Створити відповідний механізм, а з огляду на специфіку такої галузі, як дорожній рух, передусім адміністративно-правовий, є надзвичайно важливо.

Значна роль відводиться поліції, для якої, відповідно до Закону України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII «Про Національну поліцію», здійснення забезпечення безпеки дорожнього руху є одним із головних завдань. Як самостійний підрозділ у структурі Національної поліції створено Департамент патрульної поліції та Департамент превентивної діяльності, які організовують реалізацію нормативних приписів у сфері безпеки дорожнього руху [2, с. 34].

Забезпечення безпеки дорожнього руху не варто зводити виключно до діяльності поліції. Його потрібно розглядати як певну систему, складний механізм, що складається з широкого кола суб'єктів, регламентований значним обсягом правових норм, у функціонування якого залучено велику кількість людей.

Підрозділи патрульної служби Національної поліції в процесі діяльності, зокрема контрольно-наглядової, взаємодіють із органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, державними і недержавними транспортними організаціями, підприємствами, громадськими об'єднаннями транспортної спрямованості, діючи від імені та за дорученням держави, мають певний правовий статус, є носієм відповідних повноважень юридично-владного характеру, реалізація яких забезпечує досягнення мети виконавчо-розпорядчої діяльності [3, с. 23].

Компетенція МВС України щодо забезпечення прав і свобод громадян у сфері безпеки дорожнього руху широка, а реалізовані повноваження дуже різноманітні. Поліція має право застосовувати у цій сфері всі заходи адміністративного примусу, що передбачені законом. Це адміністративно-попереджувальні заходи, заходи адміністративного припинення, заходи забезпечення провадження у справі про адміністративне правопорушення, заходи адміністративної відповідальності, яким присвячено окрему Главу 10 «Адміністративні правопорушення на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв'язку» Кодексу України про адміністративні правопорушення. На думку О. Остапенка, сучасне адміністративне законодавство України, а саме чинний КУпАП, зі всіма його

змiнами i доповненнями, налічує достатній перелік адміністративно-правових норм, які передбачають відповідальність за адміністративні правопорушення, вчинені на транспорті [4, с. 102].

Доцільно розглянути ту частину компетенції поліції в указаній сфері суспільних відносин, яка в ході реформування МВС України зазнала коригування. Доводиться визнати, що зміни, які відбулися, наразі недостатньо досліджувалися та оцінювалися в науці адміністративного права.

Реєстрація транспортних засобів є однією із функцій, яку виконує МВС України для забезпечення прав громадян у сфері безпеки дорожнього руху. Реєстрація дає змогу з'ясувати належність транспортного засобу конкретній фізичній або юридичній особі, в яких у зв'язку з цим виникають відповідні права й обов'язки. МВС України має право-встановлюючі, контрольно-наглядові та юрисдикційні повноваження.

Порядок державної реєстрації (перереєстрації), зняття з обліку автомобілів, автобусів, а також самохідних машин, сконструйованих на шасі автомобілів, мотоциклів усіх типів, марок і моделей, причепів, напівпричепів, мотоколясок, інших прирівняних до них транспортних засобів і мопедів, затверджено постановою Кабінету Міністрів України [5]. Згідно з Законом України від 6 вересня 2012 р. № 5203-VI «Про адміністративні послуги», реєстрація автотранспортних засобів є державною послугою.

Відповідно до типової інформаційної карти адміністративної послуги суттєво спрощено процедуру реєстрації транспортних засобів у територіальних центрах надання адміністративних послуг МВС, що позитивно впливає на забезпечення прав громадян у сфері безпеки дорожнього руху [6].

М. Гурковський і С. Єсімов вважають, що дуже важливо в процесі відомчої нормотворчості не допускати випадків регламентування у відомчих нормативних актах підстав і порядку застосування заходів примусу, якщо ці питання не врегульовані законодавством [7, с. 174].

На нашу думку, стосовно реєстрації транспортних засобів актуальним є перехід на законодавче регулювання. Ця модель органічно вписується в концептуальні положення реформи державного управління. Одним зі таких положень є відмова від поєднання в одному органі виконавчої влади функцій встановлення права та контрольно-наглядової функцій. Один орган не має встановлювати правила і наглядати за їх дотриманням. Таке розмежування сприятиме створенню додаткових правових гарантій у галузі безпеки дорожнього руху, зробить про-

цедуру реєстрації транспортних засобів більш стабільною, ускладнить можливість впливу на відомчі інтереси.

2. Реформування системи надання адміністративних послуг у сфері дорожнього руху
Заходи з реформування системи МВС України активно проводяться в нашій державі з 2015 р. й вони не могли залишити поза увагою компетенцію поліції в сфері безпеки дорожнього руху.

З-поміж цілей реформи – зняття адміністративних бар'єрів, оптимізація присутності держави в економіці, зокрема шляхом заміни там, де це виправдано та доцільно, адміністративних методів регулювання на альтернативні, не пов'язані з прямим державним впливом на суб'єкт.

У результаті реалізації заходів з реформування МВС України функцію, що полягала у проведенні державного технічного огляду, вилучено з компетенції Національної поліції. Якщо Закон України від 20 грудня 1990 р. № 565-XII «Про міліцію» покладав на співробітників міліції обов'язок з організації та проведення державного технічного огляду транспортних засобів і причепів до них, то Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII «Про Національну поліцію» такого обов'язку стосовно поліції не містить.

Після утворення територіальних органів із надання сервісних послуг до обов'язків МВС входить лише ведення Єдиного державного реєстру транспортних засобів. Курс, взятий на оптимізацію присутності поліції у сфері дорожнього руху та лібералізацію режиму нагляду в цій сфері, послідовно триває.

Згідно з Правилами дорожнього руху, затвердженими постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 р. № 1306, якщо в результаті дорожньо-транспортної пригоди за участю двох транспортних засобів, цивільна відповідальність власників яких застрахована відповідно до законодавства про обов'язкове страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів, шкода заподіяна тільки майну і обставини заподіяння шкоди у зв'язку з пошкодженням майна в результаті дорожньо-транспортної події, характер і перелік видимих пошкоджень транспортних засобів не викликають розбіжностей учасників дорожньо-транспортної пригоди, оформлення документів про дорожньо-транспортну пригоду може бути здійснено без участі уповноважених на те поліцейських шляхом заповнення водіями причетних до дорожньо-транспортної пригоди транспортних засобів відповідних бланків-повідомлень про дорожньо-транспортну при-

году відповідно до вимог, встановлених законом України від 1 липня 2004 р. № 1961-IV «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів».

У цьому випадку немає загиблих і поранених, тобто життя та здоров'ю особи шкоди не заподіяно. Ні спору між учасниками дорожньо-транспортної пригоди і з приводу заподіяння майнової шкоди, хоча він і є, тому що пошкоджені транспортні засоби учасників дорожньо-транспортної пригоди, але цей збиток відшкодовується за рахунок страхування цивільної відповідальності.

Немає загроз інтересам громадянина, відносини між учасниками дорожньо-транспортної пригоди є суто в цивільно-правовій площині. Присутності поліції для захисту прав громадян не потрібно. Функціональним призначенням поліції є правоохоронна діяльність з охорони і захисту населення в ситуаціях кримінального характеру [8, с. 241].

Видача водійського посвідчення. Відповідно до Закону України від 30 червня 1993 р. № 3353-XII «Про дорожній рух», право на керування транспортним засобом підтверджується посвідченням водія. Тому ще одним дуже важливим для громадян питанням є видача посвідчення водія.

В отриманні посвідчення водія є значна корупційна складова, а це негативно впливає на відносини громадянин-держава, дискредитує державу. Також виникає небезпека, яка полягає в тому, що законне право керувати транспортним засобом отримує людина, погано підготовлена, котра не має необхідних навиків водіння.

Незважаючи на зміну правил у результаті правоохоронної реформи проходження технологію, сфера отримання водійських прав і надалі є майже неререформованою. У цьому контексті є цікавою пропозиція стосовно не тільки спрощення й автоматизації процедури видачі посвідчення водія, а передачі відповідних повноважень спеціальному цивільному відомству.

Зарубіжний досвід свідчить, що таке відомство (агентство) зазвичай створюється під керівництвом міністерства транспорту. Безсумнівним позитивним ефектом буде значне зниження кількості негативних взаємодій населення з органами МВС України та поліції. Сформована ситуація в цій сфері вимагає цілеспрямованої роботи, а не формалізованого нагляду. Специфічність такої категорії суспільних відносин, наявність спеціальних правил і норм, особливе правоохоронне значення забезпечення, на етапі адаптації національного законодавства до вимог Європейського Союзу,

свідчить про необхідність створення системи державних органів спеціальної компетенції [9, с. 32].

Ці заходи є подальшим продовженням реформи стосовно впорядкування повноважень і компетенцій органів МВС України відповідно до сучасних стандартів завдяки ліквідації неспецифічної функції, якою є видача водійських посвідчень.

Передача функції з видачі водійських прав цивільному відомству дасть змогу виключити зловживання в системі МВС. Ця система ієрархічна, де відносини між вищими та нижчими співробітниками формуються на основі субординації. Залежність підлеглого від начальника, накази якого не обговорюються, а виконуються, вельми велика.

У разі реалізації процес передачі функції повинен відбуватися поступово та поетапно. Складнощів організаційного характеру буде чимало. Неминучі значні бюджетні витрати, які в сучасних умовах є дуже обтяжливими. Одна з очевидних складнощів – побудова розгалуженої системи органів пропонованого цивільного відомства. Така адміністративна послуга, як видача посвідчення водія має бути доступна населенню.

Якщо МВС України має розгалужену структуру, що дає змогу таку доступність забезпечити, то для новостворюваної цивільної структури це буде складною проблемою на етапі становлення.

Самостійним напрямом діяльності МВС України щодо забезпечення прав і свобод громадян у сфері безпеки дорожнього руху є облік дорожньо-транспортних пригод. Правила ведення обліку дорожньо-транспортних пригод затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 22 травня 2019 р. № 424 [10].

Облік дорожньо-транспортних пригод здійснюється для вивчення причин і умов виникнення та вжиття заходів задля їх усунення. Тільки маючи достовірну інформацією про дорожньо-транспортні пригоди, можна визначити наявні тенденції та вжити необхідних заходів, спрямованих на мінімізацію негативних наслідків. Облік дорожньо-транспортних пригод ведеться у підрозділах патрульної служби Національної поліції. Основним завданням обліку дорожньо-транспортних пригод є забезпечення постійного та послідовного накопичення відомостей про ДТП, умови, обставини, причини виникнення.

Облік дорожньо-транспортних пригод здійснюється не тільки органами поліції, а й власниками транспортних засобів, державними органами управління автомобільними дорогами, власниками відомчих доріг.

З огляду на чутливість проблеми для громадян і суспільства забезпечення безпеки дорожнього руху та неоднозначне ставлення до відповідної діяльності органів МВС України, помітно зростає значення громадського контролю в цій сфері та взаємодії зазначених органів зі структурами громадянського суспільства.

Повноцінна та результативна робота в сфері забезпечення прав і свобод громадян у сфері безпеки дорожнього руху можлива лише тоді, коли вона поєднується з елементами громадського контролю. Варто зазначити, що громадянська активність тут проявляється особливо рельєфно. Нині спостерігається повільна зміна ситуації. Такий стан вирішальною мірою обумовлено позицією політичного керівництва країни, яке активно та послідовно сприяє розвитку в країні структур громадянського суспільства, активізації конструктивного діалогу між суспільством і державою.

Сфера забезпечення безпеки дорожнього руху в цьому випадку не є винятком. Певною мірою є своєрідним індикатором, який дає змогу оцінити стан відносин між суспільством і державою.

Питання безпеки дорожнього руху та діяльність поліції щодо забезпечення прав громадян у цій сфері незмінно перебувають у полі зору Громадської ради при МВС України. При Громадській раді сформовано робочу групу з питань контролю та моніторингу безпеки дорожнього руху.

Діяльність групи спрямована на підтримку заходів із розвитку громадського контролю за дотриманням учасниками дорожнього руху вимог Правил дорожнього руху України. Підсумком діяльності робочої групи є підготовка доповіді, де подано загальну оцінку рівня безпеки та організації дорожнього руху. Діяльність Громадської ради при МВС України має профілактичний характер.

Перспективною формою громадського контролю потрібно визнати процедуру громадського обговорення на порталі МВС України для розміщення інформації про розроблення нормативно-правових актів і результатів обговорення проєктів правових актів МВС України в сфері забезпечення прав і свобод громадян щодо дорожнього руху.

За суттю громадське обговорення є різновидом громадської експертизи, коли зацікавлена особа може висловити думку щодо проєкту нормативно-правового акта, запропонованого для обговорення. У відомства з'являється можливість почути таким чином думку народу.

Зокрема, відносини в сфері дорожнього руху мають зв'язок із відносинами, що безпосередньо не пов'язані з переміщенням людей і

вантажів, а мають допоміжний характер. Тобто зі сферою дорожнього руху пов'язано низку відносин, спрямованих на забезпечення його функціонування [11, с. 174].

Проблеми забезпечення дорожнього руху та її головна складова – відносини громадянина та держави – привертають підвищену увагу та мають суспільний резонанс. Необхідність використання інструментів громадського контролю для вирішення численних проблем забезпечення безпеки дорожнього руху визнається керівництвом МВС України.

Аналіз чинного законодавства в сфері безпеки дорожнього руху та сформована практика застосування дають змогу зробити загальний висновок про те, що тільки поєднання контрольно-наглядових повноважень підрозділів МВС України, зокрема Національної поліції, з елементами громадського контролю дасть змогу повно, всебічно та результативно забезпечити права громадян у сфері безпеки дорожнього руху. Розвиток механізмів громадського контролю дозволить підвищити довіру громадян до поліції, що позитивно вплине на реалізацію компетенції поліції у забезпеченні прав громадян в сфері дорожнього руху, оскільки саме поліцейський є ключовою фігурою, яка здійснює контрольно-наглядові повноваження.

Тому виключно важливі професіоналізм співробітників МВС України, поліцейських, їх чесність і компетентність, якщо йдеться про захист прав громадян у такій делікатній і резонансній сфері, як забезпечення безпеки дорожнього руху.

Висновки

Підсумовуючи дослідження компетенції поліції щодо забезпечення прав і свобод громадян у сфері безпеки дорожнього руху, можна з упевненістю зазначити, що ця компетенція оптимізується завдяки передачі нехарактерних її функцій іншим державним установам й інститутам громадянського суспільства. Вказану тенденцію доцільно підтримати.

Послідовна робота дасть змогу вивільнити додаткові людські та матеріальні ресурси та спрямувати їх на посилення реалізації суто поліцейських контрольно-наглядових повноважень. Сукупно з поліпшенням технічного оснащення територіальних центрів надання адміністративних послуг, Національної поліції, підрозділів патрульної служби поліції, підвищенням грошового утримання поліцейських це дасть змогу ефективніше забезпечувати права і свободи громадян у сфері безпеки дорожнього руху та вирішити головну проблему – знизити кількість загиблих і поранених у дорожньо-транспортних пригодах.

Список використаних джерел

1. Варивода В. І., Євдокимов Д. А. Забезпечення Національною поліцією безпеки дорожнього руху: правові та організаційні аспекти. Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2019. 110 с.
2. Давидова Н. В. Суб'єкти адміністративно-правового регулювання пропаганди безпеки дорожнього руху. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 2. Т. 2. С. 31–36.
3. Ковалів М. В., Стахура І. Б. Особливості адміністративно-правового статусу органів виконавчої влади. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 807. С. 22–26.
4. Остапенко О. Про адміністративні покарання та їх вплив на безпеку дорожнього руху в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2018. № 906. С. 100–108.
5. Про затвердження Порядку державної реєстрації (перереєстрації), зняття з обліку автомобілів, автобусів, а також самохідних машин, сконструйованих на шасі автомобілів, мотоциклів усіх типів, марок і моделей, причепів, напівпричепів, мотоколясок, інших прирівняних до них транспортних засобів та мопедів : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.09.1998 р. № 1388. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1388-98-%D0%BF>
6. Про затвердження типових інформаційних карток адміністративних послуг, які надаються територіальними органами з надання сервісних послуг МВС : Наказ МВС України від 27.09.2016 № 976. URL: https://mvs.gov.ua/ua/pages/Nakaz_MVS_Ukraini_vid_27092016_976
7. Гурковський М. П., Єсімов С. С. Основні принципи діяльності поліції щодо забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2017. № 1. С. 171–184.
8. Ковалів М. В., Єсімов С. С., Лозинський Ю. Р. Правове регулювання правоохоронної діяльності : навчальний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 323 с.
9. Бортник Н. П., Єсімов С. С. Проблеми нормативно-правового регулювання діяльності Національної поліції у сфері безпеки дорожнього руху. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 29–35.
10. Деякі питання ведення обліку дорожньо-транспортних пригод : Постанова Кабінету Міністрів України від 22.05.2019 р. № 424. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/424-2019-%D0%BF>
11. Скрипа Є. Забезпечення безпеки дорожнього руху як складова частина забезпечення безпеки на автомобільному транспорті. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3. С. 174–178.

References

1. Varyvoda, V. I., & Yevdokymov, D. A. (2019). Zabezpechennya Natsional'noyu politsiyeyu bezpeky dorozhn'oho rukhu: pravovi ta orhanizatsiyni aspekty [Provision by the National Highway Traffic Police: Legal and Organizational Aspects]. Kyiv: Natsional'na akademiya. vnutrishnikh sprav [in Ukr.].
2. Davydova, N. V. (2019). Sub'yekty administratyvno-pravovoho rehulyuvannya propahandy bezpeky dorozhn'oho rukhu [Subjects of administrative regulation of traffic safety advocacy]. *Naukovyy visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava (Scientific Bulletin of Public and Private Law)*, 2, 2, 31–36 [in Ukr.].
3. Kovaliv, M. V., & Stakhura, I. B. (2014). Osoblyvosti administratyvno-pravovoho statusu orhaniv vykonavchoyi vlady [Features of the administrative and legal status of executive bodies]. *Visnyk Natsional'noho universytetu «L'vivs'ka politekhnikha». Yurydychni nauky (Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Law)*, 807, 22–26 [in Ukr.].
4. Ostapenko, O. (2018). Pro administratyvni pokarannya ta yikh vplyv na bezpeku dorozhn'oho rukhu v Ukraini [On administrative penalties and their impact on road safety in Ukraine]. *Visnyk Natsional'noho universytetu «L'vivs'ka politekhnikha». Yurydychni nauky (Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Law)*, 906, 100–108 [in Ukr.].
5. Pro zatverdzhennya Poryadku derzhavnoyi reyestratsiyi (perereyestratsiyi), znyattya z obliku avtomobiliv, avtobusiv, a takozh samokhidnykh mashyn, skonstruyovanykh na shasi avtomobiliv, mototsykliv usikh typiv, marok i modeley, prycheviv, napivprycheviv, motokolyasok, inshykh pryivnyanykh do nykh transportnykh zasobiv ta mopediv: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 07.09.1998 r. № 1388 [On approval of the Procedure of state registration (re-registration), withdrawal from the account of cars, buses, as well as self-propelled cars, constructed on the chassis of cars, motorcycles of all types, makes and models, trailers, semi-trailers, motor-carts, other vehicles and mopeds similar to them. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1388 dated September 7, 1998]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1388-98-%D0%BF> [in Ukr.].
6. Pro zatverdzhennya typovykh informatsiynykh kartok administratyvnykh posluh, yaki nadayut'sya terytorial'nymy orhanamy z nadannya servisnykh posluh MVS: Nakaz MVS Ukrayiny vid 27.09.2016 № 976 [About approval of standard information cards of administrative services provided by territorial

- bodies for rendering of services of the Ministry of Internal Affairs: Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine from 9/27/2016 No. 976]. Retrieved from https://mvs.gov.ua/ua/pages/Nakaz_MVS_Ukraini_vid_27092016_976 [in Ukr.].
7. Hurkovs'kyy, M. P., & Yesimov, S. S. (2017). Osnovni pryntsypy diyal'nosti politsiyi shchodo zabezpechennya konstytutsiynykh prav i svobod lyudyny ta hromadyanyna v Ukraini [Basic principles of police activity in ensuring the constitutional rights and freedoms of man and citizen in Ukraine]. *Naukovyy visnyk L'vivs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriya yurydychna (Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs. The series is legal)*, 1, 171–184 [in Ukr.].
 8. Kovaliv, M. V., Yesimov, S. S., & Lozyns'kyy, YU. R. (2018). Pravove rehulyuvannya pravoohoronoyni diyal'nosti [Legal regulation of law enforcement]. Lviv: Lviv Police Department [in Ukr.].
 9. Bortnyk, N. P., & Yesimov, S. S. (2016). Problemy normatyvno-pravovoho rehulyuvannya diyal'nosti Natsional'noyi politsiyi u sferi bezpeky dorozhn'oho rukhu [Problems of regulatory regulation of the activities of the National Police in the field of traffic]. *Visnyk Natsional'noho universytetu «L'vivs'ka politehnika». Yurydychni nauky (Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Law)*, 837, 29–35 [in Ukr.].
 10. Deyaki pytannya vedennya obliku dorozhn'oho transportnykh pryhod : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 22.05.2019 r. № 424 [Some issues of keeping records of road accidents: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 22.05.2019 № 424]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/424-2019-%D0%BF> [in Ukr.].
 11. Skrypa, YE. (2019). Zabezpechennya bezpeky dorozhn'oho rukhu yak skladova chastyna zabezpechennya bezpeky na avtomobil'nomu transporti [Road safety as an integral part of road safety]. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo (Pidpryyemnytstvo, economy and law)*, 3, 174–178 [in Ukr.].

Стаття: надійшла до редакції 29.03.2020
прийнята до друку 09.06.2020

The article: is received 29.03.2020
is accepted 09.06.2020

UDC (УДК) 342.1:347.77(477)
JEL Classification: K 10; K 23

Миджин Галина Євгенівна,

здобувач наукового ступеня
доктора філософії у галузі права
кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: burohalyna@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8351-3615

СТРУКТУРА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ ПРАВ НА ОБ'ЄКТИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Анотація. Розглянуто структуру адміністративно-правового механізму захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності. З'ясовано, що механізм охоплює такі елементи, як правові норми, правові відносини, акти реалізації норм права, додаткові елементи – акти тлумачення норм права, правову свідомість, режим правопорядку і законності у галузі створення та використання інтелектуальних об'єктів. Доведено, що правові норми, які забезпечують функціонування механізму, утворюють складну систему. Іншим елементом є адміністративні правовідносини, які відповідають двом умовам: використання прав на об'єкти інтелектуальної власності та їх захист. Охарактеризовано третій елемент структури механізму, а саме акти реалізації права. Виокремлено два способи реалізації: використання, виконання та дотримання приписів учасниками адміністративних правовідносин; застосування права у межах здійснення публічної влади.

Ключові поняття: інтелектуальна власність, захист прав, адміністративно-правовий механізм, правові норми, правові відносини, акти реалізації норм права.

Mydzhyn Halyna,

Postgraduate Student
of the Department of Administrative-Legal Disciplines,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: burohalyna@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8351-3615

STRUCTURE OF THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISM OF THE PROTECTION OF THE INTELLECTUAL PROPERTY OBJECTS RIGHTS

Abstract. The structure of the administrative and legal mechanism of protection of intellectual property rights is examined. The structure includes the following basic elements: legal norms, legal relations, acts of implementation of the rule of law, and supplementary, which include acts of interpretation of the rule of law, legal consciousness, regime of law and order in the field of creation and use of intellectual objects. Legal rules that ensure the functioning of the mechanism form a complex system. Regulatory provision of the mechanism is characterized by its complex nature, which involves the use of the regulatory provisions of the legislation on intellectual property. Intellectual property law includes rule of law governing the formation and circulation of intellectual property rights. In the system of rule of law, as a structural element of the mechanism under consideration, we can distinguish separate groups of rules, which differ depending on the sphere of regulation. Another element of the structure is the administrative legal relationship, which must meet two conditions: the use of intellectual property rights and the protection of rights. Only the presence of these conditions indicates that these legal relationships are an element of the administrative and legal mechanism for the protection of intellectual rights. In addition to the main parties to the relationship within the mechanism under consideration, they involve supplementary entities. Two ways to implement the

rules of administrative law are singled out. The first is the use, enforcement, observance of legal orders by participants of administrative relations, and the second is based on the application of law in the exercise of public authority.

Key concepts: intellectual property, protection of rights, administrative and legal mechanism, legal norms, legal relations, acts of implementation of legal norms.

DOI 10.32518/2617-4162-2020-2-72-79

Вступ

Важливим аспектом захисту прав інтелектуальної власності є пріоритетне значення прав людини, громадянина, особистості в сучасних суспільних відносинах. Результати інтелектуальної діяльності людини, людини-творця, автора та творця становлять особливу цінність, оскільки мають забезпечити свободу творчості, самоствердження та самореалізації. Ефективна система захисту прав на результати інтелектуальної діяльності повинна забезпечити всі права авторів та інших правовласників. Окрім того, функціонування системи захисту має стимулювати творчість особистості, створення та використання нових результатів інтелектуальної діяльності, їх комерціалізацію, а також розвиток здорового конкурентного середовища. У системі захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності механізм адміністративно-правового захисту відіграє провідну роль.

Окремі проблеми захисту прав інтелектуальної власності в Україні досліджували: О. І. Антонюк, Ю. Є. Атаманова, Д. В. Балух, О. І. Безпалова, М. В. Борута, Н. В. Бочаров, Є. В. Валькова, О. М. Волощенко, Ю. В. Гаруст, О. М. Головова, Б. В. Деревянко, О. Ю. Дудченко, О. В. Зайчук, Р. С. Кірін, Т. А. Кобзева, Т. М. Кравцова, О. М. Куракін, В. І. Курило, І. В. Манцова, Л. Г. Олейнікова, М. Ю. Потоцький, Г. С. Римарчук, М. В. Старинський, А. А. Трофімчук, О. І. Харітонова, Ю. Ю. Чуприна, С. В. Ярошенко та ін. Однак низка питань, що стосуються адміністративно-правового захисту інтелектуальної власності у зв'язку з інтеграцією України в Європейський Союз, потребує подальшого дослідження.

Метою статті є дослідження структури адміністративно-правового механізму захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності.

1. Правові норми адміністративно-правового механізму захисту прав інтелектуальної власності

Формування правової політики держави у сфері інтелектуальної власності передбачає увідповіднення чинного законодавства до міжнародних норм та стандартів; створення і розвиток ефективної інституційної бази, яка необхідна для забезпечення захисту прав інтелектуаль-

ної власності у контексті розвитку адміністративно-правового механізму [1, с. 49].

У механізмі правового регулювання прийнято виокремлювати внутрішню будову, структуру. Думки вчених із приводу структури механізму правового регулювання загалом і адміністративно-правового механізму зокрема істотно не відрізняються. У структурі адміністративно-правового механізму захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності потрібно виокремити основні та додаткові (факультативні) елементи. До основних елементів належать правові норми, правові відносини, акти реалізації норм права. Головне місце в системі механізму адміністративно-правового регулювання посідають адміністративно-правові норми й адміністративні відносини. До додаткових елементів розглянутого механізму належать акти тлумачення норм права, правова свідомість, режим правопорядку та законності у галузі створення та використання прав на об'єкти інтелектуальної власності.

Правові норми, що регламентують створення та функціонування адміністративно-правового механізму захисту прав інтелектуальної власності, утворюють складну багаторівневу сукупність норм права. Розвиток цієї групи норм дає змогу мовити про наднаціональний інститут адміністративно-правового регулювання вказаної категорії суспільних відносин. Зазначені норми права можна диференціювати залежно від галузевої належності, рівня правового регулювання, від спрямованості впливу на певні суспільні відносини.

Право інтелектуальної власності охоплює норми права, що регулюють суспільні відносини у сфері створення та використання результатів інтелектуальної діяльності людини, прирівняних до них засобів індивідуалізації. Відносини, пов'язані з охороною та використанням об'єктів інтелектуальної власності, належать до предмета регулювання цивільного права. Норми Цивільного кодексу України й інших нормативно-правових актів, що регулюють охорону прав на окремі результати інтелектуальної діяльності, та прирівняні до них об'єкти сукупно утворюють особливу підгалузь цивільного права [2].

Зазначена підгалузь може називатися правом інтелектуальної власності. Це буде означати систему правових норм про особисті та майнові права на всі результати інтелектуальної діяльності та прирівняні до них об'єкти, які визнаються та охороняються законом. Характерними ознаками внутрішнього законодавства України про інтелектуальну власність донедавна були його внутрішня неоднорідність і відсутність єдиного нормативного акта, що закріплював би загальні засади правового регулювання інтелектуальної власності. Про єдину підгалузь цивільного права можна було мовити тільки в теоретичному аспекті як про основу для законопроектних робіт. Водночас зазначене дає змогу зробити висновок про багатогалузевий характер законодавства про інтелектуальну власність, у складі якого акти цивільного законодавства утворюють центральну сферу, а всі інші є поряд, виконуючи допоміжну роль стосовно цивільно-правового інституту права інтелектуальної власності.

Згідно з позицією інших фахівців у галузі інтелектуальної власності, частиною цивільного права є інтелектуальні права на результати інтелектуальної діяльності. Ці права посідають важливе місце в цивільному законодавстві та у цивільному праві. Норми права, що регулюють створення та обіг результатів інтелектуальної діяльності, утворюють право інтелектуальної власності як підгалузь цивільного права. Система джерел права інтелектуальної власності є у формі законодавства в сфері інтелектуальних прав. Норми, які стосуються інтелектуальних прав, переважно зосереджені в ЦК України, що забезпечує певною мірою систематизацію та кодифікацію законодавства.

Зміст юридичного інституту інтелектуальної власності становлять правові норми різного рівня регулювання та різної галузевої спрямованості.

У першому випадку йдеться про міжнародний, наднаціональний і національний рівень правового регулювання. Основу правового регулювання відносин у галузі інтелектуальних ресурсів на національному рівні становлять норми Конституції України. Провідне місце з-поміж норм права, що регулюють цю групу суспільних відносин, належить нормам цивільного права. Цивільно-правові норми визначають поняття і зміст інтелектуальної власності, регулюють реалізацію виняткових прав, договірні відносини з надання прав на результати інтелектуальної діяльності. Відносини у сфері інтелектуальних ресурсів регламентуються адміністративно-правовими, кри-

мінально-правовими нормами законодавства про працю.

Адміністративно-правові норми характеризують систему управління інтелектуальними правами та контролю за їх здійсненням, установлюють адміністративно-правову відповідальність за порушення у сфері інтелектуальної власності [3, с. 125]. Кримінально-правові норми передбачають заходи кримінальної відповідальності за злочини у сфері використання окремих об'єктів інтелектуальної власності.

Законодавство у сфері інтелектуальної власності охоплює норми права різного рівня регулювання та різної галузевої спрямованості, орієнтовані на регламентацію суспільних відносин у галузі створення та обігу прав на результати інтелектуальної діяльності й засоби індивідуалізації. Норми права як елементи адміністративно-правового механізму захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності є тією частиною норм права, яка одночасно входить у галузь правового регулювання відносин в сфері правового регулювання створення та обігу інтелектуальних прав. Ця сукупність правових норм диференціюється за рівнем регулювання (міжнародний, наднаціональний, національний), за галузевою належністю (норми конституційного, цивільного, адміністративного й інших галузей). Законодавець прагне не тільки визнати права та свободи людини вищою цінністю, а й знайти належні забезпечувальні, охоронні та регулятивні заходи за допомогою комплексного використання різних галузевих норм.

Необхідно визнати домінуючу роль норм адміністративного права в системі норм права, що регламентують функціонування розглянутого механізму. На думку В. Б. Авер'янова, впливаючи на організаційно-структурні та організаційно-функціональні відносини, норми адміністративного права як цілісна підсистема управлінської волі держави забезпечують ефективність реалізації, оптимізацію та кореляцію функцій державного управління [4, с. 91]. Вони не лише закріплюють суспільні зв'язки, що виникли, а й активно впливають на вдосконалення і розвиток інтелектуальної власності в структурі системи права та законодавства.

Залежно від спрямованості впливу на суспільні відносини у сфері захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності потрібно виокремити декілька груп адміністративно-правових норм, що: регулюють процес створення адміністративного механізму; забезпечують функціонування адміністративного меха-

нізму; передбачають заходи відповідальності за порушення прав інтелектуальної власності у межах реалізації механізму [5].

Правові норми як основний елемент адміністративно-правового механізму захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності в умовах інтеграції до Європейського Союзу поступово об'єднуються в стійку, цілісну та відокремлену групу, самостійність якої дає підстави мовити про формування наднаціонального інституту адміністративно-правового регулювання захисту прав інтелектуальної власності. Важливою властивістю, що визначає напрям розвитку адміністративно-правового механізму захисту прав інтелектуальної власності, є те, що він поступово збільшується та зміцнюється, поширюючи регулювання на різні аспекти захисту. Правовий механізм захисту інтелектуальної власності як специфічна юридична конструкція має особливу цілісну структуру, яка відображає системні зв'язки між визначеним телеологічним завданням, об'єктами правового захисту, предметними суспільними відносинами, а також відповідним комплексом правового інструментарію [6, с. 59].

2. Правові відносини у структурі адміністративно-правового механізму захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності

Другим основним елементом адміністративно-правового механізму захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності є правові відносини, які становлять собою певну групу суспільних відносин, урегульованих сукупністю норм права, об'єднаних у наднаціональний інститут адміністративно-правового регулювання захисту прав інтелектуальної власності.

Внутрішня структура кожного адміністративно-правового відношення представлена індивідуальним угрупованням ідеологічних, політичних елементів і організаційних зв'язків, розкриває сутність змісту права, оскільки на рівні елементів соціальних зв'язків формується визначеність і спрямованість.

Правовідносини у сфері захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності мають дві обов'язкові ознаки: пов'язані з використанням прав на об'єкти інтелектуальної власності; припускають захист.

Будь-які правовідносини припускають наявність взаємодії між різними суб'єктами, які виконують роль сторін, або учасників цих правовідносин. Правовідносини як елемент адміністративно-правового механізму захисту інтелектуальних прав мають і основних, і додаткових учасників. Основні учасники – це мінімум суб'єктів, без яких правовідносини неможливі.

Правові відносини можуть мати або не мати додаткових учасників, у різній комбінації їх участі, залежно від конкретної ситуації.

Основними учасниками цих правовідносин є державні органи. Додатковими суб'єктами правовідносин є інші учасники, які можуть виступати в різній організаційно-правовій формі, представляти певну або невизначену групу осіб, володіти спеціальним або особливим статусом, мати інші особливості. До суб'єктів зазначених правовідносин належать:

Державні органи виконавчої влади. Державні органи виконавчої влади України є єдиною централізованою системою. Посадовими особами зазначених органів є громадяни України, які заміщають відповідні посади в порядку, встановленому законодавством України, здійснюючи правоохоронну діяльність, вони виконують такі функції: охоронну; профілактичну; наглядову (контрольну); регулятивну; каральну; виховну [7, с. 51].

Автори й інші правовласники. Правовласники виняткових прав на об'єкти інтелектуальної власності, які підлягають захисту, утворюють окрему групу суб'єктів. Правовласниками в розглянутих відносинах є лише ті особи, які мають виключні права на об'єкти інтелектуальної власності. Це автори, інші правовласники, уповноважені ліцензіати. До цієї групи потрібно віднести організації і осіб, які є представниками авторів, інших правовласників (патентні повірені, їх організації).

Невизначене коло осіб. Під невизначеним колом осіб розуміються особи, які є потенційними споживачами продукції, що містить об'єкти інтелектуальної власності. Ця група суб'єктів охоплює всіх осіб, які мають право на безпечну і якісну продукцію та хочуть бути захищені від контрафактної продукції. Невизначене коло осіб не можна індивідуалізувати, визначити якісний і кількісний склад, адже це збірний суб'єкт.

Індивідуальний споживач. Індивідуальний споживач як учасник аналізованих правовідносин наближений до попередньої групи суб'єктів. На наш погляд, для цього є дві причини. Інтереси індивідуального споживача продукції та невизначеного кола осіб під час реалізації адміністративно-правового механізму захисту інтелектуальних прав не збігаються. Якщо в першому випадку йдеться про забезпечення приватних інтересів, то інтереси невизначеного кола осіб належать до інтересів публічного характеру. Функціонування вказаного механізму спрямовано на забезпечення інтересів приватної та публічної властивості. Друга причина полягає у формі участі. Якщо індивідуаль-

ний споживач може виступати в цих правовідносинах самостійно й опосередковано (за допомогою представників, громадських об'єднань), то невизначене коло осіб може бути представлено тільки через представницькі органи й особи.

Громадські організації. Громадські організації мають відігравати важливу роль у адміністративно-правовому механізмі захисту прав інтелектуальної власності. Можна виокремити дві групи громадських організацій, які об'єднують: правовласників; споживачів продукції. Громадські організації із захисту прав правовласників в Україні створюються на державному рівні. Громадські організації правовласників створюються у формі професійних об'єднань. Важливою функцією таких організацій є, крім консолідації зусиль правовласників у напрямі захисту прав, організація та здійснення науково-практичних досліджень у вказаній сфері. Рівень розвитку громадського руху правовласників в Україні значно нижчий, ніж аналогічний рівень у країнах ЄС [8, с. 49]. Іншою групою громадських утворень у межах цієї системи є громадські організації із захисту прав споживачів. Організації відображають інтереси невизначеного кола осіб, які мають право на якісну продукцію, споживання якої є безпечне для здоров'я.

Інші державні органи. До цієї групи суб'єктів належать державні органи, які беруть участь у реалізації адміністративно-правового механізму захисту інтелектуальних прав. Ідеться про відомства, які взаємодіють у межах розглянутого механізму.

Держава. Держава є особливим суб'єктом цих правовідносин. Виконуючи роль законодавця, вона формує нормативно-правову базу механізму захисту, що встановлюють правові основи охорони та захисту прав інтелектуальної власності. Держава бере участь у системі захисту опосередковано, висловлюючи волю через спеціальні державні органи. Правозастосовна діяльність адміністративного органу є втіленням державної волі в певній сфері суспільних відносин. Держава є одним із суб'єктів, публічні інтереси яких адміністративно-правовий механізм забезпечує. У забезпеченні інтересів усього суспільства та окремої особи виражається загальна воля держави. Участь держави як суб'єкта в адміністративно-правовому механізмі захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності полягає в тому, що держава зацікавлена у формуванні умов для законності та правопорядку в галузі створення та використання результатів інтелектуальної діяльності. Йдеться про такий суспільний устрій, в якому дотримано

оптимальний баланс між інтересами авторів, інших творців інтелектуальних продуктів, представників бізнесу (приватних інтересів), невизначеного кола осіб, суспільства та держави (публічних інтересів).

Інші суб'єкти. Ця група учасників правовідносин у межах адміністративно-правового механізму захисту інтелектуальних прав представлена всіма особами, які можуть бути задіяні в реалізації механізму та не включені в попередні групи. Це незалежні експерти та недержавні експертні установи (державні експертні установи та їх експерти включені в групу інших державних органи) та інші суб'єкти.

3. Реалізація норм права в структурі механізму адміністративно-правового регулювання захисту інтелектуальних прав

Основним елементом структури адміністративно-правового механізму захисту інтелектуальних прав є акти реалізації норм права. Реалізація норм права є завершальною стадією механізму адміністративно-правового регулювання. У процесі реалізації адміністративно-правові норми досягають мети реалізації – суб'єктивні права й обов'язки, що виникли в учасників адміністративних правовідносин, які втілюються в їхній поведінці. Залежно від характеру дій суб'єктів, ступеня активності та спрямованості виокремлюють форми реалізації права: дотримання, виконання, використання та застосування права. Дослідники називають два способи реалізації норм адміністративного права, які ґрунтуються на цих формах: за допомогою використання, виконання та дотримання приписів учасниками адміністративних правовідносин (адміністративними органами та посадовими особами, фізичними та юридичними особами); за допомогою владного застосування приписів, що містяться в нормах, адміністративними органами, які беруть участь в адміністративних правовідносинах, судами шляхом видання індивідуальних правозастосовних актів або вчинення юридично значущих дій.

Адміністративно-правові норми реалізуються за допомогою використання, виконання, дотримання та застосування приписів усіма учасниками певної групи адміністративних правовідносин. Правозастосовні акти мають конкретизувати мету норм адміністративного права, перевести абстрактну волю у суб'єктивні права та обов'язки. У разі порушення відповідних адміністративно-правових норм державою передбачені заходи адміністративної відповідальності.

Інститут адміністративної відповідальності – це сукупність норм, закріплених законодавством про адміністративні правопорушення, що регулюють відносини у зв'язку із застосуванням заходів адміністративної відповідальності. Ці заходи можуть бути застосовані до порушника шляхом використання процедур, передбачених законодавством. Державний примус у правовій державі виправданий, якщо його здійснюють задля захисту прав людини, що дає змогу забезпечити загальне благо [9, с. 9].

Указаний правозастосовний процес уповноважених органів, що становлять державну (публічну) владу, дає змогу досягти кінцевого результату створення та функціонування механізму правового регулювання – дотримання прав і інтересів фізичних та юридичних осіб, забезпечення законності та правопорядку в певній сфері суспільних відносин.

Правозастосовна діяльність державних органів у цьому адміністративному механізмі посідає особливе місце. За юридичною природою, правозастосовна діяльність – це форма реалізації права, результатом якої є винесення управлінських рішень. Вона спрямована на вироблення від імені держави індивідуальних юридичних приписів. Нормативно-правовий акт є одностороннім владним волевиявленням, нормативно-правовим приписом і офіційним документом [10, с. 213]. Суб'єкти адміністративно-правового механізму захисту інтелектуальних прав реалізують встановлені правові норми за допомогою різних форм і методів.

Правосвідомість як одна з форм суспільної свідомості має брати участь в процесах створення та правової регламентації цього механізму, в процесах реформування та вдосконалення. Правосвідомість – це сукупність уявлень і почуттів, що виражають ставлення людей, соціальних спільнот до діючого або бажаного права. Фахівці з адміністративного права виокремлюють поняття «адміністративна правосвідомість», яке розглядають як абстракцію, як результат відображення реального явища, що виникає у сприйнятті та усвідомленні суб'єктами адміністративно-правової дійсності.

Ставлення всіх суб'єктів адміністративних правовідносин у галузі створення та використання прав на об'єкти інтелектуальної власності, що підлягають захисту, впливає на розвиток механізму захисту. Режим правопорядку і законності стосовно створення та використання інтелектуальних об'єктів є елементом структури механізму, що розглядається, одно-

часно є умовою забезпечення мети створення та функціонування.

Під правовим порядком розуміється такий рівень розвитку суспільних відносин, який характеризується достатньою врегульованістю правовими нормами, що дає змогу мовити про законність і забезпечення балансу інтересів усіх учасників правовідносин. На думку М. Джафарової, – це форма впорядкування суспільних відносин, що відповідає вимогам принципу формальної рівності, шляхом офіційно-владного встановлення різних загальнообов'язкових правил (норм) поведінки людей і їх взаємовідносин, яка характеризується цілісністю, єдністю, зв'язком з іншими комплексами правових відносин, динамізмом, що є адміністративним правопорядком [11, с. 91]. Поняття правопорядку та законності схожі.

Законність – це наявність достатньої кількості юридичних норм високої якості з погляду уявлень про правову державу, їх дотримання всіма суб'єктами права. Елементом режиму законності в державі є кадрове та матеріальне (або організаційно-технічне) забезпечення. Режим правопорядку та законності у галузі захисту інтелектуальної власності передбачає такий стан суспільних відносин, який характеризується відповідним рівнем правового регулювання, що дає змогу забезпечити дотримання законодавства всіма суб'єктами права і балансу їх інтересів.

Висновки

Структура адміністративно-правового механізму захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності охоплює основні елементи, якими є правові норми, правові відносини та акти реалізації норм права, додаткові елементи, до яких потрібно віднести акти тлумачення норм права, правову свідомість, режим правопорядку та законності у галузі створення та використання інтелектуальних об'єктів. Правові норми, що забезпечують функціонування розглянутого механізму, утворюють складну систему, норми якої можна поділити залежно від предмета регулювання (галузевий підхід), від рівня правового регулювання та спрямованості впливу на певний об'єкт регулювання. Елементом структури є адміністративні правовідносини, які повинні відповідати двом умовам: використання прав на об'єкти інтелектуальної власності та їх захист. Тільки одночасна наявність цих умов свідчить про те, що ці правовідносини є елементом адміністративно-правового механізму захисту інтелектуальних прав.

Як елемент структури механізму, що розглядається, виокремлено акти реалізації права. Вирізняють два способи реалізації норм адміністративного права. Перший полягає у використанні, виконанні та дотриманні правових приписів учасниками адміністративних правовідносин. Інший оснований на застосуванні права державними органами у межах здійс-

нення публічної влади. Акти реалізації норм права при функціонуванні адміністративно-правового механізму захисту інтелектуальних прав є різноманітними. Основні та допоміжні елементи структури адміністративно-правового механізму захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності впливають на функціонування та розвиток зазначеного механізму.

Список використаних джерел

1. Катеринчук І. П. Правова політика держави у сфері охорони права інтелектуальної власності в Україні. *Соціально-правові студії*. 2019. Вип. 3 (5). С. 44–51.
2. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.
3. Єсімов С. С. Адміністративно-правові аспекти захисту прав інтелектуальної власності в Україні. *Адміністративне право і процес*. 2014. № 4. С. 123–131.
4. Авер'янов В. Б. Вибрані наукові праці. Наукове видання / упорядники: О. Ф. Андрійко (керівник колективу) і інші. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. 448 с.
5. Михальський О. О. Адміністративно-правова протидія правопорушенням у сфері інтелектуальної власності в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Суми, 2017. 254 с.
6. Ордулі Е. До питання про правовий механізм захисту прав інтелектуальної власності в Україні. *Теорія та практика інтелектуальної власності*. 2019. № 6. С. 55–64.
7. Ковалів М. В., Єсімов С. С., Лозинський Ю. Р. Правове регулювання правоохоронної діяльності: навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 323 с.
8. Шабалін А. Деякі питання захисту права інтелектуальної власності в ЄС. *Теорія та практика інтелектуальної власності*. 2019. № 6. С. 46–54.
9. Ортинський В. Погляд на державний примус у контексті європейської інтеграції України. *Науковий вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2018. № 889. С. 4–10.
10. Єсімов С. С., Малець М. Р., Стельмащук П. Я. Законність нормативно-правових актів як елемент механізму адміністративно-правового регулювання. *Наше право*. 2019. № 1. С. 207–214.
11. Джафарова М. Сучасний погляд на предмет адміністративного процесуального права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 2. С. 90–94.

References

1. Katerynychuk, I. P. (2019). Pravova polityka derzhavy u sferi okhorony prava intelektual'noyi vlasnosti v Ukraini [State legal policy in the field of protection of intellectual property rights in Ukraine]. *Sotsial'no-pravovi studiyi (Socio and legal studies: scientific-analytical journal)*, 3 (5), 44–51 [in Ukr.].
2. Tsyvil'nyy kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16.01.2003 r. № 435-IV [Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine of January 16, 2003, No. 435-IV]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy (Information of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 40–44, St. 356 [in Ukr.].
3. Yesimov, S. S. (2014). Administratyvno-pravovi aspekty zakhystu prav intelektual'noyi vlasnosti v Ukraini [Administrative and legal aspects of protection of intellectual property rights in Ukraine]. *Administratyvne pravo I protses (Administrative law and process)*, 4, 123–131 [in Ukr.].
4. Aver'yanov, V. B. (2011). Vybrani naukovy pratsi. Naukove vydannya [Selected scientific works. Scientific edition] / Uporyadnyky: Andriyko O. F. (kerivnyk kolektivu) i inshi. Kyiv: Instytut derzhavy i prava im. V. M. Korets'koho NAN Ukrainy [in Ukr.].
5. Mykhal's'kyu, O. O. (2017). Administratyvno-pravova protydiya pravoporushennyam u sferi intelektual'noyi vlasnosti v Ukraini [Administrative and legal counteraction to offenses in the field of intellectual property in Ukraine]. Sumy [in Ukr.].
6. Orduli, E. (2019). Do pytannya pro pravovyy mekhanizm zakhystu prav intelektual'noyi vlasnosti v Ukraini [On the Legal Mechanism for the Protection of Intellectual Property Rights in Ukraine]. *Teoriya ta praktyka intelektual'noyi vlasnosti (Theory and practice of intellectual property)*, 6, 55–64 [in Ukr.].
7. Kovaliv, M. V., Yesimov, S. S., & Lozyns'kyu, YU. R. (2018). Pravove rehulyuvannya pravookhoronnoyi diyal'nosti [Legal regulation of law enforcement]. L'viv: L'vDUVS [in Ukr.].
8. Shabalin, A. (2019). Deyaki pytannya zakhystu prava intelektual'noyi vlasnosti v YES [Some issues of protection of intellectual property rights in the EU]. *Teoriya ta praktyka intelektual'noyi vlasnosti (Theory and practice of intellectual property)*, 6, 46–54 [in Ukr.].

9. Ortyns'kyy, V. (2018). Pohlyad na derzhavnyy prymus u kontekstiy evropeys'koyi intehratsiy I Ukrainy [A look at state coercion in the context of Ukraine's European integration]. *Naukovyy visnyk Natsional'noho universytetu «L'vivs'ka politehnika». Yurydychni nauky (Scientific Bulletin of the National University «Lviv Polytechnic». Legal sciences)*, 889, 4–10 [in Ukr.].
10. Yesimov, S. S., Malets, M. R., & Stelmashchuk, P. Ya. (2019). Zakonnist normatyvno-pravovykh aktiv yak element mekhanizmu administratyvno-pravoho rehulivannia [Legality of legal acts as an element of the mechanism of administrative and legal regulation]. *Nashe pravo (Our law)*, 1, 207–214 [in Ukr.].
11. Dzhafarova, M. (2019). Suchasnyi pohliad na predmet administratyvnoho protsesualnoho prava Ukrainy [Contemporary view on the subject of administrative procedural law of Ukraine]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo (Entrepreneurship, economy and law)*, 2, 90–94 [in Ukr.].

Стаття: надійшла до редакції 16.04.2020

прийнята до друку 01.06.2020

The article: is received 16.04.2020

is accepted 01.06.2020

UDC (УДК) 343.26

Бурдін Володимир Миколайович,

доктор юридичних наук, професор,
декан юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
(Львів, Україна)
e-mail: volodymyr.burdin@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-0736-0159

ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК І ДОВІЧНЕ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ

Анотація. Аргументовано висновок, що нині до покарання у виді позбавлення волі на певний строк, довічного позбавлення волі, зрештою, як і до інших покарань, пов'язаних з ізоляцією особи, треба ставитися як до вимушеного і неминучого явища на цьому етапі розвитку суспільства, яке наразі не придумало їм рівноцінну заміну. В чинному КК України є чимало інститутів, які дозволяють суду при індивідуалізації кримінальної відповідальності обрати таку її форму, яка би не була пов'язана з реальним відбуванням засудженим позбавлення волі. Водночас важливо зрозуміти те, що коли суд все-таки вирішить застосувати до засудженого позбавлення волі й призначити його до реального виконання, це покарання має повноцінно реалізовувати своє функціональне призначення та цілі.

Ключові поняття: довічне позбавлення волі, злочин, позбавлення волі на певний строк, смертна кара, умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, цілі покарання.

Burdin Volodymyr,

Doctor of Law, Professor,
Dean of the Faculty of Law,
Ivan Franko National University of Lviv
(Lviv, Ukraine)
e-mail: volodymyr.burdin@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-0736-0159

IMPRISONMENT FOR A DETERMINATE TERM AND LIFE IMPRISONMENT: ACTUAL APPLICATION ISSUES

Abstract. Imprisonment for a determinate term is one of the oldest penalties. At the beginning of its application, it performed the function of a simple isolation and few people considered the consequences of its application both for the convicted, and for the whole society. But today, it is a generally accepted fact that the penalty of imprisonment for a determinate term causes both physical and mental suffering to the convicted in the course of its execution. For an adult person, after serving this sentence, it is difficult and takes a long time to adapt to regular life and forget all the negative effects he or she has suffered as a result of being placed in a penitentiary institution. As for minors, the problem of applying this penalty is much more crucial. Even more acute is the issue of application of life imprisonment, which has come to replace the death penalty. Nowadays, there are many publications on the need for humanization of this penalty or even refusal of its application.

It should be admitted that the penalties of imprisonment for a determinate term, life imprisonment, as well as all the other penalties involving isolation of a person, must be treated as a forced and inevitable phenomenon at the current stage of development of society, which has not come up with an equivalent replacement for them yet. In the current Criminal Code of Ukraine, there are many institutions allowing the court to choose a form of criminal liability in the course of its individualization that would not be related to the actual serving of a prison sentence by the convicted. At the same time, it is important to understand that when the court still decides to apply an imprisonment sentence to the convicted and to impose it for actual execution, this penalty should fully comply with its functional purpose and goals.

Unarguably, the issue of the death penalty, as well as of life imprisonment and the perspectives of its humanization in current conditions can be discussed from different points of view, especially if one takes

into account not only the formal and legal component but also the philosophical aspect. At the same time, it is claimed that even if to suppose that the upcoming Criminal Code of Ukraine will prescribe the provision allowing the application of parole to persons serving life imprisonment, the conditions of such parole should be as strict as possible and provide for, at least, a mandatory actual serving of forty years of imprisonment by the convicted.

Key concepts: life imprisonment, crime, imprisonment for a determinate term, death penalty, parole, goals of penalty.

DOI 10.32518/2617-4162-2020-2-80-88

Вступ

Позбавлення волі на певний строк – одне з найдавніших покарань, не беручи до уваги штраф. Спершу воно виконувало функцію ізоляції і мало хто задумувався над тим, які наслідки спричиняє його застосування і для засудженого, і для суспільства загалом. Але нині загальноновизнаним є те, що покарання у виді позбавлення волі на певний строк в процесі його виконання спричиняє і фізичні, і психічні страждання засудженого. Доросла людина після відбування цього виду покарання тривалий час не може адаптуватися до звичайного життя та забути всі негативні наслідки, яких вона зазнала через поміщення до кримінально-виконавчої установи. Що ж стосується неповнолітніх, то проблема застосування цього покарання актуалізується [1, с. 144–146]. Ще більш гострою є проблема застосування довічного позбавлення волі. Нині є чимало публікацій про необхідність гуманізації цього покарання або навіть відмову від нього.

Метою статті є дослідження ефективності застосування покарання у виді позбавлення волі на певний строк і довічного позбавлення волі, реалізації ними загальних цілей покарання, а також можливості їх гуманізації на сучасному етапі реформування кримінального законодавства.

Проблеми, які стосуються ефективності покарань у виді позбавлення волі на певний строк і довічного позбавлення волі, реалізації ними цілей покарання, а також відповідності змісту цих покарань вимогам міжнародних актів, були предметом досліджень багатьох учених, зокрема В. Грищука, О. Іванькова, Н. Крісті, Л. Мостепанюк, В. Пірождкова, В. Хомича, Г. Хохрякова, В. Човгана.

1. Позбавлення волі та його ефективність

Аналізуючи ефективність покарання у виді позбавлення волі, Г. Хохряков зазначає, що нині здебільшого спеціалісти ставляться до цього виду покарання як до вимушеного явища, ніж бажаного [2, с. 65]. Адже життя в ізоляції суттєво відрізняється від життя на волі. Безпосередньою реакцією на дію негативних чинників в умовах ізоляції є психічні стани, поширені

серед засуджених: тривога, страх, дратівливість, ворожість, підозрливість, пригніченість, відчуття власної неповноцінності тощо. Водночас негативні психічні стани дуже часто призводять до актів агресії та самокалічення. Особливо сильно проявляються ці стани в перші місяці позбавлення волі, а також в останні [2, с. 66].

Досліджуючи динаміку психічних станів засуджених до позбавлення волі, що ними переживаються в умовах соціальної ізоляції, В. Пірождков доходить висновку, що соціальна ізоляція спричиняє певні стани особи, які характеризуються типовістю своєї динаміки. Зокрема, він виокремлює психічні стани адаптаційного, основного періодів перебування в ізоляції, а також періоду очікування випуску (звільнення). Для кожного з цих періодів характерні певні психічні переживання, які створюють певний синдром. З-поміж найважливіших синдромів В. Пірождков виокремлює синдром очікування, фрустраційний синдром, синдром туги та нудьги, апатії, а також низку пограничних станів неспокійного характеру, які потребують допомоги психіатра і психолога [3, с. 62–69].

Справді, в перші місяці ув'язнення засуджений перебуває у важкому стані нервового напруження. Цей стан пов'язаний із розривом попередніх зв'язків з рідними, зі звичайним оточенням, засуджений потрапляє у вороже для нього середовище. Він не знає, як воно прийме його, але не очікує позитиву. Згодом, адаптувавшись до нового режиму життя, засуджений починає, як це не дивно, з острахом дивитись на життя поза виправною установою. Отже, відбувається потрійний психологічний злам: на першому етапі – страх перед новим середовищем, на другому – адаптація до нього, коли засуджений стає його невід'ємною частиною, а оточення – частиною його, і на третьому, коли фізично ще перебуваючи у місцях позбавлення волі, психологічно засуджений уявляє себе на свободі, причому, як це не парадоксально, ця бажана свобода для нього стала ворожим середовищем.

Як зазначає Г. Хохряков, в умовах тривалого очікування на свободу вона по мірі її наближення починає настільки ж лякати,

наскільки і притягувати через зрозумілі причини: послаблені чи розірвані зв'язки із близькими, майбутні труднощі з працевлаштуванням, насторожене ставлення оточення [2, с. 66]. Стосовно неповнолітніх засуджених тут виникає ще більше проблем, адже вони потрапили у місця позбавлення волі, не маючи належного життєвого досвіду. В місцях позбавлення волі неповнолітні, звичайно, набули певний досвід, але через його специфічність він радше зашкодить їм у майбутньому, ніж допоможе. У молодих людей, які основний період своєї соціалізації провели у виправній установі, на все життя залишиться цей психологічний шрам. Вони згаяли найліпші роки свого життя і тому цілком природно, що багатимуть якнайшвидше наздогнати упущене. Зрозуміло, що за умов сучасної економічної кризи й упередженого ставлення до осіб, звільнених із місць позбавлення волі, влаштуватися на роботу їм буде дуже складно. Крім того, за відсутності нормального життєвого досвіду, для задоволення своїх потреб вони найімовірніше знову оберуть злочинний спосіб. Тим паче, що кримінального досвіду в них тепер буде вдосталь, адже недарма місця позбавлення волі називають школами, де з поганих злодіїв готують ліпших.

На думку О. Барябіної, почуваючись «вдирваним» і «вільним» від сім'ї, неповнолітній потрапляє в нове товариство, яке має чимало вад, насамперед, якщо в такому товаристві є дорослі засуджені. Вони не просто поводяться з ним, вони дуже грамотно з психологічного погляду навчають і виховують його... «Злодії у законі» успішно навчають підлітків «принципам», «законам», «сенсу життя», оскільки застосовують майже всі засоби соціального навчання. Вони стануть для нього «своїми» і навчать принципам, за якими він поділятиме оточення на «своїх» і «чужих» для того, щоб знати, з ким він повинен поводитися «гідно», а з ким ні [4, с. 93]. Тому цілком справедливо вважає Г. Хохряков, що чим молодший вік особи, яка вчинила злочин, за який була засуджена до позбавлення волі, тим більша ймовірність, що вона знову вчинить новий злочин, і тим менший проміжок часу між звільненням і новим злочиним: тут є більш інтенсивний вплив середовища місць позбавлення волі на молодь [2, с. 72].

В умовах ізоляції неповнолітні не можуть розвивати свої потреби, вони постійно зайняті пошуком способів задоволення елементарних потреб, необхідних для існування. А оскільки можливості їх задоволення суттєво обмежені, то це сприяє поширенню в місцях позбавлення волі вимагань, симуляцій та агравацій хвороб, самопошкоджень, втеч, статевої демораліза-

ції, а також статевих злочинів [3, с. 96–118]. О. Барябіна вважає, що успішна соціалізація неможлива в умовах ізоляції від суспільства [4, с. 103]. Схожу думку висловлює і Г. Хохряков, який вважає, що поміщення людини в місця позбавлення волі, так би мовити, гальмує її соціальний розвиток, оскільки закони функціонування спільності засуджених нагадують життєустрій архаїчних спільностей [2, с. 72].

2. Сучасні тенденції стосовно зменшення випадків призначення позбавлення волі

Отже, беручи до уваги низку негативних чинників такого виду покарання, як позбавлення волі, передусім негативний вплив цього покарання на неповнолітніх, виникає питання: «Якщо не можливо на зазначеному етапі повністю відмовитися від застосування вказаного виду покарання, то, як максимально зменшити негативні наслідки його застосування?» Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), орієнтують передусім на зменшення випадків застосування позбавлення волі до неповнолітніх. Так, зокрема, в п. 17.1 передбачено, що рішення про обмеження особистої свободи неповнолітнього повинно прийматися тільки після уважного дослідження цього питання та обмеження повинно по можливості бути зведено до мінімуму. Зазначається, що неповнолітнього правопорушника не варто позбавляти особистої свободи, якщо тільки його не визнано винним у вчиненні серйозного діяння з застосуванням насильства проти іншої особи чи в неодноразовому вчиненні інших серйозних правопорушень, а також за відсутності іншого відповідного заходу впливу. В ст. 19 Керівних принципів Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, вказується, що будь-яка форма позбавлення волі дітей має бути крайнім заходом і повинна бути застосована на найбільш короткий відповідний період. Керівні принципи запобігання злочинності серед неповнолітніх Організації Об'єднаних Націй (Ер-Рядські керівні принципи) взагалі орієнтують законодавця у боротьбі зі злочинністю неповнолітніх керуватись передусім не кримінальним законом, а іншими соціальними чинниками. Подібні застереження стосовно застосування покарання у виді позбавлення волі містяться в міжнародних нормативно-правових актах і щодо дорослих злочинців [5, с. 7–9]. Зокрема, про необхідність обмеження застосування покарання у виді позбавлення волі йдеться у Мінімальних стандартних правилах Організації Об'єднаних Націй у відношенні заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські

правила), Рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи «Про умовно-дострокове звільнення» (Рес 2003) 22, Європейських тюремних правилах.

Нині треба визнати, що до покарання у виді позбавлення волі на певний строк, зрештою, як і до інших покарань, пов'язаних з ізоляцією особи, треба ставитися як до вимушеного і неминучого явища на цьому етапі розвитку суспільства, яке поки що не придумало їм рівноцінну заміну. В чинному КК України є чимало інститутів, які дозволяють суду при індивідуалізації кримінальної відповідальності обрати таку її форму, яка би не була пов'язана з реальним відбуванням засудженим позбавлення волі. Водночас важливо зрозуміти те, що коли суд все-таки вирішить застосувати до засудженого позбавлення волі і призначити його до реального виконання, це покарання повинно повноцінно реалізовувати своє функціональне призначення та цілі.

3. Мета покарання

У цьому контексті не можна оминати увагою одвічну для кримінального права проблему, що стосується мети покарання. Питання про мету покарання, мабуть, є одним із найбільш дискусійних у теорії кримінального права. На перший погляд, це суто теоретична проблема, яка відірвана від реальних проблем правозастосування. Натомість, вважаю, що така думка є хибною, адже саме з урахуванням правильного розуміння мети покарання можна проаналізувати функціональне призначення, а також сутність і інших кримінально-правових інститутів, які тією чи іншою мірою пов'язані з покаранням.

Попередньо діючий КК України 1960 р. передбачав 3-поміж цілей покарання «виправлення» і «перевиховання» особи, що зумовило окремі наукові дискусії з приводу того, як ці окремі цілі покарання співвідносяться між собою. Зазвичай дискусії на цю тему дійсно нагадували схоластику. Крім того, в цьому кодексі дещо неоднозначно сформульовано мету кари, що давало підстави для заперечення такої мети покарання загалом. У чинному КК України 2001 р. законодавець нібито спробував більш реалістично поставитися до мети покарання, залишивши вказівку на те, що покарання насамперед має на меті реалізацію кари як окремої мети, згодом згадується мета виправлення і на завершення указується на необхідність досягнення превентивної мети покарання. До речі, вказівка на кару як окрему мету покарання сформульована настільки чітко законодавцем, що є безсумнівною. Водночас дискусії з приводу мети покарання не вщухають. Певною мірою підігруються вони і зако-

нодавцем, який у ч. 1 ст. 1 КВК України взагалі не згадує про таку мету покарання, як кара. Натомість в ч. 1 ст. 1 та ч. 2 ст. 6 КВК України законодавцем фактично вводиться нова мета застосування покарання – ресоціалізація засуджених.

На мій погляд, не буде помилкою, якщо зробити висновок, що кара є не тільки основною метою покарання, яку абсолютно реально досягти і зрештою виміряти її розмір, а й, що реалізація цієї мети забезпечує досягнення і інших цілей покарання – виправлення, превенції тощо. Адже відновлення соціальної справедливості так чи інакше полягає у тому, щоб насамперед відплатити злочинцеві за те зло, яке він заподіяв. Варто нагадати, що принцип справедливості сягає своїм корінням у правило таліону. Звісно не у такий спрощений і прямолінійний спосіб, як це було у давнину, але все-таки сутнісно і незмінно це правило реалізується і в чинному Кримінальному кодексі, коли санкція статті пропорційно залежить від суспільної небезпеки (тяжкості) злочину. Тобто міра зла, що заподіяна злочинцем, безпосередньо визначає міру зла, яке отримає злочинець від суспільства як відплату за скоєне.

Мета виправлення за своєю суттю є доволі аморфною для практичного кримінально-правового розуміння. Відповідно до ч. 1 ст. 6 КВК України, вона передбачає процес позитивних змін, які відбуваються в особистості засудженого та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки. Очевидно, що тут не йдеться про те, що в процесі відбування покарання засуджений стане високоморальною особистістю. Реальне завдання у вказаному випадку – в процесі виправлення переконати та змусити засудженого хоч і перед страхом нового застосування покарання не вчиняти злочинів. Тобто знову ж таки саме страх кари має змусити засудженого, якщо не стати кращим, то бодай утриматися від учинення злочину. Те саме стосується і мети превенції, що передбачає таку майбутню мотивацію засудженого, яка виключатиме вчинення ним нового злочину. Водночас, вважаю, що мотиви, як правило, і для спеціальної, і для загальної превенції знову ж таки базуються саме на відчутті страху перед потенційним покаранням.

Як би ми не розглядали покарання, треба погодитись із твердженням Н. Крісті, що суть будь-якого кримінального покарання є нічим іншим, як примусовим заподіянням «болю», страждання (обмежень і позбавлень). Роль покарання відповідно до правових установлень означає заподіяння болю та призначене

саме для цього. Вказана діяльність, зазначає Н. Крісті, дуже часто не узгоджується з такими визнаними цінностями, як доброта і здатність пробачати. Для усунення цієї невідповідності іноді намагаються приховати головний зміст покарання [6, с. 19]. З думкою вченого складно не погодитися, адже загальнозрозумілою є думка, що ті, кого карають, мають страждати. Якщо б вони не страждали, а отримували задоволення від покарання, треба було б змінити зміст тих заходів впливу, які ми називаємо покаранням. Від покарання засуджені повинні отримувати щось таке, що робить їх нещасливими, завдає їм болю. Всі спроби усунути з покарання мету – викликати страждання від завданих обмежень – треба розцінювати як спроби приховати дійсне призначення покарання в суспільстві за допомогою словесної ширми, послуговуючись словами Н. Крісті «за допомогою нейтральних слів створити вербальний щит» [6, с. 23–26]. На зміст покарання впливає рівень цивілізованості суспільної системи та пануюча в ній мораль. Проте, як справедливо вважає В. Хомич, покарання завжди і всюди було карою і нічим іншим бути не могло і не може бути в цивілізованому демократичному суспільстві [7, с. 44].

Доречно навести приклади кримінально-правової політики окремих держав, що пов'язані з протидією поширенню коронавірусу. Через епідемію коронавірусу в світі окремі держави суттєво посилили кримінальну відповідальність за порушення відповідних правил боротьби з інфекційними й іншими захворюваннями. Так, зокрема, в КНР, звідки і почалася пандемія коронавірусу, віднедавна передбачено покарання за порушення відповідних правил боротьби з коронавірусом у виді позбавлення волі на строк від десяти років до довічного позбавлення волі, а за приховування симптомів цього захворювання винним загрожуює смертна кара. В Чеській Республіці за порушення правил боротьби з коронавірусом передбачено штраф у розмірі понад сто тисяч євро, в Канаді – сімсот тисяч канадійських доларів. Виникає риторичне питання: «Що законодавці у такій спосіб хотіли досягти?» Мабуть, у цьому разі очевидним є те, що метою такого посилення покарання, зокрема підвищення розмірів штрафів, які сплатити фізичній особі просто нереально, навіть розпродавши все своє майно, є максимальне посилення не виправного, а залажувального ефекту покарання як найефективнішого способу запобігання вчиненню відповідних порушень.

Отже, можна зробити висновок, що покарання лише тоді буде ефективним засобом кримінально-правового реагування на

вчинений злочин, коли у процесі його застосування реалізовуватиме кару як основу мету покарання. Поза реалізацією цієї мети покарання як явища не існує. Звісно, це не означає, що покарання буде невід'ємним і вічним наслідком злочину. Можливо колись людство знайде інші більш ефективні способи реагування на злочин, але до того часу суть покарання залишатиметься незмінною. Очевидним є те, що ні покарання, ні будь-яка інша форма кримінальної відповідальності, ні кримінальний закон загалом не можуть розглядатися як панацея у протидії злочинності. Водночас там, де кримінальний закон застосовується, там, де застосовується покарання, мають бути чітко й ефективно реалізовані їх правові функції та цілі.

У цьому контексті доречно зазначити, що в чинному КК України законодавець закріплює декілька інститутів, спрямованих на так звану прогресивну модель відбування покарання у виді позбавлення волі, яка дозволяє засудженому дострокове звільнення від подальшого відбування цього покарання за певних умов. Йдеться про інститути умовно-дострокового звільнення від відбування покарання (ст.ст. 81, 107 КК), а також про заміну невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 82 КК). Але навіть під час їх реалізації законодавець цілком правильно передбачив застереження про необхідність відбуття засудженим обов'язкової частини покарання для того, щоб призначене покарання не перетворилося на фікцію і все-таки хоча би в певній частині реалізувало мету кари засудженого. Вважаю, що вказівка на відбуття обов'язкової частини покарання спрямована саме на забезпечення реалізації цієї мети покарання, адже теоретично можна припустити, що засуджений виправиться і раніше й вимагатиме свого дострокового звільнення. Проте, навіть, якщо припустити таке дострокове виправлення, мета кари однаково має бути реалізована шляхом відбування визначеної законодавцем обов'язкової частини покарання.

4. Довічне позбавлення волі

Саме через призму наведених розмірковувань про ефективність покарання у виді позбавлення волі на певний строк та мету покарання спробую подивитися на питання довічного позбавлення волі й проблему, що стосується умовно-дострокового звільнення від відбування цього покарання.

Спершу треба нагадати історію виникнення в кримінальному законодавстві України покарання у виді довічного позбавлення волі. Так, зокрема, у Рішенні Конституційного Суду

України від 29 грудня 1999 р. № 11-рп/99 у «справі про смертну кару» було визнано, що позбавлення людини життя державою внаслідок застосування смертної кари як виду покарання, навіть у межах положень, визначених законом, є скасуванням невід'ємного права людини на життя, що не відповідає Конституції України. В рішенні зазначено, що покарання у виді смертної кари не відповідає ч. 1 ст. 27, ст. 28 Конституції України, а також суперечить ст. 3 Європейської конвенції з прав людини. Після відповідного рішення Законом України від 22 лютого 2000 р. № 1483-III «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України» в КК України появилось покарання у виді довічного позбавлення волі, яке за своєю суттю замінило смертну кару.

Треба зазначити, що Європейська конвенція з прав людини спершу в ст. 1 передбачала можливість застосування смертної кари як виду покарання, яке могло застосовуватися на виконання законного вироку суду. Проте згодом Протоколом № 6 до цієї Конвенції від 28 квітня 1983 р. смертна кара була заборонена як вид кримінального покарання зі збереженням окремих випадків її застосування за діяння, вчинені під час війни або невідвортної загрози війни. Остаточна ж відмова від смертної кари як виду покарання за будь-яких обставин відбулася лише у Протоколі № 13 до Конвенції від 3 травня 2002 р. Протокол № 6 було ратифіковано Законом України від 22 лютого 2000 р. № 1484-III «Про ратифікацію протоколу № 6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари», а Протокол № 13 був ратифікований Законом України від 28 листопада 2002 р. № 318-IV.

Треба зазначити, що такі зміни до кримінального законодавства були неоднозначно сприйняті населенням, значна частина якого і надалі вважає, що відмова від смертної кари є неправильним і несправедливим рішенням. У науковій літературі також не припиняються дискусії про те, чи таке рішення законодавця є адекватним із погляду насамперед інтересів родичів вбитої винною людиною. Водночас нині ми можемо констатувати, що під впливом рішення Європейського суду з прав людини покарання у виді довічного позбавлення волі також буде реформоване у напрямку його гуманізації. Щодо гуманізації, то доречно у цьому разі навести думку В. Грищука, який проблему гуманізації кримінального законодавства пропонував розглядати принаймні в трьох площинах: а) стосовно суспільства загалом; б) стосовно особи, яка вчинила злочин; в) стосовно

потерпілого [8, с. 122]. Якщо враховувати таку багатоаспектність принципу гуманізму в кримінальному праві, то проблема відмови від смертної кари стає ще більш контраверсійною. Водночас, незважаючи на те, що в суспільстві не припинилися дискусії з приводу відмови від смертної кари, активно почала розвиватися ідея гуманізації довічного позбавлення волі.

За сучасних умов функціонування правової системи України можна стверджувати, що суттєвий вплив на формування кримінально-правової політики України здійснює Європейський суд з прав людини. Відповідно до ст. 17 Закону України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», суди при розгляді справ повинні застосовувати рішення Європейського суду з прав людини як джерело права. Нині є чимало справ, розглянутих Європейським судом, які дуже активно використовуються національними судами під час вирішення конкретних справ. Деякі рішення Європейського суду змушують Україну докорінно змінювати усталені інститути, зокрема і кримінального законодавства. В своїх окремих рішеннях Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував, що існування покарання у виді довічного позбавлення волі без чітко передбаченої в законодавстві можливості його скорочення є порушенням ст. 3 Європейської конвенції з прав людини, яка передбачає положення, згідно з яким ніхто не може бути підданий катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню [9, с. 7].

Можна зазначити, що дочекалася відповідного рішення і Україна. Так, зокрема, рішенням Європейського суду з прав людини «Петухов проти України» Європейський суд визнав порушенням Європейської конвенції з прав людини відсутність у кримінальному законодавстві України норми, яка би передбачала можливість застосування до довічно засуджених інституту умовно-дострокового звільнення від відбування покарання. Європейським судом були відкинуті аргументи Уряду України про наявність можливості помилування таких осіб Президентом України. Європейський суд також зауважив на непрозорості системи помилування, адже, на думку суддів, відповідна Комісія при Президентові України не має пояснювати відмови у звільненні, її рішення не публічні й не підлягають оскарженню. На думку суддів Європейського суду, інститут президентського помилування – це «сучасний еквівалент королівської пощади», гуманний, проте такий, що не дає жодних процесуальних гарантій засудженим. Отже, Україна має реформувати всю

систему перегляду довічних вироків. Треба зазначити, що і вчені, і практики пропонують внести зміни до Кримінального кодексу України з метою реалізації відповідного рішення Європейського суду з прав людини. Не виключено, що у процесі роботи над новим кримінальним законодавством будуть запропоновані певні положення, спрямовані на забезпечення прав засуджених до довічного позбавлення волі скористатися правом на умовно-дostroкове звільнення від відбування покарання. Водночас, зважаючи на неоднозначність такої позиції, можна прогнозувати подальші наукові дискусії та пропозиції стосовно її законодавчої регламентації [10, с. 3–4].

Україна, за твердженням дослідників, є своєрідним європейським рекордсменом щодо засудження до довічного позбавлення волі. В середньому щорічно суди виносять близько ста вироків, якими засудженим призначають покарання у виді довічного позбавлення волі [9, с. 4]. Тому очевидно, що питання про реакцію на відповідне рішення Європейського суду буде в зоні особливої уваги не тільки з боку міжнародної спільноти, а й значної кількості засуджених до довічного позбавлення волі.

Окремі вчені ще до відповідного рішення проти України висловлювали думку про те, що існування покарання у виді довічного позбавлення волі без можливості дострокового звільнення від цього покарання безпосередньо суперечить низці міжнародних стандартів. Так, зокрема, в цьому плані ними згадується декілька міжнародних актів. Зокрема, п. 4а Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи «Про умовно-дострокове звільнення» (Рес 2003) 22, де вказано, що з метою зменшення негативних наслідків позбавлення волі та сприяння поверненню засудженого до життя в суспільстві в умовах, які гарантують безпеку цього суспільства, умовно-дострокове звільнення повинно бути доступним для кожного засудженого, у тому числі і засудженому до довічного позбавлення волі. Європейські тюремні правила в п. 107.2 також передбачають положення про необхідність вжиття заходів, спрямованих на поступове повернення до нормального життя у суспільстві засуджених до тривалих строків позбавлення волі. В п. 12 Резолюції щодо порядку поводження з засудженими до тривалих строків від 17 лютого 1976 р. безпосередньо йдеться про необхідність періодичної перегляду доцільності продовження відбування засудженим покарання у виді довічного позбавлення волі. В Рекомендаціях Ради Європи щодо перенаселення тюрем

також передбачено необхідність розроблення індивідуальних планів відбування покарання засудженими з метою їх ресоціалізації і підготовки для майбутнього звільнення. Зрозуміло, що ця рекомендація ігнорується в Україні стосовно засудження до довічного позбавлення волі з огляду на те, що вказану категорію засуджених взагалі не готують навіть до потенційно можливого звільнення [9, с. 10–11].

Із урахуванням наведених посилань, а також з огляду на рішення Європейського суду проти України з формального погляду питання про те, чи повинні засуджені до довічного позбавлення волі мати право на умовно-дострокове звільнення, можна вважати формально вирішеним на їхню користь. Розуміючи те, що є велика кількість формальних аргументів, які схиляють терези на користь рішення про умовно-дострокове звільнення довічників, вчені переходять від формальних аргументів до статистичних даних, які свідчать про низький рівень рецидиву в осіб, які були засуджені до довічного ув'язнення і були звільнені достроково, про можливість будь-якої людини виправитись і змінити своє життя, а також про право кожного засудженого на надію. Звісно, що вчені, за відсутності вітчизняної статистики стосовно наявності рецидиву серед такої категорії звільнених засуджених, наводять статистику інших держав [9, с. 14–19].

Не розглядаючи питання про формальні аргументи щодо права засуджених до довічного позбавлення волі на дострокове звільнення від відбування покарання, яке впливає з низки міжнародних актів, хотів би вкотре змістовно розглянути питання про сутність довічного позбавлення волі з урахуванням історії його появи в КК України. Довічне позбавлення волі появилось як покарання, яке було альтернативою смертній карі, що, своєю чергою, була передбачена, як правило, за посягання на життя людини. Безспірним є той факт, що за своєю суттю довічне позбавлення волі є більш м'яким покаранням порівняно зі смертною карою, оскільки засудженому зберігають життя. З огляду на це саме собою напрошується питання: «Чи не є така заміна апофеозом гуманності держави стосовно злочинців, яких мали би стратити?» Можна поставити парадоксальне питання: «Що може бути більш гуманно стосовно вбивці, ніж зберегти йому життя і водночас що може бути найменш гуманно стосовно вбитої ним людини та її близьких?» Саме з урахуванням багатоаспектності гуманізму пропоную подивитися і на питання про право засудженого на надію, про другий шанс у його житті, про можливість усе почати спо-

чатку. А чи має такий самий другий шанс вбитим людина? Питання, звісно, риторичне. Сама собою ідея гуманізувати покарання у виді довічного позбавлення волі не може сприйматися адекватно, якщо розглядати цю проблему з урахуванням тих злочинів, за які передбачено це покарання.

Якщо розглядати будь-яке покарання абстрактно як певне явище, яке за своєю суттю пов'язане з певними позбавленнями й обмеженнями прав і свобод людини, то очевидно, що воно не тільки вимагатиме гуманізації, а й може в принципі сприйматися як щось антигуманне за своєю природою. Водночас важливо пам'ятати, що в цих позбавленнях і обмеженнях й полягає суть будь-якого покарання як необхідної міри суспільного зла, яке заподіюється злочинцеві як відплата за вчинений ним злочин. Повертаючись до питання про цілі покарання, вкотре хотів би наголосити, що будь-яке покарання повинно реалізувати мету кари за вчинений злочин. І в цьому плані аргументація про дострокове виправлення особи відходить на задній план. Адже, звісно, можна стверджувати, що особа може виправитися через день після початку відбування нею покарання або навіть до початку його відбування. Але чи таке виправлення дає підстави для її звільнення від покарання? Очевидно, що ні. Адже певний строк покарання, який засуджений повинен обов'язково відбутися для отримання права на умовно-дострокове звільнення, і спрямований на реалізацію мети кари. Скарги засуджених до довічного позбавлення волі щодо відсутності у них права на умовно-дострокове звільнення з урахуванням того, що вказаним особам зберегли життя, нагадують скарги голодної людини,

яка отримала безкоштовну їжу, на те, що вона недосолена.

Порівняння довічного позбавлення волі з так званою соціальною смертю засудженого також не є достатньо аргументованим. Адже річ у тім, що довічники, відповідно до режиму відбування покарання, все-таки мають контакт із суспільством, хоча не можна заперечувати, що цей контакт максимально обмежений. Зрештою, а чи погодились би довічники на повернення стосовно них покарання у виді смертної кари? Думаю, що доречним буде у цьому випадку навести розмірковування головного героя роману Ф. Достоєвського «Злочин та кара» Родіона Раскольникова про те, що засуджений до смертної кари за годину до страти готовий прийняти для себе рішення про те, щоб жити на самоті тисячу років навіть на вершині безлюдної гори, оточеної прірвами, аби тільки жити.

Висновки

Звісно, що питання про покарання у виді смертної кари, а також довічного позбавлення волі, про перспективи його гуманізації в сучасних умовах може обговорюватися з різних поглядів, насамперед, якщо зважати не тільки на формально правову, а й філософську його складову. Водночас, вважаю, що навіть, якщо припустити, що в новому КК України буде передбачено положення про можливість умовно-дострокового звільнення від довічного позбавлення волі, умови такого звільнення повинні бути максимально суворими і передбачати щонайменше обов'язкове реальне відбуття засудженим сорока років ув'язнення.

Список використаних джерел

1. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія. Київ : Атака, 2004. 240 с.
2. Хохряков Г. Ф. Наказание в виде лишения свободы: оценка эффективности. *Советское государство и право*. 1989. № 2. С. 65–73.
3. Пирожков В. Ф. Криминальная психология. Подросток в условиях социальной изоляции. Кн. 2-я. Москва : «Ось-89», 1998. 320 с.
4. Барябина Е. Н. Подростковая делинквентность как социальная проблема: дисс. ... канд. юрид. наук. Саратов, 1998. 186 с.
5. Іваньков О. І. Міжнародно-правові стандарти у сфері забезпечення захисту прав засуджених до позбавлення волі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Харків, 2016. 16 с.
6. Кристи Н. Пределы наказания. Москва : Прогресс, 1985. 176 с.
7. Хомич В. М. Формы реализации уголовной ответственности. Минск : Белгосуниверситет, 1998. 132 с.
8. Грищук В. К. Проблеми кодифікації кримінального законодавства України. Львів : Львівський у-т, 1993. 140 с.
9. Човган В. Пожизненное отбывание жизни, или жизнь после смерти в Украине / Пожизненное заключение: Европейские стандарты и украинская практика. *Права людини*. 2014. С. 3–25
10. Мостепанюк Л. О. Довічне позбавлення волі як вид кримінального покарання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Київ, 2005. 19 с.

References

1. Burdin, V. M. (2004). Osobly'vosti kry'minal'noyi vidpovidal'nosti nepovnolitnix v Ukrayini [Peculiarities of the Minors' Criminal Liability in Ukraine]. Ky'yiv: Atika [in Ukr.].
2. Xoxryakov, G. F. (1989). Nakazany'e v vvy'de ly'sheny'ya svobody: ocenka efekty'vnosty' [The Punishment by Imprisonment: Evaluation of Effectiveness]. *Sovetskoe gosudarstvo y' pravo (Soviet state and law)*, 2, 65–73 [in Russ.].
3. Py'rozHKov, V. F. (1998). Kry'my'nal'naya psy'xology'ya. Podrostok v uslovy'yax socy'al'noj y'zolyacy'y' [Criminal Psychology. A Teen in Social Isolation]. Kn. 2-ya. Moskva: «Os'-89» [in Russ.].
4. Baryaby'na, E. N. (1998). Podrostkovaya dely'nkventnost' kak socy'al'naya problema [Adolescent Delinquency as a Social Problem] [in Russ.].
5. Ivan'kov, O. I. (2016). Mizhnarodno-pravovi standarty' u sferi zabezpechennya zaxy'stu prav zasudzheny'x do pozbavlen'ny voly [International Legal Standards in the Field of the Convicts' Rights Protection]. Xarkiv [in Ukr.].
6. Kry'sty', N. (1985). Predely nakazany'ya [The Limits of Punishment]. Moskva: Progress [in Russ.].
7. Xomy'ch, V. M. (1998). Formy realy'zacy'y' ugovolnoj otvetstvennosti' [The Forms of Criminal Liability Implementation]. My'nsk: Belgosuny'versy'tet [in Russ.].
8. Hryshchuk, V. K. (1993). Problemy' kody'fikacyi kry'minal'nogo zakonodavstva Ukrayiny' [The Problems of Codifying Criminal Legislation of Ukraine]. Lviv: Lvivskiy u-t [in Ukr.].
9. Chovgan, V. (2014). Pozhy'znennoe yotbyvany'e zhy'zny', y'ly' zhy'zn' posle smerty' v Ukray'ne // Pozhy'znennoe zaklyucheny'e: Yevropejsky'e ystandarty y' ukray'nskaya prakty'ka [Life Imprisonment, or Life after Death in Ukraine // Life imprisonment: European standards and Ukrainian practice]. *Prava lyudy'ny (Human Rights)*, 3–25 [in Russ.].
10. Mostepanyuk, L. O. (2005). Dovichne pozbavlen'ny voly yak vy'd kry'minal'nogo pokarannya [Life Imprisonment as a Form of Criminal Punishment]. Ky'yiv [in Ukr.].

*Стаття: надійшла до редакції 19.04.2020
прийнята до друку 12.05.2020*

*The article: is received 19.04.2020
is accepted 12.05.2020*

UDC (УДК) 343.135

Навроцька Віра Вячеславівна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: superviranavr@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3407-7984

КОНКУРЕНЦІЯ МІЖ НЕРЕАБІЛІТУЮЧИМИ ПІДСТАВАМИ ЗАКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ (ПРИПИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ)

Анотація. Проаналізовано ситуації, за яких у кримінальному провадженні вбачаються ознаки одразу декількох nereабілітуючих підстав його закриття (або припинення кримінального переслідування). Запропоновано критерії визначення найбільш м'якої, «пільгової» для підозрюваного, обвинуваченого норми, на підставі якої допустиме закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування).

Ключові поняття: закриття кримінального провадження, припинення кримінального переслідування, nereабілітуючі підстави, конкуренція.

Navrotska Vira,

PhD (Law), Associate Professor,
Associate Professor of the Department
of Criminal-Law Disciplines,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: superviranavr@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3407-7984

COMPETITION OF NON-REHABILITATING GROUNDS FOR CRIMINAL PROCEEDINGS CLOSING (TERMINATION OF CRIMINAL PROSECUTION)

Abstract. Various grounds for criminal proceedings closing proper delineation (termination of criminal prosecution) and competition overcoming are practically important. It should be understood as correlation of norms, diverse for content in regulating a specific situation, but the preference should be given to one of them because of its targeting.

The difference among the majority of grounds for criminal proceedings closing (termination of criminal prosecution) is quite obvious. At the same time, the problem of competition of non-rehabilitating grounds for criminal proceedings closing (termination of criminal prosecution) often arises in practice.

Recommendations for determining of the most lenient norm, which is the admissible ground for criminal proceedings closing (termination of criminal prosecution) are elucidated in the article.

It is justified that the following conditions should be considered: 1) whether any negative legal consequences for the person will arise in the future (in particular, whether the possibility of his/her criminal prosecution, the application of other legal influence instruments will remain); 2) whether such a ground results in criminal proceedings closing (termination of criminal prosecution) only, or excludes this proceedings at all (it may also result in refusal to initiate this proceedings); 3) whether making the decision to close the criminal proceedings (to terminate the criminal prosecution) is obligatory for the law enforcer or not (imperative or discretionary grounds); 4) what extent (broader or, conversely, more narrow) the criminal acts and the persons who have committed them, is foreseen by this ground; 5) how complicated is the procedure of criminal proceedings closing or criminal prosecution terminating (in particular whether the

consent of the suspect/accused and/or the victim is required); 6) what (more or less strict) conditions have been set for criminal proceedings closing (termination of criminal prosecution), while all other conditions are equal.

Key concepts: criminal proceedings closing, termination of criminal prosecution, non-rehabilitating grounds, competition.

DOI 10.32518/2617-4162-2020-2-89-96

Вступ

Важливим із практичного погляду є правильне розмежування різних підстав закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування) та вирішення питання про конкуренцію між ними за умови, що одночасно буде встановлено наявність декількох таких підстав. На практиці правозастосовувач часто навіть не замислюється над наявністю декількох конкуруючих підстав для закриття провадження (припинення кримінального переслідування), інтуїтивно керуючись під час вибору тією із них, яка була раніше встановлена, або ж яка першою спала на думку.

Питання стосовно правил обрання не реабілітуючих підстав закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування), між якими є конкуренція, недостатньо досліджене. Мені не траплялися публікації вітчизняних процесуалістів із зазначеної проблеми. Її, наскільки мені відомо, спеціально вивчали лише Л. В. Іногамова-Хегай, А. С. Барабаш, Л. М. Володіна та О. А. Хабарова [1, с. 225–235; 2, с. 52–74; 3, с. 91–104]. Однак, зазначене дослідження ґрунтується на нормах російського законодавства (яке не в усьому можна зіставити з українським). Окрім того, чимало моментів були непроаналізованими чи дискусійними. Тому необхідний новий детальний розгляд зазначених питань.

1. Значення понять «закриття кримінального провадження» та «припинення кримінального переслідування»

Мовлячи про конкуренцію між не реабілітуючими підставами закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування), потрібно спершу з'ясувати значення цих понять. У чинному КПК України термін «припинення кримінального переслідування» не вживається. Однак відсутність терміна не свідчить про відсутність поняття. Оскільки у цій роботі я розглядатиму це поняття, то видається за необхідне пояснити, у чому ж його суть.

Процесуальне значення понять «закриття провадження» та «припинення переслідування» не є тотожним. Кримінальне переслідування – це процесуальна діяльність, здійснювана стороною обвинувачення з метою

викриття підозрюваного, обвинуваченого у вчиненні злочину. Кримінальне переслідування повинно врегулювати випадки, коли підозра (обвинувачення) у кримінальному провадженні є «складною», тобто у провадженні як підозрюваних (обвинувачених) притягнуто декілька осіб або ж одну особу підозрюють (обвинувачують) у вчиненні декількох злочинів. У кримінальному провадженні може здійснюватися низка кримінальних переслідувань і припинення одного із них не тягне припинення кримінального провадження загалом. Наприклад, у разі дієвого каяття одного зі співучасників кримінальне переслідування стосовно такої особи припиняється, але це не означає завершення процесуальної діяльності щодо інших осіб, здійснюваної у межах кримінального провадження. Єдиним винятком, коли припинення кримінального переслідування автоматично тягне закриття кримінального провадження, є ситуація, за якої до всіх епізодів злочинної діяльності, що фігурують у справі, переслідування особи припинено.

Отже, закриття кримінального провадження завжди тягне припинення кримінального переслідування, однак допускається припинення кримінального переслідування без закриття кримінального провадження.

2. Поняття конкуренції між нормами щодо підстав закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування)

Суть конкуренції полягає у тому, що регламентація певних суспільних відносин здійснюється за допомогою двох (чи більше) норм, які не суперечать одна одній та містять ознаки цих відносин. Отже, конкуруючі норми різною мірою регулюють одні й ті ж суспільні відносини і не суперечать одна одній.

Що стосується конкуренції між нормами стосовно підстав закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування), то, як видається, під зазначеним поняттям треба розуміти таке співвідношення між цими нормами, які у неоднаковому обсязі регулюють конкретну фактичну ситуацію, але через свою цільову спрямованість перевага повинна бути віддана одній із них. Подолання конкуренції між правовими нормами зводиться

до вирішення питання про перевагу, пріоритет однієї із конкуруючих норм над іншими.

На практиці питання розмежування підстав закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування) виникає нечасто. Адже відмінність більшості обставин, що є такими підставами, доволі очевидна. Водночас проблема конкуренції між не реабілітуючими підставами закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування) не є надуманою і все-таки виникає. Однак, якщо ж у провадженні вбачаються ознаки одразу декількох підстав його закриття (припинення кримінального переслідування), правозастосовувач, на жаль, зазвичай спеціально не розбирається у питанні про те, а яка ж із зазначених підстав має мати пріоритет.

Питання про конкуренцію між нормами, якими закріплено підстави закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування), безсумнівно, стосується сфери, що регулюється кримінальним процесуальним правом. Однак його матеріально-правове значення теж очевидне і беззаперечне. Нереабілітуючі підстави закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування) із матеріально-правового погляду становлять собою обставини, що тягнуть припинення кримінального правовідношення, яке виникло у результаті вчинення злочину (чи іншого суспільно небезпечного діяння, забороненого Кримінальним кодексом), без застосування кримінальної відповідальності. Із процесуального погляду ці обставини обумовлюють завершення розпочато кримінального провадження без винесення (або із скасуванням раніше винесеного) обвинувального вироку суду.

3. Підстави закриття кримінального провадження, не передбачені у КПК України

Твердження про необхідність вказівки у кримінальному процесуальному законі на всі підстави закриття провадження є фактично загально визнаним в юридичній літературі. Включення всіх підстав закриття провадження у КПК є обов'язковим, оскільки до предмета кримінального процесуального законодавства не входить регулювання матеріально-правових підстав та умов відмови держави від реалізації кримінальної відповідальності. З іншого боку, в кримінальному процесуальному законі має бути врегульований порядок закриття провадження (компетенція державних органів/посадових осіб, форма закриття, право певних осіб заперечувати проти закриття провадження та інші схожі питання).

Взагалі-то думка про те, що під час закриття кримінального провадження/припинення кримінального переслідування потрібно обов'язково послатися на відповідні норми КПК, є очевидною та додатковою аргументації, як видається, не потребує. Справді, закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування) із посиланням лише на кримінальний закон слід розглядати як аномальне та тимчасове явище. Однак такий варіант (коли норми, на які потрібно посилатися, все ж таки існують) можливий далеко не завжди та є радше ідеальним.

Загально відомо, що вітчизняне законодавство (зокрема й кримінальне процесуальне) небездоганне, у ньому є чимало прогалин. Наприклад, у КПК України 2012 р. не передбачено таких підстав закриття провадження (припинення кримінального переслідування), як: а) невідомість діяння українському кримінальному закону; б) відсутність заяви потерпілого у справах, кримінальне провадження стосовно яких здійснюється у формі приватного обвинувачення; в) наявність імунітету від кримінальної юрисдикції; г) видача злочинця іноземній державі (екстрадиція); г) недосягнення особою на час учинення суспільно небезпечного діяння 11-річного віку тощо. Тому, аналізуючи окремі не реабілітуючі підстави закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування), не маю можливості у кожному випадку вказувати на відповідні норми КПК України.

4. Правила вирішення питання про конкуренцію між нормами, що регламентують закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування) із не реабілітуючих підстав

Незважаючи на деяку специфіку закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування) із не реабілітуючих підстав, тут мають бути застосовані загальні правила вирішення питання про конкуренцію між кримінально-правовими нормами.

Вихідним положенням кримінального та кримінального процесуального права є обов'язковість засудження (притягнення до відповідальності) особи, яка вчинила злочин. Отже, всі норми, відповідно до яких із не реабілітуючих (тобто тих, що не виключають злочинність діяння) підстав можлива відмова від реалізації кримінальної відповідальності, є спеціальними пом'якшуючими нормами щодо загального правила. Варто погодитися із твердженням, відповідно до якого у разі конкуренції між декількома нормами пріоритет повинна мати найбільш м'яка із них [3, с. 91–105;

4, с. 20–21; 5, с. 57–58]. Водночас у юридичній літературі я не натрапляла на універсальні рекомендації стосовно визначення найбільш м'якої норми, на підставі якої допустиме закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування).

На перший погляд, видається, що проблемі вибору «кращої» підстави закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування) із декількох наявних надається перебільшене значення. Але це не так. Незважаючи на те, що всі нереабілітуючі підстави мають наслідком закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування), все-таки є можливість (та необхідність!) виокремити класифікаційні критерії, за якими певна норма вважатиметься м'якшою, більш «вигідною», «пільговою» стосовно іншої.

Певно, водночас потрібно брати до уваги такі обставини:

1) чи виникатимуть у майбутньому для особи якісь негативні правові наслідки (зокрема, чи зберігатиметься можливість її кримінального переслідування, застосування інших заходів правового впливу);

2) чи така підстава тягне лише закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування), чи взагалі виключає це провадження (тобто може тягнути й відмову в тому, щоб узагалі таке провадження було розпочате);

3) чи прийняття рішення про закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування) є обов'язковим для правозастосувача, чи ні (імперативні або дискреційні підстави);

4) на яке коло (ширше чи, навпаки, більш вузьке) злочинних діянь та осіб, які їх учинили, розрахована ця підстава;

5) наскільки складною є процедура закриття кримінального провадження або припинення кримінального переслідування (зокрема, чи потрібна для цього згода підозрюваного/обвинуваченого та (чи) потерпілого);

6) які (більш чи менш жорсткі) умови встановлені для закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування) за інших рівних умов.

З огляду на наведене пріоритетними стосовно інших підстав закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування) повинні бути:

– *непідюрисдикційність діяння КК України*, адже, констатувавши наявність цієї підстави, взагалі не можна дати правову оцінку вчиненому діянню;

– *наявність вироку з того самого обвинувачення, що набрав законної сили, або ухвали*

суду про закриття кримінального провадження з того ж обвинувачення (п. 6 ч. 1 ст. 284 КПК України 2012 р.) та *наявність нескасованої постанови слідчого, прокурора про закриття кримінального провадження з підстав, передбачених пп. 1, 2, 4, 9 ч. 1 ст. 284 КПК України* (п. 9¹ ч. 1 ст. 284 КПК України), через те, що діяння не має повторно отримати правову оцінку.

Далі пріоритетними з-поміж підстав закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування) повинні бути обставини, що взагалі виключають кримінальне провадження. До цих обставин потрібно віднести:

1) *відсутність заяви потерпілого у справах, кримінальне провадження стосовно яких здійснюється у формі приватного обвинувачення* (як зазначалося, законодавець у новому КПК України не згадав, що зазначена обставина тягне закриття провадження у справах цієї категорії, якщо провадження було розпочате помилково (або й цілком свідомо, умисно) всупереч встановленої процедури – за відсутності відповідного звернення приватної особи – В. Н.);

2) *смерть підозрюваного, обвинуваченого*, крім випадків, коли провадження необхідне для його реабілітації (п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України);

3) *набрання чинності законом, яким скасовано кримінальну відповідальність за вчинене особою діяння* (п. 4 ч. 1 ст. 284 КПК України).

Із-поміж зазначених підстав перевагу потрібно віддавати останній – декриміналізації діяння («набрання чинності законом, яким скасовано кримінальну відповідальність за діяння, вчинене особою»). Вона займає «проміжне» становище, не будучи повністю ні реабілітуючою, ні нереабілітуючою. У такому разі підозрюваного, обвинуваченого нема за що засуджувати. На момент прийняття відповідного рішення про закриття провадження (припинення кримінального переслідування) його діяння злочином не визнається. З огляду на це застосування вказаної підстави матиме найсприятливіші для особи наслідки (це стосується зокрема й прижиттєвих інтересів померлого підозрюваного, обвинуваченого) [3, с. 95; 6, с. 93].

Своєю чергою, *відсутності заяви потерпілого у справах, кримінальне провадження стосовно яких здійснюється у формі приватного обвинувачення* (перша із указаних підстав) потрібно віддавати перевагу над такою підставою закриття кримінального провадження, як *смерть підозрюваного, обвинуваченого* (п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України). Річ у тім, що друга

із зазначених підстав завжди пов'язана з ука-зівкою на конкретну людину (якій інкриміно-вано злочин). І відтак є найменш вигідною з огляду на прижиттєві інтереси померлого. Вод-ночас закриття провадження (чи припинення кримінального переслідування) у зв'язку з відсутністю заяви потерпілого у справах, кри-мінальне провадження стосовно яких здій-снюється у формі приватного обвинувачення (ст. 477 КПК України), можливе і без встанов-лення особи, що вчинила відповідне діяння.

Із-поміж таких підстав закриття прова-дження (припинення кримінального переслі-дування), як 1) *відсутність заяви потерпілого у справах*, кримінальне провадження щодо яких здійснюється у формі *приватного обви-нування* та 2) *звільнення від кримінальної відповідальності* (ч. 2 ст. 284 КПК України) у зв'язку із *спливом строків давності притяг-нення до кримінальної відповідальності* (ст. 49 або ст. 106 КК України), перевагу потрібно від-дати першій із них. Адже за наявності другої із підстав (сплив строків давності) передумова здійснення кримінального провадження усе-таки спершу була і лише потім зникла (строки давності сплили). Натомість за першої ситу-ації (оскільки заява особи, що могла б себе вважати постраждалою, так і не була подана) не було жодних підстав навіть розпочинати кримінальне провадження. Крім того, у разі закриття кримінального провадження у зв'язку із звільненням від кримінальної відповідаль-ності внаслідок спливу строків давності, від-сутня вимога отримання згоди підозрюваного/ обвинуваченого на закриття кримінального провадження. Тобто законодавець фактично встановлює складнішу процедуру прийняття процесуального рішення.

За наявності конкуренції між такими nereабілітуючими підставами закриття кри-мінального провадження (припинення кри-мінального переслідування), як 1) *звільнення від кримінальної відповідальності* (п. 1 ч. 2 ст. 284 КПК України) у зв'язку із *спливом строків давності притягнення до кримінальної відпо-відальності* (ст. 49 або ст. 106 КК України) та 2) *смерть підозрюваного, обвинуваченого* (п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України), перевагу потрібно віддати останній із них. Необхідність при-йняття саме такого рішення пояснюється тим, що перед прийняттям рішення про закриття провадження (припинення кримінального переслідування) ще треба обов'язково довести те, що до закінчення зазначених у законів строків (передбачених ч. 1 ст. 49 КК України або ч. 2 ст. 106 цього ж Кодексу) обвинувачений не вчинив нового злочину середньої тяжкості, тяжкого чи особливо тяжкого злочину (що, від-

повідно, матиме наслідком переривання пере-бігу давності згідно з ч. 3 ст. 49 КК України).

Далі у шкалі nereабілітуючих підстав закриття кримінального провадження (або припинення кримінального переслідування) є обставини, що тягнуть обов'язкове закриття розпочатого кримінального провадження.

До цих обставин потрібно віднести:

1) звільнення від кримінальної відпові-дальності (п. 1 ч. 2 ст. 284 КПК України):

– у зв'язку з дієвим каяття (ст. 45 КК України);

– у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК України);

– у зв'язку з спливом строків давності притягнення до кримінальної відповідальності (ст. 49 КК України) (виняток стосується ситу-ації, за якої питання про застосування давності до особи, що вчинила особливо тяжкий злочин, за який може бути призначено довічне позбав-лення волі, вирішується судом – ч. 4 ст. 49 КК України);

– за наявності передумов і підстав, перед-бачених окремими статтями Особливої час-тини КК України (ч. 5 ст. 110², ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 3 ст. 175, ч. 4 ст. 212, ч. 4 ст. 212¹, ч. 2 ст. 255, ч. 6 ст. 258, ч. 2 ст. 258³, ч. 4 ст. 258³, ч. 6 ст. 260, ч. 3 ст. 263, ч. 4 ст. 265, ч. 4 ст. 289, ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309, ч. 4 ст. 311, ч. 5 ст. 321, ч. 4 ст. 321¹, ч. 5 ст. 354; ч. 5 ст. 447);

2) *наявність імунітету від кримінальної юрисдикції України*.

Як видається, при конкуренції між такими підставами закриття провадження (при-пинення кримінального переслідування), як 1) *наявність імунітету від кримінальної юри-дикції* та 2) *звільнення від кримінальної відпо-відальності у зв'язку з примиренням винного із потерпілим* (п. 1 ч. 2 ст. 284 КПК України, ст. 46 КК України), пріоритет матиме перша із них. Тому, що її застосування не залежить від волі потерпілого, а відтак є більш вигідною для обвинуваченого.

Також потрібно вирішити питання про те, як потрібно розв'язувати конкуренцію між згадуваними підставами закриття криміналь-ного провадження (припинення кримінального переслідування) внаслідок:

1) *звільнення від кримінальної відпові-дальності за наявності «спеціальних» підстав, передбачених відповідними статтями Особли-вої частини*;

2) *наявності імунітету від кримінальної юрисдикції України*.

Тут не все однозначно. З одного боку, норма про імунітет є пільговою – адже, якщо особа володіє імунітетом, то від неї можна і не вимагати позитивної посткримінальної пове-

дінки. Водночас, якщо ці соціально і законодавчо схвалювані посткримінальні дії вчинено, особа доклала відповідних зусиль, то можна стверджувати, що вона таким імунітетом і не намагалася скористатися. А тому, аби підкреслити реальне, діяльнісне розкаяння, вигіднішим для неї (виключно із морального погляду) буде закриття провадження із звільненням від кримінальної відповідальності за наявності підстав, передбачених у відповідних статтях Особливої частини КК України. Водночас не варто забувати й про те, що процесуальний імунітет не може абсолютно забезпечити особу від того, що її в майбутньому все-таки притягнуть до кримінальної відповідальності за це діяння. Адже такий імунітет цілком можна «полати»: не виключено, що згодом у порядку, передбаченому законом, компетентні органи/особи все-таки дадуть згоду на початок кримінального переслідування стосовно особи, що на даний момент таким імунітетом наразі володіє. А відтак над нею нависатиме дамоклів меч – загроза можливого притягнення до кримінальної відповідальності. З огляду на вказані міркування другій із цих підстав варто віддати перевагу.

Висновки

Вищенаведене дає підстави для таких висновків:

1. Кримінальне переслідування – це процесуальна діяльність, здійснювана стороною обвинувачення з метою викриття підозрюваного, обвинуваченого у вчиненні злочину. Кримінальне переслідування повинно врегулювати випадки, коли підозра (обвинувачення) у кримінальному провадженні є «складною», тобто у провадженні як підозрюваних (обвинувачених) притягнуто декілька осіб або ж одну особу підозрюють (обвинувачують) у вчиненні декількох злочинів. У кримінальному провадженні може здійснюватися низка кримінальних переслідувань і припинення одного із них не тягне припинення кримінального провадження загалом. Єдиним винятком, коли припинення кримінального переслідування автоматично тягне закриття кримінального провадження, є ситуація, за якої щодо всіх епізодів злочинної діяльності, що фігурують у справі, переслідування особи припинено.

2. Закриття кримінального провадження завжди тягне припинення кримінального переслідування, однак допускається припинення кримінального переслідування без закриття кримінального провадження.

3. Конкуренція між нормами стосовно підстав закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування) – це таке співвідношення цих норм, які у неодна-

ковому обсязі регулюють конкретну фактичну ситуацію, але через свою цільову спрямованість перевага повинна бути віддана одній із них.

4. У КПК України 2012 р. не передбачено всіх підстав закриття провадження (припинення кримінального переслідування), зокрема таких, як а) непідюрисдикційність діяння українському кримінальному закону; б) відсутність заяви потерпілого у справах, кримінальне провадження стосовно яких здійснюється у формі приватного обвинувачення; в) наявність імунітету від кримінальної юрисдикції України; г) видача злочинця іноземній державі (екстрадиція); ґ) недосягнення особою на час учинення суспільно небезпечного діяння 11-річного віку.

5. Закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування) із посиленням лише на кримінальний закон (зокрема, й у зв'язку з відсутністю відповідних норм КПК) є неприйнятним і тимчасовим явищем.

6. При вирішенні питання про те, яка із кількох норм, що передбачають підстави закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування) за наявності їх конкуренції, мала б бути визнана «пільговою», потрібно брати до уваги такі обставини: а) чи виникатимуть у майбутньому для особи якісь негативні правові наслідки (зокрема, чи зберігатиметься можливість її кримінального переслідування, застосування інших заходів правового впливу); б) чи така підстава тягне лише закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування), чи взагалі виключає це провадження (тобто може тягнути й відмову в тому, щоб узагалі таке провадження було розпочате); в) чи прийняття рішення про закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування) є обов'язковим для правозастосовувача, чи ні (імперативні або дискреційні підстави); г) на яке коло (ширше чи, навпаки, більш вузьке) злочинних діянь та осіб, які їх вчинили, розрахована ця підстава; ґ) наскільки складною є процедура закриття кримінального провадження або припинення кримінального переслідування (зокрема, чи потрібна для цього згода підозрюваного/обвинуваченого та (чи) потерпілого); д) які (більш чи менш жорсткі) умови встановлені для закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування) за інших рівних умов.

7. З огляду на запропоновані критерії проаналізовано підстави закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування) та наведено міркування про те,

які ж із них, за наявності між ними конкуренції, матимуть перевагу над іншими. Зокрема, аргументовано, що:

– пріоритетними з-поміж інших підстав закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування) повинні бути: а) невідомість діянню КК України та б) наявність вироку з того самого обвинувачення, що набрав законної сили, або ухвали суду про закриття кримінального провадження з того ж обвинувачення та наявність не скасованої постанови слідчого, прокурора про закриття кримінального провадження з підстав, передбачених пп.1, 2, 4, 9 ч. 1 ст. 284 КПК України;

– далі пріоритетними з-поміж підстав закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування) мають бути обставини, що взагалі виключають кримінальне провадження: а) відсутність заяви потерпілого у справах, кримінальне провадження стосовно яких здійснюється у формі приватного обвинувачення; б) смерть підозрюваного, обвинуваченого; в) набрання чинності законом, яким скасовано кримінальну відповідальність за вчинене особою діянню (причому з-поміж цих підстав перевагу слід віддавати останній із них; а відсутності заяви потерпілого у справах, кримінальне провадження стосовно яких здійснюється у формі приватного обвинувачення, потрібно віддавати перевагу над такою підставою закриття кримінального провадження, як смерть підозрюваного, обвинуваченого);

– з-поміж таких підстав закриття провадження (припинення кримінального переслідування), як а) відсутність заяви потерпілого у справах, кримінальне провадження стосовно яких здійснюється у формі приватного обвинувачення та б) звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із спливом строків давності притягнення до кримінальної відповідальності, перевагу потрібно віддати першій із них;

– за наявності конкуренції між такими не реабілітуючими підставами закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування), як а) звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із спливом строків давності притягнення до кримінальної відповідальності та б) смерть підозрюваного, обвинуваченого, перевагу матиме остання із указаних підстав;

– далі у шкалі не реабілітуючих підстав закриття кримінального провадження (або припинення кримінального переслідування) є обставини, що тягнуть обов'язкове закриття розпочатого кримінального провадження: а) звільнення від кримінальної відповідальності: у зв'язку з дієвим каяття; у зв'язку з примиренням винного з потерпілим; у зв'язку з спливом строків давності притягнення до кримінальної відповідальності; за наявності передумов та підстав, передбачених окремими статтями Особливої частини КК України; б) наявність імунітету від кримінальної юрисдикції України;

– за наявності конкуренції між такими підставами закриття провадження (припинення кримінального переслідування), як а) наявність імунітету від кримінальної юрисдикції та б) звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного із потерпілим, першочергове застосування матиме перша із них;

– при вирішенні питання про конкуренцію між такими підставами закриття кримінального провадження (припинення кримінального переслідування), як а) звільнення від кримінальної відповідальності із «спеціальних» підстав, передбачених відповідними статтями Особливої частини та б) наявність імунітету від кримінальної юрисдикції України, остання із зазначених підстав повинна мати перевагу.

Список використаних джерел

1. Иногамова-Хегай Л. В. Конкуренция норм уголовного права : дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Московская государственная юридическая академия. Москва, 1999. 333 с.
2. Барабаш А. С., Володина Л. М. Прекращение уголовных дел по реабилитирующим основаниям в стадии предварительного расследования (ст.ст.6–9 УПК РСФСР). Томск : Изд-во Томс. ун-та, 1988. 154 с.
3. Хабарова Е. А. Прекращение уголовных дел по реабилитирующим основаниям: система оснований и гарантии прав участников процесса : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Тюменский государственный университет. Тюмень, 2004. 213 с.
4. Аликперов Х. Освобождение от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием. *Законность*. 1999. № 5. С.17–21.
5. Иногамова-Хегай Л. В. Конкуренция норм об освобождении от наказания. *Государство и право*. 2000. № 2. С. 57–64.
6. Пушкарев А. В. Применение норм уголовно-процессуального права при обратной силе уголовного закона. 2-ге изд.; перераб. и доп. Москва : Юрлитинформ, 2010. 168 с.

References

1. Inogamova-Khegai, L. V. (1999). Konkurentsiya norm ugovnogo prava [Competition of criminal law] [in Russ.].
2. Barabash, A. S., & Volodina, L. M. (1988). Prekrashcheniye ugovnykh del po nereabilitiruyushchim osnovaniyam v stadii predvaritel'nogo rassledovaniya (st.st. 6–9 UPK RSFSR) [Termination of criminal cases on non-rehabilitating grounds in the preliminary investigation stage (Articles 6 to 9 of the Criminal Procedure Code of the RSFSR)] [in Russ.].
3. Khabarova, Ye. A. (2004). Prekrashcheniye ugovnykh del po nereabilitiruyushchim osnovaniyam: sistema osnovaniy i garantii prav uchastnikov protsessa [Termination of criminal cases on non-processing grounds: a system of grounds and guarantees for the rights of participants in the process] [in Russ.].
4. Alikperov, H. (1999). Osvobozhdeniye ot ugovnoy otvetstvennosti v svyazi s deyatelnym raskayaniyem [Exemption from criminal liability in connection with active repentance]. *Zakonnost' (Legality)*, 5, 17–21 [in Russ.].
5. Inogamova-Khegai, L. V. (2000). Konkurentsiya norm ob osvobozhdenii ot nakazaniya [Competition of exemption norms. State and law]. *Gosudarstvo i prav (State and law)*, 2, 57–64 [in Russ.].
6. Pushkarev, A. V. (2010) Primeneniye norm ugovno-protsessual'nogo prava pri obratnoy sile ugovnogo zakona [Application of criminal procedural law with the retroactive effect of the criminal law] [in Russ.].

*Стаття: надійшла до редакції 21.04.2020
прийнята до друку 28.05.2020*

*The article: is received 21.04.2020
is accepted 28.05.2020*

UDC (УДК) 343.3

Лепеха Олег Миколайович,

кандидат юридичних наук,
начальник відділу протидії кіберзлочинам у Рівненській області
Департаменту кіберполіції Національної поліції України
(Рівне, Україна)
e-mail: olm3000@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-1308-3469

Кондратюк Олександр Володимирович,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри оперативно-розшукової діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: kyzja777@i.ua
ORCID ID: 0000-0001-6102-2690

ЩОДО ЗМІНИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАСТОСУВАННЯ УСТАНОВЛЕННЯ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ РАДІОЕЛЕКТРОННОГО ЗАСОБУ

Анотація. Проаналізовано правові акти, що врегульовують поняття «приватність». Узагальнено наукові погляди, охарактеризовано зміст, організаційно-правові засади застосування установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу. Обґрунтовано необхідність і можливість зміни організаційно-правових засад застосування установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу, що безпосередньо вплинуло б на підвищення ефективності попередження, виявлення та припинення кримінальних правопорушень.

Ключові поняття: приватність, установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу, оперативно-розшукова діяльність, оперативно-розшукові заходи, негласні слідчі (розшукові) дії.

Lepexha Oleh,

PhD (Law),
Head of the Cybercrime Department in the Rivne Region,
Department of Cyber Police National Police of Ukraine
(Rivne, Ukraine)
e-mail: olm3000@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-1308-3469

Kondratiuk Oleksandr,

PhD (Law), Associate Professor,
Professor of the Department of Operative-Search Activity,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: kyzja777@i.ua
ORCID ID: 0000-0001-6102-2690

IMPROVEMENT OF THE LEGAL STATUS APPLICATION OF ESTABLISHMENT OF RADIOELECTRONIC DEVICE LOCATION

Abstract. The legal acts that regulate the concept of «privacy» are analysed. The content, organizational and legal principles for the application of establishment of the radio-electronic device location as a kind of law enforcement intelligence measure and covert investigation procedures are described. The scientific views on the essence of the establishment of the radio-electronic device location are summarized. The

legal view of the legislative body on referring the establishment of the radio-electronic device location in law enforcement intelligence operations to one of the types of intrusion upon a person's privacy is questioned. The necessity and the possibility of change of the organizational and legal principles of the application of establishment of a radio-electronic device location are substantiated, which would directly affect the increase in efficiency, perseverance, and, in general, the effectiveness of the use of law enforcement intelligence measures and operative search measures to prevent, detect and stop criminal offenses. It is proved that in case when the purpose of the establishment of a radio-electronic device location is exclusively localization of a known or unknown person in connection with verification of implication in illegal activities, then the specified law enforcement intelligence measure does not apply to the variety of intrusion upon a person's privacy, and therefore is without prejudice to the rights of such a person. In this case the national legislation comprehensively protects the person, as far as it obliges the subject of law enforcement intelligence activities to destroy the obtained in such a way actual data, which may directly or indirectly relate to a person's personal or family life. Under condition of the introduction of appropriate amendments to the Law of Ukraine «On law enforcement intelligence operations» the establishment of the radio-electronic equipment location will be possible to carry out within the framework of covert work or within the framework of the criminal intelligence analysis regarding the use of the law enforcement intelligence operations, the authorization for which should be given exclusively by the head of the regional office of the subject of law enforcement intelligence activities. Respectively, the official body, exercising the control functions over the legitimacy of the law enforcement intelligence operations, is obliged to exclude the possibility of unjustified, groundless and disproportionate invasion of the criminal intelligence unit in the enforcement by a person of his own right to privacy.

Key concepts: privacy, establishment of radio-electronic equipment location, law enforcement intelligence operations, law enforcement intelligence measures, covert investigation procedures.

DOI 10.32518/2617-4162-2020-2-97-104

Вступ

Нині в засобах масової інформації простежується незадоволеність суспільства бездіяльністю правоохоронної системи, публічні представники громадськості демонстративно вимагають усебічного захисту від злочинності. Водночас для об'єктивності дослідження зауважимо, що представники влади в особі її народних обранців не прагнуть наділити правоохоронців ефективними організаційно-правовими механізмами з реалізації законодавчо закріплених повноважень. Відтак процес боротьби із злочинністю позбавлений наступального та попереджувального ефекту. Таким чином подальші наукові дослідження в сфері оперативно-розшукової діяльності (далі – ОРД) мають бути спрямовані на вдосконалення організаційно-правових засад застосування оперативно-розшукових сил, засобів і заходів із протидії злочинності в Україні.

Проблематику застосування оперативно-розшукових заходів у наукових працях досліджували С. Албул, К. Антонов, Л. Аркуша, В. Берназ, Н. Войтович, В. Глушков, Г. Душейко, І. Козаченко, О. Кондратюк, О. Користін, А. Кривий, О. Лепеха, Є. Лук'яничков, В. Некрасов, Д. Никифорчук, Ю. Орлов, М. Погорельський, О. Подобний, М. Саакян, М. Стащак, В. Шендрик та ін. Проте нині і надалі є невирішеними деякі питання про підвищення ефективності застосування інструментарію ОРД стосовно протидії сучасним кримінальним тенденціям, що і визначило актуальність цієї теми.

Метою статті є обґрунтування необхідності осучаснення організаційно-правових засад застосування установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу.

1. Характеристика основних положень правових і нормативних актів стосовно застосування установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу

Ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенції) закріплює право кожного на повагу до його приватного і сімейного життя, житла і до таємниці кореспонденції. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права інакше, ніж згідно із законом і коли це необхідно в демократичному суспільстві в інтересах національної і громадської безпеки або економічного добробуту країни, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або з метою захисту прав і свобод інших осіб [1]. У цьому сенсі національне законодавство відповідає міжнародній правовій практиці, зокрема, згідно з чч. 1 і 2 ст. 32 Конституції України, ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України [2]. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. У рішенні Євро-

пейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) у справі від 24 липня 2003 р. «Смірнова проти Росії» зазначено, що «суд декілька разів виносив рішення, що приватне життя є широким терміном, який не підлягає вичерпному визначенню; ... що воно захищає мораль і фізичну цілісність індивідуума, включаючи право жити приватно, подалі від небажаної уваги; гарантує індивідууму сферу, в рамках якої він чи вона можуть вільно розвивати і реалізовувати свою особистість» [3]. Аналогічна позиція Конституційного Суду України, який «...виходить з того, що неможливо визначити абсолютно всі види поведінки фізичної особи у сферах особистого та сімейного життя, оскільки особисті та сімейні права є частиною природних прав людини, які не є вичерпними і реалізуються в різноманітних і динамічних відносинах майнового та немайнового характеру, стосунках, явищах, подіях тощо. Право на приватне та сімейне життя є засадничою цінністю, необхідною для повного розквіту людини в демократичному суспільстві, та розглядається як право фізичної особи на автономне буття незалежно від держави, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб» [4]. У правовій державі всі закони мають відповідати конституційним положенням в їх системному зв'язку. Такий методологічний підхід є необхідним, якщо дії законодавця стосуються прав людини і громадянина, оскільки держава (всі її владні інститути) відповідає перед людиною за свою діяльність, а утвердження прав і свобод людини є її головним обов'язком (ч. 2 ст. 3 Конституції України). Право особи на приватність, гарантоване положеннями Конституції України, не тільки зобов'язує державу утримуватися від будь-яких дій, які б могли його порушувати, а й за певних обставин передбачає позитивні зобов'язання активно забезпечувати ефективне дотримання права на невтручання в особисте життя [5]. Збирання та зберігання інформації стосовно приватного життя особи, а також її розповсюдження охоплюються сферою застосування п. 1 ст. 8 Конвенції [6, п. 116]. Будь-яке «втручання органів державної влади» у право на повагу до особистого і сімейного життя суперечить ст. 8 Конвенції, якщо воно здійснюється не «згідно із законом», не має однієї або кількох законних цілей, зазначених у п. 2 цієї статті, і якщо не є «необхідним у демократичному суспільстві» для досягнення таких цілей. У будь-якому разі необхідно встановити, чи відповідає таке втручання у права особи вимогам п. 2 ст. 8 Конвенції, а саме, чи здійснюється воно «згідно із законом», чи має законну мету та чи є необхідним у демократичному суспільстві задля досягнення цієї мети [7].

Установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу як кримінально-процесуальний інструмент, а саме негласна слідча (розшукова) дія (далі – НСРД), введений у правову площину положеннями Кримінального процесуального кодексу України 2012 р. [8].

Аналізуючи норми ч. 3 ст. 8, чч. 14, 15 ст. 9 Закону України «Про ОРД» [9], стає очевидним, що є цілий перелік оперативних-розшукових заходів (далі – ОРЗ), пов'язаних із тимчасовим обмеженням прав людини, які проводяться на підставі ухвали слідчого судді та застосовуються виключно з метою запобігання вчиненню тяжкого або особливо тяжкого злочину, їх виявлення та припинення, розшуку осіб, які ухиляються від відбування кримінального покарання або безвісти зникли, захисту життя, здоров'я, житла і майна працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, запобігання і припинення терористичних актів та інших посягань спеціальних служб іноземних держав та організацій, припинення розвідувальної та підривної діяльності проти України, якщо іншим способом одержати інформацію неможливо. Нині установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу продовжує залишатися одним із вісімнадцяти ОРЗ з негласного отримання фактичних даних про факти, події з ознаками кримінального характеру та причетних до цього осіб.

2. Зміст та основні завдання, які вирішуються шляхом застосування установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу
Установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу є без перебільшення одним із найефективніших НСРД та ОРЗ, здатних швидко та якісно вирішувати завдання кримінального провадження і ОРД. Нововведені НСРД характерні всі ознаки негласної роботи та ОРД. Окрім того, вона переважно реалізовується оперативними підрозділами.

Сутність застосування установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу як НСРД чи ОРЗ однакова, різниця полягає лише в організації проведення та правових статусах отриманих результатів. Характерною особливістю установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (*автор пише про НСРД*) є те, що її проведення не обмежує конституційні права та свободи людини і громадянина, оскільки об'єктом цієї дії є технічний засіб, а не фізична особа. Крім того, під час установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу не контролюється будь-яка інформація, що передається засобами зв'язку, чи інша інформація, якою обмінюються особи, що перебувають

у приміщенні, де є радіоелектронний засіб [10]. Для установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу отримується лише інформація про взаємне з'єднання телекомунікаційних мереж (інформація про факт спілкування, а не про його зміст, а тому і не може вважатися втручанням у приватне спілкування [11, с. 209]. За її результатами (як НСРД) можна встановити факт перебування у певному місці та в певний час конкретної особи, якій належить або в якій є у користуванні радіоелектронний засіб, чи місцезнаходження пристрою [12].

В ОРД установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу найчастіше застосовується для встановлення місця перебування відомої розроблюваної за оперативно-розшуковою справою (далі – ОРС) особи (фігуранта чи розшукуваного) або для виявлення раніше невідомої особи, шляхом прив'язки до конкретного технічного пристрою із індивідуальними ідентифікуючими ознаками, яка може бути причетною до злочинної діяльності, етапи якої документуються в межах оперативної розробки, до виявлення ознак кримінального правопорушення, яке вчинене або готується; визначення місць, подій, фактів, предметів, речей, пов'язаних із такою особою. Також цей захід інколи використовується як «маяк» для відстеження маршруту переміщення когось або чогось.

Зміст указанного ОРЗ полягає в негласному застосуванні технічних засобів для виявлення місцезнаходження радіоелектронного засобу, зокрема кінцевого обладнання, активованого у мережах операторів рухомого (мобільного) зв'язку без розкриття змісту повідомлень, що передаються, та інших радіовипромінювальних пристроїв. За допомогою отриманої таким способом інформації вирішуються і інші завдання ОРД. У контексті зазначеного, радіоелектронний засіб – це технічний засіб, призначений для передавання та/або приймання радіосигналів радіослужбами (ст. 1 Закону України «Про радіочастотний ресурс України» [13]. За визначенням окремих дослідників у галузі ОРД, «радіоелектронний засіб – це технічний засіб, що складається з одного або двох передавальних і (або) приймальних пристроїв чи комбінацій таких пристроїв, які мають власні ідентифікаційні ознаки й охоплюють допоміжне обладнання, що призначене для передавання та/або приймання радіосигналів у мережах операторів рухомого (мобільного) зв'язку [14, с. 7]. Критеріями віднесення до радіоелектронного засобу є також радіовипромінювальні пристрої, активовані у мережах операторів рухомого зв'язку, мобільні телефони, модеми бездротового доступу до мережі інтернет за технологіями GSM, UMTS, HSDPA,

WiMAX, LTE тощо та будь-які пристрої, що працюють на основі передавання сигналів завдяки електромагнітним коливанням певної частоти і не належать до телекомунікаційних мереж: радіостанції стаціонарні й портативні (рації), радіомаяки тощо [15, с. 445].

Досліджуваний ОРЗ, який за змістом належить до оперативно-технічних заходів (ОРЗ), дає змогу швидко і безпечно виявляти осіб, зокрема і нестановлених, які становлять інтерес для оперативної розробки в межах ОРС. Приміром, у Німеччині (ФРН) одним із методів установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу є «контроль радіосоти за допомогою відправки «невидимого СМС»» із використанням комп'ютерної програми «SMS-Blaster» з функцією «Stealth-Ping». Водночас одержувач повідомлення не сповіщається про вхідне СМС, а відправник СМС отримує підтвердження про отримання СМС, з якого можна дізнатися, чи включений мобільний апарат підозрюваного. Файл із відповідними даними про зв'язок, зокрема про місцезнаходження мобільного апарату, запитується правоохоронними органами в оператора мобільного зв'язку [16, с. 269].

3. Організаційні етапи застосування установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу

Установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу нині застосовується як ОРЗ, дозвіл на проведення якого дає суд, та як НСРД, дозвіл на проведення якої ухвалює слідчий суддя, а у виключних випадках її проведення дозволяється до постановлення ухвали слідчого судді у конкретних випадках за рішенням слідчого, узгодженого з прокурором, або прокурора (після початку застосування цієї НСРД прокурор зобов'язаний звернутися з відповідним клопотанням до слідчого судді для постановлення відповідної ухвали) [17].

Організацію застосування цього ОРЗ коротко можна поділити на такі етапи: заведення ОРС; проведення негласної роботи, результати якої доведуть, що інакшим способом, як за допомогою ОРЗ, отримати інформацію неможливо; складання клопотання про дозвіл на проведення ОРЗ (у разі проведення ОРЗ стосовно кількох осіб клопотання складається на кожному особу); збір підписів службових осіб, які затверджують і погоджують клопотання, що пов'язане із переміщенням документів із грифом секретності до різних адміністративних будівель та необхідністю їх реєстрації в РСО таких установ; після отримання затвердженого та погодженого клопотання – надсилання його до суду, де відбувається його реє-

страція в РСО, розгляд клопотання головою суду (суддею), перевірка його достовірності та обґрунтованості, прийняття рішення (підготовка ухвал, їх реєстрація, надсилання до підрозділу-ініціатора оперативної розробки); підготовка підрозділом-ініціатором завдання на здійснення ОРЗ для оперативно-технічного підрозділу (далі – ОТП) (перед надсиланням завдання воно обов'язково погоджується із керівником ОТП); виконання завдання ОТП, яке може супроводжуватися конкретними діями підрозділу-ініціатора щодо забезпечення працівників ОТП під час проведення заходу.

Усе наведене безпосередньо пов'язане із необхідністю дотримання вимог секретного діловодства під час роботи з матеріалами, що містять державну таємницю. Кожний етап супроводжується значними затратами не лише часу, а й людським фактором, який може вплинути на конфіденційність і конспіративність запланованого заходу. Можна із упевненістю констатувати відсутність ефективності проведення заходу в разі його застосування з метою попередження злочину, коли відлік до настання ще не конкретизованих суспільно небезпечних наслідків обчислюється годинами. Згідно з досвідом оперативної практики стосовно проведення зазначеної НСРД оперативними співробітниками Державної пенітенціарної служби України (*авт. – сьогодні Державної кримінально-виконавчої служби України*), на підготовку необхідних для проведення НСРД документів та отримання дозволу витрачається чимало часу, який надзвичайно важливий для встановлення місця перебування особи, що скоїла втечу з місць позбавлення волі [18, с. 223].

4. Обґрунтування вдосконалення правового статусу застосування установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу

Усі дискусійні питання про можливість оптимізації застосування в ОРД установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу зводяться, по суті, лише до одного – чи обмежує його застосування приватність людини. Зміст права на приватність становить право особи вільно вибирати, за яких обставин та до яких меж вона виставлятиме напоказ перед іншими себе, свої переконання та діяльність. Інакше «приватність» – це не публічна сфера життєдіяльності особи, яка є поза контролем держави і суспільства. Наприклад, Конституція Сполучених Штатів Америки закріплює лише декілька основних прав людини, а все інше регулюється на законодавчому, міжвідомчих і відомчих рівнях. Окрім того, в США діють деталізовані нормативні акти у сфері забезпе-

чення гарантій законності під час здійснення негласної та гласної діяльності для кожного правоохоронного органу цієї країни.

Є різні думки з приводу правових та організаційних підстав застосування установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу як ОРЗ і НСРД. Питання застосування НСРД опрацьовували М. Багрій, Б. Бараненко, В. Берназ, О. Бочковий, С. Гриненко, К. Гусєва, О. Дроздов, О. Кириченко, В. Колесник, С. Кудінов, В. Луцик, М. Мергєєва, В. Мусієнко, І. Погорецький, О. Поліухович, В. Рудей, Л. Удалова, А. Ханькевич, В. Черков, О. Чистолінов, М. Шилін, І. Шинкаренко, Р. Шехавцов, М. Шумило. Але проаналізовані наукові погляди знову ж таки об'єднує єдина дилема – чи є втручанням у приватне спілкування застосування установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу.

Забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст.ст. 1, 3 Конституції України), і цю аксіому ніхто не ставить під сумнів. Ми як законотворці громадяни погоджуємося, що обґрунтування обвинувачення та навіть підозри особи у вчиненні злочину (причетності до кримінально караного діяльності) на доказах, одержаних незаконним шляхом, є недопустимим і це гарантія, яка не може бути ніким обмежена.

В Україні законодавчо визначені повноваження правоохоронних органів стосовно одержання фактичних даних, які можуть бути приводами і підставами відкриття та розслідування кримінального провадження, а також тих, що можуть бути визнані доказами, і які суд оцінює на предмет законності (допустимості). Збирання, перевірка й оцінка доказів можливі лише в порядку, передбаченому законом. Уповноважені посадові особи (керівник оперативного підрозділу, керівник територіального підрозділу, прокурор, суддя, слідчий) зобов'язані враховувати ініціативний або ситуативний (випадковий) характер дій фізичних, юридичних осіб, службових осіб правоохоронних органів (співробітників оперативних підрозділів), їх мету та цілеспрямованість при виявленні та фіксуванні даних, які безпосередньо або опосередковано стосуються готування або вчинення кримінального правопорушення.

Очевидно, кінцевою метою застосування цього заходу є виявлення та ідентифікація особи, яка ним користується, або «підозріло» перебуває біля нього. Треба взяти до уваги, що отримана ОТП інформація в результаті виконання досліджуваного заходу передається співробітнику підрозділу-ініціатора в реальному часі за допомогою засобів зв'язку, вказаних у завданні для ОТП. А на основі аналізу отрима-

них даних співробітник оперативного підрозділу приймає рішення про доцільність продовження заходу.

Із-поміж науковців, суддів, прокурорів та адвокатів немає однозначної відповіді на запитання – чи можна вважати установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу стеженням за особою?! Безсумнівно, наслідком будь-якого із дозволених заходів стеження, у разі застосування його до конкретної особи, буде втручання державного органу влади у здійснення цією особою права на повагу до її приватного і сімейного життя та кореспонденції. Крім того, факт існування такого законодавства означає для всіх тих, до кого воно може бути застосоване, ризик стати об'єктом стеження. Існування законів, які дозволяють здійснювати таємне стеження за громадянами, що, саме собою, є характерною ознакою поліцейської держави, допускається вище згадуваною Конвенцією лише тією мірою, якою вони є абсолютно необхідними для функціонування демократичних інститутів. Окрім того, ЄСПЛ у своїх рішеннях зауважує, що будь-який конкретний захід стеження має чітко відповідати вимогам і процедурним нормам, викладеним у законі [19]. Втручання має бути не лише законним, а й «необхідним у демократичному суспільстві». Тобто воно має відповідати «нагальній суспільній необхідності», зокрема бути співрозмірним із законною метою [20]. ЄСПЛ нагадує, що закон має бути доступним і передбачуваним, тобто сформульованим достатньо чітко, щоб забезпечити особі можливість – за необхідності шляхом надання відповідної поради – регулювати свою поведінку. Щоб національне законодавство відповідало цим вимогам, воно має надавати адекватний юридичний захист від свавілля та, відповідно, із достатньою чіткістю зазначати межі повнова-

жень, наданих компетентним органам влади, та спосіб їхнього здійснення [6, п. 118].

Висновки

Якщо метою установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу є виключно локалізація місцеперебування відомої чи невідомої особи у зв'язку із перевіркою її причетності до протиправної діяльності, то зазначений ОРЗ не належить до різновидів втручання у приватність людини, а відтак і жодним чином не обмежує та не порушує її права. У такому разі національне законодавство всебічно захищає людину, оскільки зобов'язує суб'єкт ОРД знизити здобуті фактичні дані, що можуть безпосередньо або опосередковано стосуватися особистого чи сімейного життя людини, отримані таким способом.

За умови внесення відповідних змін до Закону України «Про ОРД» установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу буде можна проводити в межах негласної роботи або в межах оперативної розробки в частині застосування ОРЗ, дозвіл на проведення якого дає виключно керівник територіального підрозділу суб'єкта ОРД. Відповідно, службова особа, виконуючи контрольні функції перевірки законності проведення ОРД, зобов'язана унеможливити невиправдане, необгрунтоване та непропорційне втручання оперативного підрозділу в реалізацію людиною свого права на приватність.

Тому перед тим як вимагати від правоохоронців забезпечення повної безпеки людей, необхідно наділити відповідних суб'єктів реальними й ефективними організаційно-правовими механізмами із реалізації їхніх повноважень для виконання визначених законами і суспільством завдань.

Список використаних джерел

1. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року : Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР.
2. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Рішення від 24 липня 2003 р. у справі «Смірнова проти Росії», заява № 46133/99 і 48183/99, п. 95. URL: <http://europeancourt.ru>.
4. Рішення Конституційного Суду України від 20.01.2012 р. № 2-рп/2012 у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12>.
5. Волох О. Право на приватність та Закон «Про єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус». 2018. URL: <http://hro.org.ua/index.php?r=4.5>.
6. Рішення від 06.07.2015 р. у справі «Заїченко проти України (№ 2)», заява № 45797/09, п. 117. URL: <https://old.minjust.gov.ua>.
7. Рішення від 10 грудня 2009 р. у справі «Михайлюк та Петров проти України», заява № 11932/02, п. 24. URL: <https://old.minjust.gov.ua>.

8. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page8>.
9. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лютого 1992 року № 2135-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 22. Ст. 303.
10. Федосова О. В. Правові основи застосування негласних слідчих (розшукових) дій при розслідуванні корисливо-насильницьких злочинів. О noua perspectiva a proceselor de integrare europeana a Moldovei si Ucrainei: conferinta internationala stintsifico-practica, 25–26 martie 2016 / Institutul cercetari juridice si politice al academiilor de stiinta a Moldovei. Chisinau, Republica Moldova : [s. n.]. [Ч. 2]. 2016. P. 222–225.
11. Хараберюш О. І. Використання систем мобільного зв'язку щодо протидії контрабанді. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 1. Т. 3. С. 208–211.
12. Комарницька О., Прядко В. Установлення місцезнаходження засобу радіоелектронного зв'язку: підготовка та проведення негласної слідчої (розшукової) дії. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2014. № 2 (35). С. 71–78.
13. Про радіочастотний ресурс України : Закон України від 1 червня 2000 р. *Офіційний вісник України*. 2000. № 26. Ст. 1079.
14. Романов В. О. Організація і тактика установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу підрозділами Національної поліції України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. Київ, 2019. 20 с.
15. Кримінальний процес: підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків : Право, 2013. 824 с.
16. Багрій М. В., Луцик В. В. Процесуальні аспекти негласного отримання інформації: вітчизняний та зарубіжний досвід : монографія. Харків : Право. 2017. 376 с.
17. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні : Наказ Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 № 114/1042/516/1199/936/1687/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12>.
18. Синявський С. М. Правові аспекти проведення НСРД – установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу. *Кримінальне процесуальне право та криміналістика*. 2016. С. 221–224.
19. Рішення від 6 вересня 1978 р. у справі «Класс та інші проти Німеччини», п. 41. URL: <http://rada.gov.ua>.
20. Рішення від 2 березня 2011 р. у справі «Кривіцька та Кривіцький проти України», заява № 30856/03, п. 44. URL: <https://old.minjust.gov.ua>.

References

1. Pro ratyfikatsiiu Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod 1950 roku [Ratification of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950: Law of Ukraine] vid 17.07.1997 r. № 475/97–VR [in Ukr.].
2. Konstytutsiia Ukrainy (1996). [The Constitution of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 30. St. 141 [in Ukr.].
3. Rishennia vid 24 lypnia 2003 r. u spravi «Smirnova proty Rosii» [Judgment of 24.07.2003 in the device «Smirnova against Russia»]. Zaiava № 46133/99 y 48183/99, p. 95. Retrieved from <http://europeancourt.ru> [in Ukr.].
4. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 20.01.2012 r. № 2-rp/2012 u spravi za konstytutsiinym podanniam Zhashkivskoi raionnoi rady Cherkaskoi oblasti shchodo ofitsiinoho tlumachennia polozhen chastyn pershoi, druhoi statti 32, chastyn druhoi, tretoi statti 34 Konstytutsii Ukrainy [Decision of the Constitutional Court of Ukraine of 20.01.2012 No. 2jur / 2012 in the case on the constitutional submission of the Zhashkiv district council of Cherkasy region regarding the official interpretation of the provisions of the first, second article 32, second, third article 34 of the Constitution of Ukraine]. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12> [in Ukr.].
5. Volokh, O. (2018). Pravo na pryvatnist ta Zakon «Pro yedynyi derzhavnyi demohrafichnyi reiestr ta dokumenty, shcho pidtverdzhuiut hromadianstvo Ukrainy, posvidchuiut osobu chy yii spetsialnyi status» [The right to privacy and the Law on the Unified State Demographic Register and the documents proving the citizenship of Ukraine, certifying the person or his special status]. Retrieved from <http://hro.org.ua/index.php?r=4.5> [in Ukr.].
6. Rishennia vid 06.07.2015 r. u spravi «Zaichenko proty Ukrainy (№ 2)» [Judgment of 06.07.2015 in the case «Zaichenko v. Ukraine (No. 2)»]. Zaiava № 45797/09. P. 117. Retrieved from <https://old.minjust.gov.ua> [in Ukr.].
7. Rishennia vid 10 hrudnia 2009 r. u spravi «Mykhailiuk ta Petrov proty Ukrainy» [Judgment of 10.12.2009 in the case of «Mykhailiuk and Petrov against Ukraine»]. Zaiava № 11932/02, p. 24. Retrieved from <https://old.minjust.gov.ua>.

8. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy (2012). [The Criminal Procedure Code of Ukraine] : Zakon vid 13.04.2012 № 4651-VI. Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page8> [in Ukr.].
9. Pro operativno-rozshukovu diialnist: Zakon Ukrainy vid 18 liutoho 1992 roku № 2135-XII [On search operations: Law of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 22. St. 303 [in Ukr.].
10. Fedosova, O. V. (2016). Pravovi osnovy zastosuvannya nehlasnykh slidchykh (rozshukovykh) dii pry rozsliduvanni koryslyvo-nasylnytskykh zlochyniv [Legal bases of application of unspoken investigative actions in the investigation of selfish and violent crimes]. O noua perspectiva a proceselor de integrare europeana a Moldovei si Ucrainei: conferinta internationala stintsifico-practica, 25–26 martie 2016 / Institutul cercetari juridice si politice al academiilor de stinte a Moldovei. Chisinau, Republica Moldova : [s. n.]. [Ch. 2], 222–225 [in Ukr.].
11. Kharaberiush, O. I. (2014). Vykorystannia system mobilnoho zviazku shchodo protydii kontrabandi [Use of mobile communication systems to counteract smuggling]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu (Scientific Bulletin of Kherson State University)*, 1, 3, 208–211 [in Ukr.].
12. Komarnytska, O. & Priadko, V. (2014). Ustanovlennia mistseznakhodzhennia zasobu radioelektronnoho zviazku: pidhotovka ta provedennia nehlasnoi slidchoi (rozshukovoi) dii [Location of radio-electronic communications facility: preparation and conduct of fraudulent investigative (investigative) action]. *Visnyk Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy (Bulletin of the National Academy of Public Prosecutor's Office of Ukraine)*, 2 (35), 71–78 [in Ukr.].
13. Pro radiochastotnyi resurs Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 1 chervnia 2000 r. [On the radio frequency resource of Ukraine: Law of Ukraine]. *Official Bulletin of Ukraine*, 26. St. 1079 [in Ukr.].
14. Romanov, V. O. (2019). Orhanizatsiia i taktyka ustanovlennia mistseznakhodzhennia radioelektronnoho zasobu pidrozdilamy Natsionalnoi politsii Ukrainy [Organization and tactics of locating a radio electronic device by units of the National Police of Ukraine]. Kyiv [in Ukr.].
15. Kryminalnyi protses (2013). [Criminal proceedings] / Yu. M. Hroshevyi, V. Ya. Tatsii, A. R. Tumanians ta in.; za zah. red. V. Ya. Tatsiia, Yu. M. Hroshevoho, O. V. Kaplinoi, O. H. Shylo. Kh.: Pravo [in Ukr.].
16. Bahrii, M. V. & Lutsyk, V. V. (2017). Protseualni aspekty nehlasnoho otrymannia informatsii: vitchyzniani ta zarubizhnyi dosvid [Procedural aspects of unspoken information retrieval: domestic and foreign experience]. Kharkiv: Pravo [in Ukr.].
17. Nakaz Heneralnoi prokuratury Ukrainy, Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy, Sluzhba bezpeky Ukrainy, Administratsii derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy, Ministerstva finansiv Ukrainy, Ministerstva yustytsii Ukrainy «Pro zatverdzhennia Instruksii pro orhanizatsiiu provedennia nehlasnykh slidchykh (rozshukovykh) dii ta vykorystannia yikh rezultativ u kryminalnomu provadzhenni» (2012) [Order of the Prosecutor General's Office of Ukraine, the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, the Security Service of Ukraine, the Administration of the State Border Guard Service of Ukraine, the Ministry of Finance of Ukraine, the Ministry of Justice of Ukraine «On approving the Instruction on organizing unspoken investigative (investigative) actions and using their results in criminal proceedings»] vid 16.11.2012 № 114/1042/516/1199/936/1687/5. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12> [in Ukr.].
18. Syniavskiy, S. M. (2016). Pravovi aspekty provedennia NSRD – ustanovlennia mistseznakhodzhennia radioelektronnoho zasobu [Legal Aspects of UIA Conducting-location of radio electronic device]. *Kryminalne protsesualne pravo ta kryminalistyka (Criminal Procedure Law and Forensic Science)*, 221–224 [in Ukr.].
19. Rishennia vid 6 veresnia 1978 r. u spravi «Klass ta inshi proty Nimechchynu» [Judgment of 06.09.1978 in the case of Class and Others against Germany]. P. 41. Retrieved from <http://rada.gov.ua> [in Ukr.].
20. Rishennia vid 2 bereznia 2011 r. u spravi «Kryvitska and Kryvitskyi proty Ukrainy» [Judgment of 02.03.2011 in the case of Kryvitska and Kryvitskyi against Ukraine]. Zaiava № 30856/03, p. 44. Retrieved from <https://old.minjust.gov.ua> [in Ukr.].

Стаття: надійшла до редакції 26.04.2020
прийнята до друку 11.06.2020

The article: is received 26.04.2020
is accepted 11.06.2020

UDC (УДК) 343.326:004.93

Мовчан Анатолій Васильович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри оперативно-розшукової діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: movchan.anatol@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6997-6517

Мовчан Максим Анатолійович,
кандидат юридичних наук,
старший інспектор штабу
полку поліції особливого призначення
ГУНП в Київській області
(Київ, Україна)
e-mail: mak.movchan@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2099-3981

ВИКОРИСТАННЯ НОВІТНІХ ТЕХНОЛОГІЙ ДЛЯ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТЕРОРИСТИЧНИХ ЗАГРОЗ

Анотація. Розглянуто організаційно-правові засади використання новітніх технологій для виявлення та попередження терористичних загроз. Проаналізовано окремі аспекти використання сучасних систем відеоспостереження і біометричної ідентифікації особи в аеропортах, вокзалах, метрополітені й інших місцях масового перебування людей. Визначено особливості використання роботів і радарів працівниками правоохоронних органів для попередження терористичних загроз і порушень карантинного режиму.

Ключові поняття: безпека, терористичні загрози, аеропорт, вокзал, метрополітен, новітні технології, системи відеоспостереження, біометрична ідентифікація.

Movchan Anatolii,
Doctor of Law, Professor,
Professor of the Department of Operative-Search Activity,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: movchan.anatol@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6997-6517

Movchan Maksym,
PhD (Law),
Senior Inspector of Special Police Unit,
Head Department of the National Police in the Kyiv Region
(Kyiv, Ukraine)
e-mail: mak.movchan@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2099-3981

THE USE OF THE LATEST TECHNOLOGIES FOR TERRORIST THREATS PREVENTIONS

Abstract. The article deals with the organizational and legal principles of using the latest technologies for detecting and preventing terrorist threats. The terrorist acts committed in recent years at transport infrastructure facilities and other places of mass presence of people indicate the need to revise their comprehensive security systems.

The purpose of the study is to consider the organizational and legal framework for the use of new technologies to detect and prevent terrorist threats, study the possibilities of using modern video surveillance systems and biometric identification at airports, railway stations, subways and other places of mass residence, the use of robots and radars to detect and stop terrorist activities, etc.

Some aspects of implementation of the newest means of the operatively-search activity for the purpose of timely detection and the termination of the crimes connected with terrorist activity are analyzed; the use of modern systems of video surveillance and biometric identification of a person. The peculiarities of the use of modern robots and radars by law enforcement officials for the terrorist threats prevention and violations of the quarantine regime have been determined. It is emphasized that the active use of the Internet and social networks by terrorist organizations stimulates to create a European Center for Combating Terrorism and Radicalization on the Internet, which should become an element of the Internet help desk existing at Europol.

It is noted that the problems of using the latest technologies to counter modern terrorist threats require further joint efforts of law enforcement agencies and scientists.

Key concepts: security, terrorist threats, airport, train station, subway, newest technologies, video surveillance systems, biometric identification.

DOI 10.32518/2617-4162-2020-2-105-111

Вступ

Нещодавно вчинені терористичні акти на об'єктах транспортної інфраструктури та в інших місцях масового перебування людей свідчать про необхідність перегляду систем їх комплексної безпеки. З огляду на те, що аеропорти, вокзали, станції та вагони метрополітену є місцем масового перебування людей, проблеми своєчасної ідентифікації терористів і вибухових пристроїв є надзвичайно актуальними в нинішніх умовах. За даними Державної служби статистики, в Україні лише в метро протягом року перевозиться 726 млн пасажирів (Київ – 504, Харків – 215, Дніпро – 7), для перевезення пасажирів використовується 1190 вагонів метрополітену (Київ – 824, Харків – 321, Дніпро – 45) [1, с. 181].

Водночас за останні десятиліття вчинено низку терористичних актів у метрополітені найбільших міст світу. Зокрема, 20 березня 1995 р. терористи з радикального руху «Аум Сінрікьо» на п'яти станціях токійського метро застосували отруйний газ зарин, у результаті чого загинуло 12 осіб, понад 5 тис. отримали отруєння.

25 липня 1995 р. на станції метро в центрі Парижа вибухнув газовий балон, начинений цвяхами, при цьому вісім людей загинули і 117 були поранені. У результаті теракту 3 грудня 1996 р. в Парижі – четверо загинилих, понад 100 поранених.

Уранці 7 липня 2005 р. у лондонському метро з інтервалом у 50 секунд сталися три вибухи, через годину смертник підірвав автобус. У результаті терактів загинули 52 людини, понад 700 отримали поранення.

У період з 1977 по 2010 рр. у московському метрополітені скоєно 8 терористичних актів, під час учинення яких 116 осіб загинуло, 419 – поранено. 11 квітня 2011 р. на станції метро «Жовтнева» в Мінську скоєно терористичний акт, у результаті якого 15 людей загинуло, 203 – поранено [2].

Одним із напрямів підвищення безпеки пасажирів є застосування сучасних біометричних систем ідентифікації особи. Подібні системи впроваджуються в аеропорту Хітроу (Великобританія), аеропорту імені Джона Кеннеді (США) та інших транспортних вузлах.

Пріоритетами боротьби з тероризмом є запобігання, виявлення та припинення терористичної діяльності, усунення та мінімізація її наслідків, антитерористичне забезпечення об'єктів можливого терористичного посягання, інформаційне, наукове та інше забезпечення боротьби з тероризмом, розвиток міжнародного співробітництва у відповідній сфері.

Окремі питання використання новітніх технологій для попередження терористичних загроз розглядалися в статтях П. Біленчука, С. Гавриша, В. Горбуліна, М. Гуцалука, В. Журавля, В. Ємельянова, Є. Кожушка, В. Коростиленка, М. Кравчука, В. Крутова, Б. Леонова, А. Лукацького, І. Мусієнка, В. Овчинського, В. Петрика, І. Рижова, О. Сав'юка та інших авторів.

Метою статті є розгляд організаційно-правових засад використання новітніх технологій для виявлення та попередження терористичних загроз, вивчення можливостей використання сучасних систем відеоспостереження і біометричної ідентифікації особи в аеропортах, вокзалах, метрополітені й інших місцях масового перебування людей, застосування роботів і радарів для виявлення та припинення терористичної діяльності тощо.

1. Організаційно-правові засади використання новітніх технологій для попередження терористичних загроз

Правовою основою боротьби з тероризмом в Україні є Конституція України та закони України, акти Президента України, Кабінету Міністрів України, міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, акти міжнародних організацій,

членами яких є Україна, насамперед Глобальна контртерористична стратегія ООН.

Глобальну контртерористичну стратегію ухвалено Генеральною Асамблеєю ООН 8 вересня 2006 р. Стратегія складається з резолюції та плану дій і є унікальним засобом розширення національних, регіональних та міжнародних зусиль у боротьбі з тероризмом. Уперше всі країни-учасниці ООН погодилися на об'єднаний стратегічний підхід у боротьбі з тероризмом, пропонуючи зробити певні індивідуальні та колективні кроки для запобігання і подолання терористичних проявів. Ці практичні кроки охоплюють широке коло заходів, починаючи від підсилення спроможності країни у боротьбі з терористичними загрозами до кращої координації антитерористичних дій з боку системи ООН [3].

Із-поміж нових важливих ініціатив, що входять до стратегії, потрібно відзначити такі: покращення злагоженості й ефективності антитерористичної технічної допомоги; створення простої та чіткої бази даних про біологічні інциденти, акцентуючи на поліпшенні систем охорони здоров'я, та визнаючи потребу зібрати головні зацікавлені сторони й упевнитися, що біотехнічні винаходи не використовуються для терористичних або кримінальних цілей; вивчення інноваційних заходів, які допоможуть подолати терористичні загрози з використанням інтернету; модернізація кордонів і митних служб, покращення надійності проїзних документів, щоб запобігти пересуванню терористів і перевезенню заборонених матеріалів тощо [3].

Протидія тероризму передбачає, зокрема, впровадження новітніх методів і засобів оперативного-розшукової діяльності з метою своєчасного виявлення та припинення злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю; використання сучасних систем відеоспостереження і біометричної ідентифікації особи, застосування роботів і радарів; удосконалення методик та алгоритмів пошуку й обробки інформації тлосовно осіб, причетних до терористичної діяльності, джерел фінансування тероризму, шляхом здійснення аналізу контенту в мережі інтернет, у тому числі в так званій «тіньовій частині мережі інтернет (DarkNet)» [4].

Як приклад, біометрична інформаційно-пошукова система відеоспостереження дає змогу в автоматичному режимі проводити ідентифікацію в потоці людей, здійснюючи перевірку отриманих зображень за базами даних осіб, які перебувають у розшуку. Виділені зображення осіб передаються на сервери розпізнавання, в яких здійснюється миттєва, за частки секунди, перевірка зображень осіб з фотографіями розшукуваних терористів, зло-

чинців, правопорушників. У разі подібності фотозображення людини, знятого відеокамерою в натовпі людей, з розшукуваною особою, система сповіщає в установленому порядку уповноважений правоохоронний орган, який і приймає рішення щодо подальших оперативних заходів. Таким чином, система вирішує наступні завдання – розпізнавання осіб у потоці людей, пошук осіб у відеоархіві, пошук осіб у базі даних, що містить фотозображення та персональні дані [5].

Зокрема, у червні 2017 р. розпочалися перші випробування системи розпізнавання осіб в кількох аеропортах США. Пасажирам авіакомпанії Jet Blue Airways, що стала ініціатором експерименту, не потрібно навіть пред'являти свої паспорти й інші документи, щоб потрапити на борт літака. Новій системі розпізнавання достатньо зафіксувати обличчя людей, щоб перевірити їх через бази даних служб безпеки і зареєструвати на рейс [6].

Водночас однією з ключових проблем при впровадженні та експлуатації систем біометричної ідентифікації за зображенням особи є складні умови роботи. На ефективність роботи алгоритмів ідентифікації, а отже і на результативність пошуку в потоці людей безпосередньо впливають такі фактори, як умови освітленості (рівень і рівномірність освітлення), ракурси осіб, якість контрольних фотографій, швидкість, щільність і напрямки потоку людей та низка інших чинників.

У 2019 р. Федеральне бюро розслідувань США оголосило про успішний запуск в експлуатацію системи розпізнавання нового покоління Next Generation Identification (NGI), яка зараз містить понад 100 млн окремих записів, що пов'язують відбитки пальців людини, долонь, скан її райдужної оболонки, біометрії особи з особистою інформацією (домашня адреса, вік, правовий статус) [7].

У Великобританії 15 вересня 2017 р. Ахмед Хассан влаштував вибух на станції метро «Парсонс-грін» – поліція зуміла встановити всі його дії того дня. Також за допомогою відеокамер поліція ідентифікувала «Олександра Петрова» і «Руслана Бошірова», яких вважають виконавцями замаху на колишнього співробітника російських спецслужб Сергія Скрипаля в Солсбері. 29 травня 2019 р. у ході судового процесу, який розслідує теракт на Лондонському мосту 3 червня 2017 р., слідство показало не тільки мінівен, на якому пересувалися нападники, а і їх переговори напередодні [8].

Китай лідирує в розробках технологій розпізнавання осіб за допомогою штучного інтелекту і регулярно нагадує, що схватися від поліції, яка має у своєму розпорядженні

такі технічні засоби, майже неможливо. Китайська влада стверджує, що в країні створюється найбільша в світі мережа камер відеоспостереження. Нині працюють близько 170 млн камер зовнішнього спостереження, до 2020 р. планується встановити 600 млн відеокамер [9].

В умовах карантину, пов'язаного з пандемією Covid-19 у Китаї, фото обличчя інфікованих людей вносяться до спеціальної бази, за ними слідкують камери спостереження й дрони, а тих, які контактували з інфікованими особами, знаходять за геолокацією смартфонів. У жителів міст Китаю при вході до публічних місць тепер сканують також індивідуальні QR-коди – так влада контролює маршрути пересування конкретних громадян.

На вулиці міст Китаю вивели сучасних роботів, які дезінфікують публічні місця і виявляють порушників карантинного режиму. Камери спостереження на вулицях і патрульні роботи-поліцейські сканують перехожих. До інфікованих громадян, яких ідентифікували за межами будинку, можуть навідатись поліцейські дрони – вони підлітають до вікон квартир самоізолюваних. А через обов'язкове носіння масок китайська компанія Hanwang почала вдосконалювати алгоритми розпізнавання осіб – не лише за зображенням обличчя, а і за ходою [10].

У квітні 2020 р. в Україні також запровадив мобільний додаток для моніторингу осіб, які перебувають у самоізоляції чи обсервації. Український мобільний додаток відслідковує геолокацію та просить зробити селфі осіб, які нещодавно повернулися до України. Детальні маршрути пересування абонентів системи відслідковують оператори мобільного зв'язку. Лише в Києві за кілька днів за допомогою цієї технології виявлено понад 40 тисяч порушників карантину [11].

2. Особливості використання сучасних роботів і радарів для виявлення та припинення терористичної діяльності

Одним із перспективних напрямів підвищення ефективності протидії терористичним загрозам є використання роботів. Зокрема, у рамках міжнародної конференції World Robot-2015 в Пекіні (Китай) відбулася презентація трьох бойових роботів китайського виробництва, призначених для боротьби з тероризмом. Один із роботів виконує функції хіміка-розвідника і сапера. В його обов'язки входить виявлення отруйних і вибухових речовин, після чого він негайно передає інформацію до спецпідрозділів. Другий робот займатиметься утилізацією виявлених боєприпасів. Він важить близько 12 кг і може транспортуватися на спині бійця. У разі виникнення «гарячих» ситуацій в справу

вступає третій робот-боєць, який оснащений зброєю невеликого калібру і гранатометом. За допомогою сучасних прицілів робот зможе знищувати терористів на значній відстані. Розробником цих роботів є компанія HIT Robot Group із Харбіна [12].

Окремий тип роботів допомагає поліції оцінювати обстановку в умовах дуже поганої видимості, наприклад, в абсолютній темряві. Перед тим, як направити наряд поліції в темну квартиру, де можуть перебувати злочинці, активують робота Throwbot XT. Завдяки спеціальній оптичній системі він дозволяє оператору за пультом управління чітко бачити те, що недоступно людському погляду. Це істотно спрощує проведення ризикованих поліцейських операцій [13].

Однією із передових технологій протидії тероризму є технологія зворотно-розсіяного рентгенівського випромінювання (ЗРРП). При використанні технології ЗРРП рентгенівські промені не проходять крізь об'єкт, а відбиваються від нього. Об'єкт не потрібно просвічувати наскрізь, тому можливо використовувати випромінювання з інтенсивністю на кілька порядків нижче, ніж при проникаючому. До числа речовин з малою атомною масою належать вибухові та наркотичні речовини, спиртовмісні рідини, тканини тіла людини. Це дає можливість легко ідентифікувати приховані органічні матеріали або людей, які можуть становити загрозу безпеці [14].

Недавнім часом правоохоронні органи звернули особливу увагу на новий напрям боротьби з тероризмом, який з'явився з огляду на особливості терористичної атаки в 2016 р. у Ніцці (Франція), де зловмисником використовувався вантажний автомобіль. Зокрема, у США до 2020 р. до «Інтернету речей» буде приєднано близько 250 млн транспортних засобів, управління якими може здійснюватися через інтернет. Це надає терористам можливість перехоплювати управління такими засобами та вчиняти терористичні атаки дистанційно, навіть не перетинаючи державний кордон. З огляду на таку потенційну загрозу в Міністерстві юстиції США розпочала функціонувати окрема група, що опікується виключно питаннями «Інтернету речей» [15].

Окрім того, зважаючи на активне використання терористичними організаціями інтернету та соціальних мереж, планується створення Європейського центру боротьби з тероризмом та радикалізацією в інтернеті, який має стати елементом існуючого при Європолі довідкового бюро в мережі інтернет.

Важливе значення для виявлення і припинення терористичних загроз працівниками правоохоронних органів має використання

радарів. Зокрема, переносний радар «Голограф» працює за допомогою надкоротких радіоімпульсів на частоті від 1 до 4 ГГц, пропускаючи їх через будь-які матеріали та приймаючи відбитий сигнал, і виявляє рух на відстані до 6,5 м. «Голограф» здатний розпізнавати рух крізь цеглу, бетон, дерево, гіпс, глину, сухий ґрунт і штукатурку, головне – щоб матеріал не містив води [16].

Компанія Technische Universitat Ilmenau (ФРН) створила в 2017 р. унікальний високочутливий компактний прилад, який дає змогу з високим ступенем деталізації спостерігати крізь перешкоди. Розробники пристрою стверджують, що він дає можливість заглянути за бетонні та цегляні стіни багатометрової товщини. Фахівці компанії переконані, що їх «всевидюче око» допоможе в поліцейських і рятувальних операціях, а також у боротьбі з тероризмом. Однак новина про створення «всевидючого» пристрою не викликала особливого захоплення в пересічних громадян. Чимало з них побоюються, що прилад німецької компанії може бути використаний не тільки правоохоронцями та рятувальниками, а і терористами, крадіями, комерційними агентами, співробітниками політичного нагляду, збоченцями і просто неадекватними особами [17].

Видання USA Today нещодавно повідомило, що майже всі американські спецслужби для виявлення людей усередині будівель застосовують радар RANGE-R, вартість якого становить 6 тис. доларів. У описі приладу зазначається, що запатентована L-3-технологія ступінчастої частоти безперервної хвилі (SFCW) і власні алгоритми виявлення мети дають змогу радару працювати, як високочутливий детектор руху Доплера [18].

Фізики Масачусетського технологічного інституту (MIT) придумали в 2016 р., як за допомогою звичайного Wi-Fi-передавача можна спостерігати за людьми крізь стіни. Технологія працює доволі просто: Wi-Fi-маршрутизатор передає через стіну Wi-Fi-сигнали, які відбиваються від предметів і повертаються назад, відображаючи картинку на екрані комп'ютера. Далі вчені «налаштували» модифіковані передавачі на розпізнавання людських силуетів, а подальше вдосконалення алгоритму призвело до того, що маршрутизатори навчилися визначати точний зріст і вагу людини. Вчені впевнені, що нова технологія знадобиться спецслужбам та правоохоронним органам [18].

Новітній радар-стеновізор PO-900, розроблений групою компаній «Логис-Геотех», здатний визначати місцезнаходження людини, яка рухається, на відстані до 21 м, водночас він «бачить» крізь кілька цегляних або бетон-

них стін загальною товщиною до 60 см. Це дає змогу з безпечної відстані виявити терористів не тільки всередині будівель, а і на найдальшому їхньому боці, визначити траєкторію руху, а бойовиків, що стоять нерухомо, радар виявить за диханням [19].

Для проведення оперативних і пошукових заходів підрозділи поліції використовують також рентгенотелевізійні комплекси, доглядові відеокomплекси, портативні металодетектори, сканери, комбіновані доглядові пристрої, пошукові радіометри тощо. У боротьбі з «поштовим» тероризмом найбільш часто використовуються стаціонарні, портативні та настільні рентгенотелевізійні установки, які дозволяють оглядати і виявляти вибухові й інші потенційно небезпечні речовини в багажі, листах, бандеролях, контейнерах, у залишених сумках, пакетах.

При виявленні знарядь злочину та інших предметів «подвійного» призначення можуть застосовуватися спеціальні технічні засоби. Наприклад, для розпізнавання вибухових речовин використовуються ручні детектори, які виявляють сліди вибухових речовин: зокрема, аналізатори парів вибухових речовин, детектори годинникових механізмів, набори спреїв. У зв'язку з поширенням останніми роками пластикової вибухівки, яка фактично не має запаху, найбільш ефективним способом її виявлення, крім маркування, є пошук інших компонентів, що, як правило, застосовуються у вибухонебезпечних посылках, – батарей, детонаторів, проводів тощо.

Висновки

Отже, проблеми протидії сучасним терористичним загрозам вимагають подальших спільних зусиль правоохоронних органів, науковців, обслуговуючого персоналу і служб безпеки об'єктів транспортної інфраструктури та інших місць масового перебування людей.

Для успішного вирішення зазначених проблем необхідно забезпечити:

по-перше, нормативно-правове відпрацювання питань, пов'язаних з посиленням акценту на безпеку при проектуванні, будівництві та обладнанні об'єктів транспортної галузі, спортивних та концертних споруд тощо;

по-друге, нормативно-правове вирішення проблем, пов'язаних із забезпеченням безпеки та правопорядку транспортної галузі та інших об'єктів масового перебування людей;

по-третє, чіткі й продумані дії служб безпеки і правоохоронних органів, зокрема дії, спрямовані на забезпечення безпеки та комфортних умов для пасажирів, глядачів та обслуговуючого персоналу.

Список використаних джерел

1. Транспорт і зв'язок України – 2015. *Статистичний збірник*. К. : Державна служба статистики України, 2015. С. 181.
2. Теракты в московском метро: длинная история взрывов. URL: <http://www.chuchotezvous.ru/social-disasters/24.html>
3. Генеральна Асамблея ООН впровадила глобальну контртерористичну стратегію. URL: <http://www.un.org.ua/ua/informatsiinyi-tsentri/news/2051-2006-09-19-11-31-45-generalna-asambleya-onn-vprova>
4. Про Концепцію боротьби з тероризмом в Україні : Указ Президента України від 5 березня 2019 р. № 53/2019. *Урядовий кур'єр* від 12.03.2019 р. № 48.
5. «Сова-відеопоток». URL: <http://www.ladacom.ru/site/node/18>
6. Как умнеет полиция. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/3390024>
7. ФБР запустило глобальную систему распознавания лиц. URL: https://www.gazeta.ru/tech/2014/09/16_a_6216693.shtml
8. Система распознавания лиц. Как она работает на примере Москвы и Лондона. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-48478959>
9. Распознавание лиц: почему в Китае не скрыться даже в 60-тысячной толпе. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-43751391>
10. Тарасов Р. Стеження з дронів, сканування облич, «електронна в'язниця». Як шукають і контролюють інфікованих у світі та Україні. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/stezhennia-z-droniv-skanuvannia-oblich-elektronna-viaznytsia-jak-shukajut-i-kontrolujut-infikovanykh-v-sviti-i-ukraini/30518322.html>
11. Тарасов Р. «Великий брат стежить». Український застосунок для домашнього карантину вже діє. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/velykii-brat-stezhyt-ukrainskii-zastosunok-dlia-domashnioho-karantynu-vzhe-dije/30546792.html>
12. В Китае создали трио боевых роботов. URL: <https://rg.ru/2015/12/07/robot-site-anons.html>
13. Каких роботов используют полицейские из разных стран. URL: <https://ubr.ua/ukraine-and-world/power/kakih-robotov-ispolzuut-policeiskie-iz-raznyh-stran-417564>
14. Что такое обратное-рассеянное рентгеновское излучение? URL: <http://www.rosscan.com/origi>
15. Іноземний досвід протидії тероризму: висновки для України. Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень, 2019. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/inozemniy-dosvid-protidii-terorizmu-visnovki-dlya-ukraini>
16. Переносной радар «Голограф» в 2014 году поступит на испытания в спецподразделения ВС РФ – «Известия». URL: <https://armstrade.org/includes/periodics/news/2013/1011/091020710/detail.shtml>
17. Немецкие разработчики изобрели устройство, которое видит сквозь стены. URL: <http://nalatty.com/hand-made/nemeckie-razrabotchiki-izobrel-i-ustrojstvo-kotoroe-vidit-skvoz-steny/>
18. Исследователи MIT нашли способ «видеть» людей сквозь стены с помощью Wi-Fi. URL: <https://itc.ua/news/issledovateli-mit-nashli-sposob-videt-lyudey-skvoz-stenyi-s-pomoshhyu-wi-fi/>
19. В России разработан портативный радар, «видящий» сквозь стены. URL: <http://vegchel.ru/index.php?newsid=29609>

References

1. Transport i zv'yazok Ukrainy' – 2015. (2015) [Transport and Communication of Ukraine – 2015]. *Staty'sty'chny'j zbirny'k (Statistical collection)*. K.: Derzhavna sluzhba staty'sty'ky' Ukrainy' (State Statistics Service of Ukraine) [in Ukr.].
2. Terakty' v moskovskom metro: dlinnaya istoriya vzry'vov [Terrorist attacks in the Moscow subway: a long history of explosions]. Retrieved from <http://www.chuchotezvous.ru/social-disasters/24.html> [in Russ.].
3. General'na Asambleya OON vprovady'la global'nu kontrterory'sty'chnu strategiyu [The UN General Assembly has implemented a global counter-terrorism strategy]. Retrieved from <http://www.un.org.ua/ua/informatsiinyi-tsentri/news/2051-2006-09-19-11-31-45-generalna-asambleya-onn-vprova> [in Ukr.].
4. Pro Konceptiyu borot'by' z terory'zom v Ukraini: Ukaz Prezy'denta Ukrainy' vid 5 bereznia 2019 r. № 53/2019 [On the Concept of Combating Terrorism in Ukraine: Presidential Decree of March 5, 2019 No. 53/2019]. *Uryadovy'j kur'yer* vid 12.03.2019 r. № 48 (*Government Courier* № 48 dated 12/03/2019) [in Ukr.].
5. «Sova-videopotok» [Owl Video Stream]. Retrieved from <http://www.ladacom.ru/site/node/18> [in Russ.].
6. Kak umneet policziya [How smart the police are]. Retrieved from <https://www.kommersant.ru/doc/3390024> [in Russ.].
7. FBR zapustilo global'nyu sistemu raspoznavaniya licz [The FBI has launched a global facial recognition system]. Retrieved from https://www.gazeta.ru/tech/2014/09/16_a_6216693.shtml [in Russ.].
8. Sistema raspoznavaniya licz. Kak ona rabotaet na primere Moskvyy' i Londona [Face recognition system. How it works on the example of Moscow and London]. Retrieved from <https://www.bbc.com/russian/features-48478959> [in Russ.].
9. Raspoznavanie licz: pochemu v Kitae ne skry't'sya dazhe v 60-ty'syachnoj tolpe [Face Recognition: Why not even hide in the 60,000 crowd in China]. Retrieved from <https://www.bbc.com/russian/news-43751391> [in Russ.].

10. Tarasov, R. (2020). Stezhennya z droniv, skanuvannya obly'ch, «elektronna v'yazny'cy». Yak shukayut i kontrolyuyut infikovany'x u sviti ta Ukrayini [Drone tracking, face scanning, e-prison. How to find and control infected people in the world and in Ukraine]. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/stezhennia-z-droniv-skanuvannia-oblich-elektronna-viaznytsia-jak-shukajut-i-kontrolujut-infikovanykh-v-sviti-i-ukraini/30518322.html> [in Ukr.].
11. Tarasov, R. (2020). «Vely'ky'j brat stezhy't'». Ukrayins'ky'j zastosunok dlya domashn'ogo karanty'nu vzhe diye [Big Brother is watching. The Ukrainian home quarantine application is already in place]. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/velykii-brat-stezhyt-ukrainskii-zastosunok-dlia-domashnioho-karantynu-vzhe-dije/30546792.html> [in Ukr.].
12. V Kitae sozdali trio boevy'kh robotov [China has created a trio of combat robots]. Retrieved from <https://rg.ru/2015/12/07/robot-site-anons.html> [in Russ.].
13. Kakikh robotov ispol'zuyut polichejskie iz razny'kh stran [What kind of robots are used by police officers from different countries]. Retrieved from <https://ubr.ua/ukraine-and-world/power/kakih-robotov-ispolzuut-policeiskie-iz-raznyh-stran-417564> [in Russ.].
14. Chto takoe obratno-rasseyannoe rentgenovskoe izluchenie? [What is backscattered x-ray radiation?]. Retrieved from <http://www.rosscan.com/orri> [in Russ.].
15. The Foreign Experience of Countering Terrorism: Conclusions for Ukraine. Analytical note. National Institute for Strategic Studies, 2019. Retrieved from <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/inozemniy-dosvid-protidii-terorizmu-visnovki-dlya-ukraini> [in Ukr.].
16. Perenosnoj radar «Golograf» v 2014 godu postupit na ispy'taniya v speczpodrazdeleniya VS RF – «Izvestiya» [Portable radar «Holograph» in 2014 will go to tests in special forces of the RF Armed Forces – «Izvestia»]. Retrieved from <http://jre.cplire.ru/jre/jan12/3/text.html> [in Russ.].
17. Nemeckie razrabotchiki izobrelili ustrojstvo, kotoroe vidit skvoz' steny' [German developers have invented a device that sees through the walls]. Retrieved from <http://nalatty.com/hand-made/nemeckie-razrabotchiki-izobrelili-ustrojstvo-kotoroe-vidit-skvoz-steny/> [in Russ.].
18. Issledovateli MIT nashli sposob «videt'» lyudej skvoz' steny' s pomoshh'yu Wi-Fi [MIT researchers found a way to «see» people through walls using Wi-Fi]. Retrieved from <https://itc.ua/news/issledovateli-mit-nashli-sposob-videt-lyudey-skvoz-stenyi-s-pomoshhyu-wi-fi/> [in Russ.].
19. V Rossii razrabotan portativny'j radar, «vidyashhij» skvoz' steny' [Russia has developed a portable radar that can see through walls]. Retrieved from <http://vegchel.ru/index.php?newsid=29609> [in Russ.].

Стаття: надійшла до редакції 14.04.2020

прийнята до друку 10.06.2020

The article: is received 14.04.2020

is accepted 10.06.2020

UDC (УДК) 343.97

Устрицька Наталія Ігорівна,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: ustrutska@ukr.net
ORCID ID: 0000-0003-0075-9458

Тарасенко Олександр Сергійович,

кандидат юридичних наук,
начальник відділу організації освітньої та наукової діяльності
управління професійної освіти та науки
Департаменту персоналу МВС України
(Київ, Україна)
e-mail: a.s.7.tarasenko@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-0369-520X

ДЕТЕРМІНАЦІЯ ТЕРОРИСТИЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. Окреслено систему норм про злочини терористичного характеру. Проаналізовано питання, які стосуються причин та умов терористичної злочинності. Вказано, що детермінанти терористичної злочинності в Україні об'єктивуються з політичним тероризмом, оскільки для України терористичною загрозою є політика Російської Федерації, яка спрямована на дестабілізацію ситуації в країні. Крім того, указано, що значний спектр передумов активізації тероризму пов'язано з недоліками у соціально-економічній сфері, загостренням внутрішньополітичних конфліктів, помилками в національній політиці тощо.

Ключові поняття: детермінанти, терористична злочинність, політичний тероризм.

Ustrytska Nataliya,

PhD (Law),
Senior Lecture of the Department of Criminal-Law Disciplines,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: ustrutska@ukr.net
ORCID ID: 0000-0003-0075-9458

Tarasenko Oleksandr,

PhD (Law),
Head of the Department
of Organization of Educational and Scientific Activity,
Department for Professional Educational and Science,
HR Department of Ministry of Internal Affairs of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
e-mail: a.s.7.tarasenko@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-0369-520X

DETERMINATION OF TERRORISTIC ACTIVITY: CRIMINOLOGICAL ASPECT

Abstract. Significant phase in learning criminality lies in establishing its determination. The notion determination reflects common link, interconnection and mutual conditionality of subjects, phenomenon and processes. Causality as a core of determination in the sphere of general science means only the link, where one phenomenon in particular conditions recreate and produce another one. If the reason causes consequence (criminality, crime), then the conditions as a variety of determination can cause this, providing possibilities of

the reason deeds. Interconnection between reasons and conditions lead to the result (crime). Thus, realization and the establishment of crime determination depend on the creation of a complex of measures for crime prevention. Therefore, the research of a determinant of terroristic criminality gives opportunity to create an integral system of preventing terrorism and distinguish common contradictions that are peculiar to terrorism and other forms of social conflicts.

The objective of the study is the establishment of a determinant of terroristic criminality.

It is examined in the article that terroristic criminality has activated since 2014 and is of political nature. At this time the following activities are traced: 1) protests, connected with unsatisfied politics of government and President of that period concerning postponing signing Treaty of Association between Ukraine and EU; 2) creating and further activity on the territory of Donetsk and Lugansk oblasts terroristic organizations «Donetsk national republic» and «Lugansk national republic»; 3) aggressive politics of Russian Federation directed on disintegration and destabilization of our state.

The author analyzes that the determinants of terroristic criminality should be considered in the complex of social phenomenon, combined actions of which it generates. On one hand, the determinants of terroristic criminality in Ukraine are combined with political terrorism, on the other hand – considerable spectrum of prerequisite connected with drawbacks in social and economic sphere, exacerbation of inner political conflicts, faults in national politics etc.

Key concepts: determinants, terroristic criminality, political terrorism.

DOI 10.32518/2617-4162-2020-2-112-117

Вступ

Загальновідомо, що злочинність проходить певні етапи свого пізнання. І між етапом оцінювання злочинності й етапом її запобігання потрібно визначити детермінанти злочинності, тобто ті причини й умови, які її обумовлюють чи сприяють. Тому важливе значення має встановлення детермінації злочинності. Від її розуміння та розв'язання залежить досягнення головної мети кримінології – запобігання злочинності [1, с. 183]. Тому встановлення детермінантів терористичної злочинності дасть змогу створити цілісну систему запобігання терористичної злочинності, а також вирізнити спільні соціальні суперечності, які характерні тероризму й іншим формам соціальних конфліктів.

Проблеми тероризму в різних аспектах досліджували у своїх працях О. Степанченко, І. Серкевич, І. Рущенко, В. Ємельянов, В. Бесчастний, О. Кореньков, Г. Яремко та ін. Водночас можна зазначити, що детермінанти терористичної злочинності на сучасному етапі розвитку нашої держави потребують подальшого дослідження.

Метою статті є розгляд детермінантів терористичної злочинності в Україні.

1. Коротко про систему злочинів терористичного характеру

Кримінологічна характеристика терористичної злочинності охоплює аналіз статистичних даних, що містяться на сайті Офісу Генеральної прокуратури і стосуються окремих складів злочинів, що прямо передбачають кримінальну відповідальність за злочини терористичного характеру. Потрібно зазначити, що у науці немає єдності думок про систему злочинів

терористичного характеру. Наприклад, одні науковці до злочинів терористичного характеру відносять діяння, передбачені у ст.ст. 258–258-5 КК України [2, с. 267]. Інші до норм про злочини терористичного характеру відносять злочини, передбачені ст.ст. 146, 147, 258, 261, 266, 277–280, 292, 341, 349, 439, 441, 443, 444, а також іншими статтями КК України, якщо вони спрямовані на залякування населення і вчинені з метою здійснення впливу на прийняття рішень органами державної влади або міжнародними організаціями [3, с. 11].

Слушною є позиція Г. Яремко, яка зазначає, що ознакою, котра відмежовує злочини терористичного характеру від інших злочинів, що спрямовані на залякування, є загальногромадський напрям залякування, а не адресно індивідуальний [4, с. 151]. Згідно з цим, до злочинів терористичного характеру потрібно віднести злочинні діяння, що передбачені ст.ст. 258–258-5 КК України. Крім того, як зазначено у літературі, неможливо виокремити у офіційній статистиці ті злочини, що були засобом залякування населення, та злочини, що були вчинені з метою примушування адресатів до прийняття вигідних для терористів рішень [5]. Тому доцільно підтримати вужчий підхід до розуміння тероризму.

Г. Яремко, аналізуючи систему норм про злочини терористичного характеру, виокремлює генеральну і варіантні норми. Зокрема, ядром системи норм про злочини терористичного характеру є норма, в якій передбачено терористичний акт, тобто ст. 258 КК України. А систему варіантних норм складають:

– втягнення особи у вчинення терористичного акту або примушування до вчинення терористичного акту з використанням обману,

шантажу, уразливого стану або із застосуванням чи погрозою застосування насильства (ч. 1 ст. 258-1 КК України);

– втягнення особи у вчинення терористичного акту або примушування до вчинення терористичного акту, вчинені щодо кількох осіб або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням службового становища (ч. 2 ст. 258-1 КК України);

– створення терористичної групи чи терористичної організації, керівництво такою групою чи організацією або участь у ній, а так само організаційне чи інше сприяння створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації (ч. 1 ст. 258-3 КК України);

– вербування, озброєння, навчання особи з метою вчинення терористичного акту, а так само використання особи з цією метою (ч. 1 ст. 28-4 КК України);

– вербування, озброєння, навчання особи з метою вчинення терористичного акту, а так само використання особи з цією метою, вчинені щодо кількох осіб або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням свого службового становища (ч. 2 ст. 258-4 КК України);

– фінансування тероризму, тобто дії, вчинені з метою фінансового або матеріального забезпечення окремого терориста чи терористичної групи (організації), організації, підготовки або вчинення терористичного акту, сприяння вчиненню терористичного акту, створення терористичної групи (організації) (ч. 1 ст. 258-5 КК України);

– фінансування тероризму, вчинене повторно або з корисливих мотивів, або за попередньою змовою групою осіб, або у вели-

кому розмірі, або якщо вони призвели до заподіяння значної майнової шкоди (ч. 2 ст. 258-5 КК України);

– фінансування тероризму, вчинене організованою групою чи в особливо великому розмірі, або якщо вони призвели до інших тяжких наслідків (ч. 3 ст. 258-5 КК України) [4, с. 152–153].

Отже, дослідження терористичної злочинності, зокрема і її детермінант, потрібно здійснювати на підставі аналізу статистичних даних окремих складів злочинів, передбачених ст.ст. 258–258-5 КК України.

2. Детермінація терористичної злочинності

У кримінологічній літературі детермінацію злочинності (лат. *determinatio* – визначаю) визначають як сукупність явищ, процесів, фактів, виявів, з якими пов'язана злочинність та якими вона обумовлена (форма спрямованого зв'язку, коли один об'єкт визначає інший): 1) причини; 2) умови; 3) корелянти [6, с. 10]. І якщо причини зумовлюють наслідок (злочинність, злочин), то умови як різновид детермінації лише сприяють цьому, забезпечуючи можливість дії причин. Саме взаємодія причин й умов призводить до результату (злочину). Водночас, детермінуючи злочинність, потрібно враховувати відносність та умовність поділу явищ і процесів на причини й умови. Тому потрібно застосовувати комплексний підхід до вивчення процесів детермінації злочинності.

Щодо дослідження детермінантів терористичної злочинності в Україні, то слід зазначити, що тероризм активізувався на теренах нашої держави з 2014 р. Так, якщо проаналізувати офіційну статистику, надану Офісом Генеральної прокуратури, то рівень терористичної злочинності виглядає так:

Вид злочину/період	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Терористичний акт (ст. 258 КК України)	4	1499	1295	1865	1385	950	909
Втягнення у вчинення терористичного акту (ст. 258-1 КК України)	0	7	1	2	1	0	1
Публічні заклики до вчинення терористичного акту (ст. 258-2 КК України)	1	4	4	2	0	5	2
Створення терористичної групи чи терористичної організації (ст. 258-3 КК України)	1	478	849	391	277	175	164
Сприяння вчиненню терористичного акту (ст. 258-4 КК України)	0	11	7	1	2	0	1
Фінансування тероризму (ст. 258-5 КК України)	1	54	138	84	74	51	33
Усього обліковано кримінальних правопорушень	7	2053	2294	2345	1739	1181	1110

У цей період простежуються: 1) протести, пов'язані із незадоволенням політикою тодішніх Уряду й Президента щодо відкладення підписання Угоди про асоціацію України з ЄС; 2) створення та подальша діяльність на території окремих районів Донецької та Луганської областей терористичних організацій Донецька народна республіка і Луганська народна республіка; 3) агресивна політика Російської Федерації, яка спрямована на дестабілізацію і дезінтеграцію нашої держави, а також на організацію та підтримку диверсійно-терористичної діяльності квазідержавних утворень ДНР і ЛНР.

Після зазначених подій Україна у 2014 р. перемістилася з 51-го на 12-те місце, а у 2015 – на 11-те місце серед 163 країни, які віднесено до Глобального індексу тероризму [7]. За рейтингом, складеним експертами цього аналітичного центру щодо індексу тероризму за 2018 р., Україна посіла 21-ше місце серед 163 країн світу із показником 6,048, що класифікується як «висока» терористична небезпека.

Водночас за висновками вітчизняних експертів для України найімовірнішими та найнебезпечнішими є виклики й потенційні загрози, спричинені міжнародно-державним тероризмом з боку Російської Федерації. Наприклад, О. Кореньков на основі аналізу інформації з Global Terrorism Database припустив, що головною причиною різкого зростання терористичної активності в Україні після 2014 р. є діяльність Російської Федерації та її стратегія стосовно України [8]. Тероризм стосовно інших держав є елементом гібридної стратегії. Начальник Генштабу РФ Валерій Герасимов зазначив, що в сучасному світі «правила війни змінилися ... зросла роль невійськових засобів у досягненні політичних та стратегічних цілей, які у кількох випадках за своєю ефективністю значно перевищили силу зброї». А одним із найбільш ефективних видів озброєння є інформаційні ресурси, які разом із «військовими засобами прихованого характеру, зокрема і за допомогою екстремістських та терористичних організацій» дозволяють розхитати ситуацію в країні зсередини та позбавити противника «фактичного суверенітету без захоплення території держави» [8].

Зокрема, до 2014 р. Україна належала до країн із найменшим ризиком у цій сфері, а тероризм як соціальне явище в нашій державі тоді мав вияви, характерні для початкової стадії його розвитку. Проте з початку російської агресії та анексії Криму, а також безпосередньої участі збройних формувань РФ у терористичній діяльності, прямому керівництві незаконними збройними формуваннями на Донбасі,

масштабному озброєнні й підготовці терористів, ситуація в Україні докорінно змінилася [9, с. 97].

У Концепції боротьби з тероризмом, яка затверджена 5 березня 2019 р. № 53/2019 Президентом України, також зазначено, що агресивна політика Російської Федерації становить найбільшу терористичну загрозу для України. Ця політика спрямована на дестабілізацію ситуації в державі, у тому числі шляхом інспірування сепаратистських проявів і всебічної підтримки диверсійно-терористичної діяльності квазідержавних утворень на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях. Діяння незаконних збройних формувань ДНР і ЛНР, зокрема, обстріли цивільних об'єктів та інфраструктури, що спричиняють численні жертви серед цивільного населення, вчинення диверсій, створення перешкод у роботі спостерігачів міжнародних організацій, загроз їх життю і здоров'ю, характеризуються у міжнародній правоохоронній практиці як терористичні.

Отже, з урахуванням викладеного можна зробити висновок, що детермінанти терористичної злочинності в Україні об'єктивуються з політичним тероризмом. Однак, тут потрібно вказати, що Д. Міль, відзначаючи особливості причинних зв'язків на індивідуальному і загальносоціальному рівнях, водночас вважав, що між усіма соціальними явищами є взаємозв'язок, і тому не можна ізольовано вивчати одну сторону суспільного життя, незалежно від інших явищ і процесів [10, с. 289–290]. У цьому аспекті доцільно зазначити, що ще до агресивної політики Російської Федерації в Україні простежувались загострення внутрішньополітичних конфліктів, помилки в національній політиці, що допускалися урядом, розпалювання ворожнечі окремими групами та особами.

Окрім того, недоліки у соціально-економічній сфері також обумовили терористичні настрої і прояви. Наприклад, І. Серкевич до соціально-економічних детермінант відносить злобу, заздрість, ненависть, ностальгію за минулим тощо; економічну і енергетичну кризи, і, відповідно, зростання цін, інфляцію, безробіття, а також поширення засобами масової інформації ідей і поглядів, що сприяють зростанню насильства, нерівності і нетерпимості, навіювання людям всюдозволеності терористів тощо [11, с. 15].

Окрім того, слід зазначити, що чимало умов, які сприяють тероризму в сучасному світі, є на релігійному підґрунті. Тому різновидом тероризму є релігійний тероризм. Як

зазначається у літературі, релігійний тероризм є засобом боротьби проти іншовірних, а також засобом, за допомогою якого можна утвердити світову релігійну владу для вдосконалення суспільства. На підставі цього фахівці у вказаній сфері виокремлюють види релігійного тероризму, а саме: «фундаменталістський» і «сектантський» [8, с. 73–78]. У кримінологічній літературі зазначається, що з 1980 р. чимало груп терористичного характеру є ісламські, а терористичні акти були вчинені мусульманами. Поширеною ідеологією і мотивом тероризму став іслам. Загальновідомо, що з 2008 р. існує понад 300 груп «політичного ісламу», які займаються вчиненням терористичних актів [9, с. 47].

Щодо тероризму за релігійною ознакою, то він в Україні не поширений. Хоча, як зазначає І. Серкевич, у 90-х роках були поширені міжконфесійні конфлікти і протистояння [10, с. 86; 87].

У науковій літературі зазначено, що найбільш непримиренним релігійним конфліктом, який загрожує основам національної безпеки країни, є конфлікт не між християнством і буддизмом і не між християнством та ісламом, і навіть не внутрішньохристиянський конфлікт між православними, католиками та протестантами, а внутрішньоправославне протистояння. Воно позбавлене будь-якого віросповідного підґрунтя, зате замішане на конфлікті політичних та фінансових інтересів [13, с. 123; 124]. Тому конфліктність у релігійній сфері й досі є до певної міри одним із дестабілізуючих чинників суспільного розвитку.

Список використаних джерел

1. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: у 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ : Ін Юре, 2007. 424 с.
2. Проблеми систематизації та комплексного розвитку антитерористичного законодавства України : монографія / В. С. Зеленецький та ін.; за заг. ред. В. С. Зеленецького та В. П. Ємельянова. Харків : Право, 2008. 96 с.
3. Кубальський В. Н. Кримінально-правові проблеми протидії тероризму в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. Київ, 2007. 20 с.
4. Яремко Г. З. Асоціація норм про злочини терористичного характеру у Кримінальному кодексі України. *Право і суспільство*. 2020. № 1. Ч. 2. С. 148–155.
5. Мокляк В. Кримінологічний аналіз кількісних та якісних показників вимірювання терористичної злочинності в Україні. *Національний юридичний журнал теорія і практика*. 2018. № 2. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2018/2/part_2/34.pdf
6. Яремко Г. З., Устрицька Н. І. Кримінологія : навч.-метод. посібник / Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 144 с.
7. Global Terrorism Index 2018: Measuring the impact of terrorism, Sydney. URL: <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2018/12/Global-Terrorism-Index-2018.pdf>
8. Кореньков О. Тероризм як інструмент в арсеналі Росії в протистоянні з Україною. *Науковий вісник «Гілея»*. № 142. 2019. URL: <http://www.ircsp.org/terorizm-yak-instrument-v-arsenali-rosii-v-protistoyanni-z-ukrainoyu/>
9. Гриненко І. М., Прокоф'єва-Янчиленко Д. М., Сокрут Б. В. Оцінювання та управління ризиками у сфері протидії транснаціональній організованій злочинності в Україні: кримінологічний моніторинг, тактичний аналіз та використання відкритих джерел. Київ : ВІТЕ, 2015. 158 с.

Висновки

Підводячи підсумок детермінант терористичної злочинності, можна зробити такі висновки:

– до терористичної злочинності потрібно віднести злочини, передбачені ст.ст. 258–258-5 КК України. Це так званий вузький підхід у розуміння тероризму. Встановлення системи злочинів, які входять до терористичної злочинності, слугувало підґрунтям для дослідження її детермінант;

– спостерігається зростання терористичної злочинності у перехідний період розвитку суспільства, а саме під час переформування політичних, економічних та ідеологічних його підвалів;

– детермінанти терористичної злочинності потрібно розглядати у комплексі соціальних явищ, сукупна дія яких і спричиняє її. Зокрема, тероризм проявляється у тому суспільстві, в якому неналежно працюють механізми правового і політичного його регулювання, у суспільстві, в якому влада не реалізує інтереси громадян, а громадяни не підтримують владу, у суспільстві, в якому простежуються внутрішньополітичні та релігійні конфлікти, економічна криза, у суспільстві, в якому панує напружена емоційна атмосфера, а також спостерігається психологічний дискомфорт, неспокій і безпорадність. Низка таких чинників створила підґрунтя для терористичної злочинності в Україні. Крім того, терористична злочинність має політичний характер і пов'язана з агресивною політикою Російської Федерації стосовно України.

10. Адам Смит. Беккария и Бентам. Джон Милль. Ротшильды: Биограф. повествования / Сост., общ. ред. Н. Ф. Болдырева. Челябинск, 1998. С. 289–290.
11. Серкевич І. Р. Кримінологічні детермінанти та кримінально-правова протидія тероризму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Львів, 2015. 23 с.
12. Серета В. В., Серкевич І. Р. Тероризм: кримінологічна детермінація і кримінально-правова протидія: монографія / За заг. ред. В. С. Канціра. Львів: ЛьвДУВС, 2016. С. 86–87.
13. Перевезій В. О. Міжправославний конфлікт як фактор політичного ризику в сучасній Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 42. С. 123–124.

References

1. Zakaliuk, A. P. (2007). Kurs suchasnoi ukrainskoi kryminolohii [Course of modern Ukrainian criminology]: U 3 kn. Kn. 1: Teoretychni zasady ta istoriia ukrainskoi kryminolohichnoi nauky [Theoretical basis and history of Ukrainian criminological science Theoretical basis and history of Ukrainian criminological science]. K.: In Yure [in Ukr.].
2. Zelenetskyi, V. S. ta in. (2008). Problemy systematyzatsii ta kompleksnoho rozvytku antyterorystychnoho zakonodavstva Ukrainy / za zah. red. V. S. Zelenetskoho ta V. P. Yemelianova. Kharkiv: Pravo [in Ukr.].
3. Kubalskyi, V. N. (2007). Kryminalno-pravovi problemy protydii teroryzmu v Ukraini [Criminal and legal Issues on Counteraction for Terrorism in Ukraine]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. yuryd. nauk: 12.00.08. Kyiv [in Ukr.].
4. Iaremko, H. Z. (2020). Asotsiatsiia norm pro zlochynty terorystychnoho kharakteru u Kryminalnomu kodeksi Ukrainy [Association of norms about crimes of terrorism in the Criminal Code of Ukraine]. *Pravo i suspilstvo (Law and Society)*, 1–2, 48–155 [in Ukr.].
5. Mokliak, V. (2018). Kryminolohichni analiz kilkisnykh ta yakisnykh pokaznykiv vymiriuvannia terorystychnoi zlochyynosti v Ukraini [Criminological analysis of Quantitative and quality indicators of measurement of terrorist crime in Ukraine]. *Natsionalnyi yurydychnyi zhurnal teorii i praktyka (National law journal: theory and practice)*, 2. Retrieved from http://www.jurnaluljuristic.in.ua/archive/2018/2/part_2/34.pdf [in Ukr.].
6. Yaremko, H. Z., & Ustrytska, N. I. (2018). Kryminolohiia [Criminology]. Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav [in Ukr.].
7. Global Terrorism Index 2018: Measuring the impact of terrorism, Sydney. Retrieved from <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2018/12/Global-Terrorism-Index-2018.pdf>
8. Korenkov, O. (2019). Teroryzm yak instrument v arsenalii Rosii v protystoianni z Ukrainoiu [Terrorism as a tool in the arsenal of Russia in confrontation with Ukraine]. *Naukovyi visnyk «Hileia» (Scientific bulletin «Gileia»)*, 142. Retrieved from <http://www.ircsp.org/terorizm-yak-instrument-v-arsenali-rosii-v-protistoyanni-z-ukrainoyu/> [in Ukr.].
9. Hrynenko, I. M., Prokofieva-Yanchylenko, D. M., & Sokrut, B. V. (2015). Otsiniuvannia ta upravlinnia ryzykamy u sferi protydii transnatsionalnii orhanizovanii zlochyynosti v Ukraini: kryminolohichni monitorynh, taktychnyi analiz ta vykorystannia vidkrytykh dzherel [Estimation and risk control in the sphere of counteraction of transnational organized crime in Ukraine: criminological monitoring, tactical analyzes and applying open sources]. K.: VITE [in Ukr.].
10. Adam Smyt. Bekkariya y Bentam. Dzhon Myll. Rotshyldy [Rothschild: Biography]: Byohr. povestvovanyia / Sost., obshch. red. N. F. Boldyreva. Cheliabynsk, 1998 [in Russ.].
11. Serkevych, I. R. (2015). Kryminolohichni determinanty ta kryminalno-pravova protydiia teroryzmu: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. yuryd. nauk [Criminological determinants and criminal and legal counteraction of terrorism: abstract of the thesis for a candidate degree in law]: spets. 12.00.08 «Kryminalne pravo ta kryminolohiia; kryminalno-vykonavche pravo». Lviv [in Ukr.].
12. Religion, conflict, terror: tendencies and predictions. Issues of an individual safety, society, a state. Informational and analytical bulletin [in Ukr.].
13. Perevezii, V. O. (2008). Mizhpravoslavnyi konflikt yak faktor politychnoho ryzyku v suchasni Ukraini [Inner orthodox conflict as a factor of political risk in modern Ukraine]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy (Scientific notes of Kurasa Institute of Political and Ethnic Studies of National Academy of Sciences of Ukraine)*, 42, 123–124 [in Ukr.].

Стаття: надійшла до редакції 23.04.2020

прийнята до друку 27.05.2020

The article: is received 23.04.2020

is accepted 27.05.2020

Розділ 3

Соціально-економічні студії

Chapter 3

Socio-Economic Studios

UDC (УДК) 338:330:658
JEL Classification: J11, J21, M21, M5

Копитко Марта Іванівна,
доктор економічних наук, професор,
професор кафедри менеджменту
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: marta_kernytska@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-6598-3798

Ільків Юлія Ігорівна,
здобувач наукового ступеня
доктора філософії у галузі менеджменту
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: yulya_ilkiv@ukr.net
ORCID ID: 0000-0003-2727-3749

МЕХАНІЗМ УПРАВЛІННЯ БЕЗПЕКОВОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ІННОВАЦІЙНО-АКТИВНОГО ПІДПРИЄМСТВА: СУТНІСТЬ І СТРУКТУРА

Анотація. Досліджено поняття механізму забезпечення економічної безпеки (безпекової діяльності) інноваційно-активних підприємств. Зауважено на особливостях інноваційно-активних підприємств, які є визначальним фактором під час формування механізму забезпечення економічної безпеки. З-поміж запропонованих підходів до розуміння специфіки механізму в сфері економічної безпеки, який забезпечить функціонування системи економічної безпеки підприємства, серед наявних наукових підходів, відповідно до яких існує механізм формування економічної безпеки, механізм управління економічною безпекою та механізм забезпечення економічної безпеки, обґрунтовано доцільність використання останнього.

Розроблено структуру механізму забезпечення економічної безпеки (безпекової діяльності) інноваційно-активних підприємств. Указано на необхідність подальшого вивчення процесу формування цього механізму, адже це є основою ефективності безпекової діяльності на підприємстві.

Ключові поняття: управління підприємствами, безпекова діяльність, забезпечення економічної безпеки, інноваційна діяльність, інноваційно-активні підприємства, економічний механізм, механізм забезпечення економічної безпеки.

Kopytko Marta,
Doctor of Economics, Professor,
Professor of the Department of Management,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: marta_kernytska@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-6598-3798

Ilkiv Yulia,
Postgraduate Student of the Department of Management,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: yulya_ilkiv@ukr.net
ORCID ID: 0000-0003-2727-3749

MECHANISM OF ENTERPRISE SECURITY ACTIVITY MANAGEMENT OF INNOVATION-ACTIVE ENTERPRISE: SUMMARY AND STRUCTURE

Abstract. Based on the analysis of theoretical foundations of enterprise management, the process of forming an economic mechanism has been constructed. The classification of the mechanisms in the sphere of enterprise management is made and the ones that can be used in the process security activity (economic security and anti-crisis) are singled out. The concept of the mechanism of ensuring the economic security (security activity) of innovative enterprises has been investigated. The focus is on the peculiarities of innovative-active enterprises

(implementation of innovative activity during the last three years, realization of innovative products during the specified period, the research, the development of new products, works, services, all this was accompanied by thorough marketing research, organizational changes in structure, the increase of own structure innovative potential, making changes to the strategy of the activity, attracting highly qualified personnel), which are the determining factor of the formation mechanism of economic security. Among the proposed approaches to understanding the specifics of the mechanism in the field of economic security, which will ensure the functioning of the economic security system of the enterprise, among the existing scientific approaches, according to which there is an economic security formation mechanism, an economic security management mechanism and an economic security mechanism, the expediency of using the latter is substantiated.

The structure of the mechanism for ensuring the economic security (security activity) of innovative enterprises has been developed. It is proposed in the structure of the mechanism of ensuring the economic security of innovatively active enterprises to distinguish the following components: theoretical and methodological, functionally-providing, evaluation and management. The theoretical and methodological principles and methodological approaches are included; to functionally-providing - methods, measures, tools and levers. The evaluation and management component of the economic security mechanism envisage determining the level of economic security at a specific date according to a pre-approved list of indicators in different fields, comparing them with thresholds, and making appropriate decisions to achieve the strategic and short-term goals of the innovation-active enterprise.

The necessity of further study of the formation of this mechanism is emphasized, as it is the basis for the effectiveness of security activities at the enterprise.

Key concepts: enterprise management, security, economic security, innovation, innovation-active enterprises, economic mechanism, economic security mechanism.

DOI 10.32518/2617-4162-2020-2-119-129

Вступ

Ефективність безпекової діяльності в інноваційно-активному підприємстві залежатиме від правильності побудови системи економічної безпеки та формування механізму забезпечення функціонування такої системи.

Вітчизняні й іноземні науковці мають різні позиції стосовно пояснення сутності, структури та специфіки дії механізму. Тому виникає необхідність у дослідженні цих підходів із метою їх узагальнення та формування власного розуміння з урахуванням специфіки діяльності інноваційно-активних підприємств.

Питанням вивчення процесу забезпечення економічної безпеки підприємств приділяли чимало уваги провідні вітчизняні науковці, зокрема В. І. Франчук, З. Б. Живко, С. А. Лебедко, Ю. А. Пługіна, Н. В. Білошкурська, Л. І. Донець, О. Л. Коробчинський, Н. Н. Пойда-Носик, але недослідженими і надалі є аспекти адаптації загальних положень до специфіки діяльності інноваційно-активних підприємств, яким характерні специфічні ризики, персонал таких підприємств працює не за стандартними схемами, які легко контролювати і прогнозувати, а також результат діяльності таких підприємств може бути неочікуваним. Це зумовлює необхідність проведення ґрунтовних досліджень для формування окремого розділу в безпекології.

Мета статті – формування теоретичних основ для побудови системи знань про забезпечення економічної безпеки інноваційно-активних підприємств.

1. Теоретичні основи розуміння механізму як економічної категорії

У праці [1] механізм пояснено як частину процесу, під час якого використовуються ресурси з метою досягнення запланованого результату, одночасно це відбувається під керівництвом управлінця. В аналізованій праці автор, наводячи низку конструктивних доказів, формує визначення, відповідно до якого економічний механізм є сукупністю економічних ресурсів і способів їх взаємодії для реалізації певного економічного процесу.

О. Ю. Чаленко визначальною особливістю пропонованого поняття економічного механізму вважає наявність процесу і нерозривний зв'язок та підпорядкованість механізму певному процесу. В цьому понятті є відмежування механізму від управління, тобто механізм представлений як керований ресурс процесу [1]. На основі цього наводиться перелік характеристик економічного механізму:

1. Механізм не може існувати без процесу, оскільки є його частиною і налаштований на виконання тільки процесних функцій.

2. Механізм не має свого управління та знаходиться в стані очікування управління процесом.

3. З'єднання механізму з управлінням є внутрішнім змістом процесу, його «ноу-хау» [1].

Зважаючи на зазначене, на рис. 1 наведено візуалізацію процесу формування економічного механізму.

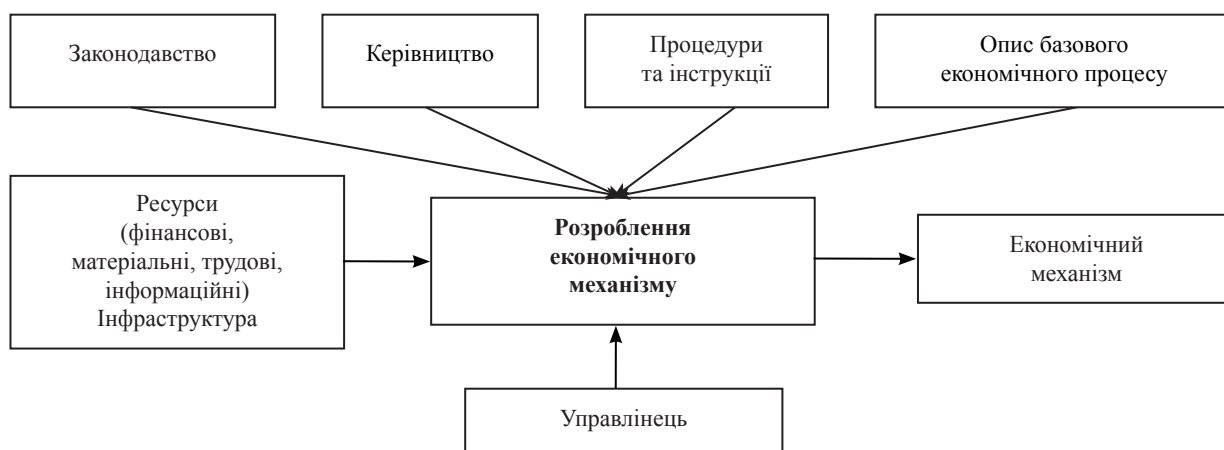

Рис. 1. Процес формування економічного механізму

Джерело: авторська розробка на основі [1]

Аналізуючи рис. 1, можна прослідкувати таку послідовність етапів формування економічного механізму. На першому етапі здійснюється аналіз входів процесу, тобто оцінюються наявні ресурси. Наступним кроком є аналіз виходу процесу – економічного механізму, його характеристик, призначення, економічної ефективності, відповідності базовому процесу. Формування управління процесом, яке передбачає аналіз чинного законодавства, визначення впливу керівництва, врахування процедур та інструкцій мають бути визначені на передостанньому етапі. Останній етап передбачає дії управлінця (менеджера), адже тільки внаслідок здійснення управлінського впливу можлива зміна ресурсів у потрібному напрямі для досягнення бажаного ефекту.

Для ефективного функціонування підприємств доцільно формувати різні механізми, які будуть між собою перетинатися і відтак дадуть змогу налагодити основні та допоміжні процеси. З цією метою доцільно здійснити класифікацію механізмів у сфері управління підприємствами (див. рис. 2).

На рис. 2 є два види механізмів, які використовуються з метою впливу на рівень економічної безпеки – це забезпечення економічної безпеки та антикризовий.

Водночас у системі економічної безпеки підприємства науковці мають різні погляди на види механізмів і виокремлюють: механізм формування економічної безпеки; механізм управління економічною безпекою; механізм забезпечення економічної безпеки [5, 6].

Під механізмом формування економічної безпеки підприємства вчені Н. В. Білошкурська та С. П. Міщенко розуміють поєднання мети, цілей, завдань, принципів, методів, функцій, засобів, що дає змогу діагностувати, прогнозувати і контролювати стан економічної безпеки

для прийняття адаптивних рішень стосовно розвитку підприємства [5] або взаємопов'язану сукупність структур, засобів, методів і заходів, які формують безпеку бізнесу [6].

Механізм управління економічною безпекою досліджений у працях Л. І. Донець [7], О. Л. Коробчинського [8], Н. Н. Пойда-Носик [9] та ін. Зокрема під механізмом управління економічною безпекою підприємства О. В. Амеліницька [10] розуміє сукупність методів, принципів, форм, способів, важелів, заходів, пов'язаних із процесом їх взаємодії, своєю чергою, система управління є сукупністю механізмів, необхідних для реалізації цілей управління. Цікавою є дефініція [11, с. 188], яка визначає механізм управління системою економічної безпеки інноваційних підприємств через структури підприємства і структури служби безпеки, структури проекту та окремих виконавців, із застосуванням засобів і методів вживає заходів для нейтралізації реальних і потенційних небезпек та загроз у системі економічної безпеки підприємства.

У вітчизняній науковій літературі з питань системи управління економічною безпекою підприємства значну увагу приділяють дослідженню та визначенню поняття механізму забезпечення економічної безпеки підприємства, під яким розуміється інтегрована сукупність елементів інституційного та операційного впливів на підвищення результативності господарської діяльності через створення безпечних умов її здійснення [12].

На нашу думку, найбільш вдалим і доречним є використання поняття механізму забезпечення економічної безпеки підприємства, тому що рівень економічної безпеки має бути достатнім, але не надмірним. Оскільки високий рівень економічної безпеки дає змогу забезпечити отримання результатів і досягнення цілей

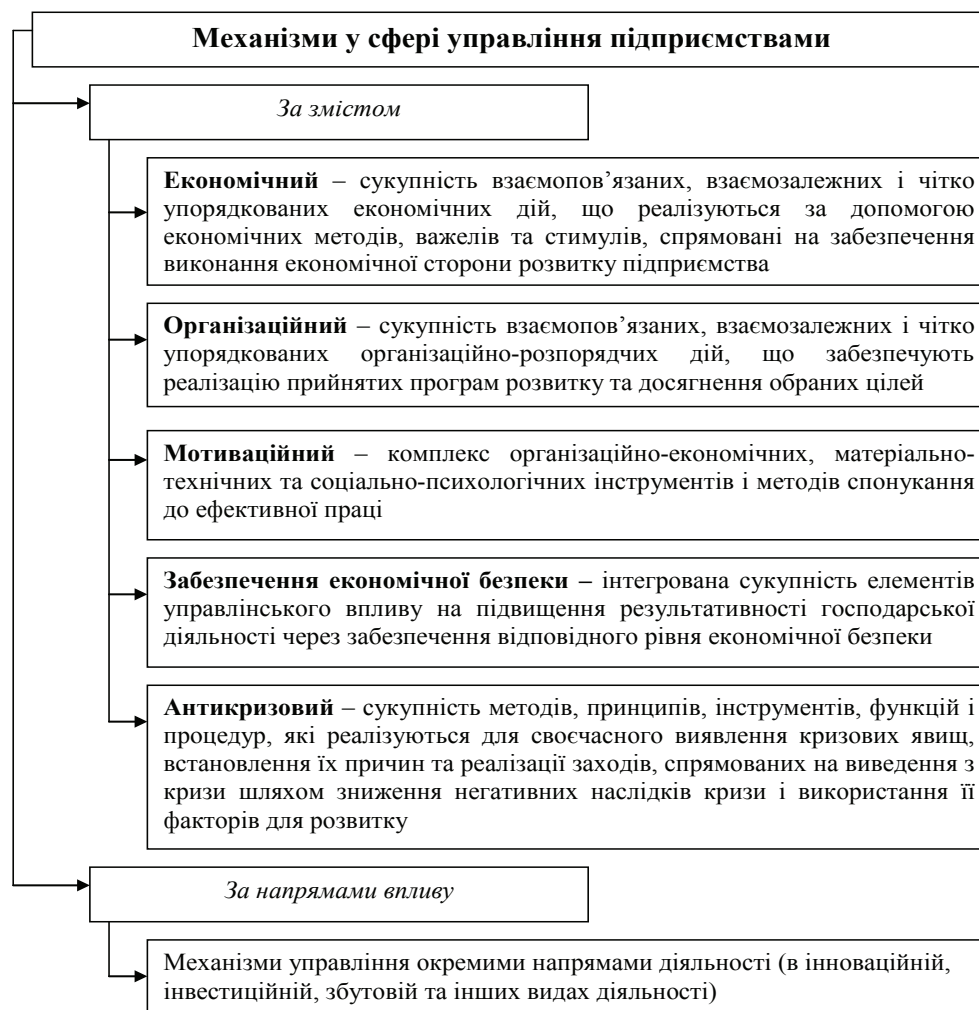

Рис. 2. Класифікація механізмів у сфері управління підприємствами

Джерело: авторська розробка на основі [2, 3, 4]

підприємства, а надмірний рівень економічної безпеки зазвичай призводить до додаткових витрат і, як наслідок, до зниження прибутковості, фінансової стійкості й інших показників господарської діяльності, послаблення яких, своєю чергою, призводить до зниження рівня економічної безпеки.

На основі проведеного теоретико-методологічного дослідження можна зробити висновок, що механізм забезпечення економічної безпеки інноваційно-активного підприємства є складовою системи економічної безпеки, сукупністю цілей, завдань, методів, заходів, інструментів, реалізація яких дає змогу досягнути цільового рівня економічної безпеки, мінімізувати рівень невизначеності та дію дестабілізуючих чинників у процесі провадження інноваційної діяльності підприємством.

До головних складових механізму забезпечення економічної безпеки інноваційно-активного підприємства потрібно віднести фінансову, правову, інноваційно-інтелектуальну, технологічну, інформаційну, кадрову,

силову, а також методи, засоби та інструменти впливу.

Окрім того, науковці доповнюють сукупність складових механізму факторами зовнішнього та внутрішнього впливу на економічну безпеку; суб'єктами впливу: керівництвом, менеджерами, економістами, техніками-технологами, інженерами-конструкторами; методами впливу: нормативно-правовими, фінансово-економічними, організаційними, інформаційними; інструментами: наказами, кодексами, стандартами тощо.

На основі стратегічних цілей інноваційно-активного підприємства, а також його фінансово-економічного стану, наявних ресурсів можна вибрати конкретні варіанти забезпечення економічної безпеки. Так можна розробити унікальну комбінацію заходів, що здатна забезпечити високий рівень захищеності економічних інтересів суб'єкта господарювання із урахуванням умов та особливостей функціонування, чинників зовнішнього середовища і напрямів розвитку.

Механізм забезпечення економічної безпеки інноваційно-активного підприємства передбачає виконання низки функцій, до яких доцільно віднести: аналітичну, прогностичну, інформаційну, попереджувальну, захисну, регулюючу, контрольну, стимулюючу, практичну, забезпечувальну [11].

Механізм забезпечення економічної безпеки інноваційно-активного підприємства характеризується такими особливостями: 1) механізм є багаторівневим, тобто реалізується на стратегічному, тактичному й оперативному рівнях; 2) дія механізму спрямована на досягнення стратегічних цілей інноваційно-активних підприємств, а також забезпечення потреб споживачів; 3) управління економічною безпекою інноваційно-активних підприємств відбувається через засоби управління (нормативні акти, стандарти, тип управління, стан менеджменту тощо); 4) об'єктом управлінського впливу є процес забезпечення економічної безпеки інноваційно-активних підприємств; 5) управління економічною безпекою здійснюється через розроблення і реалізацію програм забезпечення економічної безпеки інноваційно-активних підприємств; 6) реалізація механізму здійснюється за допомогою розроблення концепції та реалізації політики управління економічною безпекою [11].

Окрім того, потрібно зазначити, що на всіх етапах і напрямках функціонування запропонованого механізму необхідно здійснювати моніторинг із метою коригування управлінських рішень у разі потреби.

2. Формування структури механізму забезпечення економічної безпеки інноваційно-активних підприємств

Зважаючи на існування різних підходів до побудови структури механізму забезпечення економічної безпеки, доцільно адаптувати її до потреб інноваційно-активних підприємств.

Варто наголосити, що до головних характеристик інноваційно-активних підприємств належить: здійснення інноваційної діяльності протягом трьох останніх років, реалізація інноваційної продукції протягом зазначеного періоду, виконання досліджень, здійснення розроблення нової продукції, робіт, послуг, що супроводжувалося ґрунтовними маркетинговими дослідженнями, організаційними змінами у структурі, підвищенням власного інноваційного потенціалу, внесенням змін до стратегії діяльності, залученням висококваліфікованих кадрів тощо. Це зумовлює необхідність побудови механізму забезпечення економічної безпеки чітко структурованого, який передбачатиме можливість змін під мінливі умови функціонування та дозволить управлінському персоналу чітко його виконувати. Орієнтовна структура механізму забезпечення економічної безпеки інноваційно-активних підприємств наведена на рис. 3.

Основою побудови механізму забезпечення економічної безпеки інноваційно-активних підприємств є визначення базових принципів (табл. 1) та методологічних підходів (табл. 2), які будуть основою для прийняття ефективних рішень у цій сфері.

Рис. 3. Структура механізму забезпечення економічної безпеки інноваційно-активних підприємств

Джерело: авторська розробка на основі [4, 12–17]

Таблиця 1

**Принципи забезпечення економічної безпеки
інноваційно-активних підприємств**

Назва принципів	Характеристика принципів
Комплексність	Характеризує повноту врахування оптимальної кількості чинників, які характеризують рівень економічної безпеки; розуміння їхнього взаємозв'язку та взаємовпливу з різними етапами управління
Системність	Передбачає взаємне узгодження різних напрямів діяльності інноваційно-активного підприємства з метою усунення суперечностей; у його основі є врахування наслідків управлінських рішень із позиції їх системності та можливості забезпечення ефективного функціонування кожного елемента у цій системі
Економічна доцільність	Узгодження управлінських рішень на основі врахування взаємозалежності «витрати-вигода» з метою уникнення здійснення дороговартісних заходів, які мають для підприємства незначний ефект
Адаптивність	Передбачає постійний перегляд структури процесу забезпечення економічної безпеки і функціонування механізму з метою вчасної адаптації до мінливих умов середовища функціонування
Субсидіарність	Передбачає прийняття управлінських рішень на найнижчому можливому рівні, водночас, щоб керівництво із вищих рівнів втручалось лише у випадку розуміння проблем при прийнятті рішень на нижчих рівнях
Цілеспрямованість	Передбачає прийняття управлінських рішень для досягнення стратегічних цілей і реалізації оперативних завдань
Свочасність	Передбачає прийняття управлінських рішень, які б сприяли вчасному виявленню ризиків та загроз із метою попередження настання негативних наслідків для підприємства
Безперервність	Безперервне проведення моніторингу впливу дестабілізуючих чинників і здійснення контролю над ефективністю безпекової діяльності

Джерело: авторська розробка на основі [2, 4, 18]

Таблиця 2

**Методологічні підходи до забезпечення економічної безпеки
інноваційно-активних підприємств**

Назва методологічних підходів	Характеристика методологічних підходів
Системний	Розуміння того, що підприємство є системою, яка побудована з окремих елементів, котрі мають власні цілі. Використання системного підходу в управлінні дає змогу знайти баланс між корпоративними інтересами та інтересами окремих підрозділів і працівників (відсутність суперечностей між цілями підприємства та цілями його структурних підрозділів) і відтак сприяє підвищенню рівня ефективності діяльності. При системному підході кожна проблема, яка виникла, або потенційно може виникнути, розглядається як цілісна система і потребує моделювання наслідків кожного рішення
Комплексний	Ефективність прийнятих управлінських рішень залежить від комплексного врахування впливу всіх чинників, зокрема економічних, демографічних, соціальних, екологічних, фінансових, інтелектуальних, політичних, ринкових тощо
Інтеграційний	Передбачає поглиблення взаємозв'язків та їх конкретизацію в структурі однієї системи між її підсистемами. Використання цього підходу в управлінні дає змогу посилити взаємодію та зміцнити взаємозв'язок у середині системи
Функціональний	Розроблення управлінських функцій із можливими альтернативними рішеннями. Використання цього підходу передбачає акцентування на виконуваних функціях окремих структурних підрозділів і не забезпечує можливості орієнтуватися на кінцевий результат діяльності підприємства
Процесний	Усі функції управління розглядаються разом, із акцентом, що вони як сукупність цілого мають певну власну послідовність реалізації. Управління розглядається як процес, який складається із окремих дій, що супроводжуються процесами комунікації та керівництва
Кількісний	Передбачає здійснення кількісного оцінювання параметрів для прийняття відповідних управлінських рішень
Адміністративний	Формує комплекс адміністративних дій, які обумовлюють здійснення управління на основі регламентації функцій, визначення повноважень, строків та умов, викладення основних положень у внутрішніх документах підприємства для оптимізації процесу діяльності

Завершення таблиці 2

Ситуаційний	Доцільний для використання при виникненні тієї чи іншої ситуації. Комплекс управлінських дій для кожної ситуації повинен бути максимально передбачений
Стратегічний	Управління має здійснюватися на основі розробленої стратегії, що передбачає максимальне врахування змін у навколишньому середовищі та відслідковування можливостей, яке воно створює для підприємства. Важливим етапом є перегляд стратегії, що дасть змогу максимально ефективно функціонувати в умовах мінливого зовнішнього середовища
Творчий підхід	Використання у процесі управління оригінальних прийомів, нетрадиційних методів, авторських підходів. Основою такого підходу є інтуїція, рівень знань, креативність, вміння адаптувати набутий досвід тощо

Джерело: авторська розробка на основі [14, 15, 19, 20]

Методи у механізмі економічної безпеки інноваційно-активних підприємств визначають способи і прийоми впливу керуючої системи на керовану і є трьох видів: організаційно-розпорядчі, соціально-психологічні та економічні.

Організаційно-розпорядчі методи – методи прямої дії, які мають директивний характер. Організаційні методи передбачають формування організаційної структури та ієрархії управління, регламентують процес делегування повноважень і відповідальності. Розпорядчі формують конкретні завдання для виконавців, здійснюють розподіл завдань між окремими виконавцями, передбачають контроль за якістю виконання, обумовлюють необхідність проведення нарад на різних рівнях управління. Тобто ці методи відповідають за загальне регулювання всіх відносин на підприємстві.

Соціально-психологічні методи передбачають здійснення управлінського впливу на соціально-психологічні процеси в колективі. Сприяють підвищенню рівня змістовності праці, мотивують творчий підхід до виконання завдань, формують моральний клімат у колективі.

До економічних методів управління науковці В. Д. Грибов та Г. В. Колесник відносять планування (визначення змісту і обсягу робіт, а також необхідних ресурсів), комерційний розрахунок (визначення рівня прибутку і рівня покриття доходами витрат), оплата праці (оплата працівникам за виконану роботу), преміювання (оплата працівникам за відмінні результати праці, які перевищують планові показники), ціноутворення (аналіз рівня попиту та пропозиції на виготовлену продукцію, надані послуги, виконані роботи), фінансування (забезпечує ефективне функціонування суб'єкта господарювання) [16].

На думку професора Б. М. Андрушківа, економічні методи є визначальними для організації процесу забезпечення економічної безпеки підприємств, адже вони дають змогу виявити й оцінити вплив ризиків і загроз, спрогнозувати потенційні негативні впливи у випадку їх настання та обумовити заходи контролю рівня безпеки [17].

Професор В. І. Франчук пропонує доповнити список методів забезпечення економічної безпеки підприємств: правовими (формування внутрішніх документів, які супроводжуватимуть реалізацію процесу забезпечення економічної безпеки, побудова алгоритму цього процесу, формування передумов для організації судового захисту, побудова основи взаємодії з контролюючими та правоохоронними органами), інформаційно-аналітичними (механізм збору й оброблення інформації, інформаційно-пошукова та аналітична діяльність) і технічними (використання технічних та програмних засобів для захисту інформації та майна підприємства, а також для забезпечення особистої безпеки керівників і працівників) [21].

Погоджується з позицією В. І. Франчук й професор З. Б. Живко, яка наголошує на обов'язковому включенні до переліку методів забезпечення економічної безпеки конкурентної розвідки і контррозвідувальної діяльності, адже саме вони дають змогу оберігати власну інформацію від неправомірного розголошення чи викрадення, а також отримати необхідну інформацію про конкурентів [22].

Заходи забезпечення економічної безпеки інноваційно-активних підприємств – це комплекс дій відповідальних осіб, які дозволяють вчасно виявити прояви загроз і небезпек та прийняти відповідні управлінські рішення для їх відвернення або мінімізації впливу чи подолання наслідків.

Для будь-якого підприємства, зокрема й інноваційно-активного, важливо максимальну увагу зосереджувати на превентивних заходах, адже саме вони дозволяють вчасно виявити потенційні зміни в середовищі та підготуватися до них. Реактивні заходи застосовуються у разі реального виникнення загроз і при потребі зниження їхнього негативного впливу. Важливо розуміти, що реактивні заходи повинні бути побудовані, враховуючи негативні наслідки зміни середовища і позитивні зміни. Якщо вчасно відреагувати на позитивні зміни, то можна суттєво поліпшити наявний рівень безпеки підприємства.

Кожен із суб'єктів забезпечення економічної безпеки інноваційно-активного підприємства виконує свої функції в певній сфері господарської, управлінської або організаційної діяльності, реалізує дії щодо забезпечення економічної безпеки завдяки розробці заходів економічного, правового, аналітичного, оперативно-розшукового й іншого характеру відповідно до компетенції, покладеної на нього [23].

Заходи у структурі механізму забезпечення економічної безпеки розрізняються залежно від суб'єктів, які їх здійснюють:

Служба безпеки підприємства: попереджувально-профілактична робота з персоналом, режимні заходи, фізична охорона об'єкта і працівників, інформаційна безпека, розробка документів, які регламентують дії працівників у різних ситуаціях із метою досягнення визначеного рівня економічної безпеки та відстежування їх дотримання.

Відділ економічного аналізу: узагальнення результатів оцінювання стану економічної безпеки за сферами, визначення можливості втримання рівня економічної безпеки в майбутньому, розроблення заходів раціонального використання ресурсів підприємства.

Виробничий відділ: оцінка результатів випуску продукції виробничими підрозділами, аналіз відповідності рівня випуску плановим показникам, розроблення можливостей підвищення рівня випуску продукції та поліпшення

рівня її конкурентоспроможності, технічна й організаційна підготовка та налагодження процесу виробництва.

Відділ постачання: налагодження процесу постачання сировини та комплектуючих.

Відділ збуту: налагодження процесу збуту готової продукції та контроль за рівнем запасів.

Фінансовий відділ і бухгалтерія: аналіз виконання кошторисів, відстеження платіжної дисципліни постачальників і посередників, стеження за забезпеченням фінансовими ресурсами всіх сфер діяльності підприємства.

Відділ кадрів: розроблення та реалізація управських рішень для досягнення високого рівня кадрової безпеки підприємства, супроводження та організація найму і звільнення персоналу, стеження за належним виконанням працівниками своїх посадових обов'язків і дотриманням корпоративної етики та норм конфіденційності даних, організація системи мотивації та санкцій для персоналу.

Відділ інформаційної безпеки й інтелектуальної власності: діяльність підрозділу дає змогу інноваційно-активним підприємствам функціонувати і захищати власні результати інноваційної та інтелектуальної діяльності.

Окрім того, аналізуючи результати дослідження Т. І. Саматова [24], можна заходи класифікувати не за відповідальними підрозділами, а за сферами діяльності (табл. 3).

Таблиця 3

Класифікація заходів забезпечення економічної безпеки за сферами діяльності інноваційно-активних підприємств

Сфери діяльності	Характеристика
Виробнича	Виявлення та усунення періодично виникаючих виробничих небезпек шляхом захисту учасників виробничих процесів; адаптація учасників виробничих процесів до виробничого середовища шляхом прогнозування загроз, професійного відбору, інструктажу, навчання і використання індивідуальних засобів захисту
Транспортна	Адміністративно-правове регулювання забезпечення транспортної безпеки; визначення загроз для транспортних процесів, оцінка вразливості об'єктів транспортної інфраструктури, транспортних засобів і процесів; розробка і впровадження стандартів забезпечення транспортної безпеки; застосування програмно-цільового методу розробки та реалізації заходів щодо забезпечення транспортної безпеки; проведення моніторингу рівня безпеки у транспортній сфері
Торговельна	Проведення експрес-діагностики торгових процесів, дослідження ринку і просування на ньому продукції; правове забезпечення торгових процесів; гармонізація торгових і виробничих процесів
Інноваційна	Забезпечення відповідності показників інноваційної діяльності заданим критеріям; зниження можливості організаційних і міжособистісних конфліктів при впровадженні інновацій; профілактика можливих шкідливих впливів інновацій на систему управління та економічну політику підприємства; правовий захист упровадження інновацій
Технологічна	Аналіз ринку технологій і технологічних процесів підприємств; пошук невикористаних внутрішніх ресурсів для поліпшення технологій; розробка технологічної стратегії розвитку підприємств і планування комплексу перспективних технологій; ресурсна підтримка планів із технологічного розвитку підприємств
Кадрова та освітня	Планування чисельності, структури і кваліфікаційних характеристик працівників, набір працівників, необхідних для реалізації проектів розвитку підприємств; регулярне підвищення кваліфікації працівників

Завершення таблиці 3

Сировинна	Спрямована на зниження рівня витрат виробництва; пошук і використання альтернативних джерел сировини; укладення довгострокових договорів на поставку сировини; вдосконалення системи розрахунків підприємств за поставку сировини
Енергетична	Модернізація та інноваційний розвиток енергетичної інфраструктури підприємств, підвищення енергетичної ефективності та рівня самозабезпечення підприємств енергетичними ресурсами; раціоналізація централізації процесів енергопостачання; поліпшення пропускної спроможності енергетичних комунікацій
Фінансово-інвестиційна	Підвищення надійності фінансово-інвестиційних операцій і процесів на підприємстві; зниження наслідків фінансово-інвестиційних збоїв; контроль платіжно-розрахункової системи; реструктуризація і забезпечення транспарентності фінансово-інвестиційних відносин; моніторинг фінансово-інвестиційних операцій; страхування фінансово-інвестиційних і зниження грошово-валютних ризиків; ефективний перерозподіл фінансово-інвестиційних потоків

Джерело: авторська розробка на основі [23]

Отже, заходи забезпечення економічної безпеки відрізнятимуться на різних підприємствах залежно від масштабів, рівня інноваційної активності, кількості персоналу, організаційної структури, рівня активності зовнішньо-економічної діяльності тощо.

До переліку інструментів забезпечення економічної безпеки можна віднести:

- економічні плани;
- соціальні плани;
- стимули та санкції;
- повноваження;
- дисциплінарні заходи.

Важелями забезпечення економічної безпеки є накази, розпорядження, інструкції, договори, регламенти, положення [25].

Оцінювальна й управлінська складова механізму забезпечення економічної безпеки передбачають визначення рівня економічної безпеки на певну дату за попередньо затвердженим переліком показників у різних сферах, порівняння їх із пороговими значеннями та

прийняття відповідних рішень для досягнення стратегічних і короткострокових цілей діяльності інноваційно-активного підприємства.

Висновки

На основі проведених досліджень визначено, що для ефективного управління інноваційно-активними підприємствами необхідно сформувати якісну систему економічної безпеки. Для досягнення її ефективного функціонування важливим є формування механізму забезпечення економічної безпеки, який дасть змогу управлінцям організувати процес безпекової діяльності. Запропоновано авторський підхід до процесу формування механізму забезпечення економічної безпеки інноваційно-активних підприємств.

Перспективами подальших досліджень визначено аналіз кожного із запропонованих етапів процесу формування механізму забезпечення економічної безпеки інноваційно-активних підприємств.

Список використаних джерел

1. Чаленко А. Ю. О понятийной неопределенности термина «механизм» в экономических исследованиях. *Економіка промисловості*. 2010. № 3. С. 26–33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/econpr_2010_3_6
2. Лебедко С. А. Формування механізму забезпечення економічної безпеки транспортних підприємств. *Економіка та держава*. 2017. № 8. С. 89–94.
3. Плугіна Ю. А. Організаційно-економічний механізм управління розвитком підприємств залізничного транспорту. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2011. № 33. С. 211–220. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vetp_2011_33_48.
4. Лаптев С. М., Алькема В. Г., Сідак В. С., Копитко М. І. Комплексне забезпечення економічної безпеки підприємств : монографія / За ред. М. І. Копитко. К. : ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2017. 508 с.
5. Білошкурська Н. В. Економіко-організаційний механізм формування економічної безпеки підприємства: принципи побудови, функції, структура. *Економіка та держава*. 2013. № 12. С. 24–29.
6. Міщенко С. Г. Економіко-статистичний аналіз факторів економічної безпеки регіону. *Вестник Донецького університета. Сер. В. Економіка і право*, 1999. № 1. С. 70–76.
7. Донець Л. І., Ващенко Н. В. Економічна безпека підприємства : навчальний посібник. К. : Центр учбової літератури, 2008. 240 с.
8. Коробчинський О. Л. Методика формування системи економічної безпеки підприємства. *Актуальні проблеми економіки*. 2009. № 4 (94). С. 41–45.
9. Пойда-Носик Н. Н. Сутність фінансової безпеки суб'єктів підприємництва та її роль в забезпеченні національної економічної безпеки. *Вісник ЖДТУ*. 2011. № 1 (55). С. 340–342.

10. Амеліницька О. В. Управління виробничо-господарською діяльністю локальних електричних мереж : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами». Донецьк, 2008. 20 с.
11. Алькема В. Г., Літвін Н. М., Кириченко О. С. Економічна безпека інноваційного підприємства : навчальний посібник. К. : ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»», 2015. 320 с.
12. Аверічев І. М. Механізм забезпечення економічної безпеки підприємств водного транспорту України. *Збірник наукових праць Державного економіко-технологічного університету транспорту: Сер. «Економіка і управління»*. К. : ДЕДУТ. 2014. Вип. 27. С. 163–170.
13. Мартиненко В. П., Шиманська Л. С. Сучасні методи управління виробничою діяльністю промислового підприємства. *Сучасні проблеми економіки і підприємництва*. 2016. Вип. 17. С. 112–116.
14. Одрехівський М. В. Методологічні підходи до управління підприємницькими структурами. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2016. 26(3). С. 387–394. DOI 10.15421/40260363.
15. Рульєв В. А., Гуткевич С. О. Менеджмент : навч. посібник. К. : Центр учбової літератури, 2011. 312 с.
16. Грибов В. Д., Колесник Г. В. Основы управленческой деятельности : учебник и практикум для СПО. Юрайт, 2016. 336 с.
17. Андрушків Б. М., Малюта Л. Я., Погайдак О. Б. Адаптивна структурно-компонентна модель забезпечення економічної безпеки підприємства. *Економічний аналіз* : зб. наук. праць / Тернопільський національний економічний університет; редкол.: О. В. Ярошук (голов. ред.) та ін. Тернопіль : Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету «Економічна думка», 2016. Т. 25. № 2. С. 42–50.
18. Ревак І. О., Омельчук Л. В. Структура та функціональне призначення механізму управління економічною безпекою страхових компаній. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна*. 2017. № 1/2017. С. 128–137.
19. Теслинов А. Г. Развитие систем управления: методология и концептуальные структуры. М. : Глобус, 1998. 229 с.
20. Каныгин Ю. М. Основы когнитивного обществознания (Информационная теория социальных систем). К. : Лыбидь, 1993. 236 с.
21. Франчук В. І. Особливості організації системи економічної безпеки вітчизняних акціонерних товариств в умовах трансформаційної економіки : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2010. 440 с.
22. Живко З. Б. Економічна безпека підприємства: сутність, механізм забезпечення та управління : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 260 с.
23. Общий алгоритм построения модели обеспечения экономической безопасности. URL: vabb.com.ua
24. Samatov T. I. Methods and indicators of ensuring economic security of an industrial complex of the region. *RUDN Journal of Economics*. 2018. 26 (1). 89–100. DOI 10.22363/2313-2329-2018-26- 1-89-100
25. Рудковський О. В. Формування та розвиток системи управління корпоративною безпекою підприємств : дис. ... докт. ек. наук : 08.00.04. Хмельницький, 2017. 506 с.

References

1. Chalenko, A. Yu. (2010). О понятии и неопределенности термина «механизм» в экономическом исследовании [On the conceptual uncertainty of the term «mechanism» in economic research]. *Ekonomika promyslovosti (Industrial economics)*, 3, 26–33. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/econpr_2010_3_6 [in Russ.].
2. Lebedko, S. A. (2017). Formuvannya mekhanizmu zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky transportnykh pidpriemstv [Formation of mechanism for ensuring the economic security of transport enterprises]. *Ekonomika ta derzhava (Economy and state)*, 8, 89–94 [in Ukr.].
3. Pluhina, Yu. A. (2011). Orhanizatsiino-ekonomichni mekhanizm upravlinnia rozvytkom pidpriemstv zaliznychnoho transportu [Organizational and economic mechanism for managing the development of railway transport enterprises]. *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti (Bulletin of Transport Economics and Industry)*, 33, 211–220. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vetp_2011_33_48 [in Ukr.].
4. Laptiev, S. M., Alkema, V. H., Sidak, V. S., & Kopytko, M. I. (2017). Kompleksne zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky pidpriemstv [Integrated economic security of enterprises] / Za red. M. I. Kopytko. K.: VNZ «Universytet ekonomiky ta prava «KROK»» [in Ukr.].
5. Biloshkurska, N. V. (2013). Ekonomiko-orhanizatsiyni mekhanizm formuvannia ekonomichnoi bezpeky pidpriemstva: pryntsyphu pobudovy, funktsii, struktura [The economic-organizational mechanism of formation of economic security of the enterprise: principles of construction, functions, structure]. *Ekonomika ta derzhava (Economy and state)*, 12, 24–29 [in Ukr.].
6. Mishchenko, S. H. (1999). Ekonomiko-statystychnyi analiz faktoriv ekonomichnoi bezpeky rehionu [Economic and statistical analysis of the factors of economic security of the region]. *Vestnyk Donetskoho unyversyteta. Ser. B. Ekonomika y pravo (Bulletin of the Donetsk University. Ser. B. Economics and law)*, 1, 70–76 [in Ukr.].
7. Donets, L. I. (2008). Ekonomichna bezpeka pidpriemstva [Economic security of the enterprise]. K.: Tsentru uchbovoi literatury [in Ukr.].

8. Korobchynskiy, O. L. (2009). Metodyka formuvannya systemy ekonomichnoi bezpeky pidpriemstva [Methods of formation of the enterprise economic security system]. *Aktualni problemy ekonomiky (Actual problems of economy)*, 4 (94), 41–45 [in Ukr.].
9. Poida-Nosyk, N. N. (2011). Sutnist finansovoi bezpeky subiektiv pidpriemnytstva ta yii rol v zabezpechenni natsionalnoi ekonomichnoi bezpeky [The essence of financial security of business entities and its role in ensuring national economic security]. *Visnyk ZhDTU (Bulletin of ZhDTU)*, 1 (55), 340–342 [in Ukr.].
10. Amelnytska, O. V. (2008). Upravlinnia vyrobnycho-hospodarskoiu diialnistiu lokalnykh elektrychnykh merezh [Management of production and economic activity of local electrical networks]: avtoref. dys. kand. ekon. nauk: 08.00.04 «Ekonomika ta upravlinnia pidpriemstvamy». Donets. nats. Un-t. Donetsk [in Ukr.].
11. Alkema, V. H., Litvin, N. M., & Kyrychenko, O. S. (2015). Ekonomichna bezpeka innovatsiinoho pidpriemstva [Economic security of the innovative enterprise]. K.: VNZ «Universytet ekonomiky ta prava «KROK»» [in Ukr.].
12. Averichev, I. M. (2014). Mekhanizm zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky pidpriemstv vodnoho transportu Ukrainy [Mechanism for ensuring the economic safety of Ukrainian water transport enterprises]. *Zbirnyk naukovykh prats Derzhavnoho ekonomiko-tekhnolohichnoho universytetu transportu: Ser. «Ekonomika i upravlinnia» (Collection of scientific works of the State Economic and Technological University of Transport: Ser. «Economics and Management»)*, 27. K.: DETUT [in Ukr.].
13. Martynenko, V. P., & Shymanska, L. S. (2016). Suchasni metody upravlinnia vyrobnychoiu diialnistiu promyslovoho pidpriemstva [Modern methods of industrial activity management]. *Suchasni problemy ekonomiky i pidpriemnytstvo (Modern problems of economy and entrepreneurship)*, 17, 112–116 [in Ukr.].
14. Odrekivskiy, M. V. (2016). Metodolohichni pidkhody do upravlinnia pidpriemnytskymy strukturamy [Methodological approaches to the management of business structures]. *Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy (Scientific Bulletin of NLTU of Ukraine)*, 26(3), 387–394 [in Ukr.].
15. Ruliev, V. A., & Hutkevych, S. O. (2011). Menedzhment [Management]. K.: Tsentri uchbovoi literatury [in Ukr.].
16. Hrybov, V. D., & Kolesnyk, H. V. (2016). Osnovy upravlencheskoi deiatelnosti [Fundamentals of Management]. Yurait [in Russ.].
17. Andrushkiv, B. M., Maliuta, L. Ia., & Pohaidak, O. B. (2016). Adaptyvna strukturno-komponentna model zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky pidpriemstva [The structural-component model is adaptive for the provision of economic security services]. *Ekonomichnyi analiz (Economic analysis): zb. nauk. prats / Ternopilskiy natsionalnyi ekonomichnyi universytet; redkol.: O.V. Yaroshchuk (holov. red.) ta in. Ternopil: Vydavnycho-polihrafichnyi tsestr Ternopilskoho natsionalnoho ekonomichnoho universytetu «Ekonomichna dumka»*, 25, 2, 42–50 [in Ukr.].
18. Revak, I. O., & Omelchuk, L. V. (2017). Struktura ta funktsionalne pryznachennia mekhanizmu upravlinnia ekonomichnoiu bezpekoiu strakhovykh kompanii [Structure and functional purpose of the mechanism of economic safety management of insurance companies]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Serii ekonomichna (Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs. The series is economic)*, 1/2017, 128–137 [in Ukr.].
19. Teslynov, A. H. (1998). Razvytye system upravleniya: metodolohiya y kontseptualnye struktury [Management Systems Development: Methodology and Conceptual Structures]. M.: Hlobus [in Russ.].
20. Kanyhyn, Yu. M. (1993). Osnovy kohnnytyvnoho obshchestvoznaniia (Informatsyonnaia teoriia sotstyalnykh system) [Basics of Cognitive Social Studies (Information Theory of Social Systems)]. K.: Lybid [in Russ.].
21. Franchuk, V. I. (2010). Osoblyvosti orhanizatsii systemy ekonomichnoi bezpeky vitchyznianskykh aktsionerskykh tovarystv v umovakh transformatsiinoy ekonomiky [Features of organization of the system of economic security of domestic joint-stock companies in the conditions of transformation economy]. Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav [in Ukr.].
22. Zhyvko, Z. B. (2012). Ekonomichna bezpeka pidpriemstva: sutnist, mekhanizm zabezpechennia ta upravlinnia [Economic security of the enterprise: essence]. Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav [in Ukr.].
23. Obshchyi alhorytm postroyeniya modely obespecheniya ekonomicheskoi bezopasnosti [General algorithm for constructing a model for ensuring economic security]. Retrieved from vabb.com.ua [in Russ.].
24. Samatov, T. I. (2018). Methods and indicators of ensuring economic security of an industrial complex of the region. *RUDN Journal of Economics*, 26 (1), 89–100. DOI 10.22363/2313-2329-2018-26- 1-89-100
25. Rudkovskiy, O. V. (2017). Formuvannya ta rozvytok systemy upravlinnia korporatyvnoiu bezpekoiu pidpriemstv [Formation and development of corporate security management system for enterprises]: dys. dokt. ek. nauk : 08.00.04. Khmelnytskyi [in Ukr.].

Стаття: надійшла до редакції 18.04.2020
прийнята до друку 20.05.2020

The article: is received 18.04.2020
is accepted 20.05.2020

UDC (УДК) 659.3:659.4:65.012.8
JEL Classification: L14; M14

Пушак Ярослав Ярославович,

доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри економіки та економічної безпеки
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: yaro_push@yahoo.com
ORCID ID: 0000-0003-1369-8770

Завербний Андрій Степанович,

доктор економічних наук, доцент,
доцент кафедри зовнішньоекономічної та митної діяльності
Національного університету «Львівська політехніка»
(Львів, Україна)
e-mail: andrii.s.zaverbnyi@lpnu.ua
ORCID ID: 0000-0001-7307-536X

КОРПОРАТИВНА РЕПУТАЦІЯ ЯК КЛЮЧОВИЙ ВЕКТОР ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Анотація. Досліджено процеси формування, підтримки та розвитку корпоративної репутації підприємств як ключового вектора підвищення рівня їх економічної безпеки. Подано визначення сутності поняття корпоративна (ділова) репутація. Проаналізовано найефективніші інструменти системи управління репутацією (репутаційного менеджменту). Досліджено взаємозв'язок рівнів економічної безпеки та гудвілу. Визначено, що ключовим елементом для дослідження корпоративної репутації має бути аналіз усіх чинників, які впливають на неї, а також основних її елементів.

Ключові поняття: репутація, корпоративна репутація, економічна безпека, репутаційний менеджмент, структура репутації.

Pushak Yaroslav,

Doctor of Economics, Professor,
Head of the Department of Economic and Economical Security,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: yaro_push@yahoo.com
ORCID ID: 0000-0003-1369-8770

Zaverbnyj Andriy,

Doctor of Economics, Associate Professor,
Associate Professor of the Foreign Trade and Customs Department,
Lviv Polytechnic National University
(Lviv, Ukraine)
e-mail: andrii.s.zaverbnyi@lpnu.ua
ORCID ID: 0000-0001-7307-536X

CORPORATE REPUTATION AS A KEY VECTOR FOR IMPROVING THE ECONOMIC SECURITY LEVEL

Abstract. The notion of corporate reputation, corporate culture has recently become a part of the business environment in Ukraine, and their low development at the business level has led to a low level of qualitative changes in the social responsibility of business entities in society.

The following research methods are used: analysis, dialectical, metaphysical, empirical, systemic and processional.

The article investigates the formation, maintenance and development of corporate reputation of enterprises as a key vector for improving their economic security. The definition of the essence of the concept of corporate (business) reputation is given. The most effective tools of the reputation management system are analyzed. The relationship between economic security and goodwill has been investigated.

It is suggested to understand reputation as a strategic intangible asset that can bring an additional level of profitability, which is formed gradually from the totality of perceptions of contact audiences and stakeholders on the enterprise / organization throughout their existence on the basis of the quality of goods / services (offered to consumers, partners) taking into account economic, cultural, environmental, national (relevant for the Ukrainian market), social, etc. aspects of their activities.

In order to create and apply a highly effective, optimal reputation management system for Ukrainian enterprises, organizations, in order to increase their economic security under dynamic economic conditions, it is necessary to constantly perform a reputation audit, monitoring all without excluding their own business processes, components of reputation, etc., in order to identify reputational risks, form a list of sources of all potential risks, in particular, rank them in terms of priority, danger, importance, potential size in possible damage (loss) and management decisions in collaboration with stakeholders, regarding the evaluation of their reputation.

Key concepts: reputation, corporate reputation, economic security, reputation management, reputation structure.

DOI 10.32518/2617-4162-2020-2-130-136

Вступ

Дослідження сутності поняття репутації започатковане в системі маркетингу, адже вперше сутність поняття «корпоративна репутація» розкрито С. Фомбраном і М. Шенлі у 1990 р. в процесі дослідження ними маркетингових комунікацій [1].

В Україні поняття корпоративної репутації та корпоративної культури у свідомості представників бізнес-середовища утвердилось недавно, недостатнє оперування ними на рівні бізнесу призвело до низького рівня якісних змін у соціальній відповідальності суб'єктів підприємництва в суспільстві.

Нині становлення (формування), підтримання та подальший гармонійний розвиток ділової (корпоративної) репутації, що передбачає репутаційний менеджмент, набуває дедалі більшої вагомості й актуальності. Особливої ваги це поняття набуває саме для підприємств, організацій пострадянських країн (зокрема й українських), адже, незважаючи на відсутність досліджень у вказаному напрямі до 1991 р., як і трактування поняття «репутаційний менеджмент», непоправної шкоди для ринкового реформування завдали тимчасові трасти, «піраміди» тощо, які стихійно створювалися та блискавично ліквідовувалися в першій половині 90-х років минулого століття (не кажучи про надто низький рівень репутації, рівень довіри до всього нового (новітнього), якими в цей період (на початку розвитку незалежної національної економіки) були підприємницькі організації нашої країни).

Можливо тому головні напрями дослідження, розроблення системи оцінювання ділової репутації, її впливу на діяльність стосуються передусім фінансової (зокрема банківської) сфери нашої країни [2; 3, с. 15–20].

Питання сутності й особливостей управління корпоративною репутацією (репутаційного менеджменту) підприємства/організації розглядалися у працях таких вчених, як К. Букша [4], Г. Даулінг [5], О. Дерев'яно [6], А. Золенко [7], Я. Колеснік [2], А. Кривонос [8], О. Нестеренко [3], К. Сердюков [3], Ю. Старикова [11], Є. Тихомирова [12], С. Фомбран [1], М. Шенлі [1], К. Щербакова [13] та ін. Що ж стосується прикладних аспектів застосування інструментів (засобів, методів) управління репутацією підприємства/організації в мережі інтернет, то їх активно досліджують О. Міцура [9], Д. Сидорин [10], Г. Вудфін [14] та ін.

Незважаючи на вагомості напрацювання вітчизняних науковців на сучасному етапі, недостатньо дослідженою і надалі є корпоративна репутація як ключовий вектор підвищення рівня економічної безпеки підприємств та організацій, встановлення взаємозв'язку між цими поняттями, значення корпоративної репутації підприємств для їх економічної безпеки та обґрунтування важливості формування системи управління нею на вітчизняних підприємствах/організаціях.

Під «репутацією» більшість економістів теоретиків, практиків розуміє сформовану думку про когось (конкретну особу, зокрема і юридичну) або щось (бренд, марку тощо), яка ґрунтується на суспільному оцінюванні їх якостей, характеристик тощо.

Якщо раніше поняття «репутація» вважалось чимось стабільним (майже незмінним), то за умов динамічності рівня конкуренції (стабільне його зростання), бурхливого розвитку інтернет-мереж, становлення вдосконалення і розвитку «PR»-технологій все суттєво змінюється.

Репутація перестає бути «статичною громадською думкою» [7], а є високодинамічним соціальним оцінюванням.

Корпоративна репутація – це «ціннісні характеристики (такі, як автентичність, чесність, відповідальність, порядність, сумлінність тощо), що є викликаними корпоративним іміджем, сформованим людиною» [8, с. 327]. Так звана «корпоративна аудиторія» оцінюватиме підприємство/організацію із таких позицій: упізнаваність, значущість, автентичність, відмінність від інших, успіх, суспільна користь, повага, самооцінка тощо.

Якщо ж зазначені характеристики отримують високий рівень оцінювання, то підприємство/організація матимуть такі результати: рівні довіри, надійності, підтримки, позитивні відгуки тощо [3, 4, 17].

Метою статті є дослідження корпоративної репутації підприємств як ключового вектора підвищення рівня їх економічної безпеки, встановлення взаємозв'язку між цими поняттями, ролі та значення корпоративної репутації підприємств у іноземній, вітчизняній практиках ведення бізнесу, виявлення економічного значення корпоративної репутації підприємств для їх економічної безпеки.

Для досягнення вказаної мети сформульовано такі завдання: визначити сутність поняття «репутація», «корпоративна (ділова) репутація», «система репутаційного менеджменту». Об'єктом дослідження є процес управління корпоративною репутацією (репутаційний менеджмент) підприємства/організації.

1. Сутність і значення корпоративної (ділової) репутації підприємства, організації як ключового вектора підвищення рівня їх економічної безпеки

Учені-економісти до «корпоративної репутації» відносять такі поняття (елементи), як корпоративна культура, ділова репутація, імідж бренду, імідж керівників, якісна стратегія, система ефективного комунікування з цільовими аудиторіями тощо [3, с. 17]. Зокрема, під поняттям «репутація» розуміється нематеріальний актив, який формує конкурентну позицію підприємства/організації на ринку [16].

За незалежності України рівень довіри, репутація дедалі частіше почали враховуватися під час формування стратегій деякими крупними підприємствами, організаціями, хоча більшість із них були представництвами іноземних корпорацій у нашій державі. Вітчизняні підприємства й організації доволі повільно опанували новітній напрям можливого додаткового збагачення (за позитивного рівня репутації) та додаткового рівня збитковості,

збитковості, банкрутства тощо (за умов негативної репутації).

Однак довіра громадськості (зокрема споживачів) залишається й до тепер на критично низькому рівні (це стосується зокрема фінансових установ (переважно банків, страхових компаній тощо)).

Результати проведеного в Україні опитування (2017–2018 рр.) свідчать про те, що лише 6% охоплених респондентів «цілком довіряють» державним банкам, 4% – приватним. А от відсоток осіб, які «повністю не довіряють банкам», доволі стрімко збільшився (із 19% у 2015 р. до 53% у 2017–2018 рр.) [18, с. 10].

Це пояснюється тим, що значна частина українських комерційних банків (понад 50) протягом 2015–2018 рр. збанкрутували, натомість виникли нові (деякі з них теж збанкрутували). Аналогічна ситуація відбувалася і зі страховими компаніями, трастами тощо. Паралельно негативний вплив мала інфляція, яка спонукала до падіння курсу гривні стосовно іноземних валют. Однак указаний чинник нівелюється для вкладень у іноземних валютах.

В Україні протягом останніх десятиліть простежується значна криза довіри. Однією із важливих причин цього є надзвичайно низький рівень комунікування підприємств/організацій із громадськістю (діючими чи потенційними споживачами, клієнтами тощо). Без завоювання довіри громадськості, без зміцнення рівня своєї репутації саме ринковими (підприємницькими) структурами будь-який із кроків (заходів) стосовно подолання зазначеної кризи є і буде приреченим у кінцевому результаті на невдачу [2, с. 122].

Узагальнюючи трактування сутності корпоративної (ділової) репутації фахівцями в сфері економіки, запропоновано розуміти її як «стратегічний нематеріальний актив, що може приносити додатковий рівень прибутковості», що встановлюється (формується) поступово із сукупності (масиву) уявлень контактних аудиторій і стейкхолдерів про підприємство/організацію впродовж усього часу їх існування (діяльності) на базі рівня якості товарів/послуг (що пропонуються споживачам, партнерам тощо) із урахуванням економічних, культурних, екологічних, національних (актуально саме для українського ринку), соціальних та інших аспектів їх діяльності» [9, с. 121].

Система ж репутаційного менеджменту (система управління репутацією, її рівнем) підприємств/організацій є комплексною, системною діяльністю, спрямованою на формування та підвищення рівня репутаційного капіталу: репутації, іміджу, гудвілу тощо.

Указана діяльність має передбачати застосування загальних функцій менеджменту шляхом трансформування їх у часткові (планування, формування, підтримання, розвиток корпоративної репутації, організування та мотивування виконання вказаних видів діяльності, її контролювання та за необхідності регулювання зазначених процесів), активне використання комунікаційно-організаційних ресурсів при «профілюванні» корпоративної, галузевої, персональної та інших видів репутацій [16].

Що стосується економічної безпеки, то з-поміж основних загроз зниження її рівня для суб'єктів підприємництва за ознакою «об'єкти посягань» поруч із матеріальними/нематеріальними активами суб'єктів підприємства, інформацією та ін. дедалі важливішу роль відводять саме корпоративній (діловій) репутації.

Хоча «репутація є одним із найбільш неоднозначних та важко вимірюваних понять» [17], все ж таки можна (і потрібно) оцінювати її вплив на діяльність організації/підприємства.

У країнах із розвиненим фондовим ринком матеріальне оцінювання корпоративної (ділової) репутації здійснюється за допомогою гудвілу. Він розраховується шляхом віднімання від «справедливої ринкової вартості чистих активів» підприємства (вартість усіх його активів, зобов'язань, що відображені в бухгалтерському балансі) реальної (купівельної) вартості цього підприємства. Тобто гудвіл складається із сукупності чинників корпоративної (ділової) репутації, доброго імені підприємства («бренд»), вигідності його розташування, впізнаваності його торгової марки тощо [2, с. 28].

Окрім того, доцільно зазначити, що для української економіки дуже важливим є розвиток свого фондового ринку, оскільки неможливим є встановлення вартості корпоративної (ділової) репутації без налагоджених ринкових відносин. Статистичні дані не дають змоги провести ґрунтовне аналізування та виявити тенденції, здійснити прогнози з огляду на дуже низький рівень обсягів купівлі/продажу цінних паперів на фондовому ринку.

Зокрема, можна оцінювати вплив корпоративної репутації й на економічну безпеку суб'єктів господарювання. Адже на рівень їх економічної безпеки суттєво впливає корпоративна репутація (гудвіл як елемент репутаційного менеджменту). Такий вплив ілюстративно продемонстровано на рис. 1.

Репутація як нематеріальний актив є свого роду мультиплікатором для гармонійного розвитку, однак більшість фахівців вживають поняття «стійкий розвиток» [3, с. 16]. Доцільно зазначити, що поняття «стійкий» передбачає статичний стан, незмінність, тоді як дослідження навпаки показують динамічність цього процесу (див. рис. 2), саме тому пропонуємо вживати термін «гармонійний» розвиток.

Окрім того, лише незначна частина українських підприємств та організацій формують систему репутаційного менеджменту, більшість із них доволі вузько розглядають і інструментарій цієї системи, виокремлюючи в ньому виключно умови контрактів (договорів, угод), їх дотримання (виконання), а також рівень соціальної захищеності для працівників, і засоби із підвищення рівня довіри до підприємства/організації [16].

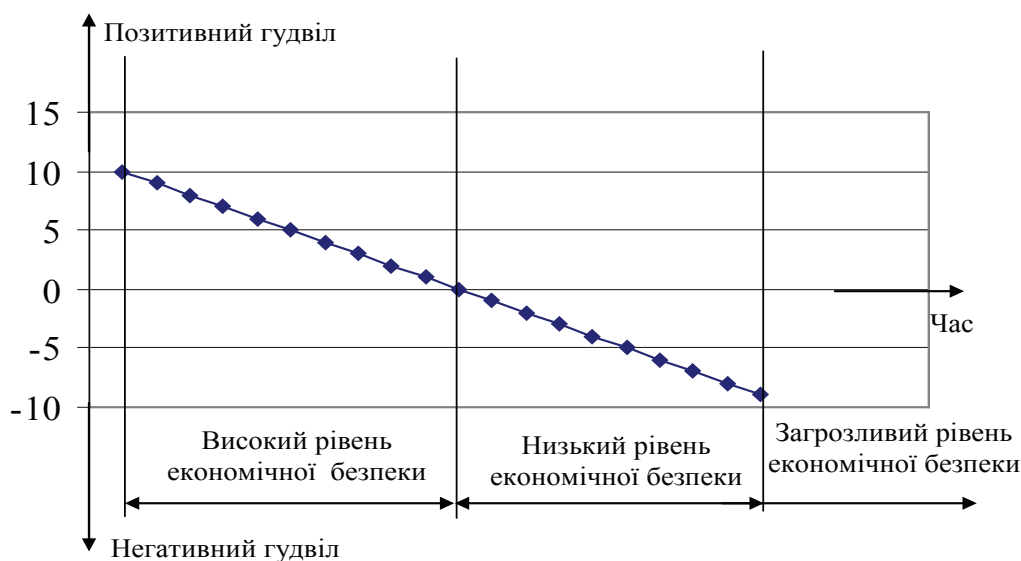

Рис. 1. Схематичне відображення взаємозв'язку рівнів економічної безпеки та гудвілу
Складено на основі [2, 3].

Рис. 2. Порівняльна оцінка обсягів доходів і прибутків, а також чисельності працівників компаній за умов управління своєю репутацією та її відсутності за 2008–2019 рр.

Складено на основі [3, с. 16; 15].

Хоча система репутаційного менеджменту має охоплювати значно ширше коло інструментарію для підвищення рівня його ефективності.

2. Структура корпоративної (ділової) репутації підприємства, організації

Отже, корпоративна (ділова) репутація підприємств і організацій, будучи комплексною їх характеристикою, є багатоаспектною, склад-

ною для ідентифікування, верифікування та оцінювання.

Оскільки у процесі формування (створення) корпоративної (ділової) репутації прямо/побічно бере активну участь саме ринок (зовнішній чинник), прийнято виокремлювати дві складові корпоративної (ділової) репутації (рис. 3): внутрішню (характеризує конкретні підприємство/організацію) та зовнішню (обумовлену ринком).

Рис. 3. Основні складові корпоративної репутації підприємства/організації

Сформовано на основі [3, 5, 6, 7, 8].

Першу складову корпоративної репутації характеризують її внутрішні чинники (атмосфера, позитивне/негативне ставлення співробітників до керівників і корпоративної політики, відданість співробітників тощо). Зовнішня складова (гудвіл) буде ефективним критерієм фінансової стабільності підприємства/організації.

Необхідним елементом для дослідження корпоративної репутації має бути аналіз усіх чинників (рис. 3), які впливають на репутацію, основних її складових.

Необхідно постійно вдосконалювати репутаційний менеджмент, зважаючи на вплив реорганізації підприємства/організації за зміни величини гудвілу, підтримувати корпоративну (ділову) репутацію.

Висновки

Нині дедалі більше споживачів (клієнтів) вимагають від підприємств та організацій не лише високого рівня прозорості, а й активної участі під час вирішення соціальних, національних, культурних, етнічних, екологічних та інших нагальних проблем. Завдяки цьому й іншим чинникам роль корпоративної (ділової) репутації підприємств, організацій у сучасному діловому світі суттєво зростає. Бізнес, що ігнорува-

тиме корпоративну (ділову) репутацію, її рівень тощо, ризикує втратити прихильність клієнтів, залишитися без співробітників та зіткнутись з іншими репутаційними ризиками.

Отже, задля формування та застосування високоефективної, оптимальної системи репутаційного менеджменту (управління) національним підприємствам/організаціям із метою підвищення рівня власної економічної безпеки в умовах високодинамічних трансформацій необхідно постійно здійснювати репутаційний аудит/моніторинг усіх власних бізнес-процесів, складових репутації тощо, акцентуючи на виявленні репутаційних ризиків, формуванні переліку джерел усіх потенційних ризиків, зокрема ранжувати їх за рівнем пріоритетності, небезпечності, важливості, потенційного розміру можливої шкоди (втрат), а також приймати управлінські рішення при співпраці зі стейкхолдерами стосовно оцінювання їх рівня ділової репутації тощо. Ця діяльність сприятиме в кінцевому результаті підвищенню рівня економічної безпеки для українських підприємств і організацій.

Подальші наукові пошуки необхідно зосередити на дослідженні репутаційних ризиків, їх оцінюванні й управлінні ними з метою підвищення рівня економічної безпеки підприємств та організацій.

Список використаних джерел

1. Fombrun C., Shanley M. (1990). «What's in a name? Reputation building and corporate strategy». *Academy of Management Journal*. № 33. P. 258.
2. Колеснік Я. В. Статистичні підходи до оцінювання ділової репутації банківських установ. *Статистика України*. 2016. № 4. С. 27–32.
3. Нестеренко О. О., Сердюков К. Г. Методологія формування обліково-звітної інформації про соціально-репутаційний капітал фінансових установ. *Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг*. 2019. Вип. 1. С. 15–25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/esprstp_2019_1_4.
4. Букша К. С. Управление деловой репутацией. Русская и зарубежная практика. М. : Издательский дом «Вильямс». 2007. 144 с.
5. Даулинг Г. Репутация фирмы: создание, управление и оценка эффективности. М. : ИМИДЖ-Контакт: Инфра-М, 2003. 368 с.
6. Дерев'яно О. Г. Дослідження репутаційного менеджменту підприємств харчової промисловості України з позицій топ-менеджерів компаній та ключових партнерів. *Ефективна економіка*. 2015. № 12. URL: http://www.economy.nauka.com.ua/pdf/12_2015/26.pdf (дата звернення: 15.03.2020).
7. Золенко А. С. Вплив онлайн-репутації підприємства на ефективність його функціонування. Управління стійким розвитком економіки: теоретичні і практичні аспекти : колективна монографія за редакцією В. В. Прохорової. Х. : Вид.: Іванченка І. С., 2018. С. 258–264.
8. Кривоносов А. Д., Филатова О. Г., Шишкина М. А. Основы теории связей с общественностью. СПб. : Питер, 2010. 384 с.
9. Міцура О. О., Хижняк М. О. Управління онлайн-репутацією: теоретичні засади та методичні підходи. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2012. № 4. С. 122–129.
10. Сидорин Д. Управление репутацией в интернете. «Синергия», 2017. 151 с.
11. Старикова Ю. А. Связи с общественностью (публік рилейшнз). М. : А-ПРИОР, 2010. 96 с.
12. Тихомирова Є. Корпоративні комунікації. Луцьк : ФОП Захарчук В. М., 2013. 216 с.
13. Щербакова К. Ділова репутація як складова конкурентоспроможності підприємства. *Економіка*. 2010. № 2 (102). С. 58–63.
14. Woodfin Glen. Online Reputation Management Top Tips DIY. URL: <http://www.glenwoodfin.com/seo/online-reputation-management-toptips-diy/>.

15. BizTimes. URL: <http://www.biztimes.ru>.
16. Репутационный менеджмент. Официальный сайт компании United Minds International. URL: <http://united-minds.ru/>.
17. Connie M. Friesen Defining and Managing Reputation Risk. IIB Risk Management-Compliance Seminar Managing Reputation Risk in an Internet World. URL: <http://www.iib.org/news/370608/-Risk-Management-Compliance-Seminar-Speaker-Presentations.htm>.
18. Проект USAID «Трансформація фінансового сектору» 2019. URL: http://www.fst-ua.info/wp-content/uploads/2019/06/Financial-Literacy-Survey-Report_June2019_ua.pdf.

References

1. Fombrun, C., & Shanley, M. (1990). «What's in a name? Reputation building and corporate strategy». *Academy of Management Journal*, 33, 258.
2. Kolesnik, Ya. V. (2016). Statystychni pidhody do ociniuvannia dilovoji reputaciji bankivskych ustanov [Statistical approaches to assessing the goodwill of banking institutions]. *Statystyka Ukrainy (Statistics of Ukraine)*, 4, 27–32 [in Ukr.].
3. Nesterenko, O. O., & Serdiukov, K. G. (2019). Metodologija phormuvannia oblikovo-zvitnoji informaciji pro socialno-reputacijnyj kapital phinansovykh ustanov [Methodology of formation of accounting information on social and reputational capital of financial institutions]. *Ekonomichna strategija i perspektyvy rozvytku sfery tovgzbvli ta poslug (Economic strategy and prospects for development of trade and services)*, 1, 5–25. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/esprstp_2019_1_4 [in Ukr.].
4. Buksha, K. C. (2007). Upravlenije delovoj reputacijej. Russkaya i zarubeznaya praktika [Business reputation management. Russian and foreign practice]. M.: Izdatelskij dom «Vilyams» [in Russ.].
5. Dauling, G. (2003). Reputacija phirmy: sozdanije, upravlenije i ocenka effektivnosti [The reputation of the company: the creation, management and evaluation of effectiveness]. M.: IMIDZ-Kontakt: Infr-M [in Russ.].
6. Derevjanko, O. G. (2015). Doslidzennia reputacijnogo menedzmentu pidpryjemstv harchovoji promyslovosti Ukrainy z pozycij top-menedzeriv kompanij ta ključovyh partneriv [Research of reputation management of Ukrainian food industry companies from the positions of top managers of companies and key partners]. *Efektivna ekonomika (Efficient economy)*, 12. Retrieved from http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/12_2015/26.pdf [in Ukr.].
7. Zolenko, A. S. (2018). Vplyv onlajn-reputaciji pidpryjemstva na efektyvnist yogo phunkcionuvannia [The influx of online reputation on the effectiveness of its functionality]. Upravlinnia stijkym rozvytkom ekonomiky: teoretychni i prakrtychni aspekty (Management of the economy's economic development: theoretical and practical aspects). Vyd. Ivanchenka I. S. [in Ukr.].
8. Kryvonosov, A. D., Philatova, O. G., & Shyshkina, M. A. (2010). Osnovy teoriji sviazej s obshchestvennostju [Fundamentals of Theory of Public Relations]. SPb.: Piter [in Russ.].
9. Micura, O. O., & Hyzniak, M. O. (2012). Upravlinnia onlajn-reputacijeju: teoretychni zasad ta metodychni pidhody [Online reputation management: theoretical background and methodological approaches]. *Marketynng i menedzment innovacij (Marketing and innovation management)*, 4, 122–129 [in Ukr.].
10. Sydorin, D. (2017). Upravlenije reputasijej v internete [Online Reputation Management]. «Sinergija» [in Russ.].
11. Starikpva, Yu. A. (2010). Sviasi s obshchestvennostju [Public Relations]. M.: A-PRIOR [in Russ.].
12. Tichomirova, Ye. (2013). Korporatyvni komunikaciji [Corporate Communications]. Luck: FOP Zacharchuk V. M. [in Ukr.].
13. Shcherbakova, K. (2010). Dilova reputacija yak skladova konkurentospromoznosti pidpryjemstva [Business reputation as a component of enterprise competitiveness]. *Ekonomika (Economy)*, 2 (102), 58–63 [in Ukr.].
14. Woodfin Glen. Online Reputation Management Top Tips DIY. Retrieved from <http://www.glenwoodfin.com/seo/online-reputation-management-toptips-diy/>.
15. BizTimes. Retrieved from <http://www.biztimes.ru>.
16. Reputacionnij menedzment [Reputation Management]. Oficijnyj sajт United Minds International. Retrieved from <http://united-minds.ru/> [in Russ.].
17. Connie, M. Friesen Defining and Managing Reputation Risk. IIB Risk Management-Compliance Seminar Managing Reputation Risk in an Internet World. Retrieved from <http://www.iib.org/news/370608/-Risk-Management-Compliance-Seminar-Speaker-Presentations.htm>.
18. Proekt USAID Transphormacija phinansovogo sektoru (2019) [Transformation of the financial sector]. Retrieved from http://www.fst-ua.info/wp-content/uploads/2019/06/Financial-Literacy-Survey-Report_June2019_ua.pdf. [in Ukr.].

Стаття: надійшла до редакції 20.04.2020
прийнята до друку 27.05.2020

The article: is received 20.04.2020
is accepted 27.05.2020

UDC (УДК) 339.543.31
JEL Classification: H56

Шупрудько Наталія Володимирівна,

кандидат економічних наук,
старший викладач кафедри менеджменту і туризму
Чернівецького торговельно-економічного інституту
Київського національного торговельно-економічного університету
(Чернівці, Україна)
e-mail: nataliashuprudko@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-5629-0671

БЕЗПЕКОВІ МЕХАНІЗМИ ФІСКАЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Анотація. Розглянуто роль фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності у системі економічної безпеки держави. Вказано, що низький рівень його ефективності як безпекового механізму системи забезпечення економічної безпеки держави може спричинити посилення деструктивного впливу різних внутрішніх і зовнішніх загроз. Обґрунтовано, що для протидії загрозам фіскальне регулювання зовнішньоторговельної діяльності, з одного боку, містить власні безпекові механізми, а з іншого – входить до безпекових механізмів системи економічної безпеки держави. Встановлено, що на практиці безпекова дія фіскальних інструментів реалізується і конкретизується через їх важелі. Проте безпековий потенціал і характер дії окремих інструментів є різними, проаналізовано їх вплив.

Ключові поняття: економічна безпека держави, система економічної безпеки держави, фіскальне регулювання зовнішньоторговельної діяльності, безпекові механізми фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності, важелі та інструменти фіскального регулювання.

Shuprudko Natalia,

PhD (Economics),
Senior Lecturer of the Department of Management and Tourism
Chernivtsi Institute of Trade and Economics,
Kyiv National University of Trade and Economics
(Chernivtsi, Ukraine)
e-mail: nataliashuprudko@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-5629-0671

SECURITY MECHANISMS OF FISCAL REGULATION OF FOREIGN TRADE ACTIVITY IN THE SYSTEM OF ECONOMIC SECURITY OF THE STATE

Abstract. The role of fiscal regulation of foreign trade in the system of economic security of the state is disclosed. It is shown that the low level of its effectiveness, as the security mechanism of the system for ensuring the economic security of the state, can lead to increased destructive influence of various internal and external threats.

It is proved that in order to counter threats, fiscal regulation of foreign trade activity, on the one hand, contains its own defense mechanisms, and on the other hand, it is the part of the security mechanisms of the state's economic security system. The following mechanisms are classified as security mechanisms for fiscal regulation of foreign trade activities: identification of threats (system actions aimed at monitoring and control of objects of protection, as well as timely informing security entities about suspicious phenomena and processes); warning of threats (prevention of the appearance of illegal and uncontrolled phenomena and processes in the security object); elimination of threats (elimination of the action or harmful effect of illegal and unlawful phenomena and processes on the security object); restoration (a set of actions on the part of security subjects aimed at returning the protected object to normal functioning and vital processes) compensation for losses (mechanism for compensation for losses incurred as a result of unlawful and illegal phenomena and processes affecting the protected object).

It has been established that in practice the security action of fiscal instruments is implemented and concretized through their levers. However, for security potential and principles of the action of individual

instruments is different. In particular, the duty, VAT and excise tax, together with their main leverage, are used to prevent, identify and eliminate threats to foreign trade. Budget expenses, financial incentives with their implementation levers contribute to the restoration of foreign trade, and financial sanctions contribute to the compensation of losses to the state budget.

Key concepts: economic security of the state, system of economic security of the state, fiscal regulation of foreign trade, security mechanisms of fiscal regulation of foreign trade, levers and instruments of fiscal regulation.

DOI 10.32518/2617-4162-2020-2-137-143

Вступ

У сучасному глобалізованому світі відсутність ефективної системи забезпечення економічної безпеки держави, складовою якої є й функція фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності, може спричинити посилення деструктивного впливу різних внутрішніх і зовнішніх загроз. Фіскальне регулювання зовнішньоторговельної діяльності в Україні є недосконалим, про що свідчать: значна частка контрабанди в загальному обсязі товарообігу; низька ефективність боротьби з правопорушеннями у сфері інтелектуальної власності; високий рівень корупції в органах державної влади; великий сектор тіньової економіки і значна тінізація зовнішньоекономічної діяльності вітчизняних виробників; здійснення розрахунків за експортні операції через офшорні компанії. Саме фіскальне регулювання, з одного боку, дає змогу створити механізми й умови для поліпшення зовнішньоторговельної діяльності, а з іншого – протидіяти дестабілізуючим факторам, які можуть перетворити її у загрозу економічній безпеці держави. Перша складова фіскального регулювання є достатньо дослідженою, а інша, тобто процес фіскального регулювання як безпековий механізм, потребує відповідних наукових розвідок. Особливий науково-практичний інтерес викликає дослідження фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності як складової механізму економічної безпеки держави з погляду системного підходу.

Наукові дослідження проблем економічної безпеки держави свідчать, що є різні наукові підходи до змісту та структури поняття «економічна безпека». З-поміж них є й підхід, у межах якого безпека розглядається як корінна функція, діяльність суб'єкта безпеки. Сутність такого підходу зводиться до того, що зазначена функція реалізується через видові безпекові функції (безпекові види діяльності) [1; 2]. Своєю чергою, функція безпеки розуміється як конкретні дії, які необхідно виконати, щоб захистити розвиток соціальної системи від потенційних чи реальних внутрішніх і зовнішніх загроз, створити в такий спосіб необхідні умови для її реалізації [3]. Видові функції економічної безпеки – це будь-які види діяльності,

що містять безпекові механізми для протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам соціальної системи [4].

Отже, виникає об'єктивна потреба в інформації про те, які ж саме безпекові механізми містить фіскальне регулювання зовнішньоторговельної діяльності, щоб підвищувати ефективність протидії загрозам. З огляду на це основною метою статті є визначення та наукове обґрунтування основних безпекових механізмів фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності та їх ролі у системі економічної безпеки держави.

1. Місце фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності в системі економічної безпеки держави

Безпека як функція аналізується науковцями через виявлення, попередження, послаблення, усунення і запобігання небезпеці та загрозам, здатним завдати значних збитків, унеможливити прогресивний розвиток [5].

На нашу думку, такою видовою функцією, завдяки якій сукупно з іншими забезпечується економічна безпека держави, є й фіскальне регулювання зовнішньоторговельної діяльності (див. рис. 1).

У цьому дослідженні економічна безпека держави розуміється як складне, багатоаспектне явище, яке охоплює комплекс економічних, геополітичних, екологічних, правових та інших заходів, що забезпечують:

– стан захищеності життєво важливих економічних інтересів особистості, суспільства й держави від внутрішніх і зовнішніх загроз;

– створення внутрішнього імунітету і зовнішнього захисту від дії дисбалансуючих впливів;

– ресурсне забезпечення для збалансованості й динаміки розвитку;

– конкурентоздатність країни на світових ринках та її фінансову стійкість;

– здатність інститутів влади створювати механізми реалізації та захисту національних інтересів розвитку вітчизняної економіки, підтримки соціально-політичної стабільності.

Окрім того, поняття «економічна безпека держави» – це синергетичне поняття, яке комплексно відображає узагальнений стан її скла-

дових і досліджувати яке необхідно через систему індикаторів, національних економічних інтересів, чинників і загроз. Економічна безпека держави відображає причинно-наслідкові зв'язки між економічною могутністю країни, її військово-економічним потенціалом і національною безпекою та має власну структуру.

Економічна безпека держави є важливою складовою національної безпеки держави, до якої входять виробнича, енергетична, продовольча, соціальна, транспортна й інноваційна безпеки. На рис. 1 показано авторське бачення місця фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності у структурі економічної безпеки держави.

Як показує рисунок, фіскальне регулювання зовнішньоторговельної діяльності має найбільший взаємозв'язок із фінансовою і зовнішньоекономічною складовими економічної безпеки держави та впливає на всі її інші складові. Саме від цілей державної політики, що втілюються у життя через механізм фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності залежать: розвиток реального сектора економіки, наповнення державного бюджету фінансовими ресурсами, активізація міжнародної торгівлі, забезпечення якісним продовольством населення держави і вихід держави на траєкторію сталого економічного зростання.

Аналізуючи зазначене, очевидно, що поняття «безпеки» має відповідну структуру, зв'язки між її елементами, що об'єднані спільною метою у формі цілісного утворення, тобто системи.

Проведений аналіз широкого спектра наукових досліджень [6; 1; 2; 7] свідчить про відсутність єдності поглядів у визначенні системи економічної безпеки. Система економічної безпеки характеризується низкою властивостей,

таких як стійкість, адаптивність, інерційність, кумулятивність, незалежність, здатність до саморозвитку, цілеспрямованість, суперечливість, керованість, стохастичність. У результаті цього можна зробити висновок, що ця категорія є поліструктурною та багатоаспектною.

У роботі система забезпечення економічної безпеки держави розглядається як організована державою сукупність суб'єктів забезпечення економічної безпеки, законодавства, сил і засобів, а також скоординованих і узгоджених дій і заходів стосовно захисту життєво важливих інтересів особи, фірми, регіону, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Метою системи забезпечення економічної безпеки є підтримання нормального функціонування економіки, виявлення загроз і вжиття адекватних заходів для їх відвернення та нейтралізації, захист економічних інтересів особи, суспільства, сім'ї, держави, здійснення соціально спрямованої економічної політики [8].

Система забезпечення економічної безпеки має складатися з органів законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, підприємств, організацій, громадян та об'єднань громадян. З урахуванням геополітичної і внутрішньої обстановки в Україні діяльність державних органів у економічній сфері має бути зосереджена на прогнозуванні, своєчасному виявленні, попередженні та нейтралізації зовнішніх і внутрішніх загроз економічній безпеці, захисті економічного суверенітету, піднесенні економіки країни, забезпеченні конституційних прав і свобод людини та громадянина, викориненні економічної злочинності, вдосконаленні функціонування системи державної влади у сфері економіки, зміцненні законності і правопорядку та збереженні соціально-економічної стабільності суспільства,

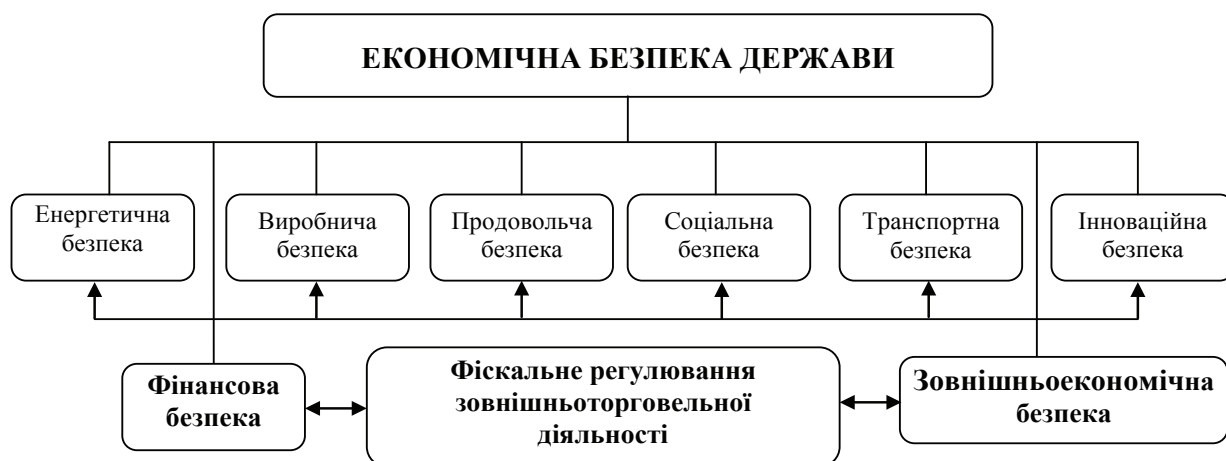

Рис. 1. Місце фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності у структурі економічної безпеки держави

зміцненні економічних позицій України у світі, підтриманні на належному рівні її економічного потенціалу, радикальному поліпшенні екологічної ситуації [8].

2. Безпекові механізми фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності

Неефективне фіскальне регулювання зовнішньоторговельної діяльності, будучи функцією системи забезпечення економічної безпеки держави, може знизити її рівень і спричинити посилення деструктивного впливу різних внутрішніх і зовнішніх загроз, що проявлятиметься у:

– зменшенні фінансових надходжень до бюджету;

– збільшенні переміщення через митний кордон товарів, що завдають шкоди вітчизняним товаровиробникам і сприятимуть недодержанню учасниками зовнішньоекономічних зв'язків державних інтересів на зовнішньому ринку;

– неконтрольованому переміщенні валютних цінностей через митний кордон України;

– порушенні інтересів споживачів товарів через імпорт товарів, що завдають шкоди фізичному і моральному здоров'ю населення;

– збільшенні фактів контрабанди та порушення митних правил.

Протидіяти таким загрозам можна, використовуючи безпекові механізми фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності. У наукових джерелах є такі механізми, якими володіють різні системи економічної безпеки на макро- та мікрорівнях:

а) інформаційно-оперативні – для вчасного документування протиправних дій, отри-

мання або передачі відповідної інформації про потенційні чи реальні загрози;

б) попереджувально-профілактичні – для формування умов, які б не створювали живильного середовища для виникнення загроз та були своєрідним «фільтром» на їх шляху;

в) ліквідаційно-відновлювальні – для створення відповідних умов і можливостей для ліквідації (припинення) загроз та відшкодування завданих збитків, відновлення процесів, цілісності системи тощо [9].

Інтерпретуючи зміст цих механізмів у контексті досліджуваної проблематики, можна виокремити такі безпекові механізми системи фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності як видової функції економічної безпеки держави: механізм виявлення загроз – дії системи, спрямовані на моніторинг і контроль за об'єктами захисту, а також вчасне інформування суб'єктів забезпечення про підозрілі явища і процеси; попередження – запобігання та відвернення появи протизаконних, неправомірних і неконтрольованих явищ та процесів у об'єкті безпеки; ліквідація загроз – усунення дії або шкідливого впливу протизаконних та неправомірних явищ і процесів на об'єкт безпеки; відновлення – сукупність дій з боку суб'єктів забезпечення, спрямованих на повернення об'єкта захисту до нормальних процесів функціонування та життєдіяльності; компенсація втрат – механізм відшкодування завданих збитків, що виникли у результаті дії протизаконних і неправомірних явищ та процесів на об'єкт захисту (рис. 2).

Рис. 2. Фіскальне регулювання зовнішньоторговельної діяльності як функція та механізм забезпечення економічної безпеки держави

Фіскальне регулювання як видова функція економічної безпеки з погляду системного підходу, крім свого механізму, індивідуальність якого проявляється через його специфічні елементи (рис. 2), повинен містити суб'єкти, об'єкти та порядок застосування елементів механізму.

Суб'єктами забезпечення будуть центральні органи законодавчої та виконавчої гілок влади, завданням яких є реалізація ефективної зовнішньоторговельної та фіскальної політики, а також міжнародні інститути, які задіяні у цій сфері життєдіяльності.

Об'єктами безпеки та захисту фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності як видової функції економічної безпеки держави є умови переміщення товарів, вантажів і транспортних засобів через митний кордон держави, а також створення умов для протидії виникненню нових загроз.

Потрібно також зазначити, що не всі важелі, інструменти та регулятори, які є в механізмі фіскального регулювання, можуть сприяти виявленню, попередженню та ліквідації загроз у зовнішньоторговельній сфері, а також сприяти відновленню нормальних процесів і компенсувати втрати. На нашу думку, найбільш протекціоністський потенціал, спрямований на попередження та ліквідацію загроз у фіскальній сфері, є у фіскальних важелях та інструментах. Натомість, фіскальні регулятори мають хороші стимулюючі властивості та здатні сприяти відновленню нормальних процесів і компенсувати втрати.

Розглянемо детальніше ці елементи системи фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності через призму теорії безпекознавства. А саме, які з них мають здатність виявляти, попереджувати, чи ліквідовувати загрози, а можливо сприяти відновленню нормальних процесів, чи відшкодувати збитки.

Аналізуючи безпекову дію фіскальних інструментів і важелів їх реалізації, зрозуміло, що дія цих двох елементів механізму фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності є взаємопов'язаною, оскільки дія інструментів на практиці реалізується і конкретизується через їх важелі. Проте безпековий потенціал і характер дії окремих інструментів є різними. Зокрема, мито, ПДВ та акцизний податок разом зі своїми основними важелями реалізації (суб'єктами, об'єктами, базою оподаткування та ставкою податку) спрямовані і на виявлення, і на попередження та ліквідацію загроз у сфері фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності. Натомість, бюджетні видатки зі своїми важелями реалізації (дотаціями, субсидіями і субвенціями)

сприяють відновленню нормальних процесів і розвитку зовнішньоторговельної діяльності. Також на відновлення та розвиток спрямовані фінансові стимули, а основною ціллю дії фінансових санкцій є компенсація завданих втрат державному бюджету.

Регулювання ЗТД в Україні здійснюють інститути законодавчої та виконавчої влади на всіх рівнях, а також міжнародні організації, членом яких є Україна. Перелік і повноваження інститутів державної влади, що здійснюють регулювання зовнішньоторговельної діяльності, а також форми її державного регулювання та контролю, визначаються Господарським кодексом України та законами України.

Основним інститутом та інструментом у руках держави, що забезпечує можливість створювати ті або інші стимули, є закон, тобто формальна норма поведінки. Водночас закони можуть мати абсолютно відмінні якості і характер впливу на економічне зростання. Закони, що стимулюють розвиток інноваційної діяльності, модернізацію і технічне переобладнання виробництва, здорову конкуренцію між підприємствами, є продуктивними з точки зору забезпечення економічного зростання.

З іншого боку, закони, які вводять бюрократичні перепони, що допускають прояви монопольної влади й отримання державних субсидій та іншого виду допомоги без адекватних стимулів до підвищення ефективності виробництва, є непродуктивними. Існування держави – необхідна умова економічного зростання, однак держава також є і джерелом спаду, що створюється руками людини [10].

Основним законом є Конституція України, де у ст. 18 вказано, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права. У ст. 9 додається: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» [11].

Основні засади державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності визначаються у ст. 8 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність». Україна самостійно формує систему та структуру державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності на своїй території, принципи якого визначені у ст. 2 цього ж закону. В межах вказаного закону сформувалося і регулювання зовнішньоекономічної діяльності [12].

Рис. 3. Безпекові механізми фіскального регулювання ЗТД у системі економічної безпеки держави

У процесі еволюції інституційного забезпечення ЗТД в Україні прийнято три митні кодекси (перший від 12.12.1991 р., другий від 11.07.2002 р. і третій від 13.03.2012 р.). Митним кодексом України встановлені порядок й умови переміщення товарів через митний кордон України, їх митний контроль і митне оформлення, застосування механізмів тарифного і нетарифного регулювання ЗТД, справляння митних платежів, ведення митної статистики, обмін митною інформацією, ведення Української класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності, здійснення відповідно до закону державного контролю нехарчової продукції при її ввезенні на митну територію України, запобігання та протидія контрабанді, боротьба з порушеннями митних правил, організація і забезпечення діяльності органів доходів і зборів та інші заходи, що спрямовані на реалізацію державної політики у сфері державної митної справи.

Правила оподаткування товарів, що переміщуються через митний кордон України, визна-

чаються Податковим кодексом України, крім правил оподаткування товарів митом, які встановлюються Митним кодексом України та іншими законами з питань митної справи [13].

Висновки

Аналіз структури безпекових механізмів фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності свідчить, що вона містить механізми виявлення, попередження та ліквідації загроз, а також механізми відновлення та компенсації за завдані збитки, що дає змогу, своєю чергою, розглядати його як видову функцію чи як механізм системи забезпечення економічної безпеки держави. Використання безпекових механізмів фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності значною мірою зменшує збитки держави від протиправної діяльності, сприяє формуванню фінансових ресурсів держави та розвитку міжнародної торгівлі.

Список використаних джерел

1. Козаченко Г. В., Пономарьов В. П., Ляшенко О. М. Економічна безпека підприємства: сутність та механізм забезпечення : монографія. К. : Лібра, 2003. 280 с.
2. Мунтян В. І. Економічна безпека України. К. : Вид-во КВІЦ, 1999. 464 с.
3. Франчук В. І. Теорія безпеки соціальних систем : підручник. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 216 с.
4. Франчук В. І. Концептуальний підхід до забезпечення економічної безпеки суб'єкта господарювання. Науково-технічний збірник «Комунальне господарство міста». Серія: Економічні науки. Харків, 2013. Вип. 108. С. 271–279.
5. Франчук В. І. Теоретико-методологічні засади організації системи економічної безпеки акціонерних товариств : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук. Київ, 2012. 40 с.

6. Козаченко Г. В. Економічна безпека підприємства: сутність та механізм забезпечення : монографія. К. : Лібра, 2003. 280 с.
7. Франчук В. І. Економічна безпека суб'єктів господарської діяльності : підручник. Львів : ЛьвДУВС, 2015. 236 с.
8. Ворожихин В. В. Об определении экономической безопасности в условиях глобализации. *Безопасность бизнеса*. 2014. № 3. С. 3–7.
9. Бегей М. В. Моделювання системи забезпечення економічної безпеки лісгосподарських підприємств : дис. ... кандидата економічних наук. Львів. 2017. 237 с.
10. Носова О. В. Інституціональні основи та форми стимулювання економічного розвитку : авреф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук. Харків, 2007. 17 с.
11. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30.
12. Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України від 16.04.1991 р. № 959-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12>
13. Податковий кодекс України від 02 грудня 2010 р. № 2755-УІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>

References

1. Kozachenko, H. V., Ponomarov, V. P., & Liashenko, O. M. (2003). *Ekonomiczna bezpeka pidpriemstva: sutnist ta mekhanizm zabezpechennia* [Economic security of the enterprise: the nature and mechanism of support]. K.: Libra [in Ukr.].
2. Muntiiian, V. I. (1999). *Ekonomiczna bezpeka Ukrainy* [Economic security of Ukraine]. K.: VydKvo KVITs [in Ukr.].
3. Franchuk, V. I. (2016). *Teoriia bezpeky sotsialnykh system* [The theory of security of social systems]. Lviv: LvDUVS [in Ukr.].
4. Franchuk, V. I. (2013). *Kontseptualnyi pidkhid do zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky subiekta hospodariuvannia* [A conceptual approach to ensuring the economic security of the enterprise]. *Naukovo-tekhnichnyi zbirnyk «Komunalne hospodarstvo mista»*. Serii: Ekonomichni nauky (Scientific and technical collection «Municipal economy of cities»). Series: Economic science). Kharkiv, 108, 271–279 [in Ukr.].
5. Franchuk, V. I. (2012). *Teoretyko-metodolohichni zasady orhanizatsii systemy ekonomichnoi bezpeky aktsionermykh tovarystv* [Theoretical foundations of the organization of the economic security system of joint-stock companies]: avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia doktora ekonomichnykh nauk. Kyiv [in Ukr.].
6. Kozachenko, H. V. (2003). *Ekonomiczna bezpeka pidpriemstva: sutnist ta mekhanizm zabezpechennia* [The economic security of the enterprise: the nature and mechanism of support]. K.: Libra [in Ukr.].
7. Franchuk, V. I. (2015). *Ekonomiczna bezpeka subiektiv hospodarskoi diialnosti* [Economic security of business entities]. Lviv: LvDUVS [in Ukr.].
8. Vorozhykhyn, V. V. (2014). *Ob opredelenii ekonomicheskoi bezopasnosti v usloviakh hlobalyzatsyy* [On the definition of economic security in the context of globalization]. *Bezopasnost byznesa (Business & Security)*, 3, 3–7 [in Russ.].
9. Behei, M. V. (2017). *Modeliuvannia systemy zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky lisohospodarskykh pidpriemstv: dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata ekonomichnykh nauk* [Modeling a system for ensuring the economic security of forestry enterprises]. Lviv [in Ukr.].
10. Nosova, O. V. (2007). *Instytutsionalni osnovy ta formy stymuliuvannia ekonomichnoho rozvytku* [Institutional foundations and forms of stimulating economic development]: avref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ekon. nauk. Kharkiv [in Ukr.].
11. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (Gazette of Ukraine's Supreme Council)*, 30 [in Ukr.].
12. Pro zovnishnoekonomichnu diialnist: Zakon Ukrainy [On foreign economic activity: Law of Ukraine] vid 16.04.1991 r. № 959-KhII. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12> [in Ukr.].
13. Podatkovyi kodeks Ukrainy [Tax Code of Ukraine] vid 02 hrudnia 2010 r. № 2755-UI. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> [in Ukr.].

*Стаття: надійшла до редакції 06.03.2020
прийнята до друку 22.05.2020*

*The article: is received 06.03.2020
is accepted 22.05.2020*

UDC (УДК) 331.522.4.009.12
JEL Classification: J24; G61, G62, K31, K 33, K30

Подра Ольга Павлівна,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: podra_olha@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-6081-6250

РОЛЬ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СТАЛОГО ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ: СТАН, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. Вказано, що в сучасних умовах динамічного соціально-економічного розвитку та інформатизації всіх сфер людського життя, становлення цифрової економіки відбувається актуалізація людського капіталу як чинника забезпечення сталого економічного розвитку. З метою становлення та розвитку сталого економічного розвитку необхідно дослідити європейський досвід реалізації плану дій на шляху забезпечення сталого розвитку країн-членів Європейського Союзу на основі розвитку та нагромадження людського капіталу.

Ключові поняття: людський капітал, сталий розвиток, нормативно-правове забезпечення, інновації.

Podra Olha,
PhD (Economics), Associate Professor,
Associate Professor of the Management Department,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: podra_olha@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-6081-6250

THE ROLE OF HUMAN CAPITAL IN SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT PROVIDING: STATE, PROBLEMS AND PROSPECTS

Abstract. In modern conditions of dynamic socio-economic development on the basis of informatization of all spheres of human life, the emergence of the digital economy and rapid scientific and technological changes, human capital is actualized as a key factor in achieving economic, social, investment effects, as well as determinant of sustainable economic development providing. In order to ensure the establishment and development of the concept of sustainable economic development, it is necessary to examine the European experience in implementing the action plan towards ensuring the sustainable development of the European Union (EU) members through the development and accumulation of human capital. In particular, to explore the Europe 2020 strategy, that was updated in 2010 and was aimed to develop an economic development strategy for the next 10 years – Europe 2020: a strategy for smart, sustainable and inclusive growth. It becomes relevant to determine Ukraine's place in the international rankings that concerns the level of economic and human capital development, in particular in the global rating of national economies, which is published annually by the World Economic Forum (The Global Competitiveness Index), in the ranking of countries according to the Global Human Capital Index, as well as to analyze the dynamics and calculate the estimated value of the HDI of Ukraine until 2021. To research the state and prospects of legal regulation development that provides sustainable economic and human capital development. It was researched that the main problem of the modern system of vocational and higher education is that it is oriented in its activity not to the labor market, but to the educational services market, it means that the needs of the labor market are taking into account poorly.

Key concepts: human capital, sustainable development, legislative support, innovations.

Вступ

У сучасних умовах інноваційно-інформаційного розвитку, необхідності реалізації основних напрямів стратегії євроінтеграції України, забезпечення соціальної, економічної, наукової модернізації виникає потреба у забезпеченні розвитку й інвестиційного відтворення людського капіталу як головного активу, що є основою для забезпечення сталого розвитку економіки з огляду на продукування та використання інтелектуальних технологій та інновацій, інформатизації всіх сфер суспільного життя. Перехід України до інформаційного суспільства, а згодом до економіки знань, вимагає забезпечення інноваційного розвитку економіки з метою недопущення ще більшого відставання від розвинених держав, посилення міжнародної конкурентоспроможності на світовому ринку, поліпшення якості життя, використання сучасних інформаційно-комунікаційних, інтелектуально-інноваційних технологій, які здатні забезпечити зниження собівартості виробництва чи поліпшення якості послуг.

Дослідження сталого економічного розвитку є актуальними та своєчасним, а тому знаходяться у постійному полі зору вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема Т. Гайворона, Л. Гордіної, В. Горшкова, Ю. Дем'яненко, Д. Єрмакова, М. Моїсеєва, Р. Перелет, А. Субетто та ін. Дослідження значення людського капіталу в забезпеченні інноваційного розвитку висвітлено у працях Д. Богині, З. Варналія, А. Гальчинського, В. Гейця, О. Грішнєвої, Г. Свтушенка, Е. Лібанової, Л. Семів, Л. Шевчук та ін. Водночас, незважаючи на чималу кількість теоретико-методологічних положень із досліджуваної тематики, необхідно здійснити ґрунтовний аналіз впливу людського капіталу на забезпечення сталого економічного розвитку із урахуванням європейського досвіду та українських реалій.

Метою статті є дослідження ролі та значення людського капіталу в реалізації концепції сталого розвитку країни на основі аналізу європейського досвіду, наявного нормативно-правового забезпечення, а також соціально-економічних тенденцій.

1. Дослідження європейського досвіду реалізації плану дій на шляху забезпечення сталого економічного розвитку

У сучасних динамічних умовах соціально-економічного розвитку людський капітал розглядається як основний чинник реалізації концепції сталого розвитку ООН [1]. Згідно із якою людина повинна бути в центрі уваги як на національному, так і на міжнародному рівні. Людський капітал вважається чинником забезпечення сталого розвитку, а його нагромадження є основою продовження технічного

прогресу, засобом, що може забезпечити зниження економічного дефіциту та забезпечити оптимальніше перетворення природних ресурсів у виробничі на основі використання інтелектуально-інноваційних технологій.

За таких умов розвиток, нагромадження та відтворення людського капіталу є стратегічним ресурсом, що здатний забезпечити сталий соціально-економічний і духовно-інтелектуальний розвиток суспільства. Особливої актуальності набуває необхідність дослідження європейського досвіду стосовно реалізації плану дій на шляху забезпечення сталого розвитку країн-членів Європейського Союзу (далі – ЄС) на основі розвитку та нагромадження людського капіталу.

Аналіз наукової тематики свідчить, що ключове значення людського капіталу в забезпеченні сталого розвитку відображено в моделі розвитку ЄС – стратегії «Європа 2020», що була оновлена в 2010 р. і полягала у розробці стратегії економічного розвитку на найближчі 10 років – «Європа 2020: стратегія розумного, сталого та всеохоплюючого зростання» [2].

Реалізація стратегії мала на меті досягнення довгострокового поліпшення якості життя на основі утворення сталих спільнот, що здатні управляти й ефективно використовувати природні ресурси, забезпечити зростання екологічного, соціального, інноваційного потенціалу економіки, процвітання та єдність суспільства. Основною метою стратегії є поліпшення умов життя людини на основі забезпечення економічно ефективного, соціально справедливого й економічно чистого сталого розвитку держави. Стратегія «Європа 2020» основана на трьох ключових елементах:

1. Розумне зростання – забезпечення розвитку економіки на основі продукування та впровадження знань та інновацій.

2. Стале зростання – створення економіки, на основі раціонального та доцільного використання ресурсів, екології та конкуренції.

3. Всеохоплююче зростання – забезпечення зростання зайнятості населення, соціальної та територіальної мобільності.

Із метою забезпечення реалізації стратегії розроблено низку необхідних заходів, зокрема:

– створення інноваційного союзу шляхом об'єднання зусиль для створення та впровадження інновацій у виробничу та невиробничу сфери, що сприятиме збільшенню робочих місць і зростанню економіки;

– стимулювання руху молоді шляхом підвищення якості та доступності освіти, залучення молоді на ринку праці;

– сприяння розвитку цифрових технологій – широке використання швидкісного інтернету, розвиток цифрового комерційного простору;

– доцільне використання ресурсів у Європі – раціональне використання вичерпних ресурсів, перехід на відновлювальні джерела енергії, модернізація транспортного сектора тощо;

– розроблення плану розвитку нових здібностей і кількості робочих місць на основі модернізації ринків праці, сприяння трудовій мобільності, створення та надання нових можливостей для розвитку здібностей, навиків, отримання нових знань для працевлаштування;

– реалізація європейської політики подолання бідності, яка полягає у забезпеченні економічного зростання та підвищенні рівня зайнятості населення на всій території ЄС [2].

Отже, можемо констатувати, що у чинній стратегії «Європа 2020» концепція людського капіталу є ключовою для реалізації обраних завдань.

В Україні також була прийнята стратегія сталого розвитку «Україна-2020», схвалена указом президента у січні 2015 р. [3].

У цій стратегії визначені мета, напрями руху, основні пріоритети та шляхи їх досягнення у соціальній, економічній, правовій, політичній, оборонній сферах, визначено чотири вектори перспективного розвитку країни:

– вектор розвитку – забезпечення сталого розвитку на основі проведення структурних реформ і, як наслідок, покращання якості та рівня життя, розбудова економіки на основі інновацій;

– вектор безпеки – забезпечення гарантій безпеки держави, суб'єктів господарювання, громадян, приватної власності та інвестицій;

– вектор відповідальності – забезпечення права кожному громадянину незалежно від статі, віку, раси, віросповідання, мови, переконань, етнічного походження тощо отримати високоякісну освіту, охорону здоров'я, соціальний захист та забезпечення інших послуг, гарантованих державою;

– вектор гордості – забезпечення взаємної поваги, толерантності в суспільстві, гордості за власну державу, її історію, мову, культуру, науку, спорт.

Реалізація чотирьох векторів перспективного розвитку передбачає проведення 62 реформ, водночас потрібно зауважити, що зазвичай фахівці скептично ставляться до зазначеної стратегії, оскільки кількість реформ і програм, які планується здійснити протягом зазначеного терміну, є доволі великою, що може негативно вплинути на вітчизняне державне управління та сповільнити темпи економічного зростання, потребує значних фінансових і людських ресурсів.

Водночас розвиток людського капіталу розглядається як основний результат діяльності Уряду у середньостроковому плані пріоритетних дій Уряду до 2020 р. [4], відповідно

до якого завданням діяльності КМУ є забезпечення зростання рівня життя населення і підвищення його якості в результаті сталого економічного розвитку, зокрема на основі людського капіталу шляхом проведення реформ у сфері освіти, охорони здоров'я, соціального захисту тощо. Основні пріоритети, що передбачені в плані, стосуються необхідності реформування системи охорони здоров'я, освіти, проведення пенсійної реформи та створення ефективної системи надання соціальної підтримки та допомоги населенню. Індикаторами досягнення обраних Урядом завдань мають бути: зростання індексу людського розвитку, зокрема входження до 50 кращих країн, зменшення рівня бідності за методологією ОЕСР на 15 та скорочення рівня смертності на 10%.

2. Місце України у міжнародних рейтингах, пов'язаних із розвитком людського капіталу

Для ліпшого розуміння ситуації потрібно проаналізувати позиції України за показником розвитку людського капіталу в міжнародних рейтингах.

Про невизначеність стратегії сталого економічного розвитку України свідчать оцінки світового рейтингу національних економік, який щорічно публікується Всесвітнім економічним форумом (ВЕФ). Результати цього дослідження подані у «The Global Competitiveness Report. World Economic Forum 2017–2018». Згідно із даними Звіту, 2017 р. Україна погіршила свої позиції на 4 пункти і зайняла 81 місце за індексом глобальної конкурентоспроможності (ІГК). Найбільше втрачено (мінус 13 пунктів) за складовою «Ефективність ринку праці». Також Україна погіршила позиції за оцінкою інноваційної складової Індексу («мінус» 9 пунктів), інфраструктурної («мінус» 3 пункти) та за складовою, що характеризує вищу освіту та професійну підготовку («мінус» 2 пункти) [5]. Стабільно країни-лідери за ІГК – Швейцарія, Сінгапур, США, Нідерланди, Німеччина (див. табл. 1).

Характерною особливістю країн-лідерів за ІГК є переважання у структурі виробництва інноваційної та високотехнологічної праці, рівень оснащення технологіями, а це є ознакою формування та розвитку висококваліфікованого людського капіталу інформаційного суспільства. Крім того, ВЕФ здійснюється аналіз рівня розвитку людського капіталу на основі розрахунку Глобального індексу людського капіталу. Згідно із Доповіддю ВЕФ, тільки 25 країн світу використовують понад 70% свого людського капіталу, близько 50 країн – 60–70%, 41 країна отримала оцінки в межах 50–60%, а Глобальний індекс людського капіталу України у 2017 р. становив 71,27 або 24 місце у рейтингу [6]. Зазначений індекс складається із чотирьох основних блоків, які оцінюються у віковому розрізі:

Таблиця 1

**Рейтинг країн за складовими ІГК у 2017–2018 р.
(місце серед 137 країн) [5]**

Рейтинг	Країна	ІГК	ВВП на душу населення, дол. США	Макроекономічна стабільність	Охорона здоров'я та початкова освіта	Вища освіта і професійна підготовка	Ефективність ринку праці	Оснащення новими технологіями
1.	Швейцарія	5,86	79,242.3	3	2	5	1	2
2.	США	5,85	57,436.4	83	29	3	3	6
3.	Сінгапур	5,71	52,960.7	18	3	1	2	14
4.	Нідерланди	5,66	45,282.6	14	4	4	13	3
5.	Німеччина	5,65	41,902.3	12	13	15	14	8
6.	Гонконг	5,53	43,528.0	6	26	14	4	9
7.	Швеція	5,52	51,164.5	4	20	18	20	5
8.	Великобританія	5,51	40,095.9	68	17	20	6	4
81.	Україна	4,11	2,194.4	121	53	35	86	81

1) здібності (розумові здібності): писемність і грамотність населення, рівень охоплення початковою, середньою та вищою освітою;

2) зайнятість: рівень зайнятості робочої сили, рівень зайнятості за статевою ознакою, рівень безробіття, рівень неповної зайнятості;

3) розвиток: рівень та якість початкової освіти, охоплення середньою освітою із урахуванням статі, охоплення професійною та вищою освітою, якісні характеристики випускників, якість системи освіти, обсяги підвищення кваліфікації персоналу;

4) know-how: частка висококваліфікованих кадрів, частка середньокваліфікованих кадрів, складність ведення бізнесу, наявність (доступ) кваліфікованих працівників.

Результати рейтингу країн за Глобальним індексом людського капіталу можна подати у виді таблиці (табл. 2).

Із наведеної таблиці можна зробити висновок, що найвищий рейтинг України за субіндексом здібності – 5 місце, що стосується субіндексів розвитку та ноу-хау, тут ситуація складніша – 38 місце, результати рейтингу свідчать про наявність конкурентних переваг за освітньою складовою людського капіталу і за одночасної слабкості всіх інших складових, а це, своєю чергою, вимагає реалізації заходів коригування з метою поліпшення ситуації. Водночас потрібно зазначити, що у 2018 році Україна погіршила свій рейтинг за індексом людського капіталу, який становив 76,21 і був майже на рівні з такими країнами, як Польща, Словаччина, Чехія, Ізраїль, Південна Корея, водночас середній рівень ВВП на душу населення в зазначених країнах становить близько 30 тис. доларів, тоді, як в Україні – лише 8970 дол., тобто більш ніж утричі менше [7].

Таблиця 2

Глобальний індекс людського капіталу 2017 р. [14]

Країна	Загальний індекс		Здібності		Зайнятість		Розвиток		Know-how	
	Місце	Значення	Місце	Значення	Місце	Значення	Місце	Значення	Місце	Значення
Норвегія	1	77.12	13	80.46	24	73.18	6	82.63	6	72.22
Фінляндія	2	77.07	8	81.05	68	65.09	1	88.51	2	73.62
Швейцарія	3	76.48	28	76.36	42	69.12	2	84.87	1	75.57
США	4	74.84	22	78.18	43	68.72	4	83.45	13	68.99
Данія	5	74.40	16	79.37	34	71.41	14	78.65	17	68.18
Німеччина	6	74.30	29	76.33	40	69.52	12	79.38	7	71.96
Нова Зеландія	7	74.14	18	78.92	27	72.76	8	80.38	22	64.50
Швеція	8	73.95	31	76.21	39	69.60	16	77.10	3	72.89
Україна	24	71.27	5	81.70	31	72.65	38	71.47	38	59.26

Окрім того, необхідно проаналізувати Індекс людського розвитку (ІЛР) ПРООН, який визначається на основі забезпечення трьох основних потреб людини: прожити довге та здорове життя, отримати доступ до освіти, мати доступ до ресурсів, що забезпечують гідний рівень життя. На основі цих потреб визначається показник людського розвитку, що охоплює розрахунок очікуваної тривалості життя, інтегральний показник рівня освіти та показник рівня життя на основі реального ВВП на душу населення. На основі аналізу ІЛР України у динаміці можемо зробити висновок, що країна належить до держав із високим рівнем людського розвитку, однак, її місце є одним із найнижчих серед країн ЄС (рис. 1).

ного громадянина на освіту (ст. 53), охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49) [9]. Прийнято низку законодавчих актів із метою забезпечення формування, розвитку, відтворення людського капіталу України, зокрема Закон України «Про освіту» [10], Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [11], Сімейний кодекс України (№ 2947-III) [12], Закон України «Про зайнятість населення» [13], Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» [14], низку указів президента та постанов КМУ щодо забезпечення розвитку людського капіталу.

Основою людського капіталу прийнято вважати знання, вміння та навички, що здатні

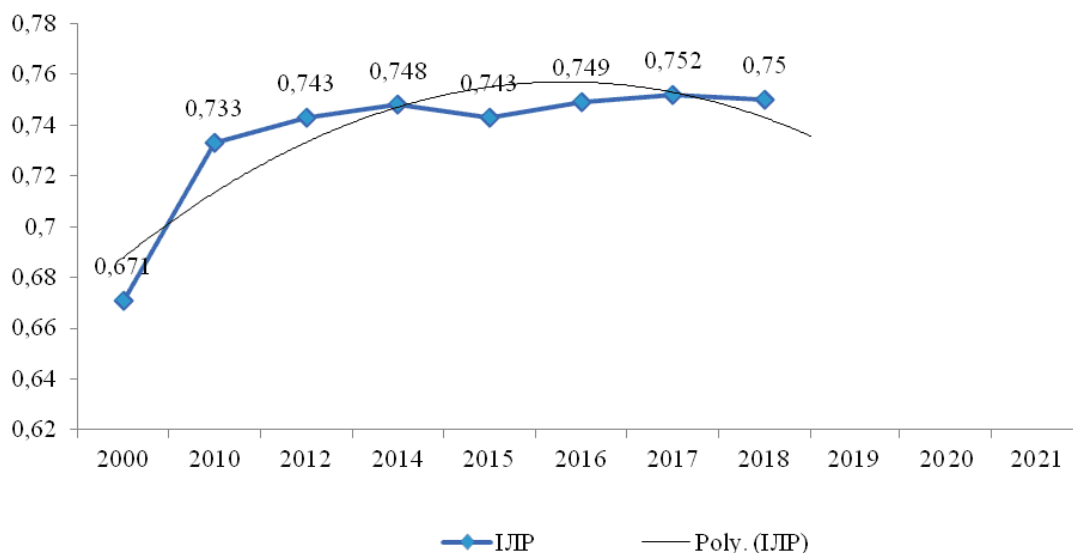

Рис. 1. Динаміка та прогнозоване значення ІЛР України

Згідно із рейтингом у 2018 р., Україна опинилася на 88 місці серед 189 країн світу із значенням 0,750, тоді, як у 2017 ІЛР становив 0,751 [8].

Із наведеного рис. 1 можемо зробити висновок, що є ймовірність подальшого зниження ІЛР України у разі відсутності реформ, передбачених у середньостроковому плані пріоритетних дій Уряду до 2020 р. і Стратегії «Україна–2020».

3. Нормативно-правове забезпечення сталого економічного розвитку та людського капіталу
Водночас потрібно зазначити, що аналіз законодавчих актів України свідчить про сформоване національне законодавство, яке забезпечує формування та розвиток основних складових людського капіталу. Зокрема, у Конституції України людину визнано найвищою соціальною цінністю (ст. 3), визнано право кож-

створювати додаткову вартість для економіки, матеріальні та соціальні ефекти для індивіда. А тому формальна й неформальна освіта є сферою продукування людського капіталу, а вкладення коштів прийнято вважати інвестиціями, які приносять довготривалі ефекти. Є думка, що освіта на 60% впливає на рівень доходів людини і, як наслідок, має беззаперечний вплив на загальний рівень та якість життя населення. Саме тому особливої актуальності набуває аналіз нормативно-правового забезпечення функціонування сфери освіти як бази формування та нагромадження людського капіталу, його високого рівня конкурентоспроможності.

Основним законодавчим актом у сфері освіти є Закон України «Про освіту», яким передбачено регулювання суспільних відносин у сфері навчання, виховання, наукової, професійної, загальнокультурної підготовки громадян України [10]. У ст. 78 Закону України «Про освіту»

визначені обсяги асигнувань на освіту в розмірі 7% від ВВП, однак, потрібно констатувати, що реальні обсяги не відповідають задекларованим, так, у 2017 р. на сферу освіти з Державного бюджету спрямовано 177,7 млрд грн, тобто 6% ВВП, у 2016 р. – 5,4% ВВП, у 2015 р. – 5,7% ВВП [15, с. 132]. Водночас, окрім зазначеного закону, є низка державних програм розвитку освіти, постанов КМУ та указів президента.

Особливу увагу доречно приділити Закону України «Про вищу освіту» [16], оскільки саме вища і професійно-технічна освіта забезпечують капіталізацію людського потенціалу вразі відповідності ринку освітніх послуг ринку праці та працевлаштування випускників за фахом. В іншому разі людський капітал перетворюється в нульовий актив, окупність інвестицій не відбувається, а індивід вимушений здобувати іншу освіту з метою працевлаштування та отримання вищих соціальних та економічних ефектів.

Основною проблемою сучасної системи професійної та вищої освіти є те, що вона орієнтується не на ринок праці, а на ринок освітніх послуг у його найпростішому розумінні – масштаби та профіль підготовки фахівців відповідають запитам суспільства щодо освітніх послуг без урахування потреб ринку праці. Як наслідок, виникає дисбаланс і невідповідність між ринком освітніх послуг та ринком праці внаслідок відсутності взаємозв'язку.

У січні 2017 р. набув чинності Закон України «Про внесення змін до закону України «Про вищу освіту» щодо працевлаштування випускників» [17], відповідно до якого скасовується обов'язкове відпрацювання випускниками закладів вищої освіти, підготовка яких здійснювалася за державним замовленням, а це означає, що держава майже самоусунулася від працевлаштування випускників, вони вільні у виборі місця роботи. Отже, за державні кошти здійснюється підготовка фахівців, яких не потребує ринок праці, а це означає, що державні кошти витрачаються неефективно, людський капітал перетворюється в нульовий актив або непродуктивно використовується.

На підтвердження зроблених висновків може свідчити факт, що майже кожен другий українець, який отримав вищу освіту, не працює за спеціальністю [15, с. 122]. Згідно із дослідженнями Інституту персоналу та розвитку Chartered Institute of Personnel and Development (CIPD), Україна посідає п'яте місце серед країн Європи, де випускники працюють не за спеціальністю [18].

Заслугує на увагу дослідження порталу Studway [19], згідно із яким майже половина українців не знайшли робочого місця за спеціальністю, яку отримали в університеті,

65% українців, які працюють за спеціальністю, хочуть змінити професію, водночас 32% взагалі не працювали за спеціальністю, серед основних причин такої ситуації – невисока заробітна плата за фахом, складність або навіть неможливість працевлаштуватися за фахом тощо.

Потрібно зазначити, що у 2018 р. ужито низку заходів із реформування фінансування освіти, зокрема створення нової моделі фінансування вищої освіти, яка б дала змогу ефективніше використовувати бюджетні кошти. Зміни до Бюджетного кодексу 2018 р. закріплюють принципи розподілу державного фінансування між ЗВО III-IV р.а. на основі розробки формули, яка б враховувала чисельність студентів, вартість освітніх послуг на різних спеціальностях, бали ЗНО вступників та показники якості освітньої та наукової діяльності ЗВО. Водночас експерти указують на існування низки недоліків у розробленій формулі та необхідність її доопрацювання [15, с. 146].

Ризики для формування та розвитку людського капіталу також мав Закон України «Про державний бюджет на 2018 рік» [20], зокрема ст. 24 зобов'язувала місцеву владу забезпечити пріоритетне фінансування коледжів за рахунок місцевих бюджетів або університетів, такі кроки можуть призвести до значного зменшення кількості ПТНЗ; до деградації ринку праці, оскільки останні аналітичні дослідження свідчать, що на ринку праці постійно не вистачає висококваліфікованих працівників, як наслідок, відсутність вітчизняних висококваліфікованих спеціалістів зумовлює запрошення на роботу в Україну іноземців; зростання обсягів міграції. Крім того, такі дії порушують Конституцію України в частині доступності освіти, оскільки через брак коштів у місцевих бюджетах місцева влада може закрити заклади професійної освіти, крім того, потрібно констатувати, що різні міста мають не однаковий рівень доходів бюджету.

Висновки

Отже, на основі проведеного дослідження можна зробити висновок, що в Україні продовжується реформування системи розвитку людського капіталу на основі вдосконалення нормативно-правового забезпечення шляхом реалізації стратегій і реформ у ключових сферах формування, розвитку та відтворення людського капіталу. Такі заходи зумовлені глобалізаційними процесами та розвитком НТП, тому особливого значення набуває інвестування в людський капітал, оскільки високий рівень освіти здатний забезпечити отримання високих соціальних ефектів і для людини, і для суспільства, сприяти збільшенню економічного зростання та перетворенню освіти у сферу вигідних інвестицій.

Вітчизняне нормативно-правове забезпечення розвитку людського капіталу ґрунтується на Конституції України, законах України, указах президента, постановах КМУ, міжнародних угодах та інших документах, що ухвалені державними органами влади. Однак, потрібно констатувати, що у новоприйнятих законодавчих документах і нормативно-правових актах є недоліки, зокрема відсутність стратегії розвитку людського капіталу у стратегії «Україна–2020», невиконання суб'єктами економічних відносин норм чинного законодавства, можливість порушення Конституції України внаслідок прийняття суперечливих змін до Бюджетного кодексу 2018 р., неможливість реалізувати законодавчо визначені права і гарантії грома-

дян на освіту, охорону здоров'я, соціальний захист та забезпечення тощо.

За роки незалежності в Україні проведено значну роботу з формування ліберально-демократичного правового поля розвитку та відтворення людського капіталу, однак потрібно зазначити, що в сучасних динамічних змінах і розвитку цифрової економіки необхідно забезпечити підвищення якості людського капіталу в умовах інноваційно-технічних та демографічних викликів; створити основу для техніко-технологічної модернізації, діджиталізації, підвищення продуктивності праці та якості робочих місць; забезпечити розуміння важливості освіти як засобу збереження соціальної стабільності в умовах високої непередбачуваності та невизначеності.

Список використаних джерел

1. Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 г. Генеральная Ассамблея ООН, 18 сентября 2015 г. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N15/285/75/PDF/N1528575.pdf>.
2. Europa 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52010DC2020&from=EN>.
3. Про Стратегію сталого розвитку «Україна–2020» : Указ Президента України від 12 січня 2015 р. № 5.
4. Середньостроковий план пріоритетних дій Уряду до 2020 р., затверджений Розпорядженням КМУ від 3 квітня 2017 р. № 275
5. The Global Competitiveness Report 2017–2018. *The World Bank*. URL: www3.weforum.org/.../GCR2017-2018/.../TheGlobalCompetitivenessReport2017-2018.pdf
6. Global Human Capital Index 2017. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Human_Capital_Report_2017.pdf (Applying Date: Jun 24, 2019)
7. Minich O. Economics of knowledge: what should be the strategy of development of the country. URL: <http://forbes.net.ua/en/opinions/1413550-ekonomika-znan-yakoyu-mae-buti-strategiya-rozvitku-krayini> (application date: 17.06.2019)
8. 2019 Human Development Index Ranking. URL: <http://hdr.undp.org/en/content/2019-human-development-index-ranking>
9. Конституція України : за станом на 28 червня 1996 р. *Офіційне видання*. К.: Феміна, 1996. 64 с.
10. Про освіту : Закон України від 4 червня 1991 р. № 1144-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 34. Ст. 451.
11. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 листопада 1992 р. № 2802-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. Ст. 20.
12. Сімейний кодекс України (№ 2947-III). *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22.
13. Про зайнятість населення : Закон України від 1 березня 1991 р. № 804-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 14. Ст. 170.
14. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки : Закон України від 9 січня 2007 р. № 537-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 12. Ст. 102.
15. Пищуліна О., Юрочко Т., Міщенко М., Жаліло Я. Розвиток людського капіталу: на шляху до якісних реформ. Аналітична доповідь. Центр Разумкова, Вид-во: «Заповіт», 2018. 368 с.
16. Про вищу освіту : Закон України від 17 січня 2002 р. № 2984-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 20. Ст. 134.
17. Про внесення змін до Закону України «Про вищу освіту» щодо працевлаштування випускників : Закон України від 06 жовтня 2016 р. № 1662-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1662-19>
18. Over-qualification in the graduate labour market. URL: https://www.cipd.co.uk/Images/over-qualification-and-skills-mismatchgraduate-labour-market_tcm18-10231.pdf.
19. Судакова Н., Мегедюк М. Чому диплом не допомагає знайти роботу? URL: <http://studway.com.ua/diplom-ne-dopomagaie>.
20. Про державний бюджет на 2018 рік : Закон України від 13 грудня 2018 р. № 2246-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246-19>

References

1. Heneralnaia Assambleia OON (2015) Preobrazovanye nashego mira : Povestka dnia v oblasti ustoychivogo razvytiya na period do 2030 h. [The UN General Assembly. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development]. Retrieved from https://unctad.org/meetings/en/SessionalDocuments/ares70d1_ru.pdf [in Russ.].
2. Europa 2020. (2010) A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52010DC2020&from=EN>.
3. Pro Stratehiiu staloho rozvytku «Ukraina-2020»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 12 sichnia 2015 r. № 5 [On the Strategy of Sustainable Development «Ukraine-2020»: Decree of the President of Ukraine № 5 of January 12, 2015]. Retrieved from <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> [in Ukr.].
4. Cerednostrokovyi plan priorityetnykh dii Uriadu do 2020 r., zatverdzhenyi Rozporiadzhenniam KМУ № 275 vid 3 kvitnia 2017 r. [The Government's Mid-Term Priority Action Plan for 2020, approved by CMU Ordinance No. 275 of April 3, 2017]. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/npas/249935442> [in Ukr.].
5. The World Bank (2017). The Global Competitiveness Report 2017–2018. Retrieved from www3.weforum.org/.../GCR2017-2018/.../TheGlobalCompetitivenessReport2017-2018.pdf.
6. Global Human Capital Index 2017. Retrieved from http://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Human_Capital_Report_2017.pdf
7. Minich, O. Ekonomika znan: yakoiu maie buty stratehiia rozvytku krainy [Economics of knowledge: what should be the strategy of development of the country]. Retrieved from <http://forbes.net.ua/en/opinions/1413550-ekonomika-znan-yakoyu-mae-buti-strategiya-rozvitku-krainy> [in Ukr.].
8. 2019 Human Development Index Ranking. Retrieved from <http://hdr.undp.org/en/content/2019-human-development-index-ranking>
9. Konstytutsiia Ukrainy: stanom na 28 chervnia 1996 r. [Constitution of Ukraine : June 28, 1996]. *Ofitsiine vydannia (Official Edition)*. K.: Femina [in Ukr.].
10. Pro osvitu: Zakon Ukrainy vid 4 chervnia 1991 r. № 1144-XII [Law of Ukraine «On Education» of June 4, 1991 No. 1144-XII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 34. St. 451 [in Ukr.].
11. Osnovy zakonodavstva Ukrainy pro okhoronu zdorovia: Zakon Ukrainy vid 19 lystopada 1992 r. № 2802-XII [Law of Ukraine on the Basics of Legislation of Ukraine on Health Care of November 19, 1992 No. 2802-XII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 4. St. 20 [in Ukr.].
12. Simeinyi kodeks Ukrainy № 2947-III [The Family Code of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 21–22 [in Ukr.].
13. Pro zainiatist naseleння: Zakon Ukrainy vid 1 bereznia 1991 r. № 804-XII [Law of Ukraine «On Employment of the Population» of March 1, 1991 No. 804-XII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 14. St. 170 [in Ukr.].
14. Pro Osnovni zasady rozvytku informatsiinoho suspilstva v Ukraini na 2007–2015 roky: Zakon Ukrainy vid 9 sichnia 2007 r. № 537-V [Law of Ukraine «On Basic Principles of Development of the Information Society in Ukraine for 2007–2015» of 9 January 2007 No. 537-V]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 12. St. 102 [in Ukr.].
15. Pyshchulina O., Yurochko T., Mishchenko M., & Zhalilo Ya. (2018). Rozvytok liudskoho kapitalu: na shliakhu do yakisnykh reform. Analychna dopovid [Human capital development: Towards quality reforms. Analytical report]. Tsentrazumkova, V-vo: «Zapovit» [in Ukr.].
16. Pro vyshchu osvitu: Zakon Ukrainy vid 17 sichnia 2002 r. № 2984-III [Law of Ukraine «On Higher Education» of January 17, 2002 No. 2984-III]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 20. Ct. 134 [in Ukr.].
17. Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro vyshchu osvitu» shchodo pratsevlashtuvannia vypusknnykiv»: Zakon Ukrainy vid 06 zhovtnia 2016 r. № 1662-VIII [Law of Ukraine «On Amendments to the Law of Ukraine» On Higher Education» on employment of graduates» of 06 October 2016 № 1662-VIII]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1662-19> [in Ukr.].
18. CIPD. (2015). Over-qualification in the graduate labour market. Retrieved from https://www.cipd.co.uk/Images/over-qualification-and-skills-mismatch-graduate-labour-market_tcm18-10231.pdf
19. Sudakova, N., & Mehediuk, M. Chomu dyplom ne dopomahaie znaity robotu? [Why doesn't a diploma help me find a job?]. Retrieved from <http://studway.com.ua/diplom-ne-dopomagaie> [in Ukr.].
20. Pro derzhavnyi biudzheth na 2018 rik: Zakon Ukrainy vid 13 hrudnia 2018 r. № 2246-VIII [On the State Budget: Law of Ukraine for 2018 of December 13, 2018]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246-19> [in Ukr.].

Стаття: надійшла до редакції 21.02.2020
прийнята до друку 21.05.2020

The article: is received 21.02.2020
is accepted 21.05.2020

UDC (УДК) 331.005.95/.96
JEL Classification: J08

Хомів Олена Володимирівна,

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри економіки та економічної безпеки
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: o.khomiv@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3223-5010

Сибірна Рома Іллінічна,

доктор біологічних наук, професор,
академік АНВО України,
професор кафедри психології діяльності в особливих умовах
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: roma.sybirna@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5704-2004

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ТРУДОВИМИ РЕСУРСАМИ ПІДПРИЄМСТВА

Анотація. Проаналізовано складові системи управління трудовими ресурсами підприємства, розглянуто можливості її вдосконалення в сучасних умовах. Указано, що дієвість управління трудовими ресурсами залежить від людського чинника та вимагає посилення ролі кадрової безпеки. Для поліпшення цієї системи потрібно залучати нові підходи до підготовки інституту менеджерів персоналу, впроваджувати досвід інших країн, приділяти увагу змінам правових норм і вдосконалювати трудове законодавство.

Ключові поняття: підприємство, трудові ресурси, управління, персонал, працівники.

Khomiv Olena,

PhD (Economics), Associate Professor,
Associate Professor of the Department
of Economics and Economic Security,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: o.khomiv@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3223-5010

Sybirna Roma,

Doctor of Biology, Professor,
Academician of the HEAS of Ukraine,
Professor of the Department
of Psychology of Activity in Special Conditions,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: roma.sybirna@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5704-2004

MODERN APPROACHES TO THE ENTREPRENEURSHIP MANAGEMENT SYSTEM OF THE ENTERPRISE

Abstract. Nowadays, the issues of increasing labor efficiency are urgent. The scientists analyze the main directions of efficient use of manpower and methods of improving the management of human resources of the enterprise. At the same time, further research on the specific features of the strategy to improve the enterprise resource management system requires further research.

The purpose of the study was to analyze the components of the enterprise's human resources management system and to study the possibility of its improvement. It is shown that there are three groups of basic means of managing the labor resources of the enterprise: direct, indirect and "quasi-means" and their analysis is carried out. It is revealed that the formation, distribution, redistribution and rational use of human resources in the production is the main content of personnel management, and in its activities should take into account the social and psychological qualities of the team members.

The basic components of the enterprise's labor management system have been researched, their activity has been shown based on the current labor legislation, which regulates the relationship between the employee and the labor collective as a whole and the employer. It is shown that being a system of interdependent, organizational-economic and social measures, the effectiveness of labor management depends entirely on the human factor and requires a strengthening of the role of personnel security.

The modern strategy of management of labor resources of the enterprise on the basis of three basic world models is revealed: American, Japanese and EU model. Their positive sides are indicated, which could significantly influence the solution of problems and improvement of the system of human resources management of the enterprise in Ukraine.

In particular, to improve this system, new approaches to the training of the HRM institute should be used, bringing together specific expertise, specializations and diverse qualifications, broadly implementing the experience of other countries, and paying due attention to certain changes in legal regulations, systematization of legislation and to continue improvement of labor legislation of Ukraine.

Key concepts: enterprise, manpower, management, staff, employees.

DOI 10.32518/2617-4162-2020-2-152-159

Вступ

Відповідно до Конституції України (ст.ст. 43–46), кожен громадянин має право на працю, яку він обирає, а держава створює умови та гарантує можливість у виборі роду трудової діяльності та забезпечує належні умови праці й заняття господарською діяльністю [1]. Відповідно, найважливішим елементом внутрішнього середовища будь-якого підприємства та джерелом для його розвитку є людський потенціал, а також його залежність від внутрішніх (продукція, технологія, організація виробництва) та зовнішніх (демографічні процеси, законодавчі та моральні норми, ситуація на ринку праці) факторів. Трудові ресурси підприємства стають найскладнішим об'єктом стосовно управління організаціями, оскільки це люди, які здатні критично мислити, оцінювати поточну ситуацію та приймати відповідні рішення. Тому управлінський апарат повинен брати до уваги дедалі більшу кількість факторів, які набувають глобального характеру, й удосконалювати свою діяльність.

Нині питанням підвищення ефективності праці трудових ресурсів присвячено низку досліджень. Так, у роботах А. Ю. Шахно, Г. А. Лашкун, Б. Ю. Голобородько, Л. В. Шостак, Є. О. Болобан вивчено головні напрями ефективності використання персоналу як ключового фактора, що впливає на конкурентоспроможність продукції та її якість, сприяє поліпшенню економічної діяльності, зменшенню витрат на персонал і зростанню доходів працівників. Методам удосконалення управління трудовими ресурсами підприємства в

сучасних ринкових умовах присвячені роботи Н. О. Науменко, Д. П. Богині, М. Г. Акулова, С. І. Пучкової. Крім того, А. В. Балабановою та ін. проведено низку досліджень стосовно питань управління персоналом, удосконалення організаційно-економічного механізму ефективності праці та визначено його соціально-економічний ефект для підприємств. Водночас потребують подальшого вивчення особливості стратегії та вдосконалення системи управління трудовими ресурсами підприємства в сучасних умовах.

Метою статті є здійснення аналізу складових системи управління трудовими ресурсами підприємства й опрацювання можливості її вдосконалення.

1. Організація процесу управління трудовими ресурсами підприємства

Основною метою процесу управління персоналом на сучасному етапі є формування, розвиток і реалізація з найбільшою ефективністю кадрового потенціалу підприємства. Це означає поліпшення роботи кожного працівника для того, щоб він найоптимальніше використовував свій трудовий і творчий потенціал, а також завдяки цьому сприяв досягненню підприємством його мети. Для здійснення цієї основної мети реалізується низка локальних завдань за допомогою спеціальних засобів і методів.

Ефективність управління персоналом і найбільш повна реалізація обраної мети великою мірою залежать саме від принципів і методів управління персоналом, які мають ґрунтуватися на законодавчих актах держави. Потрібно

зауважити, що чим крупнішим є підприємство та чим більше підрозділів воно має, тим вагомішого значення набуває узгодження загальних принципів здійснення єдиного управління.

Є три групи основних засобів управління: прямі, опосередковані й особлива група – «квазі-засоби» управління, які не можна віднести до попередніх [2, с. 112; 3, с. 195].

До найважливіших прямих засобів безпосереднього управління належать такі:

- делегування повноважень і завдань, тобто надання співробітникам можливостей не тільки для чіткого виконання сформульованих завдань, а й певних компетенцій, а, отже, надання працівникам разом із самостійністю і додаткової відповідальності;

- обговорення в колективі, бесіди з підлеглими. Це допоможе не тільки налагодити інформаційний потік між керівником і підлеглими, а й підвищити мотивацію підлеглих до праці через залучення їх до прийняття управлінських рішень, що створить атмосферу довіри у колективі, допоможе оперативному визначенню проблематики та пошуку рішень;

- критика й заохочення, тобто форми оцінювання людської праці. Проте, підлегли не повинні сприймати критику як покарання, а лише як сигнал для поліпшення якості своєї праці. Керівник завжди має вислухати пояснення та вибачення працівника й прийняти їх, якщо вони виправдані;

- службовий нагляд і контроль за результатами праці, що мають співвідноситися з нормами та плановими завданнями і порівнюватися з фактичним станом речей;

- інформація та комунікація, тобто кожний працівник повинен мати доступ до необхідної та релевантної для його сфери діяльності інформації. Водночас необхідно забезпечити безперешкодний потік інформації всередині підприємства і у вертикальному, і в горизонтальному напрямі. Крім того, обізнаність працівника є одним із факторів його вмотивованості в своїй праці;

- директиви та вказівки. Директиви мають стосуватися основних, стратегічних напрямів діяльності та розвитку підприємства, а вказівки вже конкретизують їх і прописують, як діяти в конкретних ситуаціях. Основною функцією директив і вказівок є узгодження діяльності всього підприємства [4, с. 520; 5].

Другу групу так званих непрямих, чи опосередкованих засобів управління трудовими ресурсами, становлять:

- характеристика посади, тобто розкривається інформація стосовно мети, завдань, компетенцій працівників, які займають певну посаду. З одного боку, цей засіб управління є

основою для контролю, з іншого – це реальна допомога працівнику адаптуватися на вказаній посаді;

- оцінка робочого місця, що частково здійснюється на основі характеристики посади, але водночас береться до уваги складність діяльності, умови праці тощо;

- оцінка співробітника, тобто його особистого внеску. Таким чином, за допомогою оцінок і балів, можна виявити здібності та можливості працівника й необхідність підвищення його кваліфікації, звільнення чи просування по службі. Певною мірою така оцінка є одним із факторів мотивації працівника.

До «квазі-засобів» належать неформальні групи та робоча атмосфера. Причини створення неформальних груп криються у природі людини, її особистих і суб'єктивних уподобаннях, потребі в спілкуванні. Розрізняють такі соціологічні й організаційні причини створення неформальних груп:

- соціальна відмінність (робітники – службовці, місцеві жителі – іноземці);

- чітко окреслені централізація та формалізованість організаційної структури (анонімність);

- наявність неформальних лідерів на певних рівнях організації;

- нестача інформації та виникнення чуток. Неформальні групи можуть мати і позитивний, і негативний вплив на організацію. Завдання керівництва полягає лише в сприянні розвитку груп, що позитивно впливають на діяльність організації, оскільки попереджати утворення неформальних груп майже неможливо. Робоча атмосфера, психологічне тло й умови праці суттєво впливають на якість трудової діяльності працівників, а відсутність напруження й конфліктів робить працю більш легкою та ефективною [4; 5].

Людина в організації є суб'єктом управління та виконавцем чи об'єктом управління. Відповідно, планування, формування, розподіл, перерозподіл і раціональне використання людських ресурсів на виробництві становить основний зміст менеджменту персоналу.

Водночас персонал – це насамперед люди, які характеризуються складним комплексом індивідуальних якостей, з-поміж яких соціально-психологічні відіграють головну роль [6, с. 288].

Отже, основними принципами створення ефективної та сучасної системи управління персоналом підприємства є:

- ефективний підбір і розташування працівників;

- справедлива й адекватна оплата праці, ефективна мотивація працівників;

– можливість професійного росту працівників із урахуванням ефективності їх роботи та прагнення до самонавчання;

– якісне та швидке й ефективне вирішення проблемних ситуацій, прагнення до роботи на благо цього підприємства.

2. Аналіз складових системи управління трудовими ресурсами

Система управління трудовими ресурсами, яка сформувалася на провідних вітчизняних підприємствах під впливом запровадження прогресивних сучасних технологій управління персоналом і формування власного досвіду, ґрунтується на чинному трудовому законодавстві, яке регламентує питання взаємин працівника і трудового колективу загалом та роботодавця. Зокрема, це діяльність профспілкових органів, колективні й трудові договори, заробітна плата, робочий час, час відпочинку, охорона праці, забезпечення трудової дисципліни, професійного навчання, вирішення трудових конфліктів і спорів. Вона включає аналіз та планування персоналу, відбір та наймання персоналу, оцінювання персоналу (рис. 1).

Для ефективного підбору персоналу, відповідно до Кодексу законів про працю України, потрібно сформулювати якості працівників, необхідні для певного виду діяльності. Основними критеріями водночас є освіта, досвід роботи, спеціальні навички, індивідуальні характеристики [8].

Із метою полегшення набору чимало організацій почали створювати додатково до посадової інструкції документи, що описують основні характеристики, які має мати працівник для успішної роботи на цій посаді – кваліфікаційні карти і профілі особистості.

Відбір персоналу здійснюється за допомогою низки методів:

– кадрова співбесіда як універсальний спосіб оцінки персоналу, який може бути покладений в основу і його відбору, і наступної атестації;

– групове інтерв'ю, що дає об'єктивну оцінку кандидатів, хоча і створює психологічно складні ситуації;

– індивідуальна бесіда, що є психологічно більш комфортною, проте результати її бувають суб'єктивними [6; 9, с. 42; 10].

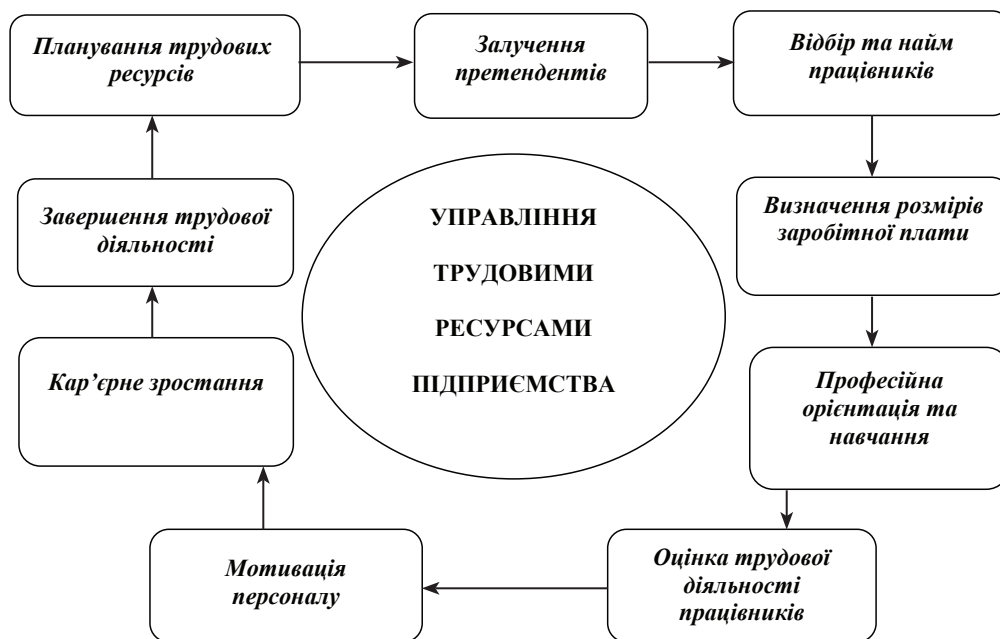

Рис. 1. Управління трудовими ресурсами підприємства

Оскільки оцінка потреби організації в персоналі має якісний і кількісний характер, визначити необхідну кількість працівників, їх професійний та кваліфікаційний рівень дозволяє виробнича програма, норми виробітку, запланований ріст підвищення продуктивності праці та структура робіт на підприємстві [7].

Важливим є і проведення тестування для підбору претендентів. Тести можуть бути допоміжним атрибутом до анкет, резюме, автобіографій.

Оцінювання персоналу використовується для визначення відповідності працівника робочому місцю, яке він займає. Воно охоплює:

– оцінювання потенціалу працівника, яке здійснюється при заміщенні ним вакантного робочого місця;

– визначення ступеня підготовки працівника до виконання саме того виду діяльності, яким він займатиметься, а також встановлення рівня його потенційних можливостей;

– оцінювання індивідуального внеску [11].

Атестація кадрів є комплексним оцінюванням, що враховує потенціал й індивідуальний внесок кожного працівника у кінцевий результат. Водночас практикується загальний і професійний розвиток персоналу.

Із метою підвищення ефективності управління трудовими ресурсами та продуктивності праці на підприємстві, до професійного навчання залучаються і недавно прийняті працівники для пришвидшення процесу їхньої адаптації, і працюючі, в яких мають змінитись обов'язки. У цьому разі йдеться про підвищення кваліфікації кадрів. Потреба у навчанні може бути з'ясована в процесі добору кандидатів, при введенні на посаду, під час атестації, або з поточних бесід.

Загалом навчання персоналу потрібне у тих випадках, коли працівник приходить на підприємство, його призначають на нову посаду або доручають новий напрям роботи, у нього недостатньо навиків для виконання своїх обов'язків, а також, коли відбуваються серйозні зміни в економіці підприємства чи у його зовнішньому середовищі.

3. Сучасна стратегія управління трудовими ресурсами підприємства

Нині вважається, що ключ до забезпечення стабільного розвитку підприємства полягає в ефективному використанні трудових ресурсів. Загалом стратегія управління трудовими ресурсами складається з визначення компетенцій, необхідних підприємству для реалізації найбільш важливих елементів стратегії, розробки загального напрямку їх розвитку.

У сучасному світі використовують три основні моделі управління трудовими ресурсами підприємства. Це класичні американська та японська моделі, а також модель ЄС. Кожна з них характеризується своїми особливостями, а також запозичує окремі елементи інших моделей. Хоча, за основною орієнтацією, американська модель спрямована на індивідуалізм, а японська – на колективізм. Європейській моделі теж характерні певні особливі ознаки [12; 13].

Так, в управлінні трудовими ресурсами США застосовують найдоцільніші системи оплати праці, регулярна атестація персоналу з метою кар'єрного росту, оцінка ефективності

організації праці. Останнім часом широко впроваджується система «Pay for Performance» – «плата за виконання». Вона ґрунтується на системах гнучкої та змінної оплати праці [14]. А управлінська діяльність опирається на механізм індивідуальної відповідальності, оцінку персональних результатів і розроблення кількісних виражень цілей, які мають зазвичай короткотерміновий характер.

Японська практика управління трудовими ресурсами ґрунтується на гнучкій системі групової, колективної відповідальності за кінцеві результати роботи. Водночас першочергово визначаються сильні та слабкі сторони кожного працівника. Крім того, і вищі посадові особи, і рядові виконавці, переконливо вважають себе представниками корпорації, беруть активну участь в організаційних рішеннях, що, своєю чергою, забезпечує позитивний психологічний клімат у колективі [14]. Відповідно, така система управління трудовою діяльністю є колективістською, інноваційно-орієнтованою, соціально-спрямованою, централізованою, самоконтрольованою [12].

Управління виробництвом у Німеччині передбачає залучення до наглядових рад фірм і представників капіталу, і найманих працівників, існування «працівника-директора», а також виробничі ради, до яких входять працівники підприємства. Водночас максимум уваги приділяється перепідготовці працівників за відповідними програмами.

На підприємствах Франції, в умовах жорсткої конкуренції, переважна увага надається постійній перепідготовці персоналу та підвищенню знань працівника.

На півночі Італії більшість підприємств впроваджують американську систему управління персоналом. На півдні країни управління трудовими ресурсами здійснюється без визначеної системи. Водночас віддається перевага адміністративним методам управління [15, с. 95–98; 16].

На жаль, вітчизняні підприємства й організації за багатьма ознаками поступаються іноземним, а отже, наша система управління трудовими ресурсами, зокрема у контексті захисту прав працівників, вимагає ефективних змін стосовно чіткого дотримання наявних правових норм у цій царині.

Отже, сучасна стратегія управління трудовими ресурсами в Україні, крім виконання таких функцій, як організаційна (планування потреб і джерел комплектування персоналу), соціально-економічна (забезпечення комплексу умов і факторів, спрямованих на раціональне закріплення й використання трудового потенціалу), відтворювальна (забезпечення розвитку персоналу),

потребує відповідного реформування з погляду трудового законодавства, що значною мірою обумовлюється євроінтеграцією України й увідповідненням чинного законодавства до стандартів ЄС. Зміна концептуальних підходів до управління трудовими ресурсами підприємства дасть змогу здійснити систематизацію законодавчих актів у цій системі.

Основні завдання стосовно вдосконалення стратегії управління трудовими ресурсами мають охоплювати:

– ефективне використання трудового потенціалу працівників;

– забезпечення підприємства висококваліфікованими та зацікавленими працівниками;

– стимул до найбільш повного задоволення працюю завдяки врахуванню персональних побажань;

– розвиток і підтримання якості життя – відчуття значущості власного вкладу працівника в ефективну діяльність підприємства;

– забезпечення дисципліни;

– поліпшення умов оплати праці та стимулювання працівників;

– постійне вдосконалення форм і методів управління кадрами на основі впровадження сучасних науково обґрунтованих технологій роботи з персоналом, уніфікація документації по діловодству;

– організацію захисту життя та здоров'я працівників підприємства тощо [17, с. 130; 18].

Важливе місце у системі управління трудовими ресурсами підприємства потрібно відводити попередженню кадрових загроз, що пов'язано із забезпеченням його економічної безпеки. Так, невід'ємною складовою моделі такої безпеки є передбачення можливих впливів державних органів влади. Тому обов'язковим має бути безумовне дотримання норм чинного законодавства. За таких умов на підприємстві, крім залучення кваліфікованих юристів, доцільно звертатись до послуг фірм, що надають професійний юридичний супровід, або до незалежних експертів, починаючи з моменту реєстрації підприємства та з підбору персоналу, які б забезпечували правовий консалтинг і регулювали відносини із контрольно-регуляторними органами. Крім того, залучення

до такої діяльності всього колективу, від керівників до рядових працівників, значною мірою дасть змогу уникати можливих конфліктів у системі управління трудовими ресурсами.

Висновки

Управління трудовим потенціалом є системою взаємозалежних, організаційно-економічних і соціальних заходів із створення умов для нормального функціонування та розвитку, а також ефективного використання персоналу на підприємствах.

Дієвість системи управління трудовими ресурсами підприємства повністю залежить від людського чинника і вимагає подальшого посилення ролі кадрової безпеки, яка має бути спрямована на постійне запобігання небажаним діям з боку несумлінних працівників, створення зрозумілої та ефективної системи мотивації працівників, проведення виховної роботи на всіх етапах «життєвого циклу» працівника.

Основними принципами вдосконалення управління трудовими ресурсами підприємства мають бути: ефективність підбору та правильне розміщення працівників; гідна та справедлива система оплати праці та система ефективної мотивації персоналу; можливість кар'єрного росту відповідно до результатів праці працівників, їх кваліфікації, здібностей, здатності до самонавчання, вміння ефективно та своєчасно діяти у кризових ситуаціях.

Удосконалення системи управління трудовими ресурсами підприємства вимагає нових підходів до підготовки інституту менеджерів людських ресурсів, що має об'єднувати конкретний фах, спеціалізацію та різноманітні кваліфікаційні рівні.

У діяльності системи управління трудовими ресурсами потрібно широко застосовувати досвід інших країн, які володіють чималою кількістю ефективних тенденцій в управлінні трудовими ресурсами.

Удосконалена система управління трудовими ресурсами підприємства має ґрунтуватися на правових засадах і потребує ефективних змін стосовно наявних правових норм, систематизації законодавчих актів і подальшого вдосконалення трудового законодавства України.

Список використаних джерел

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-ВР> (дата звернення: 02.04.2020).
2. Abubakar Mohammed Abubakar, Hamzah Elrehail, Maher Ahmad Alatailat, Alev Elçi (2019). *Knowledge management, decision-making style and organizational performance. Journal of Innovation & Knowledge*, 4:2, 104–114.
3. Науменко М. О., Кулешов В. О. Удосконалення управління трудовими ресурсами підприємства. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2013. № 41. С. 193–196.

4. Тіткіова А. О., Дибленко В. І., Шевченко О. О. Трудовий потенціал підприємства. *Економічні науки. Сер. Економіка та менеджмент*. 2012. Вип. 9 (2). С. 518–523.
5. Ареф'єва О. В., Коваленко Н. В., Степанюк Я. О. Економічне забезпечення формування та використання трудового потенціалу підприємством. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління*. 2019. № 1. Т. 30(69). URL: <http://ev.fmm.kpi.ua/article/view/108778/103721> (дата звернення: 02.04.2020).
6. Науменко М. О., Жабко Ю. П. Управління персоналом підприємства в сучасних ринкових умовах. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2014. № 46. С. 287–290.
7. Павлова І. І. Теоретичні аспекти управління персоналом на підприємстві. *Вчені записки університету «КРОК». Серія: Економіка*. 2013. Вип. 33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vzuk_2013_33_30 (дата звернення: 02.04.2020).
8. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. Дата оновлення 18.09.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 02.04.2020).
9. Пономаренко Ю. М. Стратегія управління трудовими ресурсами підприємства. *Україна: аспекти праці*. 2005. № 6. С. 41–43.
10. Simona Cosma, Giovanni Mastroleo, Paola Schwizer (2018). Assessing corporate governance quality: substance over form. *Journal of Management and Governance* 22:2, 457–493.
11. Мороз М. М. Зарубіжний досвід управління персоналом. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2010. Вип. 20.10. URL: https://nv.nltu.edu.ua/Archive/2010/20_10/189_Moro.pdf (дата звернення: 02.04.2020).
12. Базалійська Н. П. Світовий досвід управління трудовою діяльністю персоналу в країнах з розвинутою ринковою економікою. *Інноваційна економіка*. 2015. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/inek_2015_1_26 (дата звернення: 02.04.2020).
13. Ткаченко А. М. Зарубіжний досвід формування кадрового потенціалу. *Вісник економічної науки України*. 2015. № 1 (28). URL: <http://dSPACE.nbuv.gov.ua/handle/123456789/87520> (дата звернення: 02.04.2020).
14. Лібусь Т. Зарубіжний досвід управління персоналом. *Природничі та гуманітарні науки. Актуальні питання: матеріали Всеукраїнської студентської науково-технічної конференції* (м. Тернопіль, 25–26 квітня 2013 р.). ТНТУ, 2013. URL: <http://elartu.tntu.edu.ua/handle/123456789/9503?locale=sv> (дата звернення: 02.04.2020).
15. Шостак Л. В., Болобан Є. О. Зарубіжний досвід управління персоналом. *Приазовський економічний вісник*. 2018. № 3. С. 94–99.
16. Кулик Я. О., Чен Н. О. Вітчизняний та закордонний досвід управління персоналом. *Вісник Черкаського університету*. 2015. № 12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchuE_2015_12_14 (дата звернення: 02.04.2020).
17. Пучкова С. І. Методичні підходи щодо забезпечення кадрової безпеки підприємства. *Науково-методичні аспекти забезпечення економічної безпеки: монографія / за заг. ред. док. екон. наук, професора І. О. Кузнецової*. Одеса: Атлант, 2013. С. 123–132.
18. Хомів О. В. Система взаємозв'язків об'єктів захисту складових економічної безпеки роздрібних підприємств з видами загроз. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2010. Вип. 20.12. URL: https://nv.nltu.edu.ua/Archive/2010/20_12/284_Chom.pdf (дата звернення: 02.04.2020).

References

1. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 28 cherv. 1996 r. № 254k/96-VR. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-VR> [in Ukr.].
2. Abubakar Mohammed Abubakar, Hamzah Elrehail, Maher Ahmad Alatailat, Alev Elçi (2019). *Knowledge management, decision-making style and organizational performance*. *Journal of Innovation & Knowledge*, 4:2, 104–114.
3. Naumenko, M. O., & Kuleshov, V. O. (2013). Udoskonalennia Upravlinnia Trudovymy Resursamy Pidpriemstva [Improvement of the enterprise's labor management]. *Visnyk Ekonomiky Transportu I Promyslovosti (Herald of Economics of Transport and Industry)*, 41, 193–196 [in Ukr.].
4. Titikova, A. O., Dyblenko, V. I., & Shevchenko, O. O. (2012). Trudovyi Potentsial Pidpriemstva [Labor potential of the enterprise]. *Ekonomichni nauky. Ser. Ekonomika ta menedzhment (Economic sciences. Ser. Economics and Management)*, 9 (2), 518–523 [in Ukr.].
5. Arefieva, O. V., Kovalenko, N. V., & Stepaniuk, Ya. O. (2019). Ekonomichne zabezpechennya formuvannya ta vykorystannya trudovogo potentsialu pidpriemstvom [Economic support of formation and use of labor potential of the enterprise]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Ekonomika i upravlinnia (Notes of the Taurida VI Vernadsky National University. Series: Economics and Management)*, 1:30(69). Retrieved from <http://ev.fmm.kpi.ua/article/view/108778/103721> [in Ukr.].

6. Naumenko, M. O., & Zhabko, Yu. P. (2014). Upravlinnia personalom pidpriemstva v suchasnykh rynkovykh umovakh [Management of the personnel of the enterprise in the modern market conditions]. *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti (Herald of Economics of Transport and Industry)*, 46, 287–290 [in Ukr.].
7. Pavlova, I. I. (2013). Teoretychni aspekty upravlinnia personalom na pidpriemstvi [Theoretical aspects of personnel management in the enterprise]. *Vcheni zapysky universytetu «KROK». Seriya: Ekonomika (Academic notes from KROK University. Series: Economics)*, 33. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vzuk_2013_33_30 [in Ukr.].
8. Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainy [Code of Labor Laws]. Zakon Ukrainy vid 20 grud. 1971 r. № 322-VIII. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> [in Ukr.].
9. Ponomarenko, Yu. M. (2005). Stratehiia upravlinnia trudovymi resursamy pidpriemstva [Strategy of management of labor resources of the enterprise]. *Ukraina: aspekty prats (Ukraine: aspects of work)*, 6, 41–41 [in Ukr.].
10. Simona Cosma, Giovanni Mastroleo, & Paola Schwizer (2018). Assessing corporate governance quality: substance over form. *Journal of Management and Governance* 22:2, 457–493.
11. Moroz, M. M. Zarubizhnyi dosvid upravlinnia personalom [Foreign experience of personnel management]. *Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy (Scientific Herald of UNFU of Ukraine)*, 20.10. Retrieved from https://nv.nltu.edu.ua/Archive/2010/20_10/189_Moro.pdf [in Ukr.].
12. Bazaliiska, N. P. (2015). Svitovyi dosvid upravlinnia trudovoiu diialnistiu personalu v krainakh z rozvynenoiu rynkovoju ekonomikoju [Worldwide experience in managing the employment of personnel in countries with advanced market economies]. *Innovatsiyna ekonomika (Innovative economy)*, 1. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/inek_2015_1_26 [in Ukr.].
13. Tkachenko, A. M. (2015). Zarubizhnyi dosvid formuvannya kadrovoho potentsialu [Zarubizhnyi dosvid formuvannya kadrovoho potentsialu]. *Visnyk ekonomichnoyi nauky Ukrainy (Herald of Economic Science of Ukraine)*, 1(28). Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/87520> [in Ukr.].
14. Libus, T. (2013). Zarubizhnyi kontrol upravlinnia personalom [Foreign control of personnel management]. *Materialy vseukrainskoi studentskoi naukovo-tekhnicnoi konferentsii 25–26 kvitnia 2013 r. TNTU «Pryrodnychi ta humanitarni nauky. Aktualni pytannia» (Proc. 6th All-Ukrainian Student Scientific and Technical Conference, April 25–26, 2013, TNTU «Natural sciences and humanities. Topical issues»)*. Ternopol. Retrieved from <http://elartu.tntu.edu.ua/handle/123456789/9503?locale=sv> [in Ukr.].
15. Shostak, L. V., & Boloban, Ye. O. (2018). Zarubizhnyi dosvid upravlinnia personalom [Foreign experience of personnel management]. *Pryazovskiy ekonomichnyi visnyk (Azov Economic Herald)*, 3, 94–99 [in Ukr.].
16. Kulyk, Ya. O., & Chen, N. O. (2015). Vitchyzniani ta zakordonnyi dosvid upravlinnia personalom [Domestic and foreign experience of personnel management]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu (Herald of Cherkasy University)*, 12. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchuE_2015_12_14 [in Ukr.].
17. Puchkova, S. I. (2013). Metodychni pidkhody shchodo zabezpechennia kadrovoi bezpeky pidpriemstva. Naukovo-metodychni aspekty zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky [Methodical approaches to ensuring personnel security of the enterprise. Scientific and methodological aspects of economic security]. Odessa: Atlanta [in Ukr.].
18. Khomiv, O. V. (2010). Systema vzaiemozviazkiv ob'ektiv zakhystu skladovykh ekonomichnoi bezpeky rozdrubnykh pidpriemstv z vydamy zahroz [The system of interconnections of the objects of protection of components of economic security of retail enterprises with the types of threats]. *Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy (Herald of UNFU of Ukraine)*, 20.12. Retrieved from https://nv.nltu.edu.ua/Archive/2010/20_12/284_Chom.pdf [in Ukr.].

Стаття: надійшла до редакції 13.04.2020
прийнята до друку 17.06.2020

The article: is received 13.04.2020
is accepted 17.06.2020

Розділ 4

Соціально-психологічні студії

Chapter 4

Socio-Psychological Studios

UDC (УДК) 340.1

Савайда Олена Іванівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
конституційного та міжнародного права
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: savaida@i.ua
ORCID ID: 0000-0003-2035-2604

УКРАЇНСЬКА МЕНТАЛЬНІСТЬ ПОМІЖ МЕНТАЛЬНОСТЕЙ НАРОДІВ СВІТУ

Анотація. Проаналізовано праці вітчизняних і зарубіжних науковців, які присвячені проблемам ментальності, зокрема ментальності українського народу та її розуміння для формування суспільних і державно-правових відносин. Розглянуто головні критерії, які кардинально впливають на формування правосвідомості народу і на її впровадження в поведінку суспільства, й відтак мають безпосередній вплив на регулювання державно-правових відносин.

Ключові поняття: ментальність, українська ментальність, Космо, Логос, Психея, правова ментальність.

Savayda Olena,
PhD (Law), Associate Professor,
Associate Professor of the Department
of Theory and History of State and Law,
Constitutional and International law,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: savaida@i.ua
ORCID ID: 0000-0003-2035-2604

UKRAINIAN MENTALITY BETWEEN MENTALITIES OF THE PEOPLES OF THE WORLD

Abstract. The article analyzes the scientific works of domestic and foreign scientists, devoted to the problems of mentality, in particular, the mentality of the Ukrainian people and their understanding of building social and state legal relations. The basic criteria that fundamentally influence the formation of the people's consciousness and its implementation in the behavior of society are considered, and therefore how they directly influence the regulation of the state legal relations.

Awareness of the mentality of one's people enables one to become more aware of one's national destination in a world of different nationalities, as well as laying the foundations for respect for other people, while knowing and understanding one's own roots.

The purpose of the research was to investigate theoretical, natural and philosophical cognition and assessment of problematic issues the mentality of people trying to use the mentality and in private comparison with its mentality of people in the world, through the Cosmos, Logos and Psyche.

Superiorities, philosophical ideas and principles, fundamental categories and concepts, even in ordinary everyday life, allow us to get into the essence of the mentality of the people.

The process of transformation of nature by man or the adaptation of man to this nature is expressed in the form of culture, which is a reference to the mentality of the people. After all, human mentality is human belonging (the technical way of knowing nature, the result of which is culture) to the nature that belongs to human. Culture appears as a certain technique or tool developed in the course of human life and in the human history.

Key concepts: mentality, Ukrainian mentality, Cosmo, Logos, Psyche, legal mentality.

Вступ

Обрана тема є актуальною та значущою. Пізнання ментальності свого народу дає змогу ліпше усвідомити своє національне призначення серед різних національностей, а також формує основу поваги до інших народів. Адже пізнати себе чи своє призначення в цьому світу і є основним життєвим кредом людини (народу) (приміром, за філософією Сократа). Однак пізнати себе можливо лише разом із пізнанням себе та світу. Тому звичайно пізнання ментальності українського народу (до якого ми належимо) відбуватиметься через призму пізнання себе українця (суб'єктивне бачення) і світу. Головне завдання – встановлення певного єдиного принципу, який допоможе обрати основу для створення національного життя народу (ту несхожість із іншими, що і вирізняє та ідентифікує нас українців).

Потрібно зазначити, що нині в науковій літературі проблемі ментальності та її розуміння приділяють значну увагу. Такі вчені, як М. В. Попович, К. З. Возьний, С. Б. Кримський розкривають призначення та сутність ментальності, І. О. Бойченко охарактеризував указане явище. Ми ж аналізуватимемо українську ментальність та спробуємо порівняти її з іншими ментальностями народів світу, водночас не спекулюючи націоналізмом як глобальною проблемою. А, навпаки, покажемо переваги ментальності одного народу над іншим для вдосконалення та ліпшого розуміння інших через їхній культурний доробок і спадщину.

Мета статті полягає в теоретичному та природно-правовому й філософському пізнанні й оцінці проблемних моментів ментальності народу, зокрема української ментальності, та в частковому порівнянні її з іншими ментальностями народів світу через призму Космо, Логосу та Психеї.

1. Природа та ментальність українського народу

Україна декілька десятків років у своєму економічному, політичному, демократичному, державно-правовому та соціальному розвитку тримає курс на євроінтеграцію. Прагнення ввійти до європейської спільноти пояснюється багатьма (етнічними, географічними тощо) спільними рисами і чинниками. Однак процес входження в ЄС нівелює українську ментальність. Україна не може (з географічного погляду) ввійти в європейське об'єднання, тому що вона безпосередньо й є географічно центральною державою Європейського континенту. Тому дивно, що виникає питання, чи має Україна входити до Європейського Союзу, чи ні? Адже вона є та має бути центром Європейського Союзу.

Проте, розглядаючи історичне, державно-правове творення нашої землі-держави, зауважимо, що саме центральність знаходження між Європою та Азією не дає нам можливості (військові конфлікти і війни, загарбання та перерозподіл території, нестабільна національно-державна політика уряду) сконцентруватися на своїй природно-правовій ментальності та сутності української природи нашого народу (який має чимало сприятливих чинників для всебічного й ефективного розвитку: родючий ґрунт, ліси, степи, гори, море тощо; не кожна країна може цим похизуватися).

Нашою характерною рисою, зокрема, є неагресивність. Це можна пояснити тим, що ми володіємо чималими природними ресурсами. Відтак в українців немає потреби у завоюванні та загарбанні інших територій. Також у нас є й така риса, як толерантність, яка допомагає мирно співіснувати з іншими народами. Це в тому разі, якщо немає зовнішньої агресії та посягання на нашу територію. Проте тут потрібно наголосити, що іноді українці є занадто толерантними та терплячими.

Тому ми детальніше розглянемо ментальність України. Адже ментальність народу виявляє ті його несхожі особливості, до яких потрібно самим дбайливо ставитися (проявляти повагу та розуміння), а тоді й інші народи розумітимуть та із повагою ставитимуться до існування та проявів такої ментальності.

Ментальність (з лат. mens – пов'язаний із духом, духовністю) – спосіб мислення, загальна духовна налаштованість, установка індивіда або соціальної групи (наприклад, етнічного, професійного або соціального прошарку) до навколишнього світу [1, с. 22].

Саме про навколишній світ, який оточує українця, потрібно мовити, аналізуючи природно-правові витоки української ментальності. Адже Природа – це обличчя народу, серед якої цей народ зростає і творить свою історію. Безперечно, Природа – це постійно діючий чинник. Тому, розглядаючи Природу України, потрібно мовити про її багатоаспектність. Те саме стосується й українця, який завдяки такій розмаїтості (навколишнього світу) може досягнути багатоаспектності природи та надалі використовувати її для формування своєї культури й життя.

Однією з особливостей українського навколишнього середовища є земля (чорнозем, який належить до найродючіших видів ґрунту). Це унікальне світове явище, яким значною мірою володіють саме українці (одна п'ята частина від усіх чорноземів світу). Про їхню родючість казали: «Земля така добра, що посадиш оглоблю, то виросте тарантас» [2, с. 155].

Чорнозем – феномен природи, який полягає в особливій конституції, поставі, у великій потужності, прекрасних властивостях і високій родючості. Чорнозем називають чудом біосфери, її дивовижним витвором [3, с. 28]. Тому володіння вказаним багатством і різними формами усвідомлення українцем важливості, цінності цього феномена природи зумовлює необхідність його (грунту) збереження українцем як свого найголовнішого призначення. Звідси й цілісність держави та державних кордонів, й самовідданість стосовно своєї землі-країни та її збереження. Найцінніше, чим наділила нас Природа, пов'язане із землею, яку ми так відданого, інколи саможертвовно, захищаємо та зберігаємо, адже це наше Космологічне призначення.

Розглядаючи призначення чи даність природи, варто проаналізувати історію творення народу саме на тій землі. Безперечно, основою для історії народу є перетворення природи, серед якої цей народ живе. Це процес перетворення чи пізнання природи двозалежний (оскільки, щоб пізнати природу, її потрібно наповнити собою (людиною) та своїми цілями в процесі осягнення цієї природи). Людина, пізнаючи навколишній світ, перетворюється сама (і тілом, і думкою, і міркуваннями) й втілює основні дані природою цінності, чинники і в своєму житті та побуті, і в суспільних відносинах, і в формуванні державності.

Цей процес перетворення природи людиною чи прилаштуваність людини до природи виражається у формі культури, яка є орієнтиром для ментальності народу. Адже ментальність народу – це і є належність народу (технічний спосіб пізнання природи, результатом якого є культура) до тієї природи, яка належить народові (як інколи говорять: «Батьківщину та батьків не обирають, це те, що дається нам як даність»). Звичайно ментальність не визначається лише культурою. Культура тут постає як розроблена протягом життя людини та за історію народу певна техніка чи методика.

2. Ментальність (риси, архетипи) та культура українського народу

Суперцінності, філософські ідеї та принципи, фундаментальні категорії і поняття навіть у звичайному буденному побуті дають нам змогу проникнути в сутність ментальності народу.

Ментальність будь-якого народу формується за допомогою його культури та шкали цінностей, які даються йому насамперед тією місцевістю та природою, де він народжується та формується. Тому важливу роль відіграє та місцевість (природа), земля, надра і різні природні стихії (вода, сонце, ґрунт-земля, вогонь, повітря), на якій проживає той чи інший народ.

Насамперед це актуально для українця, який без власної землі себе не уявляє, тобто не ідентифікує (не орендоване на тривалий час житло, як у більшості європейських країн, чи взяте в кредит, як у США. Згадайте, як більшість літніх українців перебираються в сільську місцевість і займаються, приміром садівництвом). Природна прив'язаність до землі свідчить і про осілість, і про планування свого життя, а отже, і про усвідомлення саме в такий спосіб своєї національної ментальності.

Ментальність – сукупність соціально-психологічних настанов, автоматизмів і навиків свідомості, які формують способи бачення світу й уявлення людей, що належать до тої або іншої культурної спільноти. Як будь-який соціальний феномен ментальності історично мінливі, але зміни в них відбуваються дуже повільно [4, с. 369–370].

Як зазначалося, ментальність народу залежить від його культури. Проте культура – це наслідок поєднання народу і тієї природи, до якої цей народ належить. Головна роль у цьому взаємозв'язку належить Природі. Тому, що вона (Природа) встановлює правила гри (текст, природні закони), які народ має розшифрувати, зрозуміти та реалізувати на свою користь, й так, проявляючи індивідуальність, творити водночас свою історію на власній землі. Ментальність – постійно діюча й мінлива категорія, яка, на відміну від інших більш стабільних філософських явищ, є відкритою структурою та незавершеною, тому що і природа, і історія народу, яка твориться на цій землі-природі, є постійно змінюю та живою матерією [5, с. 57].

Ментальність народу виражається не лише в індивідуальних настановах, а й у тому, що характерне для всієї суспільної свідомості народу (як і для загальної культури того чи іншого народу). Суб'єктом ментальності є не індивід, а соціум (тобто весь народ). Для ментальності українського народу також характерні такі категорії, як природа, історія народу, культура народу. Вказані категорії виявляються в прояві розуму, в словесній мові (Логос, вербальній культурі суспільства) та мові жестів, поведінці (суспільних відносинах), звичаях (законах, праві) й віруваннях тощо.

Ментальність народу допомагає формувати національну свідомість. Як зазначалося, кожен народ має індивідуальну ментальність, що і розмежовує всі народи. Звичайно всі народи світу мають спільні ціннісні знаменники (філософські, правові, моральні), проте вони (світло, життя, справедливість, будинок, сім'я, слово, свобода) розташовуються в різному співвідношенні (це залежить від Природи та методів (тобто культура та історія є одними

із позитивних методів) перетворення цієї природної субстанції на користь і благо народу). Одні й ті ж слова, категорії та значення можуть розумітися кожним народом по-різному, і це природно. Проте нас у ментальності народу цікавлять погляди і міркування народу стосовно світу та життя, побуту і взаємин, навколишнього середовища. Це деякою мірою є складом розуму народу, тобто певною гносеологією, яка формує основи різних (моральних, етичних, духовних, культурних, державно-правових) цінностей, за допомогою якого народ обирає свої життєві напрями і провадить діяльність, й у глобальному масштабі реалізується на ментальній карті світу.

Менталітет проявляється на підсвідомому рівні, який формується на основі традицій, звичаїв, певних ритуалів, психології та насамперед природного оточення та проживання вказаного народу, що і проявляється в соціальних стосунках [6, с. 48].

Одним із потужних архетипів, який входить до ментальності українського народу, є архетип Матері [7, с. 115], який є певним уособленням Землі, України, Жінки, Краси. Наявність цього архетипу зумовлює шанобливе ставлення до жінки, визнання її провідної ролі в суспільстві та родині (звичайно більшою мірою в побуті, проте, тут простежується рівність статей, що відбувається значно швидше, ніж в інших країнах, свобода вибору тощо). Також цей архетип пояснює таку поведінку більшості українців, яка виявляється у відданості землі й готовності оберігати її, територію, країну, державу, родину. Таке вшанування цього архетипу наділяє українців вірою, проте, вона переважно стосується віри у дива, в Бога (іноді українець вважає життя казкою – і прекрасною, і чарівною водночас, в якій без його участі вирішаться справи). Проте це не завжди так, оскільки тут виникає ще один архетип свободи. Але ця свобода має особистий характер.

За багатою історичною формацією утворення України, український народ, за всіх обмежень (політичних, державних, національних), прагнув жити за нормами свободи, причому індивідуальної. Цей сильний архетип дає нам змогу долати нав'язаний ззовні авторитет, водночас реалізовує прагнення до свободи, опираючись лише на власні сили, розум, здібності, що проявляється у більшому лібералізмі, гуманізмі та цивілізованості українців.

Висновки

Для ментальності українського народу характерні певні ключові засади й архетипи, які формуються багатоаспектною Природою та навколишнім світом. Такими основами є її земля-чорнозем (але не тільки, адже ми маємо і ліси (різні), степи, море, гори) й відтак усі супутні потреби, пов'язані із Матінкою-землею (цілісність, непорушність, оборона, повага, злагода, добробут, згуртованість, родинність, толерантність). У нас є і свобода та незалежність від інших, беручи до уваги родючість ґрунту тощо, тому в українців немає потреби у насильницьких діях чи зазіханнях на інші землі. Ми має бути зосереджені на власному господарюванні та на досягненні своєї самодостатності й самоідентичності.

Безперечно кожен народ має свої особливості та різні елементи, що й формують його ментальність. Наприклад, такими елементами можуть бути простір і час, вертикальні та горизонтальні орієнтири світу, співвідношення чоловічого та жіночого, рослинний і тваринний символізм тощо. І у зв'язку з цим виникає головне питання для самоідентичності українця – що це є, що це є таке? Й тому, щоб знайти відповідь на це питання потрібно відмежуватися і глянути з боку на головні елементи ментальності, а саме: Космо, Логос і Психею народу. Відтак кожна національна цілісність: народ, країна, культура мають своє світобачення та унікальну шкалу цінностей.

Список використаних джерел

1. Кримський С., Заблоцький В. Ментальність. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. 742 с.
2. Українські приказки, прислів'я і таке інше: зб. О. В. Марковича та ін. / уклад. М. Номис; упоряд., прим., вступ ст. М. М. Пазяк. Київ : Либідь, 1993. 764 с.
3. Позняк С. П. Чорнозем у наукових дослідженнях і пам'яті народів світ. *Український географічний журнал*. 2016. № 2. С. 26–31.
4. Галушко К. Ю. Ментальність, менталітет. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2009. Т. 6: Ла–Мі. 790 с.
5. Гачев Г. Д. Ментальности народов мира. М. : Алгоритм, Эксмо, 2008. 554 с.
6. Горобець В. М. Світанок української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції. Х. : «КСД», 2017. 448 с.

7. Менталітет українців та основні детермінанти його становлення. *Історія української культури: підручник* / В. О. Лозовой, Л. В. Анучина, О. А. Стасевська, О. В. Уманець та ін., за ред. проф. В. О. Лозового; НЮУ ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2013. 367 с.

References

1. Krymskyi, S., & Zablotskyi, V. (2002). Mentalnist [Mentalist]. *Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk / V. I. Shynkaruk (hol. redkol.) ta in.* Kyiv: Instytut filosofii imeni Hryhoriia Skovorody NAN Ukrainy: Abrys [in Ukr.].
2. Markovycha, O. V. ta in. (1993). *Ukrainski prykazky, pryslivia i take inshe: zb.* [Ukrainian prykazky, pryslivia and take inshe: zb.]. / uklav. M. Nomys; uporiad., prym., vstup st. M. M. Paziak. Kyiv: Lybid [in Ukr.].
3. Pozniak, S. P. (2016). Chornozem u naukovykh doslidzhenniakh i pamiaty narodiv svit [Chernozem in research and memory of peoples of the world]. *Ukrayinskyj geografichnyj zhurnal (Ukrainian Geographical Journal)*, 2, 26–31 [in Ukr.].
4. Halushko, K. Yu. (2009). Mentalnist, mentalitet [Mentality, mentality]. *Entsyklopedia istorii Ukrainy: u 10 t. / redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in.; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.* K.: Nauk. dumka, T. 6: La-Mi [in Ukr.].
5. Hachev, H. D. (2008). *Mentalnosty narodov myra [The mentality of the peoples of the world].* M.: Alhorytm, Eksmo [in Ukr.].
6. Horobets, V. M. (2017). *Svitanok ukrainskoi derzhavy. Liudy, sotsium, vlada, poriadky, tradytsii [Dawn of the Ukrainian state. People, society, power, orders, traditions].* Kh.: «KSD» [in Ukr.].
7. Lozovoi, V. O., Anuchyna, L. V., Stasevska, O. A., & Umanets, O. V. ta in. (2013). *Mentalitet ukrainsiv ta osnovni determinanty yoho stanovlennia [The mentality of Ukrainians and the main determinants of its formation]. Istoriiia ukrainskoi kultury, za red. prof. V. O. Lozovoho; NIuU im. Yaroslava Mudroho – Kharkiv: Pravo [in Ukr.].*

*Стаття: надійшла до редакції 01.04.2020
прийнята до друку 25.05.2020*

*The article: is received 01.04.2020
is accepted 25.05.2020*

UDC (УДК) 811.161.2,27,373.7:159. 922.4

Сковронська Ірина Юріївна,

кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри іноземних мов та культури фахового мовлення
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: skovronskairyna@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6261-3393

Юськів Богдана Миколаївна,

старший викладач
кафедри іноземних мов та культури фахового мовлення
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: dexter@mail.lviv.ua
ORCID ID: 0000-0002-0602-0630

ОСОБЛИВОСТІ СМИСЛОВОЇ СИНОНІМІЇ ТЕРМІНІВ В АНГЛО-УКРАЇНСЬКОМУ ЮРИДИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Анотація. Проаналізовано явище синонімії в юридичній термінології, а саме термін злочин у англійському й українському юридичному дискурсі. Наголошено, що виникнення синонімії деяких юридичних термінів зумовлено зміною правових норм у суспільстві, а також тим, що зникли поняття, які відповідали цим термінам. Є думка, що юридичні терміни-синоніми не можуть належати до абсолютних, граматичних чи синтаксичних синонімів. Радше їх можна віднести до категорії «відносних синонімів», якщо розглядати їх як синоніми, синтаксична подібність яких не поширюється на все значення.

Ключові поняття: термінологія, синонімія, злочин, правопорушення, рівнозначність.

Skovronska Iryna,

PhD (Philology), Associate Professor,
Head of the Department of Foreign Languages
and Culture of Professional Speech,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: skovronskairyna@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6261-3393

Yuskiv Bohdana,

Senior Lecturer of the Department of Foreign Languages
and Culture of Professional Speech,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: dexter@mail.lviv.ua
ORCID ID: 0000-0002-0602-0630

FEATURES OF SENSITIVE SYNONYMY OF TERMS IN ENGLISH-UKRAINIAN LEGAL DISCOURSE

Abstract. The article deals with the phenomenon of synonymy in legal terminology, namely, analyzes the term «crime» in English and Ukrainian legal discourse. It is emphasized that the emergence of synonymy of some legal terms is due to the change of legal norms in the society, as well as the disappearance of concepts that correspond to these terms. There is an opinion that legal terms-synonyms may not refer to absolute, grammatical or syntactic synonyms. Rather, they can be categorized as «relative synonyms» if they are regarded as synonyms syntactic similarity of which does not extend to all meanings.

One of the types of paradigmatic relations existing in the lexical-semantic system of language is synonymy – coincidence in the fundamental meaning, as a rule, while maintaining the differences and shades of stylistic characteristics of words; synonyms are words that denote the same phenomenon of reality. However, by calling the same thing, synonyms usually call these things differently – either by highlighting different things in the designated thing, or characterizing the thing from different points of view. That is why, synonyms are usually not the words exactly identical to one another. But often the possibility of assigning different words to one phenomenon is determined not only by their own equivalence or semantic closeness, but by a different attitude or evaluation of the phenomenon.

When dealing with legal texts, we often find that a number of words defining the same concept are translated into Ukrainian equally. English legal terminology has a century-old history and was formed in the first stages, both from the words of German origin, and from the Latin and French languages, and the borrowing data gradually converged in its meaning. This was due to the change of legal norms in the society, as well as to the disappearance of the concepts that corresponded to these terms. There is an opinion that legal terms-synonyms cannot refer to absolute, grammatical or syntactic synonyms. Rather, they can be categorized as «relative synonyms» if they are regarded as synonyms whose syntactic similarity does not extend to all meanings.

Key concepts: terminology, synonymy, crime, offense, equivalence.

DOI 10.32518/2617-4162-2020-2-166-171

Вступ

Одним із видів парадигматичних відносин, що існують у лексико-семантичній системі мови, є синонімія – збігання за основним значенням, зазвичай при збереженні відмінностей і відтінків стилістичної характеристики слів; синоніми – слова, що позначають одне й те саме явище дійсності. Однак, називаючи одне і те саме, синоніми зазвичай називають ці речі по-різному – або виокремлюючи в указаній речі різноманітні її сторони, або характеризуючи цю річ із різних поглядів. Саме тому синоніми переважно не є словами, абсолютно ідентичними одні з одними. Але часто «можливість віднесення різних слів до одного явища визначається не тільки їх власною рівнозначністю чи смисловою близькістю, а різним відношенням чи оцінкою даного явища» [1, с. 145].

У літературі є твердження, що «термін – це слово із чітко визначеним значенням. Термін потребує однозначності». Водночас є думка, що такі «ідеальні терміни» складно ізолювати від мовної стихії. Терміни, що функціонують у мові науки, або виявляють старі (етимологічні), або розвивають нові (соціальні, емоційні) відтінки. На думку Д. І. Лотте, постійна необхідність пояснити значення наукових понять шляхом відображення їх суттєвих ознак за допомогою більш доступних понять і зрозумілих синонімічних термінів і терміносполучень існує в мові науки і зумовлює появу термінів-синонімів [2, с. 22].

Явище синонімії вивчали такі українські вчені, як Л. Василькова, С. Дорошенко, О. Казанюк, І. Козловець, І. Кочан, О. Мартиняк, Т. Михайлова, С. Овсейчик, Г. Пастернак, С. Руденко, Т. Соколовська, В. Чумак та ін. Синонімія – це семантичне явище, пов'язане з номінацією реалій, що відображаються в поняттях і уявленнях

людини. Російська дослідниця В. Даниленко зазначає, що синонімія є особливо характерною для початкових етапів формування термінологічних систем, коли ще не відбувся природний (і штучний) відбір ліпшого терміна і співіснує чимало варіантів [3, с. 73]. Ураховуючи об'єктивне існування різних механізмів семантичного наближення слів, науковці розрізняють: а) синонімію за денотатом, коли у слів збігається предмет позначення, але не поняття; б) синонімію за сигніфікатом, коли слова виражають те саме поняття, але позначають різні предмети. Як зауважують В. Чумак і С. Овсейчик, «на відміну від літературної мови, синоніми у відповідних терміносистемах, відтворюючи якість поняття, зазвичай, не змальовують його різносторонньо, а створюють дубльоване найменування, що увійшло в термінологічну систему внаслідок різноманітних мовних зв'язків і тенденцій у ході її формування» [4, с. 212].

Деякі автори вважають, що синонімія термінів неможлива, інші підтверджують синонімію, треті протиставляють синонімії явище дублетності. Як вважає А. Коваль, дублетністю можна називати мовний факт, що є цілком відмінним від поняття синонімії у загальноживаному її розумінні. Зв'язок терміна і поняття відбувається через дефініцію, у словесній формі якої міститься низка важливих ознак цього поняття. Для зміни дефініції потрібно змінити визначення власне поняття, щоби наступна словесна форма не була дублетом попередньої. Саме тому в термінологічній системі термінів-синонімів немає, а натомість є лише терміни-дублети [5, с. 41–42].

Мета статті – визначення ролі та функціонального навантаження поширених у мові юристів смислових синонімів.

1. Етимологія юридичних термінів-синонімів

Під час роботи з юридичними текстами ми часто помічаємо, що низка слів, які визначають одне й те саме поняття, перекладаються українською мовою однаково. Англійська юридична термінологія має багатовікову історію й утворювалась на початкових етапах і з слів германського походження, і з латинської та французької мов й ці запозичення поступово зближувались у своєму значенні. Це відбувалося внаслідок зміни правових норм у суспільстві, а також через те, що зникали поняття, що відповідали цим термінам. Є думка, що юридичні терміни-синоніми не можуть належати до абсолютних, граматичних чи синтаксичних синонімів. Радше їх можна віднести до категорії «відносних синонімів», якщо розглядати їх як синоніми, синтаксична подібність яких не поширюється на все значення.

Розглядаючи походження термінів-синонімів у юридичних текстах, можна зазначити, що синонімами є слова германського походження, інтернаціональні, переважно з латинської мови: *verdict-judgment-sentence, resolution-solution, tort-wrong (делікт), acquit-set free (виправдовувати)*; синоніми з одним коренем, але різними суфіксами *act-action (діяння), judge-justice (суддя)*; обидва терміни іншомовного походження *accuse-blame (Gr.) (обвинувачувати)*; змішані аббревіатури тощо: *JP-Justice of the Peace (Мировий суддя), PC-Police Constable (Королівський адвокат), DPP-Director of Public Prosecution (Головний державний обвинувач), QC-Queen's Counsel (Королівський адвокат)*.

Можна виокремити особливу низку синонімів із різною внутрішньою формою, тобто коли одне і те саме явище розглядається за різними ознаками: злочин – *crime-offence-felony-wrongdoing-infringement-misconduct-misdeed-sin*; обвинувачений – *defendant-accused-convict-prosecuted-prisoner-jailor*; компетенція – *authorities-powers-jurisdiction*; тюремне ув'язнення – *custody-penitentiary-imprisonment-jail*. Потрібно вказати на існування «конвенціональних» синонімів-антонімів. Деякі слова мали нейтральне забарвлення, але потім виникли нові слова, спершу в розмовній лексиці, а згодом увійшли в словник і в науковий дискурс: *apprehension-arrest-detention-seizure; corruption-lobbyism-bribery-political graft*.

2. Поняття «злочин» і його синонімічний ряд

Розглянемо терміни, які визначають поняття «злочин». В англо-англійських словниках термін *crime* визначається такими словами, як «*offence, unlawful act, default, wrong*: Crimes are *offences* against the State. A crime is an unlawful act or default which is an offence against the

public... Strictly all crimes are offences against the law, therefore all crimes are offences» [6]. «Crime – any *act* which the sovereign has deemed contrary to the public good; a *wrong* which the government has determined is injurious to the public, hence; prosecutable in a criminal proceeding. Crimes include felonies and misdemeanors» [2].

Англо-англійські словники The Advanced Learner's Dictionary of Current English by A. S. Hornby та New Webster's Dictionary містять такі визначення терміна «crime»: «1) *a serious offence against the law*; 2) *wrongdoing in general lawbreaking*» [6]. «Crime – an *act punishable by law*; such acts collectively; an *offence, sin*» [7]. Посібники з англійського права дають уточнення у вживанні слів *crime, offence*: *In general we use the word «crime in a narrower sense to mean those offences against the law of a serious kind ... murder, manslaughter, burglary, theft, rape, etc. The word «offence» is commonly applied to those less serious offences ordinary triable before a Magistrates' Court».*

Американські юристи визначають слово *offence* так: «*Any violation of law for which a penalty is prescribed, including both felonies and misdemeanors*» [8], тобто значення слова *offence* значно ширше, ніж слово *crime*. Під час роботи з англійськими й американськими юридичними текстами є деяка закономірність: слово *offence* частіше вживається в документах, законах, актах та інших юридичних матеріалах, в яких розглядаються всі можливі порушення закону, а слово *crime* належить до тяжких злочинів, передусім до злочинів проти особи. В одному з автентичних текстів є такі судження британців: «*My brother works as a police officer and he tells me that drug dealers, muggers and burglars can be out on the streets only a few weeks or months after committing their crimes or even let off with fines. What is even more scandalous is the fact that some rapists and even murderers are let out of prison after three or four years... I totally agree with American idea of "three strikes and out" – that after committing three crimes criminals are locked up for life. That is the only way of protecting society and deterring young people from a life of crime*» [9]. Проте є документи, в яких термін «*offence*» перекладається як «злочин» і «посягання».

Стосовно термінів «правопорушення» і «злочин», що містяться в українських тлумачних словниках, то виникають більші складнощі з їх перекладом. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови В. Бусела термін *правопорушення* визначається як «1. Порушення норм поведінки, встановлених законами чи іншими нормативними актами; *злочин* – це суспільно небезпечна дія (чи бездіяльність), що чинить, заподіює зло людям. 2. Неприпустимий. Ганебний вчинок. // Неправильна,

шкідлива поведінка. *Міжнародні злочини*. ***Посадовий злочин* – злочинні дії, що здійснюються посадовими особами з використанням свого службового становища і завдають суттєвої шкоди державі або суспільним інтересам, правам та інтересам громадян» [10, с. 917]. Зазначене визначення дає змогу виокремити усталені смисли, що їх містить поняття *злочин*, в основі яких є об'єктивні критерії оцінювання аморальних, неетичних учинків: «*суспільно небезпечна дія*», «*бездіяльність*», «*неприпустимий вчинок*», «*ганебний вчинок*», «*неетичний вчинок*», «*неправильна, шкідлива поведінка*», «*злочинна дія*», «*суттєва шкода*», «*злочинне посягання*». Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. подає цей термін як *злодъаніє с. (исл. Злодѣяніе) злодіання, злочин: если ты моіхъ словѣсъ оустыдаєшся котѡрѡи ѡбличають безакѡніє и злдіаніє твоє, а для чо́гоже(с) ся не в'стыдалъ грѣхи... творіти* (Почаїв, 1618 *Зерц. 73 зв.*) [1, с. 7–8]. Лексико-семантичний словник Грінченка ототожнює термін *злочин* із словом *злочинство* і пояснює його як *злодѣяніє, злдіїство, преступленіє* [11, с. 161].

3. Семантичні поля фразеологічних засобів на означення агресивної поведінки людини

У своєму дослідженні з вивчення фразеологічної мікросистеми, що описує поведінку людини, Н. Грозян, працюючи над аналізом ідеографічного й аксіологічного її аспекту, доводить, що прояв фізичної агресії може мати поведінковий спектр від відвертого прояву неприязні, недружелюбності аж до використання грубої сили [12, с. 8–9]. Учений певен, що всі психічні стани, процеси, психологічні властивості особи напряму пов'язані з її поведінкою. Є різні типи агресивних проявів людини, і це зовсім не залежить від термінології, яку застосовуватимемо. Для класифікації агресивної поведінки людини є три шкали: фізична-вербальна, активна-пасивна, пряма-непряма. Семантичне поле фразеологізмів на означення прямого прояву активної фізичної агресивної поведінки охоплює найбільшу кількість синонімічних рядів. Наприклад: *бити кого-небудь, відшмагати, висікти різками, дуже сильно побити, убити, ударити, мучити, завдавати фізичних страждань, знищити когось* тощо. Семантична група на окреслення девіантної (злочинної) поведінки (*deviating behavior*) теж належить сюди і має смислове значення *позбавити кого-небудь життя, вбити, чинити замах на чиесь життя, бути викритим на місці злочину (крадіжки, спекуляції), силоміць позбавити незайманості, знищити вогнем* тощо. Однак найбільш чисельною є семантика мовної групи на означення прямої активної вербальної агресивної поведінки людини. Наприклад: *очор-*

нювати кого-небудь, лаяти когось, глузувати, розтерзати (завдавати моральних страждань). До смислової групи мовних засобів, що окреслюють і характеризують систематичне пияцтво, здирицтво і корисливість, моральну розбещеність належать вислови семантичного поля «*кримінально некарана (непротиправна) аморальна поведінка*».

У давні часи власне терміна «злочин» не існувало. Натомість були такі світоглядні поняття, як *образа (кривда)*. Доволі незвично для нас, але тоді у розумінні *образи* вбачали не лише приниження і зневагу честі та гідності, а будь-яке правопорушення, починаючи від здійснення кровопролиття і завершуючи не виплатою позички. Не до кінця був осмислений суб'єктивний бік злочину: відомим був *замах* і *закінчене злочинне діяння*, злочин «*з умислом*» чи «*з необережності*», «*у стані афекту*». Ці світоглядні позиції містять смислову складову «*шкоди*», що заподіяна приватній особі або кільком особам. З огляду на те, що злочинна дія розглядалася як учинок заподіяння шкоди приватним особам, їх життю, здоров'ю, фізичній недоторканності і майновим правам, у первісному праві не було злочинів проти громади і держави, а переслідування вважалося не державною справою, а залишалося на розсуд потерпілих осіб як їх приватна проблема. Злочином у первісному суспільстві, на думку вченого М. Косвена [13, с. 6], вважалася власне *кривда*, що спричинена одній людині або кільком людям водночас. Однак сильніший завжди був правий. Поняття свободи було також доволі нечітким. Вважалося, що всі дії та вчинки призначені нам заздалегідь (доля), що життям людини керують вищі сили. А тому людина не може керувати власними емоціями і вчинками.

Кримінальний кодекс України визначає *злочин* як суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину [14]. *Злочин* – антисоціальний учинок людини, що посягає на відносини, які виникли в суспільстві, і становить небезпеку суспільному розвитку. Людину, яка чинить злочин, називають «злочинцем». Терміни «*кримінальне правопорушення*» і «*злочин*» є синонімами. Після введення в дію Закону України про кримінальні проступки, що передбачено п. 1 Прикінцевих положень Кримінального процесуального кодексу України, термін «*кримінальне правопорушення*» об'єднує в собі поняття «злочин» і «*кримінальний проступок*». Набрання чинності цього Закону очікується 1 липня 2020 р. Термін «кримінальний злочин» з погляду права не має сенсу, оскільки злочином є лише те діяння, яке передбачене кримінальним законом. *Злочин* завжди є діянням людини, що посягає на найбільш важливі суспільні відносини, які виникли

і є визнаними та прийнятними в суспільстві, внаслідок чого вони охороняються кримінальним законом. У цих визначеннях цілком очевидно, що поняття *злочин* є більш конкретним, науково обґрунтованим і охоплює всі можливі прояви «кримінально-караних діянь». Поняття «*правопорушення*» має більш загальне значення і охоплює всі види порушень закону, не тільки кримінально караних, а й, наприклад, адміністративних, дорожньо-транспортних тощо.

В англійській мові такої чіткої різниці між словами *crime* і *offence* не відчувається. Англо-українські словники подають приблизно однаковий переклад обидвох термінів: *crime* – злочин; *offence* – посягання, порушення (закону, пристойності тощо). Отже, слово «*crime*» найчастіше перекладається як «злочин» і тільки кримінологи перекладають його як «злочинність». Слово *offence* перекладається як «*правопорушення*» в законних актах, підручниках із кримінального права, рішеннях суддів Вищого Суду Англії, в Кримінальних Кодексах Америки, а в менш офіційних текстах – газетах, художній літературі тощо – як «злочин».

Відмінність цих двох термінів простежується в багатьох словосполученнях: *to commit a crime* – вчинити злочин, *to solve a crime* – розкрити злочин, *a serious crime, violent crime* – тяжкий злочин, *a punishable crime* – кримінально караний злочин, *to charge with a crime* – обвинувачувати у злочині, *a capital crime* – особливо тяжкий злочин, *participants of a crime* – учасники злочину. В цих словосполученнях простежуємо значення *crime* як «злочинне діяння». Термін *offence* зазвичай вживається для класифікації видів злочинів з погляду кримінального процесу і покарання: *to commit an offence* – вчинити злочин, який карається згідно з законом, *an indictable offence* (злочин, який переслідується за обвинувальним актом), *a summary offence* (злочин, який переслідується в порядку сумарного судочинства), *minor offence* – не дуже серйозний злочин, *drug offences* – злочини, пов'язані із збутом та зберіганням наркотиків, *offences against the state* – злочини проти держави, *offences against the person (property, etc.)*, *speeding parking offences* – злочини за перевищення швидкості, незаконне паркування. *Offence* is used especially in official situations by the police, judges, and lawyers. *Offence* can be used both for serious both for serious crimes like murder and robbery, and for less serious actions like parking your car in the wrong place or not paying your taxes [9, с. 163].

В юридичних текстах, окрім термінів *crime* і *offence*, є і доволі велика кількість слів, що відповідають цим поняттям: *felony* – *a crime*, *misdeed*, *sin*, *crimes declared to be such by statute or as true crimes* – кримінальний зло-

чин, фелонія, тяжкий злочин; *transgression* – *a breach of law* – проступок, порушення закону, правопорушення; *trespassing* – *a transgression, an offence, sin, wrong* – правопорушення, проступок; *infringement* – *a breaking or breach of law* – порушення, недотримання закону, посягання; *delinquency* – *an offence, misdeed* – правопорушення, проступок; *wrong (wrongdoing)* – *the violation of the legal rights of another* – порушення законних прав, правопорушення, делікт; *wrongful act* – *any act which will infringe upon the rights of another to his damage* – незаконна або неправомірна дія; *misdeed* – *a wrong or wicked deed: act deserving punishment* – незаконна або неправомірна дія; *tort* – *a wrong; a private or civil wrong resulting from a breach of legal duty* – цивільне правопорушення, делікт; *misconduct, corrupt misbehavior by an officer* – проступок, службовий злочин.

У спеціальних юридичних словниках більшість цих термінів вживається у значенні «правопорушення», але вони тяжіють до більш точного визначення поняття, до більш специфічних рамок: наприклад, словосполучення *juvenile delinquency* означає злочинність неповнолітніх; *infringement of copyright* перекладається як *порушення авторських прав*; *trespassing* – *посягання на чужу власність*; *misconduct* – посадовий злочин, пов'язаний із корупцією і хабарництвом; *tort* – саме цивільне правопорушення (делікт).

Як бачимо, великий вклад у розвиток термінів, що означають *злочин*, роблять не тільки законодавці, а і науковці у сфері психіатрії, психології. Процес удосконалення законів і кодексів зумовлює появу нових термінів, нові словосполучення відомих термінів, а добре відомі нам терміни раптово набувають нових значень.

Висновки

Синонімія дає змогу обрати найоптимальнішу номінацію. Синоніми здатні поновлювати компонентний, синтаксичний, стилістичний склад, зберігаючи водночас загальну семантику. Їх використання є насамперед затребуваним у разі тлумачення термінів, зокрема іншомовного походження. Вони допомагають конкретизувати і внести чіткість у висловлювання, дібрати найточніший смисловий варіант для окреслення того чи іншого поняття, уникаючи повторень. Варто зауважити, що немає чіткої межі між синонімією у термінології та синонімією літературної мови. Терміни є складовою лексичного фонду літературної мови загалом. У першому і другому випадку лексичні ознаки у них тотожні. Тому явище термінологічної синонімії не варто розглядати як негативне. Його радше варто сприймати і розцінювати як певну складову мовної терміносистеми.

Список використаних джерел

1. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'яковича; ред. кол. В. Гринчишин (відпов. ред. та ін.). Львів, 2005. Вип. 12. С. 7–8.
2. Словарь української мови / зібрала редакція журналу «Кієвская старина»; упорядкував з додатками власного матеріалу Борис Грінченко. Т. 1: А–Ж. Київ. 1907. С. 161.
3. Даниленко В. П. Русская терминология: опыт лингвистического описания. М. : Наука, 1977. 246 с.
4. Чумак В. Про синонімію і варіантність в екологічній терміносистемі. *Українська термінологія і сучасність* : зб. наук. праць / відп. ред. Л. О. Симоненко. К. : КНЕУ, 2007. Вип. 7. С. 211–215.
5. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. К. : Вища шк., Вид-во при Київ. ун-ті, 1978. 376 с.
6. Oxford Law Dictionary, 1976.
7. Chambers Everyday Dictionary, Edinburg, 1975.
8. Law Dictionary of Grifis, 530 p.
9. Longman English Success. Opportunities. (Upper Intermediate). Pearson Education Limited, 2002.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
11. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; гол. ред. І. К. Білодід. К., 1972. Т. 3. С. 599–600.
12. Грозян Н. Ф. Фразеологічна мікросистема «Поведінка людини» в українській мові (ідеологічний і аксіологічний аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук. Дніпропетровськ, 2003. С. 1–18.
13. Косвен М. Преступление и наказание в догосударственном обществе. М., 1925. 140 с.
14. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/234114> (дата звернення : 22.03.2020).

References

1. Slovny`k ukrayins`koyi movy` XVI – pershoyi polovy`ny` XVII st. / [NAN Ukrayiny`. In-t ukrayinoznavstva im. I. Kry`p`yakovy`cha; red. kol. V.Gry`nchy`shy`n (vidpov. red. in.)][Dictionary of the Ukrainian language of the XVI – the first half of the XVII century / [NAS of Ukraine. Institute of Ukrainian Studies. I. Kripyakovich; ed. qty. V. Grinchyshyn (ed. Ed.)]. L`viv, 2005. Vy`p.12. p [in Ukr.].
2. Slovar` ukrayins`koyi movy` / zibrala redakciya zhurnalu «Kievskaya stary`na»; uporyadkuvav z dodatkamy` vlasnogo materialu, Bory`s Grinchenko [Dictionary of the Ukrainian language / collected by the editorial board of the Kyivska Staryna magazine; arranged with additions of his own material, Boris Grinchenko]. T. 1: A–Zh. Kyiv. 1907 [in Ukr.].
3. Danilenko, V. P. (1977). Russkaja terminologija: opyt lingvisticheskogo opisanija [Russian terminology: experience of linguistic description]. Moscow: Nauka [in Russ.].
4. Chumak, V. (2007). Pro sy`nonimiyu i variantnist` v ekologicnij terminosy`stemi [On Synonymy and Variability in Ecological Terminosystem]. *Ukrayins`ka terminologiya i suchasnist`* : zb. nauk. pracz` (*Ukrainian Terminology and Modernity*: Coll. of sciences. Works). Kyiv: KNEU, Vol. 7 [in Ukr.].
5. Koval`, A. P. (1978). Prakty`chna sty`listy`ka suchasnoyi ukrayins`koyi movy` [Practical stylistics of modern Ukrainian]. Kyiv: Vy`shha shk., Vy`d-vo pry` Ky`yiv. un-ti [in Ukr.].
6. Oxford Law Dictionary, 1976.
7. Chambers Everyday Dictionary, Edinburg, 1975.
8. Law Dictionary of Grifis.
9. Longman English Success. Opportunities. (Upper Intermediate). Pearson Education Limited, 2002.
10. Busel, V. T. (Uklad. i golov. red.) (2001). Vely`ky`j Tlumachny`j Slovny`k suchasnoyi ukrayins`koyi movy` [Great Interpretive Dictionary of Modern Ukrainian]. Kyiv; Irpin`: VTF «Perun» [in Ukr.].
11. Slovny`k ukrayins`koyi movy`: v 11 t. / AN URSR. Insty`tut movoznavstva im. O. O. Potebni; [gol. red. I. K. Bilodid] [Vocabulary of the Ukrainian language: 11 vol. / Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. Institute of Linguistics. O. O. Potebni; [edit] I. K. Bilodid]. K., 1972, 3 [in Ukr.].
12. Grozyan, N. F. (2003). Frazelogichna mikrosy`stema «Povedinka lyudy`ny`» v ukrayins`kij movi (ideologichny`j i aksiologichny`j aspekty`): avtoref. dy`s. kand. filolog. nauk [Phraseological Microsystem «Human Behavior» in Ukrainian (Ideological and Axiological Aspects)]. Dnipropetrovs`k [in Ukr.].
13. Kosven, M. (1925). Prestuplenie i nakazanie v dogosudarstvennom obshhestve [Crime and punishment in pre-state society]. Moscow [in Russ.].
14. Kry`minal`ny`j kodeks Ukrayiny` [Criminal Code of Ukraine]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> [in Ukr.].

Стаття: надійшла до редакції 12.04.2020
прийнята до друку 26.05.2020

The article: is received 12.04.2020
is accepted 26.05.2020

UDC(УДК) 159.9

Майорчак Наталія Михайлівна,

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри психології

Львівського державного університету внутрішніх справ

(Львів, Україна)

e-mail: nata120672@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-5405-9855

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОФІЛЮ ОСІБ З ВИСОКИМ РІВНЕМ ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ

Анотація. Проаналізовано розуміння перфекціонізму в різних підходах та властивості особистостей із високим рівнем його прояву. Схематично наведено структуру особистості перфекціоніста відповідно до особливостей прояву певних якостей у мотиваційній, емоційно-вольовій, когнітивній сферах, сфері самосвідомості та міжособистісної комунікації. Визначено, що найбільш типовими ознаками перфекціоністів є тривожність, ригідність, високий рівень домагань, самокритика, нетолерантність, схильність до фрустрацій.

Ключові поняття: перфекціонізм, перфекціоністські настанови, перфекціоністська самопрезентація, досконалість, ідеалізм, максималізм, вимогливість.

Majorchak Natalia,

PhD (Psychology), Associate Professor

of the Department of Psychology Faculty of Psychology,

Lviv State University of Internal Affairs

(Lviv, Ukraine)

e-mail: nata120672@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-5405-9855

THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS OF PSYCHOLOGICAL PROFILE OF RESEARCH PARTICIPANTS WITH HIGH LEVELS OF PERFECTIONISM

Abstract. The article analyzes the understanding of perfectionism in different approaches and features of individuals with high levels of its manifestation. The author of the article created a scheme of the structure of personality of the perfectionist in accordance with the peculiarities of manifestation of certain qualities in the motivational, emotional-volitional, cognitive spheres and the sphere of self-consciousness and interpersonal communication. It is determined that the most typical signs of perfectionists are anxiety, rigidity, high level of requirements to oneself, self-criticism, intolerance, tendency to frustration, prolonged experience of traumatic situations, excessive honesty, doubts about the correctness of their actions (important are judgments of their other actions), and getting fixed. In form and content, however, more importance is given to content, more precisely ideas and results, the desire to avoid failure and criticism, the desire to reach the ideal of affairs, hard self-criticism.

Participants with high levels of perfectionism are formed in the families of strict parents, and vice versa, in families where children are constantly praised, as well as in disadvantaged families and in families with financial instability. Variants of self-help of the perfectionist are also self-care, separation from the people who «nourish» perfectionism, permission to make a mistake, replacement of internal tension with the acceptance of reality, reconciliation with one's own negative sides, gradual departure from «idealism».

Important steps in overcoming destructiveness in the activities of the perfectionist are delegation and realistic goal setting, which allows the person to adequately perceive the situation of the tasks.

Key concepts: perfectionism, perfectionist attitudes, perfectionist self-presentation, perfection, idealism, maximalism, demanding.

Вступ

У сучасних реаліях орієнтація на досконалість є домінуючою в чималій кількості осіб, тому що прагнення бути «кращим» і бездоганним є важливим завданням особистісного становлення і зростання. Перфекціонізм як психологічний конструкт поєднує в собі прагнення суб'єкта до досконалості, орієнтує особистість на високий рівень домагань і досягнень, а також стійке прагнення доводити свою діяльність до найвищих показників.

Перфекціонізм пов'язаний із процесом самовдосконалення, набуття особистісного смислу і впливає на сформованість особистісної диспозиції, що орієнтує людину на життєтворення з тенденцією до постійного розвитку, самоактуалізації та самотрансценденції.

Надмірне прагнення до ідеалу одночасно може стати і запорукою успіху особистості у конкретній сфері (музика, кіно, спорт), і порушувати міжособистісні зв'язки та спричинити труднощі у процесі соціальної адаптації та навіть ізоляції, позаяк перфекціоністи в міжособистісних зв'язках мають підвищені очікування і від своїх партнерів, і від себе.

У сучасній зарубіжній і вітчизняній психології дослідження феномена перфекціонізму, прагнення до досконалості й ідеалу, ґрунтується на наукових дослідженнях А. Адлера, К. Хорні, К. Адкінса, К. Вайттенберга, П. Гевітта, І. Клара, Л. Сілвермана, М. Ентоні, Р. Слені, Дж. Спенса, Р. Свінсона, Л. Террі-Шорта, Д. Хамачека, Р. Хелмрейч, Р. Хілла, Дж. Штобера.

Вітчизняні науковці З. Карпенко, Е. Кологривова, І. Лебединська, Л. Лепіхова, В. Москаленко, Л. Орбан-Лембрик, Н. Пов'якель, Т. Російчук, М. Смульсон, В. Татенко, Т. Титаренко, Н. Чепелева вивчають цю проблему у зрізі прагнення людини до досконалості та саморозвитку.

Позитивні та негативні прояви перфекціонізму в професійній діяльності висвітлено у наукових працях Д. Андрусенко, Н. Гаранян, М. Ларських, С. Ларських, М. Москова, О. Нечипоренко, І. Хломова, А. Холмогорова.

Вивчення ціннісно-смыслових аспектів перфекціонізму здійснено у працях І. Грачова, В. Парамонова, В. Циганкова, Т. Юдєєва.

А. Адлер розглядав перфекціонізм як компенсаторне прагнення до досконалості та переваги, а К. Хорні вважає, що перфекціонізм є нарцисичною патологією характеру [1].

Р. Хілл виокремлював перфекціонізм як прагнення до досконалості, стурбованість помилками, високі стандарти для інших, потребу в схваленні, організованість, батьківський тиск, руйнацію та планування.

У працях Л. Сілверман перфекціонізм трактується як аспект обдарованості, фіксація ідеї на досконалості, прагненні особистості до максимального саморозвитку, своєрідна форма самовираження потреби в самовдосконаленні [2].

На думку С. Шмітта, перфекціонізм є здатністю обдарованої людини розуміти різницю між посередністю та екстраординарністю, а для С. Блатта перфекціонізм – це насамперед похідна від прагнення запобігти невдачі [3].

Т. Бен-Шахар у структурі перфекціонізму першочергово виокремлює заперечення невдачі, негативних емоцій та успіху [4].

Проте А. Золотарьова зауважує на «нормальний» перфекціонізм, що є гармонійним прагненням особистості до досконалості, що не суперечить її мотивам [5].

Загалом основними тенденціями, виокремленими в особистості перфекціоністів, є завищені вимоги до себе, своєї діяльності та виконання завдань, прагнення завжди і у всьому бути «на максимумі».

Тому *метою статті* є розкриття теоретико-прикладних аспектів дослідження психологічного профілю осіб із високим рівнем перфекціонізму.

1. Психологічні характеристики особистості перфекціоніста

Сучасні вимоги до життя є основою для формування перфекціоністських настанов. Це пояснюється тим, що в кожній людині збільшуються потреби і рівень домагань, з'являється прагнення досягнути успіху тощо.

Для кожного перфекціоніста характерні: порядок, організованість та охайність. Вони із завзяттям ставляться до роботи. Здебільшого їхніми особистісними характеристиками є:

- підвищений рівень тривожності як результат внутрішньоособистісного конфлікту;
- ригідність (сформованість чітких поведінкових, емоційних і когнітивних стратегій не дає змоги апробувати нові у мінливих ситуаціях);
- тривале переживання травмуючих ситуацій (зацикленість та сконцентрованість на власних невдачах чи помилках, як результат – неприйняття власного «Я»);
- завищена сумлінність (докладання чималих зусиль для бездоганного виконання завдань);
- сумніви стосовно правильності своїх дій (важливою є оцінка іншими їхніх дій та отримання похвали);
- фіксованість на формі та змісті, проте змісту надається більше значення, а конкретніше ідеї та результату;

- прагнення уникнути невдач і критики;
- прагнення досягти ідеалу в масштабних справах;
- жорстка самокритика [6].

Також варто до ознак осіб із високим рівнем перфекціонізму віднести постійне невдоволення результатами власної роботи, страх неідеального результату і схильність до відтермінування виконання завдань, страх визнати свої невдачі, невміння приймати похвалу.

Для перфекціоністів характерне домінування таких установок і переконань:

- виконуючи будь-яке завдання, його потрібно завершити;
- бути кращим – мета мого життя;
- люди повинні все робити якісно;
- у будь-якій справі треба викладатися «наповну»;
- оточення не вибачає навіть маленьких помилок;
- не можна давати людям можливість сумніватися в собі;
- для успіху потрібне матеріальне підкріплення;
- не цікаві люди, в яких нема мотивації;
- зневага до простих і звичайних людей;
- усі справи однаково важливі;
- постійна праця над собою;
- сум і розчарування через допущену помилку [7].

Потрібно зазначити, що когнітивні схеми перфекціоніста перебувають у площині «все або нічого». Особи з яскравими проявами перфекціонізму віддають перевагу самостійному виконанню завдань, вони не довіряють виконання завдань іншим. Зазвичай їхні дії спрямовані на «потрібно», а не «хочу». Здебільшого такі особи зосереджені на професійній діяльності, а на розваги, особисте життя та захоплення у них не вистає часу.

Варто вказати й на їх вимогливість до оточення, яке має відповідати ідеалам і переконанням перфекціоніста. У багатьох дослідженнях перфекціонізму доводять, що особи з високим рівнем його прояву бояться відповідальності, оскільки їхній неадекватний ідеалізм не дає змоги визнати свої помилки. Переважно всі особи, схильні до перфекціонізму, довго планують свою діяльність навіть там, де можна було б докласти мінімум зусиль. Як правило, вони приділяють чимало уваги деталям і дуже часто у виконанні завдань тривалий час немає результату, оскільки в процесі вони виявляють багато недоліків і прагнуть бездоганного виконання.

Через надмірну вимогливість до свого оточення, часто є невдоволені іншими і собою, що може переростати у гнів, озлобленість та

агресію. До цих характеристик можна додати неприйняття критики на свою адресу, честолюбство, занижену самооцінку [8].

Основними причинами розвитку перфекціонізму як особистісного конструкту є:

- особливості виховання в сім'ї та висування вимог до дитини (формування «синдрому відмінника» й установки на те, що цінність людини є в її позитивних учинках, зовнішності, діях);
- здоровий ідеалізм як домінуюча особистісна спрямованість;
- педантична акцентуація особистості, що формується в підлітковому віці;
- високий рівень вимогливості до себе;
- важливість оцінки інших і прагнення справляти враження «успішної людини»;
- нереалістичні очікування;
- страх невдач;
- одержимість метою;
- дефіцит самоцінності;
- невміння реагувати на помилки та невдачі, і, як наслідок, прагнення робити «все правильно» [9].

У контексті сімейного виховання найважливішим у формуванні перфекціонізму є критичність і вимогливість батьків, батьківські очікування та стандарти, відсутність батьківського схвалення, відсутність емоційного контакту, перфекціоністи-батьки, авторитарний стиль сімейного виховання. Доведено, що перфекціонізм дитини більше пов'язаний із перфекціонізмом матері, яка сприймає дитину як інструмент реалізації своїх стандартів.

Також діти, які зростають в сім'ях із фінансовою нестабільністю, прагнуть впорядкувати власне життя і довести іншим свою цінність, чого їм так не вистачало в дитинстві. Найчастіше перфекціоністами стають єдині або старші діти в сім'ї.

Також вважають, що особливості взаємин у школі та шкільне навчання впливають на формування перфекціонізму. Так, школи з ускладненою програмою навчання формують деструктивні перфекціоністські настанови в учнів.

Розвинений високий рівень перфекціонізму впливає на велику ймовірність досягнення успіху, але за повної самовіддачі та наявності здібностей. У таких осіб розвиваються пунктуальність, вимогливість і серйозність. Також перфекціонізм сприяє розвитку наполегливості у досягненні мети, впевненості в собі.

Проте під впливом перфекціоністських настанов людина втрачає здатність мислити творчо, накопичується втома та гіпервідповідальність разом із страхом відповідати за свої вчинки, розвивається зневага до своїх та чужих

помилки, заздрість до чужих успіхів і установка на те, що всі навколо – конкуренти, а у професійній діяльності – стійка тенденція до трудоголізму.

Варто зазначити, що в осіб із високим рівнем перфекціонізму виникають проблеми і невдачі в особистому житті, оскільки їм складно знайти «еталонного» партнера, а у вихованні дітей такі особи можуть травмувати їхню психіку, позаяк висувають дуже великі вимоги.

Беручи до уваги всі вищезгадані до них особливості, складено схему структури особистості перфекціоніста, що охоплює такі блоки: мотиваційний, блок самосвідомості, блок міжособистісної комунікації, емоційно-вольовий, когнітивний (Рис.)

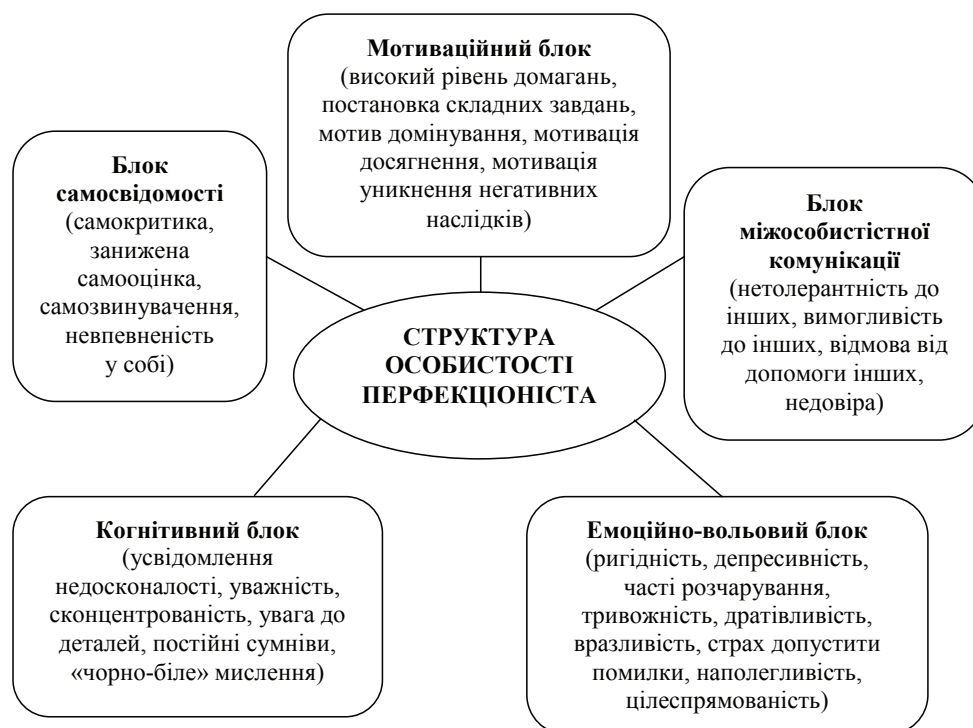

Рис. Структура особистості перфекціоніста

Усі вказані сфери особистості перфекціоніста, відповідно до сформованих якостей, проявляються і у соціальному, і у професійному й особистому житті індивіда, впливаючи на його самореалізацію та особистісний розвиток.

2. Типологія та види перфекціонізму і перфекціоністів

Важливу роль у формуванні особистості перфекціоніста відіграють особливості сімейного виховання. Як зазначалось, найчастіше перфекціоністами стають єдині або старші діти в сім'ї. Відповідно до типів виховання, виокремлюють три типи перфекціоністів:

Перший тип перфекціоністів – діти строгих батьків. Ці діти виховувалися в атмосфері

постійних вимог і мінімальних похвал. Тому дитина фіксує таке ставлення до себе. У дорослому віці вона обирає партнерів, схожих на строгих батьків.

Другий тип перфекціоністів – діти, яких постійно хвалили. Такі особи ставлять перед собою високі цілі, але першу ж невдачу сприймають як трагедію. Водночас амбіції і надалі є нереалістично високими, а уявлення про свою цінність пов'язане лише із досягненням високого результату.

Третій тип перфекціоністів – діти, які виховувалися в неблагополучних сім'ях, в сім'ях із фінансовою нестабільністю. Для таких осіб важливо впорядкувати своє життя і довести іншим свою цінність та діяти всупе-

реч. Вони висувають завищені вимоги до себе, щоб досягти успіху, оскільки зростали в середовищі, де цього не було.

Для осіб із високим рівнем перфекціонізму характерна перфекціоністська самопрезентація, що полягає у «демонстрації власної досконалості», «уникненні поведінкової демонстрації недосконалості», «уникненні вербального визначення власної недосконалості». Її особливістю є високі стандарти, які або транслюються соціумом («соціально приписаний перфекціонізм») і проявляються у високих вимогах до інших, так званий примус до досконалості, або ж особистісними претензіями індивіда до себе і можуть мати саморуйнівний характер.

Перфекціоністська самопрезентація описує перфекціонізм крізь призму його соціальних аспектів, а за основу взято об'єктну спрямованість перфекціонізму:

– «перфекціонізм, орієнтований на себе» (я-адресований перфекціонізм) – передбачає існування високих стандартів, постійного самооцінювання й цензурування власної поведінки, а також виражений мотив прагнення до досконалості, який варіюється за інтенсивністю в різних людей;

– «перфекціонізм, орієнтований на інших» (перфекціонізм, адресований іншим людям) – передбачає нереалістичні стандарти для значущих людей із близького оточення, очікування досконалості й постійне оцінювання інших;

– «соціально приписаний перфекціонізм» – характеризує суб'єктивне переконання в тому, що люди у своїх нереалістичних очікуваннях схильні занадто суворо оцінювати індивіда й тиснути на нього з метою змусити його бути більш досконалим [9].

За даними досліджень, перфекціонізм дедалі частіше трапляється у жінок і він охоплює всі сфери їх життя, як наслідок, жінки-перфекціоністки намагаються слідкувати за зовнішністю відповідно до стандартів, встигати на роботі та бути успішними в побуті й веденні домашнього господарства.

Чоловіки-перфекціоністи насамперед прагнуть перфекціонізму в професійній діяльності. Тому вони можуть досягати значних кар'єрних успіхів у науці, бізнесі та військовій сфері. У них живе «маленький хлопчик», який постійно хоче визнання і похвали чи власного схвалення.

Для балансування власного життя психологи радять перфекціоністам навчитися розмежовувати цілі за ступенем їх важливості, розставляти пріоритети та розумно розподіляти свої зусилля, навчитися відпочивати, вміло чергуючи роботу та розслаблення, зменшити постійне порівняння себе з іншими, оцінити власну унікальність, радіти за свої успіхи, не критикувати невдачі, а сприймати їх як життєві уроки, частіше застосовувати свої сильні сторони, хвалити себе, стати менш прискіпливим до недоліків, навчитися отримувати маленькі радощі в житті, загалом змінити певні стилеві характеристики свого життя, знайти хобі для задоволення, а не для результату [10].

Варіантами самопомоги перфекціоністу є також турбота про себе, сепарація від людей, що «підживлюють» перфекціонізм, дозвіл на помилку, заміна внутрішньої напруги прийняття реальності, примирення із власними негативними сторонами, поступовий відхід від «ідеальності».

Важливими кроками у подоланні деструктивності в діяльності перфекціоніста є делегування та реалістична постановка цілей, що дає змогу особі адекватно сприймати ситуацію стосовно виконання завдань і навіть не занурюватися у неї сповна.

К. Форен у книзі «Впевненість: путівник з подолання страхів, комплексів і тривоги» наводить основні способи протистояння формуванню перфекціоністського стилю мислення і дій, а саме: терплячість, когнітивне реструктурування (перегляд своїх думок і переконань), перегляд стандартів, зміна погляду, зміна переконання «бездоганно – не означає добре», переосмислення перфекціоністського стилю життя, поведінкові експерименти (відомий вибір ситуацій, у яких може бути непередбачуваний результат), розширення меж мислення, насолода від дозвілля [8].

Висновки

Розвинений високий рівень перфекціонізму зумовлює ймовірність досягнення успіху, але за повної самовіддачі та наявності здібностей. У таких осіб формуються пунктуальність, вимогливість і серйозність. Також перфекціонізм сприяє розвитку наполегливості у досягненні цілей, впевненості в собі.

Однак під впливом перфекціоністських настанов людина втрачає здатність мислити творчо, накопичується втома і гіпервідповідальність разом зі страхом відповідати за свої вчинки, розвивається зневага до своїх і чужих помилок, заздрість до чужих успіхів і установка на те, що всі навколо – конкуренти, а у професійній діяльності – стійка тенденція до трудоголізму.

Тому перфекціонізм як характерна риса особистості може формувати особистість і у позитивному напрямі, і створювати незручності й обмежувати можливість жити повноцінно й насолоджуватися життям. Тому, звільнившись від своїх установок і вимог соціуму, перфекціоністи можуть відчути повноту життя та його якісне наповнення.

Список використаних джерел

1. Кононенко О. И. Теоретические модели изучения перфекционизма личности в зарубежной психологии. *РЕМ: Psychology. Educology. Medicine*. 2014. № 1. С. 49–58.
2. Silverman L. K. Perfectionism // Paper presented at the 11th World conference on Gifted and Talented Children. Hong Kong, 1995.

3. Blatt S. Perfectionism and idealism. New York : Pergamon, 2000. P. 11–14.
4. Бен-Шахар Т. Парадокс перфекциониста. М. : Манн, Иванов и Фербер, 2013. 256 с.
5. Золотарева А. А. Диагностика индивидуальных различий перфекционизма личности : автореф. дисс. на соиск. науч. степени кандидата психологических наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии». Москва, 2012. 25 с.
6. Парамонова В. В. Перфекционизм при тревожных и депрессивных расстройствах : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.04 «Медицинская психология». М., 2011. 33 с.
7. Малкина-Пых И. Г. Исследования взаимосвязи самоактуализации и перфекционизма в структуре личности. *Мир психологии*. 2010. № 1. С. 208–218.
8. Как убить в себе перфекциониста. URL: <https://hrliga.com/index.php?module=news&op=view&id=20078>
9. Грачева И. И. Адаптация методики «Многомерная шкала перфекционизма П. Хьюитта и Г. Флетта». *Психологический журнал*. 2006. № 6. С. 73–89.
10. Adderholt-Elliot M. Perfectionism: What is bad about being too good? / Minneapolis: Free Spirit. 1987. P. 2–14.

References

1. Kononenko, O. I. (2014). Teoreticheskie modeli izuchenija perfekcionizma lichnosti v zarubezhnoj psihologii [Theoretical models for the study of personality perfectionism in foreign psychology] *PEM: Psychology. Educology.Medicin*, 1, 49–58 [in Russ.].
2. Silverman, L. K. (1995). Perfectionism. *11th World conference on Gifted and Talented Children*. Hong Kong.
3. Blatt, S. (2000). Perfectionism and idealism. New York: Pergamon.
4. Ben-Shahar, T. (2013). Paradoks perfektsionista [Perfectinist paradox]. М.: Mann, Ivanov i Ferber [in Ukr.].
5. Zolotareva, A. A. (2012). Diagnostika individualnyh razlichij perfekcionizma lichnosti [Diagnosis of individual differences in personality perfectionism]: avtoref.-diss. na soisk.nauchnoj stepeni kandidata psihologicheskikh nauk: spec. 19.00.01 «Obshhaja-psihologija,-psihologija-lichnosti,-istorija-psihologii». Moskva [in Russ.].
6. Paramonova, V. V. (2011). Perfekcionizm pri trevozhnyh i depresivnyh rasstrojstvah [Perfectionism for anxiety and depressive disorders]: avtoref. diss. na soisk. nauch. Stepeni kand. psihol. nauk: spec. 19.00.04 «Medicinskaja-psihologija». М. [in Russ.].
7. Malkina-Pyh, I. G. (2010). Issledovaniya vzaimosvjazi samoaktualizacii i perfekcionizma v strukture lichnosti [Studies of the relationship of self-actualization and perfectionism in the structure of personality]. *Mir-psihologii (World of psychology)*, 1, 208–218 [in Russ.].
8. Kak ubit v sebe perfekcionista [How to kill a perfectionist in yourself]. Retrieved from <https://hrliga.com/index.php?module=news&op=view&id=20078> [in Russ.].
9. Gracheva, I. I. (2006). Adaptatsiya metodiki «Mnogomernaya shkala perfektsionizma P. Hyuitta i G. Fletta [Adaptation of the method «Multidimensional scale of perfectionism P. Hewitt and G. Flett»]. *Psihologicheskij zhurnal (Psychological journal)*, 6, 73–89 [in Russ.].
10. Adderholt-Elliot, M. (1987). Perfectionism: What is bad about being too good? *Minneapolis: Free Spirit*, 2–14.

Стаття: надійшла до редакції 22.04.2020
прийнята до друку 18.06.2020

The article: is received 22.04.2020
is accepted 18.06.2020

UDC (УДК) 316.6.:316.613.43

Федоришин Галина Миколаївна,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної психології та психології розвитку
Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна)
e-mail: galmf1975@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8905-0906

Кицмен Наталія Зіновіївна,

магістр психології
Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна)
e-mail: natalyakytsmen@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4139-2517

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ПЕРСОНАЛУ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

Анотація. Розглянуто питання соціально-психологічної детермінації феномена професійного вигорання у працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій, зокрема особливостей професійної діяльності як чинника вигорання, зв'язок професійного вигорання з рисами характеру й акцентуаціями характеру працівників, стилями поведінки у конфліктних ситуаціях, системою поцінованих особистісних якостей. На основі результатів емпіричного дослідження обґрунтовано напрями та форми роботи психолога стосовно попередження професійного вигорання у рятувальників. Актуалізується використання таких інтерактивних форм роботи, як груповий коучинг, дискусії, інтерактивні семінари, де працівники обмінюються досвідом, набувають та розвивають соціальні навички, долучаються до корпоративної культури.

Ключові поняття: професійне вигорання, професійна діяльність, акцентуації характеру, стилі поведінки, цінності, інтерактивні форми роботи.

Fedoryshyn Halina,

PhD (Psychology), Associate Professor,
Associate Professor of the Department
of Social Psychology and Developmental Psychology,
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk, Ukraine)
e-mail: galmf1975@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8905-0906

Kytsmen Nataliia,

Master in Psychology,
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk, Ukraine)
e-mail: natalyakytsmen@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4139-2517

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS OF PROFESSIONAL BURNOUT OF THE PERSONNEL OF STATE EMERGENCY SERVICE OF UKRAINE

Abstract. The personnel of State Emergency Service (SES) of Ukraine work under severe conditions of increased responsibility, high mental and physical overload while communicating with colleagues, management, and the affected population in the emergency area. Therefore, an important task of psychological science is to

study and develop tools for preventing the professional burnout of SES personnel, which, in turn, will help to solve such an urgent issue of contemporary practice as labor turnover in this professional sphere.

The aim of this paper is to analyze social and psychological factors of professional burnout of the SES of Ukraine personnel, give credibility to aspects and forms of work of the psychologist aimed at prevention of professional burnout of emergency response workers.

Research methods: theoretical – scientific literature analysis and synthesis, research systematization and generalization; empirical – psychodiagnostic testing, questioning, qualitative analysis; mathematical methods of interpretation – percentage rating, scaling, correlation analysis.

Empirical findings showed the low level of respondents' depersonalization and burnout. 60% showed average reduction in personal achievements, 22.5% demonstrated high-level reduction. The above-mentioned is indicative of a possible aspect of preventive work – increasing the level of self-confidence, self-worth, helping to harmonize life spheres, finding personal meaning in professional activity, i.e. working with employees' system of values.

Findings of the research into personality traits demonstrate that not all respondents have such traits as self-control, sociability, emotional resilience, suggesting another vector of the psychologist's work – developing social skills that relate to the sphere of emotional competence. Average data on accentuation of personality traits show that the majority of SES employees have a hypertensive type of accentuation, which is characteristic of employees of extreme jobs.

In conflict situations, emergency response workers usually use an adaptation strategy and do not fully possess conflict resolution skills. Therefore, the important task in the work of the psychologist is to develop flexibility, quickness of various negotiation skills, develop critical thinking.

The data show that respondents find neatness, altruism, cooperation, politeness, sensitivity, justice, honesty to be the most important personality traits of the emergency response worker. The data obtained aim the work of the psychologist at the development of personality traits that employees value most.

Conclusion. Thus, the study of social and psychological factors of professional burnout of emergency response workers helped to identify and substantiate the aspects in the work of the psychologist aimed at professional burnout prevention. The implementation of these aspects is most effective with the use of group forms of work.

Key concepts: professional burnout, professional activity, character accentuations, behavioral styles, values, interactive forms of work.

DOI 10.32518/2617-4162-2020-2-178-185

Вступ

Діяльність персоналу Державної служби України з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС) характеризується особливостями взаємодії у системах «людина-людина», «людина-група» та «людина-техніка-людина» і відбувається у напружених умовах підвищеної відповідальності, високого психічного і фізичного перевантаження під час спілкування з колегами, керівництвом, постраждалим населенням у зоні надзвичайних ситуацій. Виконання професійних обов'язків у таких ризиконебезпечних умовах вимагає від персоналу високого рівня професійної підготовки, наявності достатнього рівня професійної психологічної компетентності, ефективного психологічного супроводу аварійно-рятувальних формувань і належної медичної реабілітації [1, с. 100]. Тому важливим завданням психологічної науки є вивчення та розроблення інструментарію збереження психічного здоров'я персоналу ДСНС, попередження професійного вигорання, що, своєю чергою, допоможе вирішити таке нагальне завдання сучасної практики, як плінність кадрів у цій професійній сфері.

У 1974 р. американським психіатром Г. Фрейденбергом введено у науковий обіг тер-

мін «staff burn-out» (вигорання працівників) для характеристики психологічного стану здорових людей, які перебувають в інтенсивному й тісному спілкуванні з клієнтами, пацієнтами у насиченій емоціями атмосфері. Спершу цей термін визначався як стан знемоги, виснаження з відчуттям власної непотрібності [2]. У 1976 р. американська дослідниця К. Маслач увела термін «емоційне вигорання». Замість терміна «staff burn-out» авторка використовувала поняття «вигорання» (дослівно припинення горіння). У 1981 р., систематизувавши характеристики цього феномена, Х. Маслач описала його як професійний стрес, виснаження, що впливає на професійну діяльність, професійне спілкування, особистість професіонала. На думку вченої, емоційне вигорання, яке є причиною професійного вигорання, – це розплата за співчуття [3]. Відтоді науковці активно розробляють питання професійного вигорання представників різних професій, виокремлюють етапи розгортання (Дж. Грінберг, М. Буриш та ін.), детермінацію й наслідки професійного вигорання (Н. Булатевич, Т. Зайчикова, З. Кісіль, К. Малишева, В. Орел та ін.), зв'язок професійного вигорання із системою мотивування в організації (К. Арджіріст, В. Дудяк та ін.), як

передумову професійної деформації (Н. Гранат, А. Куфлієвський, В. Коновалова, Н. Наєнко, В. Медведєв, Т. Ткаченко та ін.). Особливий інтерес у вчених становлять професії типу «люди-люди», оскільки у них є чимала кількість ситуацій із високою емоційною насиченістю і когнітивною складністю міжособистісного спілкування [4]. Такі автори, як С. Безносова, Ж. Вірна, Р. Грановська, О. Корнеєва, О. Лазорко, Т. Титаренко зазначають, що професійні небажані якості розвиваються під впливом умов праці, індивідуально-типологічних особливостей працівників, їх віку. Це, своєю чергою, негативно впливає на продуктивність професійної діяльності [5, с. 101].

Вітчизняними вченими розроблено технології профілактики та подолання професійного вигорання та професійного стресу в керівників і працівників освітніх організацій (Л. Карамушка, Т. Зайчикова, В. Паньковець та ін.) [6], визначено психологічні і правові заходи поліпшення професійної діяльності працівників МВС (Ю. Ковровський, А. Куфлієвський, О. Тімченко та ін.), працівників ДСНС (Н. Афанасьєва, О. Самара, О. Тімченко, Л. Чепіга, О. Склень та ін.) [7]. Проте досі є недостатньо вивченим питання соціально-психологічної детермінації професійного вигорання у персоналу ДСНС, зокрема обумовленості професійного вигорання рисами характеру й акцентуаціями характеру та темпераменту, ціннісною сферою, стратегіями вирішення конфліктних ситуацій. Недостатню увагу приділено розробці напрямів профілактики вигорання у рятувальників із застосуванням сучасних інтерактивних форм групової роботи, таких як груповий коучинг, групова дискусія, інтерактивний семінар.

Метою статті є аналіз соціально-психологічних чинників професійного вигорання персоналу ДСНС, обґрунтування напрямів та форм роботи психолога стосовно попередження професійного вигорання рятувальників.

1. Методи та методики дослідження

Для досягнення обраної мети застосовувалися такі методи: теоретичні – аналіз і синтез наукової літератури, систематизація та узагальнення досліджень; емпіричні – психодіагностичне тестування, анкетування, якісний аналіз; математичні методи інтерпретації – процентне співвідношення, шкалування, кореляційний аналіз. Для проведення емпіричного дослідження підбрано низку методик, зокрема методику Дж. Гібсона «Оцінка власного потенціалу «вигорання»» для визначення вираження компонентів професійного вигорання; методику визначення характерологічних рис особистості С. Грачова; методику вивчення акцентуацій

рис характеру та темпераменту К. Леонгарда та Х. Смішека; методику К. Томаса, Р. Кілманна (в адаптації Н. Грішиної) «Типи поведінки в конфлікті» [8]; авторську анкету для вивчення значущих якостей особистості рятувальника у професійній діяльності. Критерії підбору методик: об'єктивне відображення досліджуваної проблеми, надійність і валідність методик. Дослідження проводилося на базі Навчального пункту Аварійно-рятувального загону спеціального призначення Управління ДСНС в Івано-Франківській області. Загалом охоплено 40 осіб рядового і начальницького складу.

2. Результати емпіричного дослідження

На першому етапі дослідження проаналізовано рівень вираження компонентів вигорання у персоналу ДСНС з допомогою методики Дж. Гібсона. Так, у 22,5% опитаних виявлено високий рівень редукції професійних досягнень, у 60% – середній рівень. Цей компонент проявляється у негативному оцінюванні себе, у знеціненні власних професійних досягнень або редукції власної самоповаги, обмеженні власних можливостей та обов'язків стосовно інших. Такі компоненти вигорання, як деперсоналізація та емоційне виснаження перебувають на низькому рівні у 97,5%, на середньому – у 2,5%. Показники емоційного виснаження та деперсоналізації вказують на низький рівень сформованості. Отримані дані підтверджують ефективність роботи психологічної служби з персоналом ДСНС в Івано-Франківській області, працівники достатньо мірою володіють уміннями і навиками саморегуляції, не втратили інтересу до життя, не відчують підвищеної залежності від інших, у них достатньо низький рівень негативізму стосовно людей, з якими вони зустрічаються під час виконання своїх професійних обов'язків.

Аналіз результатів дослідження рис характеру персоналу ДСНС за допомогою методики вивчення характерологічних рис особистості (автор С. Грачов) свідчить, що риси характеру в діапазоні «замкнутість-товариськість» розвинуті на низькому рівні у 15% опитуваних, на середньому рівні – у 50%, на високому – у 35%. Група рис характеру, які виражають емоційну стійкість-нестійкість, має такі ступені вираження: низький рівень не сформовано, середній рівень – у 67,5% опитуваних, високий рівень – у 32,5%. До таких рис характеру належать здатність до співчуття, готовність допомогти, запальність, всепрощення тощо. Група рис характеру, які виражають практичність і творчість особистості, сформувався на низькому рівні у 7,5% респондентів, на середньому – у 75%, на високому – у 17,5%.

Отримані дані свідчать, що робота рятувальників, яка вимагає творчого підходу в різноманітних кризових ситуаціях, сприяє формуванню такої риси характеру рятувальника, як винахідливість. Група рис характеру, які вказують на раціональність, зваженість, розвинуті на низькому рівні у 20% опитуваних, на середньому рівні – у 62,5%, на високому – у 17,5%. До таких рис характеру можна віднести співробітництво, дипломатичність, які є важливими в професійній діяльності рятувальника. Група рис характеру, які визначають здатність до самоконтролю особистості, отримала такі ступені вираження: середній – у 52,5% опитуваних, високий рівень – у 47,5%. До таких рис характеру персоналу ДСНС можна віднести організованість, тактовність, впевненість, послідовність.

Згідно з результатами виміру показників акцентуацій рис характеру та темпераменту персоналу ДСНС за методикою К. Леонгарда і Х. Смішека найбільший показник перевищення норми акцентуованості набрав гіпертимний тип особистості – 85%. Йому притаманні такі позитивні риси характеру, як балакучість, життєрадісність, багата міміка, веселість, винахідливість, гострий розум, творчість. До негативних рис потрібно віднести роздратованість у сімейному колі, де немає сторонніх глядачів і керівництва, занепокоєність, метушливість, нездатність завершити розпочату справу [9, с. 17]. У 22,5% опитуваних виявлено акцентуованість рис характеру особистості демонстративного типу. Їм притаманні здатність перебільшувати, наполегливість, акторство, здатність пристосовуватися.

Дослідження О. Теличкіна, який вивчав особливості проходження служби у миротворчій місії ООН, показали 34,4% акцентуації у досліджуваних по гіпертимному типу. На його думку, особи з гіпертимним і демонстративним типом акцентуації є більш адаптованими до життєдіяльності в місії [10]. Отже, отримані нами дані підтверджують висновки про притаманність представникам так званих «критичних» професій згаданих типів акцентуацій характеру. Також можна припустити, що респонденти цієї вибірки мають добре розвинені адаптивні навички, які допомагають виконувати службові обов'язки в екстремальних умовах.

У 32,5% респондентів діагностовано вираження акцентуації емотивних рис характеру, тобто жалісливості, чутливості. У 17,5% респондентів виявлено акцентуацію циклотомічних рис характеру, які вказують на схильність цих осіб до кидання в крайнощі, балакучості або пригнічення, залежності від настрою, тривожності. У 17,5% опитуваних – акцентуації дистимічних рис характеру, що вказує на

їхню сором'язливість, песимістичність, схильність до депресивних настроїв, високі моральні ідеали. У 15% досліджуваних діагностовано застрягаючий тип акцентуацій рис характеру, якому притаманні висока чутливість до образ, злопам'ятність, честолюбство, схильність до звинувачень інших у їх невдачах. На нашу думку, це може бути пов'язане із редукцією особистих досягнень і вказує на необхідність отримання психологічної допомоги з питань відновлення самоповаги та цінності себе. Аналіз результатів дослідження свідчать, що у 10% опитуваних діагностовано акцентуованість невірноважених рис характеру (уникнення труднощів, запальність, роздратованість, імпульсивність, похмурість, невдоволеність, схильність до фізичного насилля) [9, с. 16]. Педантичні акцентуації рис характеру (невпевненість, надмірна акуратність, схильні переключити обов'язки на інших) діагностовано у 7,5% респондентів. У 5% опитуваних діагностовано акцентуованість тривожних рис характеру. В 2,5% респондентів виявлено екзальтований тип акцентуації рис характеру (глибоке реагування на окремі події, емоційні коливання, прив'язаність, співчуття, жалісливість). Отримані дані мають високу практичну цінність і вказують психологу на шляхи психологічного супроводу працівників із метою недопущення переростання акцентуацій рис характеру та темпераменту в дезадаптивні риси.

Професійна діяльність рятувальників зазвичай відбувається в екстремальних ситуаціях і охоплює спілкування з людьми, які потрапили у скрутні життєві обставини. В таких умовах імовірні різноманітні конфлікти, які їм доводиться вирішувати самостійно. Вміння орієнтуватися у ситуації, налагоджувати контакт із населенням, працювати у команді є важливими «soft skills», тобто соціальними навичками, які входять до компетенцій рятувальника. Їхній розвиток указує на високий професіоналізм і надійність. Результати емпіричного дослідження свідчать, що 22,5% опитуваних обирають шлях пристосування, 20% опитуваних не вміють поводитися у конфліктних ситуаціях і техніки обирають невдало, 15% опитуваних обирають силовий спосіб вирішення, 10% – партнерство, 12,5% схильні приймати компромісні рішення, 12,5% досліджуваних вміло застосовують різні техніки при вирішенні конфліктів, 7,5% розв'язують суперечливі ситуації шляхом уникнення конфлікту. Як бачимо, у більшості досліджуваних переважає стратегія пристосування, яка свідчить про те, що в ситуаціях, обмежених у часі, коли є загроза життю та здоров'ю людини, часто доводиться йти на поступки. Рятувальники погоджуються

поступатися своїми інтересами, щоб отримати швидкий позитивний результат. Доволі високий показник невмілого застосування працівниками комунікативних технологій указує на напрям роботи психолога з розвитку комунікативної компетентності персоналу з використанням сучасних технік «teem bealding», коучингу, групових дискусій.

Отримані результати дослідження ціннісної сфери дали змогу визначити найбільш поціновані якості особистості для респондентів цієї вибірки за допомогою методу шкалювання, де чотири – найвищий бал. Отже, чільне місце з-поміж них посідає альтруїзм (середнє значення 3,78 балів). Це пояснюється тим, що професійна діяльність рятувальників вимагає виконання обов'язків без вагань, незважаючи на своє життя та здоров'я. Висока оцінка таких якостей особистості, як акуратність (3,7 бали), сумлінність (3,1 балів) пояснюється тим, що в умовах професійної діяльності потрібно приділяти велику увагу життю та здоров'ю постраждалих і дбайливо ставитися до технічного забезпечення. Такі якості, як співробітництво (3,45 бали), дипломатичність (3,28 бали), ввічливість (3,25 бали), чутливість (3,23 бали), контактність (3,08 бали) є важливими для рятувальників, оскільки їхні результати залежать від злагодженої роботи всієї команди і вміння знаходити контакти із потерпілими, вчасно реагувати на зміну професійної ситуації, враховувати особливості психотипу людей, з якими їм доводиться працювати. 3,18 бали отримала така якість, як справедливість. Оскільки діяльність рятувальників чітко регламентована, відбувається у складних умовах, під пильною увагою сторонніх осіб, то у них виникає закономірне бажання справедливого ставлення до себе з боку керівництва, підлеглих, громадськості, державних органів. Така якість особистості, як самокритичність отримала дещо нижчі бали (2,5), що можна пояснити постійним контролем професійної діяльності керівництвом і громадськістю. Розвиток цієї риси допоможе рятувальникові розвинути такі позитивні риси, як урівноваженість, фокусування, терпимість до зауважень, стриманість, реалістичність.

3. Аналіз взаємозв'язків між емпіричними показниками

Вивчення взаємозв'язку рис характеру, стилю поведінки в конфліктних ситуаціях, поцінованих якостей особистості з компонентами професійного вигорання працівників ДСНС здійснювалося за допомогою кореляційного аналізу Спірмена. Значущість статистичного показника встановлювалася на основі враху-

вання критичних значень відповідно до об'ємів емпіричної вибірки при рівні статистичної значущості $p \leq 0,05$. Для математичної обробки даних використовувалася комп'ютерна програма Excel. Існує єдиний обернений кореляційний зв'язок між деперсоналізацією і редукцією особистих досягнень $r = -0,38$, який відображає обернену лінійну залежність між цими компонентами. Обернений кореляційний зв'язок $r = -0,32$ спостерігається між такими рисами характеру, як практичність і творчість та деперсоналізацією особистості. Ми погоджуємося з цим, оскільки творчість передбачає щораз нові знайомства з людьми, зацікавлення ними і їхньою діяльністю, а практичність не тільки не заважає діяльності, а навпаки, допомагає їй розвиватися.

Прямий кореляційний зв'язок виявлено між деперсоналізацією й гіпертимним типом акцентуації особистості ($r = 0,38$), тривожним типом акцентуації особистості ($r = 0,57$), неврівноваженим типом акцентуації особистості ($r = 0,41$), редукцією особистих досягнень і демонстративним типом акцентуації особистості ($r = 0,31$), емоційним виснаженням і емоційним типом акцентуації особистості ($r = 0,36$), дистимічним типом акцентуації особистості ($r = 0,33$). Отримані дані дають змогу зробити висновок, що крайня інтенсивність таких рис характеру, як підвищена конфліктність, нетерпимість до інших, особливе прагнення бути в центрі уваги, вразливість і чутливість, песимізм, які виявляються у професійній діяльності, сприяє розгортанню професійного вигорання, насамперед таких його компонентів, як редукція власних досягнень і деперсоналізація. Хоча акцентуації певних рис характеру особистості за своєю загортаністю та своєрідністю вияву виходять за межі звичайного, їх не можна вважати патологічними. Проте надмірно складні умови діяльності працівників рятувальних служб, які викликають акцентуованість рис характеру, частота їх повторення можуть спричинити невротичні, істеричні та патологічні реакції.

Кореляції між компонентами професійного вигорання та типами поведінки у конфлікті свідчать, що є обернений кореляційний зв'язок $r = -0,48$ між редукцією особистих досягнень і компромісним вирішенням конфлікту. Так, ситуація компромісу дає змогу рятувальникові не лише оптимальним чином досягти результату своєї діяльності, а й відчутти водночас свою професійну компетентність та значущість. Між емоційним виснаженням і компромісом є обернений кореляційний зв'язок $r = -0,48$. Це пояснюється тим, що, йдучи на компроміс, рятувальник береже свої емоційні сили. Так само

є обернений кореляційний зв'язок $r = -0,32$ між деперсоналізацією та відходом від конфлікту. Бажання уникнути суперечки, не образити опонента нікого не принижує, не руйнує стосунків, допомагає знайти інший вихід з ситуації без шкоди для рятувальника.

Виявлено прямий кореляційний зв'язок $r = 0,46$ між деперсоналізацією і такою якістю особистості, як самоконтроль, яка свідчить, що необхідність постійного самоконтролю під час виконання службових обов'язків є однією з причин виникнення професійного вигорання. Емоційне виснаження має обернений кореляційний зв'язок $r = -0,40$ із такою якістю особистості рятувальника, як акуратність. Цей факт можна пояснити тим, що робота персоналу ДСНС виконується за допомогою дороговартісної техніки, за яку вони несуть матеріальну відповідальність, й у зв'язку з чим працівники можуть відчувати деяку емоційну напругу. Дбайливе ставлення до техніки дещо знижує цю напругу.

4. Обґрунтування напрямів і форм роботи психолога стосовно попередження професійного вигорання у рятувальників

З огляду на результати емпіричного дослідження, профілактику професійного вигорання персоналу ДСНС потрібно розпочинати з виявлення соціально-психологічних чинників професійного вигорання. Психологічними чинниками є характерологічні характеристики, система цінностей і сфера інтересів рятувальників, а соціально-психологічними, які стосуються комунікації та взаємодії індивідів у спільнотах, є поведінкові паттерни, стратегії поведінки у конфліктних ситуаціях, спрямованість до розвитку soft skills, тобто соціальних навичок, таких як комунікативність, адаптивність та гнучкість, швидкість навчання, спрямованість на розвиток і навчання, упевненість у собі, вміння працювати у команді тощо. Вивчення цих чинників дасть змогу побачити вразливі місця й вчасно здійснити спрямований психологічний супровід.

Також потрібно зважати на специфіку професійної діяльності рятувальників. Оскільки заняття з психологічною службою зазвичай проходять під час несення добового наряду працівників, коли на службі є все відділення у кількості 10 осіб, то це обумовлює групову форму роботи психолога. З-поміж групових форм роботи найефективніше зарекомендували себе тренінги, груповий коучинг, групові дискусії, ділові ігри, інтерактивні навчальні семінари за участі фахівців (сімейних консультантів, медиків, юристів, коучів та ін.). Така форма роботи допомагає формувати не лише командний стиль

мислення та взаємодії, що додає злагожденості під час виконання професійної діяльності, а й вирішенню особистих, сімейних питань або питань, пов'язаних із здоров'ям, правом, цілепокладанням, обміном досвідом, взаємопідтримкою, розвитком критичного мислення, розвитком прихильності до рятувальної роботи, що є важливими у профілактиці професійного вигорання. Крім того, на таких заняттях учасники групи вголос обмінюються думками про розподіл робочого часу та навантаження, навчаються обирати пріоритети у поставлених завданнях. У рятувальників з'являється впевненість у собі, в спроможності виконувати завдання, чого їм не вистачає згідно з результатами досліджень (високі та середні показники сформованості редукції особистих досягнень як компоненти вигорання). Зауважимо, що організація групових форм роботи передбачає наявність достатнього часу без ризику зриву, тому можливість їх проведення ми вбачаємо також на курсах підвищення кваліфікації.

Одним із методів організаційної роботи в ДСНС є тимчасова ротація, яка є хорошою можливістю для здійснення супервізії. Деякі труднощі з боку іншою людиною сприймаються не так критично, як це виглядає з середини. Супервізія в ДСНС – ефективний спосіб поповнити свої професійні знання, отримати незалежну оцінку своєї діяльності та психологічну підтримку.

Висновки

Результати емпіричного дослідження свідчать про низький рівень сформованості деперсоналізації особистості й емоційного виснаження як компонентів професійного вигорання. Редукція особистих досягнень, тобто задоволеність рятувальників собою, своїми особистісними й професійними компетентностями й досягненнями, у 60% формується на середньому рівні, у 22,5% – на високому рівні. Означене вказує на можливий напрям профілактичної роботи – підвищення рівня впевненості в собі, допомога у гармонізації сфер життя, знаходження особистих смислів у професійній діяльності, тобто робота із ціннісною сферою працівників.

Така група рис характеру, які виражають самоконтроль, на високому рівні розвинена у 47,5% рятувальників, замкнутість – товариськість – у 20% рятувальників, емоційна стійкість – нестійкість – у 32,5% рятувальників. Як вказують результати дослідження, у більшій частині працівників є недостатньо сформованими соціальні навички та навички, які належать до сфери емоційної компетентності.

За середніми показниками акцентуацій рис характеру особистості, можна зробити

висновок, що у більшості працівників ДСНС виражений гіпертимний тип акцентуованості (85% опитуваних) й дещо менше демонстративний тип, що, як свідчать численні дослідження (З. Кісіль, Р.-В. Кісіль, О. Теличкін), притаманно для працівників професій, пов'язаних із ризиком для життя.

У конфліктних ситуаціях рятувальники використовують зазвичай стратегію пристосування й не повною мірою володіють технологіями вирішення конфлікту. Лише 13% обирають стратегію співробітництва. Безсумнівно, різні ситуації вимагають гнучкого застосування стратегій поведінки, й зокрема вирішення конфліктів. Тому важливим завданням у роботі психолога є розвиток гнучкості у працівників, ознайомлення з різноманітними технологіями ведення переговорів, розвиток критичного мислення.

Виявлено, що найбільш важливими якостями особистості рятувальника респонденти вважають акуратність, альтруїзм, співробітництво, дипломатичність, ввічливість, чутливість, справедливість, сумлінність, контактність. Найменш поцінованою якістю є самоконтроль (середнє значення 2,50), що підтверджує результати попередньої методики. Ймовірно, висока концентрація самоконтролю і саморегуляції у повсякденній діяльності рятувальника призвела до деякого знецінення цієї риси, яка не актуалізується самими працівниками через свою перманентність. Окрім того, як свідчать результати кореляційного аналізу, необхідність постійного самоконтролю спричиняє виникнення професійного вигорання. Окреслений

психологічний профіль працівника ДСНС допомагає сформувати план роботи психологу й працювати над розвитком тих особистісних рис, які працівники поцінують найбільше.

Специфіка діяльності рятувальників та окреслене коло актуальних питань, які необхідно пропрацювати з персоналом, вказують на доцільність застосування групових форм роботи у поєднанні з індивідуальними консультаціями. Це сприятиме, по-перше, гармонізації сфер життєдіяльності рятувальників, що підвищить рівень якості життя й відповідно рівень задоволення своєю професійною діяльністю; по-друге, визначенню пріоритетів і фокусуванню уваги й діяльності на досягненні важливих цілей, розвитку «soft skills»; по-третє, розвитку організаційної культури, зростанню рівня прихильності працівників до служби в ДСНС; по-четверте, виявленню чинників (особистісних, сімейних, організаційних), які викликають емоційне напруження, та сприянню їхньому розв'язанню; по-п'яте, розумінню та осмисленню основної мети своєї діяльності, що допоможе подолати найважчі труднощі й зберегти психічне здоров'я. Крім того, психологічно компетентний рятувальник може уникнути професійного вигорання, надаючи психологічну допомогу своєму найближчому оточенню і людям, які опинилися у складній життєвій ситуації. Перспективи подальших досліджень убачаємо у вивченні можливостей застосування коучингових технологій у попередженні професійного вигорання в персоналі ДСНС.

Список використаних джерел

1. Ковровський Ю. Г. Рівень професійного вигорання в персоналі оперативно-рятувальної служби МНС України. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ, 2014. Т. 1 : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Вип. 41. С. 100–104.
2. Орел В. Є. Феномен «вигорання» в зарубіжній психології: емпірические исследования и перспективы. *Психологический журнал*. 2001. № 3. С. 34–38.
3. Маслач К. Б. Професійне вигорання особистості. Київ : Либідь, 2003. 340 с.
4. Фірсов М. В. Теорія соціальної роботи. Київ : Владос, 2001. 432 с.
5. Вірна Ж. П. Професійний простір особистості: від ознак дисциплінованості до реальності суб'єктивного моделювання. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. 2013. Вип. 23. С. 100–111.
6. Технології роботи організаційних психологів : навч. посіб. / за наук. ред. Л. М. Карамушки. Київ : ІНКІС, 2005. 366 с.
7. Склень О. І. Психологічні особливості поведінкових стратегій подолання стресу в професійній діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 / Університет цивільного захисту України. Харків, 2008. 25 с.
8. Немов Р. С. Психодіагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математики: учебник для студентов высших педагогических учебных заведений, 4-е изд. М. : Владос, 2015. 631 с.
9. Дроздова А. Р. Психологічні чинники прояву синдрому «емоційного вигорання» у представників різних типів професій і безробітних : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Харківський університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2013. 249 с.

10. Теличкин А. А. Особенности психологической адаптации работников полиции к условиям службы в миротворческой миссии ООН : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Харьковский ун-т внутренних дел. Харьков, 1998. 263 с.

References

1. Kovrovskiy, Yu. H. (2014). Riven profesiinoho vyhorannia v personalu operatyvno-riatuvalnoi sluzhby MNS Ukrainy [The Level of Professional Burnout in the Personnel of the Emergency and Rescue Service of the Ministry of Emergencies of Ukraine]. *Aktualni problemy psykholohii: zbirnyk naukovykh prats instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy (Challenging Issues of Psychology: Collected Research Papers of G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine)*. Kyiv, Vol. 1: *Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. Sotsialna psykholohiia (Organizational Psychology. Economic Psychology. Social Psychology)*, 41, 100–104 [in Ukr.].
2. Orel, V. Ye. (2001). Fenomen «vygoraniya» v zarubezhnoy psikholohii: empiricheskiye issledovaniya i perspektivy [The Phenomenon of Burnout in Foreign Psychology: Empirical Research and Prospects]. *Psikhologicheskii zhurnal (Psychological Journal)*, 3, 34–38 [in Russ.].
3. Maslach, K. B. (2003). Profesiine vyhoriannia osobystosti [Professional Burnout of Personality]. Kyiv: Lybid [in Ukr.].
4. Firsov, M. V. (2001). Teoriia sotsialnoi roboty [Social Work Theory]. Kyiv: VladoS [in Ukr.].
5. Virna, Zh. P. (2013). Profesiinyi prostir osobystosti: vid oznak dystsyplinovanosti do realnosti subiektyvnoho modeliuвання [Professional Space of Personality: from Discipline Signs to the Reality of Subjective Modeling]. *Zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka, instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy (Collected Research Papers of Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University, G. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine)*, 23, 100–111 [in Ukr.].
6. Karamushka, L. M. (Ed.) (2005). *Tekhnolohii roboty orhanizatsiinykh psykholohiv [Work Techniques of Organizational Psychologists]: Study Guide*, Kyiv: INKOS [in Ukr.].
7. Sklen, O. I. (2008). *Psykholohichni osoblyvosti povedinkyvykh stratehii podolannia stresu v profesiinii diialnosti pratsivnykiv pozhezhno-riatuvalnykh pidrozdiliv MNS Ukrainy: avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk [Psychological Peculiarities of Behavioral Stress Coping Strategies in the Professional Activity of Fire and Rescue Unit Workers of the Ministry of Emergencies of Ukraine: Extended Abstract of Cand. Sci. (Psychology) Dissertation]: 19.00.09 / University of Civil Defense of Ukraine. Kharkiv [in Ukr.].*
8. Nemov, R. S. (2015). *Psikhodiagnostika. Vvedeniye v nauchnoye psikhologicheskoye issledovaniye s elementami matematiki: uchebnik dlya studentov vysshikh pedagogicheskikh uchebnykh zavedeniy [Psychodiagnosics. Introduction to Psychological Research with Elements of Mathematics: Textbook for Students of Higher Pedagogical Educational Institutions]*. Fourth ed. M.: VladoS [in Russ.].
9. Drozdova, A. R. (2013). *Psykholohichni chynnyky proiavu syndromu «emotsiinoho vyhorannia» u predstavnykiv riznykh typiv profesii i bezrobotnykh: dys. ... kand. psykhol. nauk [Psychological Factors of Burnout Syndrome Occurrences in Representatives of Different Professions and the Unemployed: Extended Abstract of Cand. Sci. (Psychology) Dissertation]: 19.00.01 / V. N. Karazin Kharkiv University. Kharkiv [in Ukr.].*
10. Telichkin, A. A. (1998). *Osobennosti psikhologicheskoy adaptatsii rabotnikov politzii k usloviyam sluzhby v mirotvorcheskoy missii OON: dis. ... kand. psikhol. Nauk [Features of Psychological Adaptation of Police Officers to Service Conditions in the UN Peace Support Mission: Extended Abstract of Cand. Sci. (Psychology) Dissertation]: 19.00.01 / Kharkiv University of Internal Affairs. Kharkiv [in Russ.].*

Стаття: надійшла до редакції 04.03.2020
прийнята до друку 08.06.2020

The article: is received 04.03.2020
is accepted 08.06.2020

UDC (УДК) 159.95:378.01

Козирєв Микола Петрович,
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри психології управління
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: kozurevmp@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-1832-1975

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ УЯВИ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. Розглянуто поняття «уява», його форми, основи класифікації, показники продуктивності, механізми створення. Вказано, що це індивідуально-психологічний процес, основою якого є відповідні рушії. Охарактеризовано психологічні й педагогічні умови розвитку уяви здобувачів вищої освіти: творчий потенціал, стиль спілкування між викладачем і здобувачами вищої освіти, здобувача вищої освіти як творчу особистість, мотиви навчальної діяльності, інтелектуальну емоційність, творчу активність, розвиненість цілеспрямованості, творчого мислення тощо.

Ключові поняття: уява, її характеристика, психологічні та педагогічні умови розвитку.

Kozyrev Mykola,
PhD (Philosophy), Associate Professor,
Associate Professor of the Department
of Psychology of Management,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: kozurevmp@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-1832-1975

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS OF STUDENTS' IMAGINATION DEVELOPMENT

Abstract. The formation of imagination is a component of the studying and upbringing processes. The development of imagination causes acquiring new knowledge and forms of higher education applicants' thinking. Imagination is a process of creating by a person, on the basis of his experience, a new image of objects he has never perceived. The emerge of the imagination of current type is forerun by its genesis and can be differentiated through various forms, in particular: objective – sensitive, primarily – socializing, primarily – artistic level of imagination, imagination of current type. The functions of imagination are covered in the article. The basis of classification, productivity indices, mechanisms of imagination formation are analyzed in the work. We refer the following images of imagination to classical mechanisms: agglutination, exaggeration, litotes, addition, combination, emphasizing, qualitative changing, typification, schematization, transference, reconstruction, analogy etc. Imagination is also considered as an individual and peculiar process. People differ from each other by wide-spread, contextual, speed, easiness and power of imagination image, by its vividness, reality and activity, as well as by dominating one or another image of the imagination. It is individual psychological process the basis of which lies in particular motive forces of personality. The following psychological conditions of higher education applicants' imagination are characterized by the author: creativity, communication style between higher education applicants' and a teacher, artistic personality of a higher education applicant, motives of learning activity, intellectual emotions, creative activity, development of purposefulness and creative thinking. The main pedagogical conditions of higher education applicants' imagination are shown in the work: organization of learning and upbringing processes, formation of particular professional knowledge, skills and abilities, teachers' professionalism, the ability of teachers to combine various methods of teaching (informational – presentative, algorism – activated, self – searched) and follow its principles, setting atmosphere of creativity in teaching process etc.

Key concepts: imagination, its characteristics, psychological and pedagogical conditions of imagination development.

Вступ

Інтенсивність суспільних змін і зумовлена ними стрімка динаміка розвитку особистості висуває сучасні вимоги до формування особистості здобувача вищої освіти XXI століття, яка прагне постійно бути в пошуку, здатна самостійно приймати нестандартні рішення, є винахідливою і творчою. Проблема виховання творчої особистості, яка спроможна генерувати нові ідеї, приймати сміливі рішення, знаходити вихід із нестандартних ситуацій і відходити від шаблонного мислення, є актуальною вимогою сьогодення. Водночас одним із найважливіших компонентів у формуванні творчої особистості є її уява.

Аналіз концептуальних проблем уяви був предметом розгляду, зокрема, таких науковців, як Д. Гілфорд, О. М. Дьяченко, Т. В. Яценко. Проблематику вікової специфіки генези та структури уяви як психічного процесу досліджували О. Запорожець, Е. Ільєнков, С. Рубінштейн та ін. Взаємозв'язок, взаємообумовленість та взаємодоповнення уяви і творчості, а також їх вплив на розвиток творчих здібностей у пізнавальній, емоційно-вольовій, комунікативно-мовленнєвій, художній, ігровій сферах, були предметом наукового пошуку М. Арнаудової, Т. Піроженко, Т. Постоян та ін. На особливому значенні періоду студентського віку для розвитку уяви як властивості творчої особистості наголошується у дослідженнях класиків зарубіжної та вітчизняної психології: Л. Виготського, В. Давидова, Д. Ельконіна, Г. Костюка, В. Кудрявцева, О. Леонтьєва, В. Моляко, Д. Ніколенка, Ф. Фрадкіна та ін. Ними встановлено, що уява здобувачів вищої освіти має величезний потенціал для реалізації резервів комплексного підходу до навчання і виховання, обґрунтовано й досліджено різноманітні теоретико-методологічні та прикладні проблеми творчої уяви як психологічного феномена та особливості її формування і розвитку на різних вікових етапах. Однак поза увагою науковців і надалі є проблема психолого-педагогічних умов розвитку уяви у здобувачів вищої освіти, що і визначило *мету статті*.

1. Визначення поняття «уява»

Вищою формою пізнання людини є абстрактне пізнання, що відбувається за участі процесів мислення та уяви. До визначення поняття «уява» у психології є чимало підходів, відмінність між ними пов'язана із вибором родових понять.

У «Сучасному тлумачному психологічному словнику» уява визначається як «психічний процес створення образу предмета або ситуації шляхом перебудови наявних уявлень», у якому своєрідно і неповторно відбивається

зовнішній світ, що дає змогу програмувати не тільки майбутню дію, а й уявляти можливі умови її здійснення. Уява характеризується, по-перше, побудовою образу засобів і кінцевого результату предметної діяльності суб'єкта; по-друге, створенням програми поведінки у разі невизначеності проблемної ситуації; по-третє, продукуванням образів, які не програмують, а замінюють діяльність; по-четверте, створенням образів, що відповідають опису об'єкта [1, с. 561].

Виникненню уяви сучасного типу передують її генезис, який можна диференціювати через якісно різні форми, а саме:

– *предметно-чуттєву* форму уяви – просторово-тимчасову структуру сенсорних образів про об'єкти і події, що пов'язані з минулим і/або сьогоденням та можливі в майбутньому;

– *первинно-соціалізовану* уяву, що виникла через колективну трудову діяльність і поділ форм праці, адже це змусило створювати випереджальні образи продуктів праці та процесів трудової діяльності;

– *первинно-художній рівень* уяви, який зумовлений тим, що індивідові необхідно було вийти за обмежені можливості первинної мови і мислення та знайти немовні форми матеріальної реалізації образної думки;

– *уяву сучасного* типу [2].

Низка дослідників наголошують на таких функціях уяви, як: побудова образу кінцевого результату діяльності; створення програми поведінки в ситуації невизначеності; створення образів-замінників дійсності; створення образів за описом об'єктів [3]. Класифікацію уяви здійснюють відповідно до сфер її прояву: змісту, своєрідності психічної активності, цілей і завдань діяльності, просторових характеристик, характеру образів, провідної ролі психічних процесів, спрямованості часу, характеру виникнення образів тощо [4, 5].

Показниками продуктивності уяви є: новизна, оригінальність і свідомість переробки даних досвіду; широта послуговування образами, яка розуміється як можливість виконувати перетворення різного матеріалу; тип оперування (доступний спосіб перетворення), що може характеризуватися або зміною розташування уявленого об'єкта, або зміною його структури, або комбінацією цих перетворень.

Процеси уяви мають аналітико-синтетичний характер і в цьому вони схожі на процеси сприймання, пам'яті, мислення. Механізм уяви формується на основі тих образів, що має людина, але ці образи виникають у нових неочікуваних зв'язках і сполученнях. До класичних механізмів створення образів уяви належать: аглютинація, гіперболізація, літота,

доповнення, комбінування, акцентування, якісне перетворення, типізація, схематизація, перенесення, реконструювання, аналогія, метафоризація, символізація тощо [4, 5].

Потрібно зазначити, що уява є індивідуально-своєрідним процесом [6]. Люди відрізняються між собою за широтою, змістовністю, швидкістю, легкістю і силою образів уяви, їхньою яскравістю, реалістичністю і дієвістю, а також за домінуванням тих чи інших образів уяви. Чималий вплив на створення образів уяви має практична діяльність. Доки створений образ є тільки «в голові», він не завжди зрозумілий до кінця. Втілюючи цей образ у малюнок або модель, людина перевіряє реальність його існування.

Формування уяви – складова процесу навчання та виховання. Розвиток уяви сприяє засвоєнню нових знань і формує мислення людини. Розвиток уяви не є результатом прямого навчання, воно обумовлено зростаючою перетворювальною активністю людини і механізмами саморозвитку уяви: протилежною спрямованістю варіювання і моделювання елементів досвіду, схематизації і деталізації образів.

Русійними чинниками розвитку уяви здобувачів вищої освіти є: здатність до рефлексії та емпатії; система навчальних умінь під час вирішення професійних проблем; дослідний підхід, спрямований на навчальне середовище; критичне, творче та ініціативне мислення; фантазія; естетичні й інтелектуальні чинники при проведенні навчальних занять; створення ситуацій з відтворення професійної діяльності [3, 7].

З огляду на це розвиток уяви здобувачів вищої освіти потребує визначення, врахування та дотримання певних психолого-педагогічних умов у навчально-виховному процесі.

2. Умови розвитку уяви здобувачів вищої освіти

У психології умову інтерпретують як сукупність явищ зовнішнього та внутрішнього середовища, що вірогідно впливають на розвиток конкретного явища, яке опосередковується активністю особистості чи групи людей [4].

Психологічні умови впливають на розвиток уяви, а педагогічні спрямовані на підтримку необхідного середовища, в якому відбуватиметься гармонійний розвиток творчих потенцій особистості.

До психологічних умов розвитку уяви здобувачів вищої освіти належать: [4].

Творчий потенціал як інтегративна властивість особистості, що охоплює мотиваційний, емоційний, вольовий і когнітивний компоненти, які характеризуються стійкістю

навчальної мотивації, емоційним ставленням до навчального процесу, вольовим потенціалом і творчим мисленням й обумовлені цілями та психологічними особливостями майбутньої професійної діяльності.

Особливе місце посідає *стиль спілкування між викладачем і здобувачами вищої освіти* у процесі формування уяви. Викладач повинен бути приємним співрозмовником і стати «старшим другом» вихованців. Здобувачі вищої освіти мають почуватися на занятті природно, вільно висловлювати свої погляди. Щоб досягнути цього необхідна атмосфера рівноправності, зацікавленості та високої творчої активності. Викладач бере до уваги думки, висловлені здобувачами вищої освіти, демонструє свою щирю зацікавленість, завдяки чому робить перший крок до розкриття і подальшого формування творчого потенціалу особистості.

Формування уяви під час навчально-виховного процесу виходить з того, що здобувач вищої освіти є *творчою особистістю*, якій характерні: постійний пошук оптимальних варіантів вирішення завдань, творчий стиль мислення, здатність бачити проблему, виявляти суперечності, творча фантазія, розвинена уява, прагнення досягти позитивного результату за конкретних умов праці, високий рівень загальної культури. Творча особистість завжди характеризується *високим рівнем креативності, вираженими особистісними якостями та здібностями*, що сприяють успішній навчальній діяльності.

Важливою психологічною умовою формування уяви є *мотиви навчальної діяльності* здобувача вищої освіти, які можна звести до трьох основних груп: а) допитливість, суто пізнавальні та дослідні мотиви, що відповідають предметному змісту діяльності; б) мотиви особистісної зацікавленості, самовираження, успіху; в) вищі соціальні піднесення, намагання бути корисним суспільству. Відсутність мотивації унеможливує творчу діяльність у пізнавальній діяльності.

Також важливою умовою розвитку уяви здобувачів вищої освіти є *сформованість інтелектуальної емоційності*, яка полягає у генерації творчих ідей в процесі вивчення навчального матеріалу. Саме інтелектуальна емоційність фахівця обирає спосіб досягнення мети. Інтелектуальна емоційність виявляється у новому витворі пізнавальної діяльності. Сформованість інтелектуальної емоційності є необхідною та важливою психологічною умовою розвитку творчого потенціалу.

Творча активність є необхідною у навчальній діяльності здобувачів вищої освіти. Вона виявляється у процесі пошуку інфор-

мації, методів і способів створення інноваційних рішень. Джерелом творчої активності здобувачів вищої освіти є насамперед зацікавленість у процесі та результаті своєї праці, а це має забезпечуватися наявністю пізнавальної мотивації, усвідомленням необхідності набуття знань, що зумовлює перебудову психологічних процесів сприймання, пам'яті, мислення, уяви. Як відомо, формуванню пізнавальних мотивів сприяють усі засоби вдосконалення навчального процесу: оновлення змісту навчальних курсів, модернізація структури занять, налагодження міжпредметних зв'язків, удосконалення методів навчання, розширення форм самостійної роботи здобувачів вищої освіти.

На нашу думку, також важливою психологічною умовою розвитку творчого потенціалу здобувачів вищої освіти є *розвиненість цілеспрямованості*. Яка б не була потреба у створенні нового продукту, яке б емоційне задоволення не отримували у процесі пізнання, без вольового зусилля неможливо побачити результати творчого мислення. Цілеспрямованість є позитивною вольовою якістю особистості, що виражається у наявності певної мети, прагненні до неї, пошуку альтернативних шляхів розв'язання проблем, якщо це неможливо зробити за допомогою звичних способів.

У навчальній діяльності важливою якістю є *високий рівень розвитку творчого мислення*, в результаті якого створюються нові знання. Новизна таких знань може бути і суб'єктивною (якщо алгоритм розв'язання задачі відомий людству, проте невідомий особі), і об'єктивною (якщо алгоритм розв'язання задачі невідомий людству і в результаті її вирішення створюються нові знання). Відомо, що головними ознаками творчого мислення є: самостійне перенесення знань та умінь у нову ситуацію; вміння бачити нові проблеми; здатність знаходити нову функцію у знайомого об'єкта; бачення структури об'єкта, що вивчається; здатність знаходити альтернативні рішення; вміння комбінувати відомі раніше способи вирішення проблеми для створення нового способу; створення оригінального рішення, якщо відомі інші [8].

Окрім того, на нашу думку, важливим для формування уяви здобувачів вищої освіти є такий психологічний чинник, як рефлексивні механізми самопізнання, самоактуалізації, самовизначення, самоконтролю, самоспостереження, самопрезентації, самооцінювання, самоаналізу, самореалізації тощо.

До головних педагогічних умов розвитку уяви у здобувачів вищої освіти належать: [9, 10, 11]

– організація навчально-виховного процесу згідно з вимогами до підготовки сучасного

конкурентоспроможного фахівця, відповідно до положень нормативно-правових документів, яка би підвищувала рівень внутрішньої активності особистості;

– сформованість певних професійних знань, умінь і навиків, що сприяють розвитку уяви й мислення;

– професіоналізм педагогів, їх позитивне ставлення до своєї професії, які постійно вдосконалюють свій фах і педагогічну майстерність, застосовують нові методики навчання, вибираючи із них найефективніші для формування своєї стратегії розкриття творчих сил, розвивання творчих здібностей і уяви у здобувачів вищої освіти;

– вміння педагогів поєднувати різні методи навчання і дотримуватися їх принципів. Володіння сучасними методами навчання (інформаційно-презентативними, алгоритмічно-дійовими, самостійно-пошуковими) є складовою психолого-педагогічної компетентності викладача вищої школи;

– створення атмосфери творчості у навчальному процесі.

Важливою педагогічною умовою розвитку творчого потенціалу майбутніх фахівців є *використання сучасних методів навчання* таких, як: діалог, дискусія, цільові обговорення, мозковий штурм, метод аналогій, проблемних питань, метод вільних асоціацій, метод системного аналізу, презентації тощо.

Для формування і розвитку уяви здобувачів вищої освіти С. Сисоєва пропонує такі види завдань [2]:

– на виявлення суперечностей, проблемне бачення: навчальні завдання – завдання прихованого питання, на конструювання проблемних ситуацій, виявлення уявних суперечностей; навчально-творчі – завдання-гололомки, завдання-проблеми, парадокси, антиномії, завдання на формулювання проблем;

– завдання з відсутністю повної вихідної інформації: навчально-творчі завдання – на уточнення мети, умов, вимог та обмежень; з недостатньою вихідною інформацією, що містить суперечності; завдання, в яких майже немає вихідної інформації, є тільки мета діяльності;

– на прогнозування: навчально-творчі завдання – на прогресивні екстраполяції, регресивні екстраполяції, безпосереднє висунування гіпотези, оригінальної ідеї;

– на оптимізацію: навчальні завдання – на вибір оптимального розв'язання, оптимізацію прогресу функціонування об'єкта, оптимізацію витрат, засобів діяльності;

– на рецензування: навчальні завдання – на критичний аналіз прочитаного, виявлення

помилку, перевірку результату, оцінювання процесу і результату;

– на розроблення алгоритмічних і евристичних розпоряджень: навчальні завдання – на розроблення алгоритму та його виконання; навчально-творчі завдання – на виявлення найбільш ефективних евристик, розроблення евристичних розпоряджень, правил;

– логічні: навчальні завдання – на описування явищ, процесів, визначення понять, доведення; навчально-творчі – аналітико-синтетичні завдання на встановлення причинно-наслідкових зв'язків;

– на складання протилежних завдань: навчальні завдання – завдання на пошук способу розв'язання, протилежного найбільш очевидному, завдання, які потребують розв'язання від кінця до початку;

– дослідницькі: навчально-творчі завдання – експериментальні, на моделювання, формалізацію, застосування математичних методів, принципів системності, доповненості, історизму тощо;

– на винахідливість: навчально-творчі завдання – на пошук нового конструктивного розв'язання, винахід нових конструкцій, засобів діяльності, речовин;

– на управління: навчально-творчі завдання – на розроблення мети, стратегії діяльності, планування, організацію діяльності, нормування часу діяльності, оцінювання результатів;

– на комунікативність: навчальні завдання – на розподіл обов'язків у процесі колективної діяльності за зразком, на спілкування; навчально-творчі завдання – на розподіл обов'язків у процесі колективної творчої діяльності, способів співробітництва;

– на розвиток фантазії та уявлення: навчально-творчі завдання – просторові, на описування явищ, їх наслідків і передумов.

Висновки

Уяву здобувачів вищої освіти потрібно розвивати за допомогою низки способів, які варто застосовувати комплексно. Водночас треба брати до уваги соціально-психологічні характеристики особистості здобувача вищої освіти, психолого-педагогічні умови навчання у виші, їхній досвід, вподобання та думку. Потрібно пам'ятати, що результатом цієї праці буде формування особистості, яка здатна вирішувати проблеми, адаптуватися до соціальних, побутових і виробничих умов, ефективно використовувати набуті під час навчання знання у професійній діяльності. Саме творча особистість може бути конкурентоспроможною в сучасному світі, саме цілісна, духовно багата, креативна людина спроможна по-справжньому керувати своїм майбутнім.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у розкритті творчої уяви здобувачів вищої освіти та емпіричному дослідженні психологічних умов її розвитку.

Список використаних джерел

1. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х. : Прапор, 2005. 640 с.
2. Скоробогатов В. А. Феномен воображения: сравнительно-исторический анализ. СПб., 1992. 183 с.
3. Клименко В. В. Психология творчества. К. : Центр навчальної літератури, 2006. 479 с.
4. Боришевський М. Й. Психологічні механізми розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 1996. № 3. С. 26–33.
5. Смутьсон М. Л. Психология развития интеллекта : монография. К., 2001. 276 с.
6. Сисоева С. О. Основы педагогической творчости : підручник. К. : Міленіум, 2006. 344 с.
7. Давидюк Н. М. Активізація пізнавальної діяльності студентів. *Психологія : збірник наукових праць НПУ імені М. П. Драгоманова*. К., 2000. Вип. 11, НПУ імені М. П. Драгоманова. С. 346–354.
8. Дзюбенко І. А. Інноваційний підхід до формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів. *Науковий вісник Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка. Сер.: Педагогіка*. 2013. Вип. 1. С. 31–34.
9. Педагогіка і психологія вищої школи : навч. посібник. За заг. ред. О. Г. Мороза. К.: НПУ, 2003. 267 с.
10. Психолого-педагогічні аспекти реалізації сучасних методів навчання у вищій школі: навч. посіб. За ред. М. Артюшиної. К. : КНЕУ, 2007. 528 с.
11. Корсунська Н. О., Мельничук Л. Ю., Мельничук О. В., Хоменкова Л. Ю. Психолого-педагогічні методи розвитку творчого мислення для студентів ВНЗ. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2018. № 3. С. 108–116. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzsp_2018_3_19

References

1. Shapar, V. B. (2005). Suchasnyi tлумachnyi psyholohichnyi slovnyk [Modern psychological explanatory dictionary]. Kh.: Prapor [in Ukr.].

2. Skorobohatov, V. A., & Konovalova, L. Y. (1992). Fenomen voobrazheniya: sravnitelno-ystorycheskyi analiz [Phenomenon of imagination: comparative and historical analysis]. SPb [in Russ].
3. Klymenko, V. V. (2006). Psykholohiia tvorchosti [Psychology of creativity]. K.: Tsentr navchalnoi literatury [in Ukr.].
4. Boryshevskiy, M. Y. (1996). Psykholohichni mekhanizmy rozvytku osobystosti [Psychological mechanism of personality development]. *Pedahohika i psykholohiia (Pedagogics and Psychology)*, 3, 26–33 [in Ukr.].
5. Smulson, M. L. (2001). Psykholohiia rozvytku intelektu [Psychology of intellectual development]. K. [in Ukr.].
6. Sysoieva, S. O. (2006). Osnovy pedahohichnoi tvorchosti [Basis of pedagogical creativity]. K.: Milenium [in Ukr.].
7. Davydiuk, N. M. (2000). Aktyvizatsiia piznavalnoi diialnosti [Stimulation of students' cognitive activity]. Psykholohiia: zbirnyk naukovykh prats NPU imeni M. P. Drahomanova (Psychology: collection of scientific works of National Pedagogical Dragomanov University). K., NPU imeni M. P. Drahomanova, 11, 346–354 [in Ukr.].
8. Dziubenko, I. A. (2013). Innovatsiinyi pidkhid do formuvannia piznavalno-intelektualnoi kompetentnosti maibutnikh uchmteliv [Innovative approach to formation future teachers cognitive-intellectual competence]. *Naukovyi visnyk Kremenetskoho oblasnoho humanitarno-pedahohichnoho instytutu im. Tarasa Shevchenka. Ser.: Pedahohika (Scientific Journal of Taras Shevchenko Regional Humanitarian Pedagogical Academy of Kremenets. Series. Pedagogy)*, 1, 31–34 [in Ukr.].
9. Moroz, O. H., Padalkar, O. S., & Yurchenko, V. I. (2003). Pedahohika i psykholohiia vyshchoi shkoly [Pedagogics and psychology of higher educational establishment]. Za zah. red. O. H. Moroz. K.: NPU [in Ukr.].
10. Artiushynoi M. (red). (2007). Psykholoho-pedahohichni aspekty realizatsii suchasnykh metodiv navchannia u vyshchii shkoli [Psychological and pedagogical aspects of the realization of current methods of teaching in higher educational establishment]. K.: KNEU [in Ukr.].
11. Korsunskaya, N. O., Melnychuk, L. Yu., Melnychuk, O. V., & Khomenkova, L. Yu. (2018). Psykholoho-pedahohichni metody rozvytku tvorchoho myslennia dlia studentiv VNZ. Naukovi zapysky Nizhynskoho derzhavnoho universytetu im. Mykoly Hoholia. Psykholoho-pedahohichni nauky [Psychological and pedagogical methods of creative thinking development for students of higher educational institutions. Scientific notes of Nizhyn State University of M. Gogol. Psychological and pedagogical sciences], 3, 108–116. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzsp_2018_3_19 [in Ukr.].

Стаття: надійшла до редакції 30.03.2020
прийнята до друку 19.06.2020

The article: is received 30.03.2020
is accepted 19.06.2020

UDC (УДК)159.922

Балашов Едуард Михайлович,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології та педагогіки
Національного університету «Острозька академія»,
(Острог, Україна)
e-mail: eduard.balashov@oa.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-6486-0494

МЕТОДОЛОГІЧНО-ЗМІСТОВІ ЗАСАДИ ТРЕНІНГОВОЇ ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ САМОРЕГУЛЬОВАНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ У ПРОЦЕСІ МЕТАКОГНІТИВНОГО МОНІТОРИНГУ

Анотація. Здійснено теоретичний аналіз основних концепцій саморегульованого навчання, а також обґрунтовано методологічно-змістові засади тренінгової програми розвитку саморегульованого навчання студентів ЗВО у процесі метакогнітивного моніторингу. Визначено головні завдання реалізації, змістові компоненти тренінгової програми, засоби і методи для реалізації завдань кожного блоку й окреслено перспективи подальших досліджень.

Ключові поняття: тренінгова програма, саморегульоване навчання, метакогнітивний моніторинг, студенти ЗВО.

Balashov Eduard,
PhD (Psychology), Associate Professor
of the Department of Psychology and Pedagogy,
National University of Ostroh Academy
(Ostrog, Ukraine)
e-mail: eduard.balashov@oa.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-6486-0494

METHODOLOGICAL AND CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF THE TRAINING PROGRAM FOR DEVELOPING STUDENT SELF-REGULATED LEARNING IN THE PROCESS OF METACOGNITIVE MONITORING

Abstract. Theoretical analysis of the main concepts of student self-regulated learning has been carried out in the article. Theoretical and methodological foundations of the training program for developing the HEI students' self-regulated learning in the process of metacognitive monitoring have been grounded. Topicality of researching the issue of metacognitive monitoring in student self-regulated learning, has been primarily determined by the need in finding out the various competencies, which would be useful for students' effective, independent and responsible solution to educational tasks.

Purpose of the article was to justify the need in creation, and develop an optimal training program for optimization of the process of metacognitive monitoring of students' self-regulated learning. Research methods included theoretical analysis of the present scientific studies of the national and foreign psychologists.

The main tasks for implementation of the training program, its main components, means and methods of execution in every block have been determined. Our proposed training program of developing students' self-regulated learning in the process of metacognitive monitoring has been designed with consideration of general theoretical concepts about a social and psychological training, based on principles of complexity and multidimensionality. Interactive methods and techniques are planned to be used during the training, which respond to peculiarities of individual development, interpersonal relationship and educational process at a HEI. The developed training program is aimed at determination and practical use of the components of student learning activity focused on increasing efficiency of their learning activity at the individual-personal, motivational-volitional, cognitive and metacognitive levels. A prospective for further scientific research can be seen in implementation of the program into educational process of students and its approbation at HEIs.

Key concepts: training program, self-regulated learning, metacognitive monitoring, HEI students.

Вступ

Нові реалії сучасного життя суспільства кардинально змінюють наукові підходи до вивчення сутності необхідних індивідуально-особистісних характеристик особистості, потрібних для особистісного та професійного становлення, конкурентного працевлаштування на ринку праці, самореалізації та саморегуляції власної життєдіяльності. Виникає наукова необхідність у визначенні чинників, механізмів, методів, за допомогою яких можна сформуванати оптимальний стиль саморегуляції поведінки особистості, зокрема у навчальній діяльності.

Актуальність дослідження тематики метакогнітивного моніторингу в саморегульованій навчальній діяльності зумовлена насамперед необхідністю визначення різних компетентностей, потрібних студентам для ефективного, самостійного, відповідального вирішення навчальних завдань. Студентський вік відрізняється вищим рівнем розвитку пізнавальних процесів, індивідуально-особистісних та мотиваційно-вольових якостей, гнучкою ціннісною системою, яка формується, розвитком і формуванням особистісної та інтелектуальної зрілості тощо. Часто метакогнітивний моніторинг навчальної діяльності у студентів не є достатньо ефективним через так зване явище «когнітивного оптимізму» (Августюк, 2018) [1].

Насамперед привертають увагу дослідження, в яких встановлено зв'язок між точністю метакогнітивних суджень та навчальною успішністю (Nietfeld et al., 2005; Isaacson & Fujita, 2006; Carvalho, 2009; Young & Fry, 2008) [2–5]. Суб'єкти з високим рівнем знань менш схильні до надмірної впевненості, а отже, характеризуються більшою достовірністю метакогнітивного моніторингу. Натомість суб'єкти з низьким рівнем знань мають більше труднощів із точністю здійснення метакогнітивних суджень (Miller & Geraci, 2011; Dunning et al., 2003) [6; 7].

Важливу роль у процесі формування ефективного метакогнітивного моніторингу саморегульованої навчальної діяльності виконують індивідуально-особистісні, мотиваційно-вольові, когнітивні та метакогнітивні характеристики студентів, адже метакогнітивні процеси у навчальній діяльності студентів потрібно розглядати у контексті їхньої включеності в цілісну навчальну активність студента і співвіднесення з цими характеристиками.

Розроблена нами тренінгова програма спрямована на визначення і практичне застосування компонентів діяльності студентів, спрямованих на підвищення ефективності їхньої навчальної діяльності, на індивідуально-особистісному, мотиваційно-вольовому, когнітив-

ному та метакогнітивному рівнях. Програма має допомогти студентам свідомо підходити до самостійного планування і постановки навчальних цілей, контролювати інтелектуальну та метапізнавальну діяльність, використовувати когнітивні й метакогнітивні стратегії у навчанні, здійснювати моніторинг, контроль і корекцію своєї навчальної діяльності. Оскільки ці процеси забезпечують когнітивне розуміння студентами своїх пізнавальних процесів, використання такої тренінгової програми має допомогти студентам оптимізувати результати свого навчання за допомогою метакогнітивного моніторингу в процесі саморегульованої навчальної діяльності.

Саморегульована діяльність розглядається як складний процес особистісної активності, що дає змогу виконати обрані мету та завдання за допомогою визначених механізмів і комплексно мобілізувати індивідуально-психологічні особистісні характеристики студентів. Проте, незважаючи на доволі велику кількість досліджень саморегуляції діяльності як психічного механізму забезпечення особистісної активності суб'єкта відповідно до вимог оточуючого соціокультурного середовища, відчувається брак фундаментальних досліджень різних її аспектів, механізмів, чинників.

Окремі аспекти дослідження метакогнітивних аспектів моніторингу наведено у працях і закордонних (А. Карпов, О. Конопкін, В. Моросанова, Є. Савін, І. Скітяєва, А. Фомін, Н. Andrade, R. Dennison, J. Dunlosky, A. Kitsantas, J. Metcalfe, D. Moshman, G. Schraw, P. Winne, K. Zabrocky), і сучасних вітчизняних дослідників (М. Августюк, Ю. Адоньєва, Е. Балашов, В. Волошина, Т. Доцевич, О. Зайцева, Р. Каламаж, С. Максименко, І. Пасічник, О. Савченко, Т. Хомуленко та ін.) (Балашов, 2019) [8].

У дослідженнях науковців, що стосуються феномена саморегуляції в навчальній діяльності студентів, наявні характеристики окремих її компонентів, але комплексних досліджень немає. Розроблені різноманітні тренінгові програми стосовно формування чи підвищення рівня окремих складових процесу саморегульованого навчання. Окремі складові цих тренінгів можна застосовувати в роботі зі студентами, але немає комплексної програми, яка б допомагала підвищувати рівень саморегуляції їхнього навчання і формувати оптимальний стиль. Незважаючи на доволі широкий спектр зарубіжних та вітчизняних наукових напрацювань, дискусійними залишаються і теоретико-методологічні, і емпіричні складові зв'язку метакогнітивних аспектів саморегуляції навчання та його успішності. Тому перед психолого-педагогічною наукою

виникла необхідність розроблення комплексної тренінгової програми, яка б сприяла формуванню успішного метакогнітивного моніторингу студентів у саморегульованому навчанні.

Метою статті є обґрунтування і розроблення оптимальної тренінгової програми задля оптимізації процесу метакогнітивного моніторингу саморегульованої навчальної діяльності студентів.

1. Теоретичні передумови розроблення тренінгової програми та її структура

Студентство складається з представників різних верств суспільства з різноманітними психологічними особливостями життєдіяльності. Протягом навчальної діяльності у студентів визначаються потенційні навчальні можливості, формується навчальна мотивація, розвиваються індивідуально-особистісні якості, такі як активність, рішучість, цілеспрямованість, відповідальність тощо. Важливу роль у процесі навчання студентів відіграють їхні когнітивні та метакогнітивні здібності. У процесі формування ефективного метакогнітивного моніторингу навчальної діяльності метакогнітивні процеси в навчанні потрібно розглядати в контексті їхньої включеності в цілісну навчальну активність студента і крізь призму співвіднесення з його особистісними характеристиками.

Деякі вчені розглядають метакогнітивну активність студентів у навчанні через призму метакогнітивних процесів. Насамперед науковців цікавлять питання про вивчення потенційних пізнавальних можливостей і обмежень студентів у навчанні, свідоме визначення їхніх пізнавальних стратегій, когнітивну усвідомленість навчання тощо (Савин & Фомин, 2013) [9].

Результати теоретичного аналізу аргументовано засвідчили доцільність розроблення та реалізації спеціальної програми розвитку саморегульованого навчання студентів у процесі метакогнітивного моніторингу, метою якої є сприяння підвищенню рівнів індивідуально-особистісної, мотиваційно-вольової, когнітивної та метакогнітивної складових психологічної готовності студентів до застосування метакогнітивного моніторингу під час саморегульованої навчальної діяльності.

Оскільки завдання оптимізації процесів метакогнітивного моніторингу навчальної діяльності полягає у здійсненні адекватних оцінок власної здатності до засвоєння інформації, то, враховуючи результати проведеного теоретичного аналізу й емпіричного дослідження, визначено такі напрями формуального впливу: 1) формування знання про

завдання та зовнішні стимули; 2) формування знання про галузь знань; 3) вплив на індивідуально-особистісні, мотиваційно-вольові, когнітивні та метакогнітивні характеристики студентів, які пов'язані з достовірністю метакогнітивного моніторингу; 4) тренування навиків метакогнітивного моніторингу саморегульованої навчальної діяльності. Відповідно, нами розроблено тренінгову програму з підвищення ефективності саморегульованого навчання за відповідними рівнями у процесі метакогнітивного моніторингу навчальної діяльності, яка охоплювала блоки, що відповідали цим рівням.

Припускаємо, що запропонована тренінгова програма допоможе студентам гнучко підходити до постановки навчальних цілей, здійснювати моніторинг, контроль та корекцію власної пізнавальної діяльності, застосовувати самостійне планування. Апробація основних компонентів цієї програми дасть змогу розробити підходи до оптимізації саморегульованої навчальної діяльності студентів засобами метакогнітивного моніторингу.

Тому визначено такі завдання з реалізації програми:

– активізація функціональних механізмів саморегуляції через актуалізацію формально-програмних якостей індивідуальності (індивідуально-особистісна складова);

– забезпечення позитивної мотивації до участі в розвивальній програмі й актуалізація мотивації саморегульованого навчання (мотиваційно-вольова складова);

– формування системи дій та операцій, які є в основі успішного здійснення саморегульованої діяльності (когнітивна складова);

– усвідомлення результатів участі в розвивальній програмі й актуалізація постановки до активного їх застосування в майбутній саморегульованій навчальній діяльності (метакогнітивна складова).

Завдання тренінгової програми спрямовані на розвиток рефлексії, внутрішньої навчальної мотивації, метакогнітивних навиків студентів, донесення до студентів знань про особливості метакогнітивного моніторингу та метакогнітивного контролю саморегульованої навчальної діяльності; усвідомлення ними характерних особливостей власних процесів розуміння, оцінювання та відтворення інформації; формування навиків осмислення та аналізу завдань, розуміння специфіки виконуваних завдань. У програмі з метою забезпечення її ефективності нам потрібно було також вирішити додаткові завдання, а саме розвинути такі процеси саморегуляції навчання, як постановка цілей і

планування, самомотивація, контроль уваги і самоконтроль, гнучке використання стратегій навчання, пошук допомоги тощо.

Тренінгова програма сформована на основі загальнотеоретичних положень побудови психологічного тренінгу (згідно з Л. Карамушкою). З-поміж загальних цілей тренінгової програми є дослідження психологічної тематики, що стосується учасників тренінгу, поліпшення їхнього суб'єктивного самопочуття і підвищення психологічного благополуччя, покращення психологічних механізмів міжособистісної взаємодії, розвиток самосвідомості учасників із метою корекції чи запобігання емоційним порушенням на основі поведінкових змін, реалізації творчого потенціалу учасників, оптимізація життєдіяльності тощо (Карамушка, 2005) [10].

У зарубіжній літературі доволі поширеною є концепція стратегічного тренінгу, який охоплює 6 етапів: мотивування, пояснення стратегій, стратегічна інструкція (матеріали для застосування), застосування стратегій, зворотний зв'язок (протоколи зворотного зв'язку, оцінка та діагностика (тести за результатами тренінгу) (Каламаж, 2019) [12]. У нашій тренінговій програмі були використані положення з технологічного підходу Л. Карамушки, а саме: використання інтерактивного підходу, інди-

відуальна та групова робота, творчі завдання, рефлексія тощо (Карамушка, 2005) [10].

Загальний обсяг розробленої нами тренінгової програми – 30 академічних годин, що реалізувалися у позааудиторний час. Виходячи із означених засад, тренінгова програма поділена на 6 змістових блоків: «Допоміжний блок» – 1 год, «Мотиваційний блок» – 8 год, «Функціональний блок» – 8 год, «Операційний блок» – 8 год, «Рефлексивний блок» – 4 год, «Підсумковий блок» – 1 год. Кожне заняття у межах блоків починалося з привітання учасників тренінгу, вправ на емоційну підтримку тим, хто цього потребує. Після визначення готовності групи до тренінгу тренер повідомляв мету і завдання заняття. Після завершення виконання кожного боку програми відбувалося його обговорення (рефлексія). Далі наведена коротка характеристика розробленої програми за блоками й етапами (табл. 1).

2. Змістова характеристика початкового блоку тренінгової програми

Логічний початок тренінгової програми ми запланували здійснити за допомогою реалізації початкового блоку тренінгової програми. У таблиці 2 наведені змістові компоненти цього блоку.

Таблиця 1

Структура програми розвитку метакогнітивного моніторингу саморегульованої навчальної діяльності студентів

Блок	Рівень	Мета
Допоміжний	–	Створення комфортних умов проведення тренінгу та групової взаємодії, з'ясування очікувань учасників тренінгу, визначення правил роботи в групі, визначення емоційно-вольового стану учасників тренінгу та готовності до активної роботи
Мотиваційний	Мотиваційно-вольовий	Актуалізація мотивації саморегульованого навчання, забезпечення позитивної мотивації до участі у програмі та актуалізація мотивації саморегульованого навчання
Функціональний	Індивідуально-особистісний	Активізація функціональних механізмів саморегуляції через актуалізацію формально-програмних індивідуально-особистісних якостей
Операційний	Когнітивний	Формування системи дій та операцій, які є в основі успішного здійснення саморегульованої навчальної діяльності
Рефлексивний	Метакогнітивний	Розвиток метакогнітивних навиків, розвиток уміння користуватися метакогнітивними стратегіями саморегульованого навчання, розвиток метакогнітивного моніторингу саморегульованого навчання
Підсумковий	–	Усвідомлення результатів участі в розвивальній програмі й актуалізація установки до активного їх застосування в майбутній саморегульованій навчальній діяльності

Таблиця 2

Змістові компоненти початкового блоку тренінгової програми

Блок	Засоби	Завдання
ПОЧАТКОВИЙ	Вступ	Налаштування студентів на конструктивну роботу відповідно до обраних завдань
	Мозковий штурм «Наші правила»	Створення комфортних умов роботи
	Криголам «Позитив»	Створення позитивної атмосфери роботи
	Знайомство. Вправа «Вітання. Візитівка»	Презентація учасників тренінгу та створення атмосфери групової взаємодії, зняття напруження у групі
	Вправа «Мої очікування»	Висловлення студентами думок щодо особистісних цілей та формування запитів учасників тренінгу
	Вправа «Шикуймося за зростом»	Надання можливості учасникам розім'яти м'язи та відпочити
	Вправа «Дихання»	Створення умов релаксації та переключення від інших видів діяльності
	Групова дискусія «Кольорові кульки»	Зворотний зв'язок щодо ефективності тренінгу з різних позицій оцінювання (негативного, позитивного тощо)
	Загальна рефлексія	Підбиття підсумків

Завдання цього блоку реалізовувалися в таких напрямках:

- обізнаність у питаннях саморегульованої навчальної діяльності, яка пов'язана з метакогнітивним моніторингом;
- усвідомлення значущості саморегульованої навчальної діяльності для успішного її здійснення.

Зазначимо також, що як «криголами» – вправ для зняття напруги і позитивного налаштування на роботу – в усіх тренінгових блоках застосовуються різноманітні інтерактивні вправи на установку атмосфери співпраці та взаємоповаги, здійснення оцінювання рівня знань і навиків учасників, виявлення очікувань і ставлення учасників до теми тренінгового заняття, зацікавлення учасників цією темою та заохочення їх бути активними від початку процесу навчання.

3. Змістова характеристика мотиваційного блоку тренінгової програми

Під час реалізації другого блоку тренінгової програми – мотиваційного – планується поліпшення мотиваційно-вольового рівня саморегульованого навчання студентів. Метою цього блоку є забезпечення позитивної мотивації до участі у програмі й актуалізація мотивації саморегульованого навчання, вольового і комунікативного самоконтролю, вольової саморегуляції, мотиваційної саморегуляції, навчальної мотивації.

Мотиваційний блок програми охоплює методики ефективності навчання. Так, студенти мають дати визначення мотивації та її

використання для досягнення успіху та проектування навчально-професійного майбутнього. Учасники вивчають і здобувають навички цілепокладання, самостійності та незалежності, обирають пріоритетність у власних цілях, навчаються визначати позитивні аспекти діяльності. У таблиці 3 подані змістові компоненти цього блоку.

Вольові характеристики формуються шляхом детермінації феномена «сила волі», визначення індивідуально-особистісних характеристик, важливих для здійснення мотиваційно-вольової діяльності. Студенти вивчають навички самостійної, наполегливої та успішної роботи тощо. Також вони мають навчитися визначати чинники їхнього успіху чи неуспішності, а також основ самомотивації для досягнення обраних навчальних цілей.

Основними завданнями цього блоку визначено:

- допомога студентам в оволодінні навичками мотивації, постановки цілей, визначення завдань;
- оволодіння навичками планування та поділу саморегульованої навчальної діяльності на етапи;
- актуалізація мотивів, пов'язаних із розвитком аспектів вольової і мотиваційної саморегуляції у навчанні;
- актуалізація навиків вольового і комунікативного самоконтролю;
- усвідомлення значущості мотивації, пов'язаної із саморегульованою навчальною діяльністю.

Таблиця 3

Змістові компоненти мотиваційного блоку тренінгової програми

Блок	Засоби	Завдання
МОТИВАЦІЙНИЙ	Психологічний практикум – опитувальник В. І. Моросанової «Стиль саморегуляції діяльності»	Усвідомлення важливості саморегуляції навчальної діяльності
	Групова дискусія «Вивчення для мене – це...»	Усвідомлення спрямованості навчальної мотивації
	Групова робота «Мотивація означає...»	Визначення характеристик і рівня навчальної мотивації
	Інформаційне повідомлення «Розвиток сили волі та вольових якостей»	Усвідомлення важливої ролі вольових якостей у навчальній діяльності
	Мозковий штурм «Особистісні якості та властивості, важливі для розвитку сили волі»	Усвідомлення важливості вольової регуляції навчання
	Вправа «Вірю в себе!»	Усвідомлення важливості впевненості у своїх силах
	Мозковий штурм «Перешкоди у досягненні успіху»	Визначення перешкод у саморегульованій навчальній діяльності
	Загальна рефлексія	Підбиття підсумків

4. Змістова характеристика мотиваційного блоку тренінгової програми

Третій блок «Функціональний» присвячений активізації функціональних механізмів через актуалізацію формально-програмних індивідуально-особистісних якостей. Основу функціональних механізмів здібностей становить сукупність різнорівневих онтогенетичних якостей людини, генотипно обумовлена і така, що розвивається з накопиченням індивідуального досвіду (Шадріков, 1982) [11]. У таблиці 4 наведені змістові компоненти цього блоку.

Основними завданнями цього блоку були:

- актуалізація знань студентів про вплив індивідуально-особистісних властивостей суб'єкта на саморегульовану навчальну діяльність;
- усвідомлення важливості індивідуальної рефлексивності, психологічного благополуччя і самоповаги студентів у саморегуляції;
- визначення важливості рівня психологічного благополуччя у процесі саморегуляції навчання.

Таблиця 4

Змістові компоненти функціонального блоку тренінгової програми

Блок	Засоби	Завдання
ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ	Вправа «Карусель»	Надання можливості для позитивного саморозкриття, пошук і усвідомлення своїх сильних якостей
	Мозковий штурм «Особистісні якості та властивості, що забезпечують ефективну саморегуляцію»	Актуалізація знань про ефективність і особистісні властивості суб'єкта саморегуляції
	Вправа «Дай пораду, як стати успішним»	Визначення задоволеності власною діяльністю
	Вправа «Колесо життя»	Визначення рівня самоповаги
	Вправа «Досвід впевненої поведінки»	Усвідомлення різних шляхів досягнення впевненості та психологічного благополуччя під час вирішення проблемних завдань
	Мозковий штурм «Що таке психологічне благополуччя»	Усвідомлення визначення та ознак індивідуального психологічного благополуччя людини
	Робота в групах. Вправа «Ознаки психологічно благополучної людини»	Характеристика ознак психологічно благополучної людини
	Тест «Твій рівень психологічного благополуччя»	Визначення рівня психологічного благополуччя
	Загальна рефлексія	Підбиття підсумків

5. Змістова характеристика операційного блоку тренінгової програми

Суть і мета наступного блоку тренінгової програми – операційного – полягала у формуванні в студентів компонентів системи особистісної операційної діяльності, спрямованої на здійснення успішного саморегульованого навчання, усвідомлення самоефективності й самооцінки як компонентів системи мотивації, їхньої важливості для виконання складної діяльності, розвиток інтелектуальних здібностей. Виокремлення цього блоку обумовлено тим, що ні саморегульоване навчання та автономія, ні самостійне й ефективне використання стратегій у саморегульованому навчанні неможливі, якщо студенти не готові здійснювати оцінку, самооцінку, саморегуляцію, контроль і корекцію процесу навчання і його результатів. Змістові компоненти блоку наведені у таблиці 5.

відповідно, у самоконтроль та самооцінку. На ранніх стадіях становлення саморегульованої навчальної діяльності студенти мотивуються, отримують завдання, ознайомлюються зі способами їхнього розв'язання, контролю процесу виконання, дають оцінку результату. Відтак недостатньо сформовані дії самооцінки й самоконтролю призводять до труднощів контролю процесу саморегульованої навчальної діяльності.

У роботах деяких сучасних зарубіжних науковців указано на важливість активної участі студентів у процесах оцінювання колег за допомогою підвищення рівня комунікації, критичного мислення, зосередження уваги тощо, яка відбувається поряд із використанням експертної оцінки і зворотного зв'язку із викладачами (Alzaid, 2017) [13].

У психолого-педагогічній літературі виокремлюють такі рівні сформованості

Таблиця 5

Змістові компоненти операційного блоку тренінгової програми

Блок	Засоби	Завдання
ОПЕРАЦІЙНИЙ	Мозкова атака. «Самоефективність – це...»	Актуалізація поняття самоефективності
	Тест на визначення самоефективності	Визначення рівня самоефективності
	Вправа «Самоефективним можна стати, якщо...»	Умови досягнення особистісної самоефективності
	Вправа «Зустрічайте, це я»	Надання характеристики рівня самооцінки
	Вправа «На якій я сходинці?»	Визначення рівня самооцінки
	Вправа «Сходинки успішності»	Визначення локусу контролю у сфері досягнень і сфері невдач
	Вправа «Інтерналі чи екстерналі»	Усвідомлення власного локусу контролю
	Вправа «Розвиток загальної інтернальності»	Формування вміння приймати відповідальні рішення і брати на себе відповідальність
	Вправа «Дискусія»	Визначення ознак конструктивної навчальної поведінки, критеріїв гармонізації когнітивної сфери навчальної діяльності
	Загальна рефлексія	Підбиття підсумків

Необхідною умовою формування контрольно-оціночної складової діяльності є рефлексивність, здатність дивитися на себе, свої моделі поведінки і мислення тощо як на об'єкт пізнання, тобто здатність до самооцінки. Автори зазначають, що «істотною перешкодою особистісного розвитку, професійного становлення та ефективної навчальної діяльності може бути нездатність особистості до самостійного з'ясування неефективних стратегій поведінки, мислення, спілкування та пізнання світу» (Каламаж, 2019).

Обов'язковим компонентом структури навчальної діяльності, якою мають оволодіти студенти, є контроль і оцінка, що переходять,

самооцінки у процесі виконання завдання: відсутність оцінки (студент не вміє, не намагається і не має потреби в оцінці своїх дій; не може оцінити свої сили стосовно вирішення завдання); адекватна ретроспективна оцінка (вміє самостійно оцінити свої дії та змістовно обґрунтувати правильність чи помилковість результату); неадекватна прогностична оцінка (беручись за вирішення нового завдання, намагається оцінити свої можливості, але водночас враховує лише факт ознайомлення із завданням, а не можливі відомі йому способи дій); потенційно адекватна прогностична оцінка (беручись за вирішення нового завдання, може з допомогою педагога оцінити

свої можливості у його виконанні, враховуючи зміни відомих способів дій); актуально адекватна прогностична оцінка (беручись за вирішення нового завдання, може самостійно оцінити свої можливості в його розв'язанні, враховуючи зміни відомих способів дій) (Клибін, 2003) [14].

Основними завданнями цього блоку були такі:

- актуалізація знань студентів про вплив самоефективності у саморегуляції навчальної діяльності;
- усвідомлення важливості індивідуальної самооцінки у саморегуляції;
- актуалізація когнітивного контролю саморегульованого навчання;
- з'ясування важливості визначення когнітивних критеріїв у процесі саморегуляції навчання.

6. Обґрунтування та змістова характеристика рефлексивного блоку тренінгової програми

Важливе значення у тренінговій програмі надається розвитку рефлексії у студентів. Ці навички обов'язково мають бути сформовані, оскільки, на нашу думку, забезпечують підвищення ефективності саморегуляції навчання студентів. Із цією метою після кожного тренінгового блоку зі студентами проводилося обговорення

заняття, у межах якого студенти мали змогу визначити конструктивні проблеми чи найбільш вдалі форми проведення заняття, а також висловити побажання стосовно вдосконалення занять. Очевидно, така рефлексивна інформація від студентів дала змогу своєчасно визначати напрями та форми проведення тренінгових занять.

Суть і мета наступного блоку тренінгової програми – рефлексивного – полягала у формуванні в студентів компонентів системи особистісної операційної діяльності, спрямованої на здійснення успішного саморегульованого навчання, усвідомлення самоефективності й самооцінки як компонентів системи мотивації, розвиток інтелектуальних здібностей, а також на тренування навичок ефективного метакогнітивного моніторингу саморегульованого навчання. В основі є особливості формування навичок оцінювання навчальних завдань із виокремленням мотиву, проблеми та її сприймання; оцінювання навчальних дій, спрямованих на вирішення відповідних завдань; контролю як співвідношення дії та її результату; здійснення оцінювання як фіксації якості результату навчання, мотивації подальшої саморегульованої навчальної діяльності. Змістові компоненти блоку наведені у таблиці 6.

Таблиця 6

Змістові компоненти рефлексивного блоку тренінгової програми

Блок	Засоби	Завдання
РЕФЛЕКСИВНИЙ	Вправа «Театр абрєвіатур»	Оцінювання навчальних ситуацій і задач з виокремленням мотиву, проблеми та її сприймання; майстерність виконання завдання шляхом усвідомлення впевненості у прийнятті рішення
	Вправа «Алгоритм Цицерона»	Самоаналіз різних аспектів оцінки й особливостей усвідомлення інформації
	Вправа «Незакінчені речення»	Забезпечення зворотного зв'язку щодо самомоніторингу результатів
	Вправа «Оцінювання»	Оцінка ефективності самомоніторингу засвоєння навчального матеріалу; здійснення самомоніторингу оцінки якості результату навчання; розвиток метакогнітивних знань
	Вправа «Синоніми»	Розвиток метакогнітивної обізнаності; усвідомлення особливостей мислення та способів вирішення проблем
	Вправа «Пошук суперечливих предметів»	Знання метакогнітивних стратегій у вирішенні завдання; усвідомлення метакогнітивної включеності у діяльність
	Вправа «Закодоване слово»	Усвідомлення процесу засвоєння інформації та оцінка процесів пам'яті
	Загальна рефлексія	Підбиття підсумків

Основними завданнями цього блоку були:

– актуалізація знань студентів про вплив ефективного самомоніторингу та метакогнітивного моніторингу суб'єкта на саморегульовану навчальну діяльність;

– усвідомлення важливості використання компонентів метакогнітивного досвіду студентів у саморегуляції;

– актуалізація навиків метакогнітивного моніторингу в саморегульованій навчальній діяльності;

– визначення важливості метакогнівної включеності у діяльність для саморегульованої навчальної діяльності.

7. Змістова характеристика підсумкового блоку тренінгової програми

Є низка зарубіжних і вітчизняних емпіричних досліджень (В. Волошина, Т. Довгалюк, Р. Каламаж, І. Пасічник, Н. Andrade, А. Brown, А. Kitsantas та ін.), в яких показано, що стійкого розвитку метакогнітивних процесів не відбувається, а вони вимагають цілеспрямованого формування (Балашов, 2019) [8]. Студенти мають навчитися визначати і використовувати адекватні метакогнітивні стратегії у навчанні, які найліпше відображають рівень їхніх знань і можливостей, оскільки саме володіння відповідними метакогнітивними навиками допомагає правильно розподіляти свої навчальні зусилля (Каламаж, 2019) [12].

На завершальному етапі нашої тренінгової програми – у підсумковому блоці – метою було усвідомлення результатів участі студентів у розвивальній програмі й актуалізація установок до активного їх застосування в майбутній саморегульованій навчальній діяльності. Підсумком тренінгової програми стає рефлексивне підбиття студентами підсумків участі

в ній шляхом заповнення відповідних форм індивідуального звіту студента та їх групового обговорення. Звіт містить такі рефлексивні запитання: Опишіть свою роль у роботі (перелічіть основні види робіт, які Ви виконували); Які завдання, що Ви виконували, виявилися для Вас найскладнішими? Чому?; Які завдання, що Ви виконували, виявилися для Вас найбільш корисними з професійного погляду і чому?; Перелічіть нові професійні знання та навики, які Ви отримали завдяки роботі під час тренінгу; Що найголовніше Ви дізналися під час цього тренінгу?; Що в роботі групи найбільше вплинуло на Вас? Чому?; Що потрібно змінити, аби зробити цей проєкт ліпшим для наступних учасників?

Проводяться вправи по роботі стосовно очікувань студентів; заповнюється анкета, спрямована на визначення ефективності тренінгового заняття; вправа «Структура ефективного тренінгу»; тренінгова програма завершується заключною мотиваційною промовою тренера, що все залежить від студентів.

Висновки

Запропонована нами тренінгова програма розвитку саморегульованої навчальної діяльності студентів у процесі метакогнітивного моніторингу сформована нами на основі врахування загальнотеоретичних понять про комплексну і багаторівневу структуру проведення тренінгу. На заняттях використовувалися інтерактивний підхід до проведення занять, спрямований на врахування індивідуально-особистісних характеристик учасників та особливостей навчально-виховної діяльності у ЗВО. Перспективу подальших наукових розвідок вбачаємо у впровадженні цієї тренінгової програми в навчально-виховний процес ЗВО та її апробацію.

Список використаних джерел

1. Августюк М. М. Формування навичок ефективного метакогнітивного моніторингу навчальної діяльності студентів. *Науковий вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Психологія*. 2018. № 1 (47). Т. 23. С. 6–12.
2. Nietfeld J. L., Cao J., Osborne W. (2005). Metacognitive monitoring accuracy and student performance in the postsecondary classroom. *The Journal of Experimental Education*, 74(1), 7–28.
3. Isaacson R. M., Fujita F. (2006). Metacognitive knowledge monitoring and selfregulated learning: Academic success and reflections on learning. *Journal of the Scholarship of Teaching and Learning*, 6(1), 39–55.
4. Carvalho de Filho M. K. (2009). Confidence judgments in real classroom settings: Monitoring performance in different types of tests. *International Journal of Psychology*, 44(2), 93–108.
5. Young A., Fry J. D. (2008). Metacognitive awareness and academic achievement in college students. *Journal of the Scholarship of Teaching and Learning*, 8(2), 1–10.
6. Miller T. M., Geraci L. (2011). Unskilled but aware: Reinterpreting overconfidence in low-performing students. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition. Online First Publication*, 1–5.
7. Dunning D., Johnson K., Ehrlinger J. & Kruger J. (2003). Why people fail to recognize their own incompetence. *Current Directions in Psychological Science*, 12(3), 83–87.

8. Балашов Е. М. Психологічні особливості метакогнітивного моніторингу в навчальній діяльності студентів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2019. № 4. С. 64–71.
9. Савин Е. Ю., Фомин Ф. Е. Когнитивная психология образования: аудитория как лаборатория. *Психология в вузе*. 2013. № 3. С. 67–83.
10. Технології роботи організаційних психологів : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. та слухачів ін.-тів після диплом. освіти / За наук. ред Л. М. Карамушки. К. : Фірма «ІНКОС», 2005. 366 с.
11. Шадриков В. Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности. М. : Наука, 1982. 184 с.
12. Каламаж В. О. Психологічні чинники ефективності групової проектної діяльності студентів ЗВО у процесі вивчення іноземної мови : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Луцьк, 2019.
13. Alzaid J. M. (2017). The Effect of Peer Assessment on the Evaluation Process of Students. *International Education Studies*, 10(6), 159–173. DOI 10.5539/ies.v10n6p159.
14. Клыбин А. Ю. Дидактическая система оценки эффективности профессионального обучения студентов в вузе: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.08. Нижний Новгород, 2003. 23 с.

References

1. Avhustiuk, M. M. (2018). Formuvannia navychok efektyvnoho metakohnityvnoho monitorynhu navchalnoji dijalnosti studentiv [Forming Skills of Effective Monitoring of Student Learning Activity]. *Naukovyj visnyk ONU im. I. I. Mechnikova. Psycholohija (Scientific Bulletin of I. I. Mechnikov ONU. Psychology)*, 23, 1 (47). 6–12 [in Ukr.].
2. Nietfeld, J. L., Cao, J., & Osborne, W. (2005). Metacognitive monitoring accuracy and student performance in the postsecondary classroom. *The Journal of Experimental Education*, 74(1), 7–28.
3. Isaacson, R. M., & Fujita, F. (2006). Metacognitive knowledge monitoring and selfregulated learning: Academic success and reflections on learning. *Journal of the Scholarship of Teaching and Learning*, 6(1), 39–55.
4. Carvalho de Filho, M. K. (2009). Confidence judgments in real classroom settings: Monitoring performance in different types of tests. *International Journal of Psychology*, 44(2), 93–108.
5. Young, A., & Fry, J. D. (2008). Metacognitive awareness and academic achievement in college students. *Journal of the Scholarship of Teaching and Learning*, 8(2), 1–10.
6. Miller, T. M., & Geraci, L. (2011). Unskilled but aware: Reinterpreting overconfidence in low-performing students. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition. Online First Publication*, 1–5.
7. Dunning, D., Johnson, K., Ehrlinger, J. & Kruger, J. (2003). Why people fail to recognize their own incompetence. *Current Directions in Psychological Science*, 12(3), 83–87.
8. Balashov, E. M. (2019). Psykholohichni osoblyvosti metakohnityvnoho monitorynhu v navchalnij dijalnosti studentiv [Psychological Peculiarities of Metacognitive Monitoring in Student Learning Activity]. *Naukovyj visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Serija: Psykholohichni nauky (Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological Sciences)*, 4, 64–71 [in Ukr.].
9. Savin, E. Y., & Fomin, F. Y. (2013). Kognitivnaya psikhologiya obrazovaniya: auditoriya kak laboratoriya [Cognitive Psychology of Education: Classroom as a Laboratory]. *Psikhologiya v vuze (Psychology at HEI)*, 3, 67–83 [in Russ.].
10. Technologiji roboty orhanizatsijnykh psykholohiv; Navch. Posib. Dlia studentiv vyshchych navch.zakl. ta slukhachiv in-tiv pisladyplom. osvity (2005) [Technologies of Work of Organizational Psychologists: Textbook for Students of HEI and Institutes of Postgraduate Education]. Za nauk. red. L. M. Karamushky. Kyiv: Inkos [in Ukr.].
11. Shadrikov, V. D. (1982). Problemy sistemogeneza professionalnoy deyatelnosti [Problems of System Genesis of Professional Activity]. M.: Nauka [in Russ.].
12. Kalamazh, V. O. (2019). Psykholohichni chynnyky efektyvnosti hrupovoji proektnoji dijanosti studentiv ZVO u protsesi vyvchennia inozemnoji movy [Psychological Factor of Efficiency of Group Project Activities of HEI Students in the Process of Learning a Foreign Language]. Disertatsija kand.psykhol.n: 19.00.01. Lutsk [in Ukr.].
13. Alzaid, J. M. (2017). The Effect of Peer Assessment on the Evaluation Process of Students. *International Education Studies*, 10(6), 159–173. DOI 10.5539/ies.v10n6p159.
14. Klybin, A. Y. (2003). Didakticheskaya sistema otsenki effektivnosti professionalnogo obuchenija studentov v vuze [Didactic System of Evaluation of Professional Teaching of Students at a HEI]. Avtoreferat disertatsii kand.ped.n: 13.00.08. Nizhniy Novgorod [in Russ.].

Стаття: надійшла до редакції 17.04.2020
прийнята до друку 16.06.2020

The article: is received 17.04.2020
is accepted 16.06.2020

UDC (УДК) 159.922.86-056.49-057.56

Заверуха Ольга Ярославівна,
викладач кафедри практичної психології та педагогіки
Львівського державного університету безпеки життєдіяльності
(Львів, Україна)
e-mail: olichka.zaverukha@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-2701-2215

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕТЕРМІНАНТ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ БАТЬКІВ-МІГРАНТІВ

Анотація. Наведено результати експериментального дослідження соціально-психологічних особливостей формування адикції у поведінці підлітків із сімей трудових мігрантів. Обґрунтовано інструментарій дослідження, подано коротку характеристику методик. Здійснено перевірку на придатність до застосування стандартизованих методик, що призначені у дослідженні для отримання емпіричних даних за незалежними та додатковими змінними, встановлено їх дієвість і можливість використання з урахуванням вибірки дослідження.

Ключові поняття: експериментальне дослідження, методики, адиктивна поведінка, підлітки, батьки-трудова мігранти.

Zaverukha Olha,
Lecturer of the Department
of Practical Psychology and Pedagogy,
Lviv State University of Life Safety
(Lviv, Ukraine)
e-mail: olichka.zaverukha@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-2701-2215

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE EXPERIMENTAL RESEARCH DETERMINANT OF ADDICTIVE BEHAVIOR OF TEENS OF MIGRANT PARENTS

Abstract. The results of an experimental study of social and psychological features of the formation of addiction in the behavior of adolescents from families of migrant workers are revealed in the article. The research tools are substantiated, a brief description of the techniques is given. The suitability for standardized methods used in the study to obtain empirical data on independent and additional variables was tested, and their effectiveness and ability to be used in the light of the study sample. The empirical results of the experimental study are revealed.

The socio-psychological typology of adolescents with addictive behavior from migrant families has been identified: predominant orientation towards enjoyment of the environment (dependence on friends, reference group and entertainment); focus on loneliness (virtual environment, leisure and dromomania). Adolescents whose parents are not migrant workers are found to have one dominant type of addiction and several situational ones. In particular, a type of behavior such as «pet» – dependence, determined by problematic relationships between adolescents and parents and difficulties in the school environment, was dominant. Another type of addiction can be considered as an urgent one, which is driven by «dependence on good grades» and sports hobbies. These types of behavior correlate with the mechanisms of psychological protection, problems of relationship in the family environment, character accentuations, negative attitudes in general, or particular aspects of the school environment.

Key concepts: experimental study, adolescents, labor migrants, families of labor migrants, addictions, addictive behavior.

Вступ

На соціально-економічні та суспільно-політичні відносини в країні трудова міграція як соціальне явище має безпосередній вплив. Одним із негативних соціальних наслідків неконтрольованої трудової міграції в Україні є наразі нерозв'язана проблема – бездоглядні діти. На тлі значної економічної кризи та зміни ціннісних орієнтацій за останні десять років кількість таких дітей дедалі збільшується. Тоді, як батьки виїжджають закордон, діти залишаються під опікою близьких або далеких родичів, чи навіть сусідів, а їх основним вихователем більшою мірою стає вулиця. На відстані тисяч кілометрів батьки не можуть належно контролювати своїх дітей, а рівень свідомості підлітків не завжди відповідний.

Як результат – вони не відвідують школу, засиджуються у комп'ютерних клубах, починають палити чи, ще гірше, – вживати наркотики, алкоголь, потрапляють під вплив різних субкультур і вуличних угруповань тощо. Понад двадцять років ця тема є актуальною, а тому даме психологи мають бути ініціаторами психолого-педагогічної роботи з дітьми трудових мігрантів у освітньому середовищі.

Актуальність виконання цього завдання підтверджується положеннями, відображеними у нормативно-правових документах: Конвенції ООН про права дитини, Конституції України, законах України: «Про охорону дитинства», «Про освіту», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», «Про зайнятість населення», «Про основні засади державної міграційної політики України», «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України», Наказі МОН України «Про проведення соціально-педагогічної та психологічної роботи з дітьми трудових мігрантів» тощо [1].

Наукові дослідження проблем сімейного виховання провадили М. Галагузова, М. Докторович, Л. Жалдак, В. Костів, Г. Лактіонова, О. Лещенко, Г. Радчук, І. Трубавіна та ін. Профілактичну роботу стосовно подолання феномена соціального сирітства розкрито у працях Л. Волинець, В. Дейни, О. Коваленко, Ю. Корчагіної, Л. Лохвицької, І. Пеші та ін. Про тимчасову відсутність батьків та її вплив на формування особистості дитини йшлося у працях Н. Абдюкової, Г. Байзегінової, Г. Барабашук, А. Борисюк, Л. Боярин, М. Бриль, Н. Гордієнко, О. Двіжони, М. Докторович, В. Зацепіна, Г. Каголик, Н. Куб'як, Я. Раєвської, І. Трубавіної, В. Торохтій, І. Юрченко та ін. Безпосередньо проблеми психології сім'ї, її емоційних зв'язків, рольових стосунків займалися Т. Андреева, Л. Бучинська, О. Карабанова. Проте в науковій літературі недостатньо

розкритими є експериментальні дослідження адиктивної поведінки підлітків батьків-трудо-вих мігрантів, емпіричне вивчення факторів, що призводять до її формування.

Метою статті є розкриття сутності експериментального дослідження соціально-психологічних особливостей формування адикції у поведінці підлітків із сімей трудових мігрантів та наведення його результатів.

1. Вибірка та методологія дослідження

Пілотне дослідження з перевірки придатності й особливостей виконання досліджуваними запропонованої методики проведене у двох ЗОШ м. Львова, в якому взяло участь 47 учнів сьомого та дев'ятого класів. Із них: 24 учні сьомого класу та 23 – дев'ятого; за статтю: 22 хлопців і 25 дівчат.

Пошук методів вимірювання адиктивної поведінки свідчить, що, незважаючи на найбільше поширення цього типу девіантної поведінки, наявні методики обмежені дослідженням схильності до окремих її типів. Тобто визнається наявність значно більшої кількості типів адиктивної поведінки порівняно з тими, інструментарій вимірювання яких є в наявності, а саме щодо наркоманії, алкоголізму, токсикоманії, схильності до залежності загалом [2; 8 р.], інтернет-залежності без диференціації цього типу на ігри на ПК, онлайн-ігри, соціальні мережі тощо [3]. Тому необхідно спробувати розробити дослідний інструментарій щодо адикції у підлітків із максимальним урахуванням результатів останніх наукових досліджень за вказаним феноменом.

Для цього прийнято рішення про застосування ідіографічного методу, засновником якого є Г. Олпорт [4] із подальшим застосуванням контент-аналізу за рекомендаціями Л. Авер'янова. Передбачається, що підліткам пропонується виконати таке завдання: написати твір на тему: «Мій ідеальний день з точністю до 5 хвилин» із указанням того, що буде, якщо дещо не вдасться реалізувати. Виконані досліджуваними завдання надалі обробляються контент-аналізом, який дасть змогу визначити через інтервальну шкалу наявні домінуючі адикції з орієнтацією на весь включений до списку їх перелік. Також припускаємо, що такий метод дасть змогу знайти інші типи можливих адикцій серед підлітків. Окрім того, такий підхід є економічним, оскільки не потрібно до всієї кількості можливих адикцій підбирати окремі методики.

Для контролю за достовірністю отриманих даних стосовно адикцій заплановано використання опитування, до якого залучаються класні керівники та 2 вчителі класу підлітків, що мають у числовій формі висловити думку за

результатами їх досвіду (спостереження) щодо наявних у поведінці підлітків адикцій.

Незалежними змінними, відповідно до обраної мети дослідження, є соціально-психологічні аспекти, якими в цьому дослідженні доцільно вважати сформоване ставлення підлітка до сім'ї, школи як явища, яка не лише має навчати, а й надпотужно впливає на його особистість і стосунки з ровесниками.

Стосовно методик отримання емпіричних даних за виокремленими незалежними змінними вважаємо за доцільне застосувати такі:

1. Для дослідження ставлення до ровесників застосовано методику «Сприйняття індивідом групи» (С. Комінко, Г. Кучер), яка не є надмірно великою, оскільки має лише 14 питань, але дає інформацію про такі 3 типи сприйняття, як «індивідуалістичний», «прагматичний», «колективістський».

2. Для визначення соціально-психологічних аспектів ставлення до школи застосовано «Методику діагностики рівня шкільної тривожності Філліпса» [5], що вивчає рівень і характер тривожності, які пов'язані зі школою, у дітей молодшого та середнього шкільного віку.

3. Стосовно сім'ї використано методику «Дитячо-батьківських стосунків підлітків» (ДБСП), яка дає найбільш повну та диференційовану картину стосунків дітей із батьками.

Додатковими змінними дослідження виділяємо певні особистісні явища, що в результаті аналізу теоретичних досліджень виявлені як найбільш впливові стосовно формування адикцій у підлітковому віці. Ними є:

1. Механізми психологічного захисту, оскільки абсолютна більшість наукових джерел тлумачить адиктивну поведінку як спосіб пошуку захисту, врівноваження психічних процесів, зниження психічної напруги. Для отримання емпіричних даних за цією змінною прийнято рішення про використання опитувальника Плутчика – Келлермана – Конте (Life Style Index).

2. Акцентуації характеру, для вивчення яких планується застосувати «Тест для діагностики акцентуацій характеру у підлітків», розроблений С. І. Подмазіним [6].

3. Основні сформовані життєві показники, які можна дослідити через застосування тесту «Смисложиттєвих орієнтацій» (СЖО), що є адаптованою версією тесту «Ціль у житті» (Purpose-in-Life Test, PIL).

2. Психологічний аналіз дослідження

Першочергово нами проведено дослідження за обраними стандартизованими методиками та розробленою методикою «МІД», далі ми сформуваємо список по класах за анкетною стосовно експертного оцінювання.

Так, встановлено, що певна частина дітей у першому класі відмовлялися виконувати методику, аргументуючи це небажанням щось робити або відсутністю хоча б якихось планів чи мрій про щось ідеальне. Спроба видозмінити процедуру застосування методики в наступних класах із включенням вступної частини дала свої результати. Так, учнів, що відкрито відмовлялися виконувати завдання за методикою, не виявилось. Сутність запровадженої вступної частини полягала в тому, щоб за допомогою цікавих нескладних психологічних ігор схилити до себе учнів, зняти бар'єри та зацікавити їх, захопити дійством, що відбувається. Так, ми використали вправи на релаксацію, усвідомлення себе в своєму тілі посприяли включенню учнів у подальшу роботу.

Подальший аналіз отриманих результатів пілотного експерименту засвідчив те, що вдалося визначити на різних рівнях такі різновиди поведінки, що залежно від запланованого за часом показника можуть бути класифіковані як адиктивні. Середнє значення та стандартне відхилення за дослідженими варіантами найбільш бажаної поведінки у підлітків наведено у таблиці 1.

Аналіз показників із таблиці та критеріїв, за якими сформовано таблицю, вказує на те, що зазначені явища різною мірою можуть бути у поведінці як явища адикції. Всього зафіксовано та класифіковано як окремі форми поведінки 24 типові варіанти, що виокремлені та включені до аналізу як такі, що заплановані підлітками як важливі для них події. Події багато в чому схожі, але парний кореляційний аналіз встановив, що з-поміж усіх зв'язків заслуговує на увагу лише один, а саме зв'язок між «улюбленою справою» та «трудоголізмом» із коефіцієнтом 0,754 при $p \leq 0,001$. Тому наразі доцільно їх залишити у такому варіанті та не проводити поєднання зі схожими через те, що такий варіант є більш придатним для подальших математичних обчислень і конкретизації отриманих результатів. Об'єднання схожих поведінкових патернів доцільне лише після реалізації вказаного.

Далі наводимо результати проведеного експертного опитування, що є другою частиною методики визначення типу та рівня адиктивної поведінки у підлітків. Експертами були класні керівники, що взяли участь, а також по 2 вчителі-предметники, які дали згоду на участь та відповідали сформованим критеріям відбору експертів. Усього до експертної оцінки на пілотному етапі проведення дослідження залучено 12 вчителів. Результати стосовно таких показників за центральними позиціями, як середнє значення та стандартне відхилення наведено у таблиці 2.

Таблиця 1

Результати застосування методики «Мій ідеальний день»

Стать		Адикція загальна	Інтернет	Прогулянки з друзями	ПК ігри	Справа улюблена	Трудоголізм	ТВ (фільми, серіали, мультфільми)	Референтна група	Розваги	Буллімія	Стосунки інтимні	Співзалежність
чоловіча	Середнє значення (далі Серед.)	7,93	0,19	2,23	0,68	0,21	0,00	0,31	1,31	0,38	0,46	0,21	0,04
	Стандартне відхилення (далі Відх.)	4,35	0,82	2,87	1,77	1,45	0,00	0,81	2,94	1,44	1,27	1,45	0,29
жіноча	Серед.	8,0	0,16	1,36	0,04	0,32	0,16	1,1	1,3	1,22	0,24	0,08	0,00
	Відх.	4,25	1,17	1,96	0,195	1,63	0,81	2,24	2,15	2,92	0,77	0,56	0,00
Підсумок	Серед.	7,91	0,17	1,78	0,35	0,26	0,08	0,76	1,33	0,81	0,35	0,13	0,02
	Відх.	4,27	0,98	2,47	1,27	1,54	0,58	1,76	2,53	2,35	1,09	1,08	0,20
Стать		Смартфон	Шопоголізм	Відео з ютуб	Відпочинок	Селфі	«Реб»- (домашні тварини)	Соцмережі	Ургентна	Дромоманія	Сономанія	Гарні оцінки	Фанатизм (спортгра)
чоловіча	Серед.	0,50	0,12	0,2	0,23	0,00	0,00	0,04	0,00	0,15	0,23	0,0	0,36
	Відх.	1,39	0,89	0,81	0,96	0,00	0,00	0,29	0,00	1,03	1,65	0,00	1,81
жіноча	Серед.	0,18	0,12	0,1	0,08	0,10	0,18	0,14	0,22	0,22	0,21	0,06	0,00
	Відх.	0,62	0,44	0,58	0,44	0,5	0,66	0,53	1,09	0,88	1,47	0,42	0,00
Підсумок	Серед.	0,33	0,17	0,19	0,15	0,05	0,09	0,09	0,11	0,18	0,28	0,033	0,17
	Відх.	1,09	0,68	0,67	0,74	0,36	0,48	0,43	0,78	0,95	1,59	0,36	1,26

Таблиця 2

Результати експертного опитування щодо дослідження типу та рівня адиктивної поведінки серед підлітків

Критерії оцінювання	Серед.	Відх.
Алкоголізм	1,23	0,11
Наркоманія	1,11	0,07
Токсикоманія	1,05	0,0
Гемблінг	1,63	0,72
Залежність від закоханості	2,82	1,91
Гіперсексуальність	3,67	1,96
Співзалежність	3,23	0,84
Ургентна адикція	1,82	0,55
Адикція від референтної групи	4,29	1,17
Дромоманія	2,04	0,65
Буллімія	3,25	0,78
Анорексія	2,23	0,38
Фанатизм	1,42	0,49

Завершення таблиці 2

Комп'ютерні ігри	4,48	0,85
Інтернет-ігри	4,42	0,47
Хакерство	1,17	0,52
Інтернет-залежність	3,6	0,23
Використання соціальних мереж	3,9	1,24
Залежність від телесеріалів і мультфільмів	2,67	0,95
Трудоголізм	1,26	0,58
Шопоголізм	3,38	1,67
Середній показник адиктивності	2,603	0,768

Так, вчителі вважають, що в учнів найбільшою мірою є такі види адикції, що пов'язані з гаджетами і віртуальним середовищем. Водночас бали експертів є майже максимальними стосовно 47 учнів, яких вони оцінювали. Хімічна залежність перебуває в уявленнях експертів на дуже низькому рівні. Це підтверджує отриманий результат за попередньою пілотною методикою. Також великий бал отримала залежність від референтної групи, що є фактично домінуючим явищем за методикою «МІД».

Проведення парного кореляційного аналізу з-поміж шкал, що утворені внаслідок експертного опитування, встановило суттєві кореляції (від 0,45 до 0,75) за такими блоками:

– комп'ютерні ігри, інтернет-ігри, інтернет-залежність;

– залежність від закоханості, шопоголізм, адикція від референтної групи, співзалежність, анорексія та булімія;

– фанатизм, хакерство, залежність від телесеріалів та мультфільмів, дромоманія.

Проведення парної кореляції між МІД та результатами ЕО встановили наявність зв'язків прямого характеру між такими парами, що відображено у таблиці 3, в якій строки та стовпчики, що не містять значимих показників, видалені. Зверху вказані шкали за методикою «МІД», зліва – шкали за виділеними критеріями оцінки ЕО.

Таблиця 3

Витяг з кореляційної матриці за методикою «МІД» та результатами ЕО щодо адиктивної поведінки підлітків

	Адикція загальна	Інтернет	Гуляння з друзями	ПК ігри	Справа улюблена	Трудоголізм	ТБ	Референтна група	Розваги	Буллімія
Залежність від закоханості	,248*	-,22*	-,25*	,049	,10	,03	,135	-,257	,28	,160
Співзалежність	,352*	,288*	,53**	-,237	,120	-,201	-,109	,64**	-,257	-,387*
Ургентна адикція	-,166	,112	,134	-,012	,135	,46**	,200	,153	-,294	-,201
Адикція від референтної групи	,358*	,246	,41**	,22	,200	,035	,074	,49**	,196	,176
Дромоманія	,35**	,33*	,63**	,11	,160	-,257	-,201	,32	,762**	1,000
Буллімія	,39**	,448**	,41**	,30	-,052	,074	,281	,378*	,128	,254
Фанатизм	-,034	,058	,120	,032	,288*	-,166	,179	-,106	,017	-,256
Комп'ютерні ігри	,70**	,722**	,76**	,72**	-,237	,134	,331	,686**	-,091	,112
Інтернет-ігри	,73**	,69**	,814**	,297*	-,109	,112	,116	,34**	-,091	-,063
Інтернет-залежність	,681**	-,138	,454	,686**	,003	,499	,051	,005	-,052	,074
Використання соц. мереж	,96**	,735**	,780**	,179	-,106	,017	-,256	,006	,000	,288*
Залежність від телесеріалів та мультфільмів	,281	,678**	,128	,254	,200	,006	,143	,269*	,195	,010
Трудоголізм	,249*	,29*	,266*	,295*	,74**	,281	,278*	,128	,254	1,000
Шопоголізм	-,19	,117	,014	,042	,162	,128	,017	-,193	-,091	,128

Завершення таблиці 3

	Стосунки інтимні	Смартфон	Шопоголізм	Відео з ютуб	Відпочинок	Соцмережі	Ургентна	Дромоманія	Сономанія	Фанатизм (спортгра)
Залежність від закоханості	,49**	,196	,176	,092	,473*	,378*	,088	-,166	,112	,134
Співзалежність	,260*	,200	,153	-,294	-,201	,281	,179	-,228	,331	,328
Ургентна адикція	-,166	,112	,134	-,012	,135	,260*	,84**	,153	-,294	,112
Адикція від референтної групи	,037	,135	-,257	,328	,160	-,052	,288*	,032	-,237	,120
Дромоманія	,172*	-,104	-,149*	1,000	,459**	-,077	-,012	,134	,482**	,460
Булімія	,063	,112	,382**	,260	,33*	,448**	,058	,370*	,448**	,058
Фанатизм	,370*	,22*	,17	,00	,069	,483**	,873**	,72**	,17	,717**
Комп'ютерні ігри	,120	,411*	,376*	,517**	,450**	,814**	,155	,273**	,972**	-,002
Інтернет-ігри	,172*	,48**	,004	,66**	-,72**	-,460	-,63**	-,39**	-,034	,134
Інтернет-залежність	-,299	-,70**	-,77**	-,40**	-,72**	,64**	-,84**	-,272*	,94**	-,95**
Використання соціальних мереж	,58*	,70**	,22*	,77**	,470*	,669**	,23*	,73**	,72**	,30*
Залежність від телесеріалів і мультфільмів	,134	,782**	,460	,633**	,401**	,120	,211*	,36*	,317**	,120
Трудоголізм	,14	,055	,37*	,192	,17	,045	,639**	,058	,370*	,71**
Шопоголізм	,33*	,38**	,534*	-,299	-,70**	,717**	-,60*	-,72**	-,60**	-,84**

Примітка: * – при $p \leq 0,05$, ** – при $p \leq 0,01$.

Отже, як бачимо з витягу із кореляційної матриці, є значна кількість кореляцій і прямих, і обернених, що характеризують за коефіцієнтами посередні та потужні зв'язки між шкалами, що виокремлені за результатами методики «МІД» та за анкетною експертною опитування стосовно адикції у підлітків. Отже, це засвідчує можливість комплексного застосування вказаних методики та методу в отриманні емпіричних даних щодо основних типів адиктивної поведінки з визначенням кількісних

показників. Загалом такий варіант дослідження забезпечує задовільну валідність емпіричних даних за залежними змінними цього експериментального дослідження.

Насамкінець у пілотному експерименті потрібно визначити придатність інших стандартизованих методик, що планується використовувати в основному експерименті. Для цього пораховано асиметрію як показник нормального розподілу даних, що є основною ознакою придатності методики до застосування (табл. 4).

Таблиця 4

Показник асиметрії для методик СІГ, СЖО, Філліпса, LSI та акцентуації характеру підлітків

Методика	СІГ			СЖО					Методика Філліпса							
	Індивідуальний	Прагматичний	Колективіський	Мета	Процес	Результат	ЛокусЯ	Локусжінтя	Тривожність	Соцстрес	Фрустрація	Стрессовир	Стрессань	Стрессовікувань	Сопіфізстрес	Стрессовителя
Асиметрія	,38	,48	,21	-,16	-,26	-,36	-,08	-,07	,29	,13	,31	-,1	-,1	,02	,378	,181
Методика	LSI								Акцентуації характеру							
Шкала	Витіснення	Регресія	Заміщення	Заперечення	Проекція	Компенсація	Гіперкомпенсація	Рационалізація	Гіпертимний	Циклоїдний	Лабільний	Астеноневротичний	Сенситивний	Триведангичний	Інтровертований	Збудливий
Асиметрія	,23	,06	,14	-,17	-,51	-,06	-,17	-,01	-,1	-,1	-,2	-,2	-,1	,02	-,2	-,2

Відповідно до теоретичних положень, які описують особливості застосування математичних методів у психології [7], асиметрія повинна наближатися до 0, що свідчить про достатньо рівномірний розподіл даних, а це, своєю чергою, вказує на придатність методики до застосування. Так, з таблиці очевидно, що відхилення в одну чи другу сторону від позиції 0 перебуває в межах 0,5 бала. З урахуванням дискретності, що закладена в шкалах, такий показник асиметрії свідчить про доволі добрі результати стосовно нормальності розподілу. Щодо методики ДБСП, можна вказати, що результати за асиметрією із урахуванням закладеної дискретності у шкалах є кращими порівняно з висвітленими у таблиці.

Висновки

Отже, пілотний етап експериментального дослідження має такі головні результати:

1. Розроблено, обґрунтовано й апробовано методику на визначення типу адиктивної поведінки та вимірювання її рівня у підлітків, що має задовільну валідність, яка забезпечується за допомогою поєднання декількох методів і підходів до проведення емпіричних досліджень. Так, застосування феноменологічного підходу, що поєднав ідіографічний метод

із експертними оцінками, дало змогу поєднати внутрішній світ особистості з думкою компетентного оточення. Крім того, розроблена методика відповідає вимогам економності й повноти дослідження стосовно більшості типів девіантної поведінки серед підлітків. Це вдалося реалізувати шляхом перевірки особливостей застосування запропонованої методики на практиці, що й дало можливість її суттєво вдосконалити.

2. Перевірка на придатність до застосування стандартизованих методик, що призначені у дослідженні для отримання емпіричних даних за незалежними та додатковими змінними, встановила їх дієвість і можливість використання з врахуванням вибірки дослідження.

3. Проведена процедура стала підґрунтям для достатньої впевненості у готовності до проведення повномасштабного експерименту в межах достатньої за кількістю та відповідністю до генеральної сукупності вибірки. Тому в подальшому дослідженні головна увага буде зосереджена саме на основних соціально-психологічних аспектах формування адикції у поведінці підлітків із сімей трудових мігрантів, що стане умовою подальших, сподіваємося, успішних експериментальних дій.

Список використаних джерел

1. Гевчук Н. С. Виховання дітей трудових мігрантів в умовах соціально-освітнього середовища : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. психол. наук. Київ : Б. в., 2012. 20 с.
2. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения: учеб. пособие. СПб. : Речь, 2005. 445 с.
3. Атаманчук Н. М. Интернет-залежність та механізми психологічного захисту підлітків. *Проблеми сучасної психології* : зб. наукових праць. 2015. № 30. С. 51–61.
4. Олпорт Г. Становление личности. Избранные труды. М. : Смысл, 2005. 464 с.
5. Психодіагностика : практикум / уклад. Н. О. Данильченко, А. В. Вертель. 2-ге вид., випр. та допов. Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2012. 144 с.
6. Гурлева Т. Відповідальність підлітка. К. : Главник, 2008. С. 128. (Серія «Бібліотечка соціального працівника»).
7. Ермолаев О. Ю. Математическая статистика для психологов : учебник. 2-ге изд. испр. М. : Московский психолого-социальный институт Флинта, 2003. 336 с. (Библиотека психолога).
8. Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков. М. : Академический проект; Трикста, 2005. 336 с. (Психологические технологии).

References

1. Hevchuk, N. S. (2012). Vychovannia ditei trudovykh mihrantiv v umovakh sotsialno-osvitnoho seredovishcha: avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk [Raising children of migrant workers in a socio-educational environment: the dissertation author's abstract for the candidate's degree in psychological sciences]. Kyiv : B. v. [in Ukr.].
2. Mendelevych, V. D. (2005). Psykholohyia devyantnoho povedenya [Psychology of deviant behavior]. SPb.: Rech [in Russ.].
3. Atamanchuk, N. M. (2015). Internet-zalezhnist ta mekhanizmy psykholohichnoho zakhystu pidlitkiv [Internet addiction and mechanisms of adolescent psychological protection]. Problemy suchasnoi psykholohii: zbirnyk naukovykh prats (Problems of modern psychology: collection of research papers), 30, 51–61 [in Ukr.].
4. Olport, H. (2005). Stanovlenye lychnosti. Yzbrannyye trudy [Becoming a Personality. Selected Works]. M.: Smysl [in Russ.].
5. Danylchenko, N. O., & Vertel, A. V. (uklad) (2012). Psykhodiahnostyka [Psychodiagnosis]. Sumy: Vyd-vo SumDPU im. A. S. Makarenka [in Ukr.].

6. Hurlieva, T. (2008). Vidpovidalnist pidlitka [The responsibility of the teenager]. K.: Hlavnyk [in Ukr.].
7. Ermolaev, O. Yu. (2003). Matematycheskaia statystyka dlia psykholohov [Mathematical statistics for psychologists]. M., Moskovskiy psykholoho-sotsyalnyi unistyut Flynta [in Ukr.].
8. Shneider, L. B. (2005). Devyantnoe povedenye detei y podrostkov [Deviant behavior of children and adolescents]. M.: Akademicheskyyi proekt; Tryksta [in Russ.].

*Стаття: надійшла до редакції 11.03.2020
прийнята до друку 04.06.2020*

*The article: is received 11.03.2020
is accepted 04.06.2020*

UDC (УДК) 159.922.75

Католик Галина Вікторівна,

доктор психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри психології

Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)

e-mail: katolyk@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002- 2169-0018

Стульківська Мар'яна Михайлівна,

викладач кафедри психології і психотерапії
Українського Католицького Університету
(Львів, Україна)

e-mail: stulkivska@ucu.edu.ua

ORCID ID: 0000-0002-6704-0133

СПРИЙНЯТТЯ ДІТЬМИ СМЕРТІ: ВІКОВІ ТА БОЛЬОВІ АСПЕКТИ

Анотація. Проаналізовано динаміку розвитку екзистенції смерті у дітей, розглянуто теоретичні підходи до вивчення цього феномена. Окреслено особливості сприйняття поняття смерті у контексті болю та насамперед страху болю в онкохворих дітей. Зокрема показано розвиток, який проходить дитина у сприйнятті поняття смерті як універсального, незворотного і неминучого процесу, який пов'язаний із віком, когнітивними здібностями, емоційними та духовними переживаннями, особистим соціальним досвідом і рівнем спілкування з батьками, а також особливостями культури проживання.

Ключові поняття: смерть, онкохворі діти, біль, страх, вікові аспекти.

Katolyk Halyna,

Doctor of Psychology, Associate Professor,
Head of the Department of Psychology,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)

e-mail: katolyk@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002- 2169-0018

Stulkiwska Mariana,

Lecturer of the Department
of Psychology and Psychotherapy,
Ukrainian Catholic University
(Lviv, Ukraine)

e-mail: stulkivska@ucu.edu.ua

ORCID ID: 0000-0002-6704-0133

CHILDREN'S PERCEPTION OF DEATH: AGE AND PAIN ASPECTS

Abstract. In this article we analyzed the development of the concept of death by children, examined the theoretical approaches to the study of this issue. The peculiarities of the perception of the concept of death in the context of pain perception, and, especially, the fear of pain in children with cancer are outlined. In particular, we show the children's development in perception of the concept of death as universal, irreversible and inevitable process that is connected with age, cognitive ability, personal experience and level of communication with parents, and the features of the residence culture.

In psychotherapeutic work with children who have the problem of experiencing death we face a lack of perception of death in the context of an adult. A child, as well as parents and the closest relatives meet the new mutual patterns. The fear about parents, his or her own needlessness in family, and feeling of burdening yourself may appear in child. Parents' fear about their own death may internalize, and externalize as child's own.

Throughout many years together with the professor of Torun University Józef Binnebesel we conducted cross-cultural studies considering the approach and perception of death by children of different ages in different cultural settings.

Key concepts: death, children with cancer, pain, fear, age aspects.

DOI 10.32518/2617-4162-2020-2-210-217

Вступ

Під час аналізу психотерапевтичних супервізій, на яких розглядаються випадки роботи із втратами у дітей, маємо стосунок із численними інваріантними уявленнями психотерапевтів і практикуючих психологів стосовно того, що відчуває дитина, яка пережила втрату, фантазій щодо того, чи потрібно перебувати дітям на похоронах близьких людей, що їм говорити про смерть, хто має супроводжувати дитину під час цього ритуалу тощо. У контексті цього досвіду з'явилася необхідність детальніше висвітлювати цю проблематику, щоб запобігати помилкам у роботі практикуючих психологів і психотерапевтів, які працюють у цьому полі.

Необхідно зазначити, що зазначена тематика є актуальною, оскільки стосується базових екзистенційних питань.

Теоретичні та практичні дослідження за вказаною тематикою активно проводили впродовж останніх років у багатьох країнах світу дослідники різних психотерапевтичних напрямів, зокрема: Б. Антошевська, Д. Берман, Й. Біннебезель, С. Brent, Н. Вінник, І. Власенко, А. Гезелл, Г. Гляубман, З. Грабар, В. Гросс, Дж. Гутманн, Ф. Ілг, Г. Католик, К. Мітчелл, І. Орбах, В. Прийменко, О. Фролова, С. Шефов та ін.

Метою статті є з'ясування особливостей сприйняття смерті дітьми у контексті термінальної хвороби.

1. Стан дослідження розвитку уявлення про смерть у дітей

Згідно з теорією Й. Біннебезеля, з посиланнями на С. Ентоні, концепція смерті формується, відштовхуючись від наявного досвіду дитини, такого, як цикли сну і прокидання, розлука з батьками чи різні страхи. Згодом це розуміння підкріплюється спостереженням за тваринами, якщо такий досвід дитина може засвоїти (з огляду на проблеми урбанізації та глобалізації) [1]. У дослідженні А. Гезелла і Ф. Ілга зазначається, що також потрібно враховувати когнітивний розвиток та емоційні реакції дитини [2]. А. Гезелл і Ф. Ілг перелічили генетично детерміновані етапи розвитку сприйняття смерті протягом дитинства:

1–3 роки: дитина ще не має уявлення про смерть;

4 роки: ідея смерті не викликає емоційної реакції, але є обмежене використання слова, яке пов'язане з болем і смутком;

5 років: досі немає емоційного сприйняття смерті, але дитина визнає нерухомисть мертвої людини та незворотність смерті;

6 років: дитина починає емоційно реагувати на смерть. Вона стурбована ймовірністю смерті членів сім'ї, насамперед матері. Виникає цікавість до причин смерті та похоронних обрядів, але це не співвідноситься з ймовірністю власної смерті;

7 років: зростає цікавість до причин смерті та похоронних обрядів;

8 років: є інтерес до того, що станеться після смерті. Дитина приймає неминучість смерті для всього живого, навіть самої себе;

9 років: страх смерті зменшується поряд із глибшим розумінням незворотності смерті;

10 років: дитина має реалістичне ставлення до факту смерті, але не має особливого інтересу до її біологічних аспектів;

11 років: дитина починає шукати відповідь про сенс смерті й що буде опісля;

12 років: підліток ставить питання про життя після смерті, однак залишається скептичним щодо цього питання [2].

Натомість, на думку М. Спіс та С. Brent, і у дітей раннього віку є чітке уявлення про смерть, яке доповнюватиметься та ускладнюватиметься у процесі розвитку [3]. Семирічний вік є переломним у процесі розуміння смерті, у ньому з'являється цілісне екзистенційне розуміння життя і смерті. Ці спостереження ми також отримали під час психотерапевтичного супроводу дітей різного віку, які пережили Сквиливіську трагедію та військові події на Сході України.

Були проведені також інші дослідження: у групу досліджуваних потрапили особи віком від п'яти до дванадцяти років (І. Орбах, В. Гросс, Г. Гляубман, Д. Берман) [4]. У фокусі уваги досліджуваних були: вік, універсальність, дефінітивний характер, причинність і незворотність смерті. Меншим дітям було складніше зрозуміти причинність і дефінітивний характер смерті. Чотири поняття: дефінітивний характер, незворотність, універсальність та похилий вік, – діти починають зрозуміти у віці від семи до восьми років. Розуміння причинності починається в десять-одинадцять років. Інтелектуальний рівень також впливає на здатність дітей зрозуміти всі конститутивні поняття, крім причинності [4].

Зазначимо, що малі діти ідентифікують себе з тваринами і проєктують цей стосунок на

людський, звідти казки про тварин, проєкції на іграшки (медведики, мавпочки, котики...), тяга до спілкування із тваринами тощо. Стосовно сприйняття дітьми смерті людей літнього віку (а зовнішні морфологічні зміни менш помітні у тварин, ніж у людей), то дитині складніше узагальнити цей феномен. Однак старіння людини – це процес, який можливо і спостерігати, і пережити у тривалих міжособистісних стосунках, й тому це простіше інтегрувати. Найскладніше з усіх аспектів зрозуміти дитині причинність смерті, а це залежить від знань і розуміння процесів, які не є очевидними.

Б. Кейн встановила, що діти, які мали пережиття, пов'язані з контактом зі смертю у віці 3–6 років, набувають глибшого розуміння смерті, яке перевищує загальноприйнятий рівень уявлень про смерть у контексті вікового пізнавального розвитку [5].

Своєю чергою, І. Ялом [6] описує захисні механізми, які використовуються дітьми різного віку для управління тривогою, викликану страхом смерті:

1. Заперечення смерті. Смерть як тимчасовий стан, або як сон.

2. Переконання у невразливості Я. Смерть сприймається як реальність, яка не торкається дитини особисто. «Зі мною цього не станеться».

3. Віра в рятівника. Ним може бути лікар, батько, ліки або будь-які інші засоби. Навіть, якщо людина помирає, ці рятівники можуть повернути її до життя.

4. Заперечення смерті у дітей. Смерть є, але вона не стосується дітей, а лише дорослих чи людей старшого віку, тому діти можуть боятися дорослішати. Діти вірять, що не можуть померти, поки хтось їх не вб'є (смерть керована та її можна уникнути).

5. Персоніфікація смерті. Смерть розглядається як людська фігура, скелет, який може вирішити, кого буде вбито. Це дає дитині ілюзію, що смерть можна якось контролювати.

6. Виклик смерті. В іграх вони насміхаються над смертю. Роблячи це, вони стверджують власну життєздатність і дистанціюються від смерті [6].

Низка науковців застерігає, що у страху дитини перед смертю є три основні компоненти: страх бути покинутим і втратити належність, страх агресивних поривів, спрямованих на батьків, і страх бути вразливим. Переконання, що за цими страхами ховається смерть, створює відчуття постійного впливу смертельної небезпеки [1; 2; 7; 8].

Аналізуючи дитячі книги, зокрема казки, Н. Малкольм зазначав, що всі книги описують смерть як продовження життя, а не як кінець. І це є універсальною можливістю

допомогти дитині побудувати етичний стосунок зі смертю [9].

У дослідженні Дж. А. Фадула виявлено, що діти (4–5 років) вважають, що є люди, які ніколи не помруть, але в подальшому розвитку вони починають розуміти універсальність і неминучість смерті. Говорячи про зворотність і нефункціональність смерті, їхні думки часто схожі на погляди дорослих. Але у віці 6–10 років їх відповіді змінюються і відрізняються від дорослих: вони вірять, що померла людина може відчувати, бачити і повертатися до життя. Від 12 років більшість дітей мають зрілі знання про смерть та її особливості [10].

Дж. А. Вебер і Д. Фурньє опитали батьків і дітей віком від 4 до 17 років, які пережили смерть членів сім'ї. Батьки, які з міркувань захисту чи особистого страху намагалися захистити своїх дітей від цього стресового досвіду, не допомагають їм розвинути зріле розуміння смерті [11].

2. Особливості переживання уявлення про смерть онкохворими дітьми

У психотерапевтичній роботі з дітьми із проблемою переживання смерті помічаємо відсутність сприйняття ними смерті у контексті дорослої людини. Протягом багатьох років нами разом із професором Торунського університету Й. Біннебезелем проводилися кроскультурні дослідження, що стосувалися ставлення та сприйняття смерті дітьми різного віку в різних культурних середовищах, зокрема в Італії, Чехії, Польщі, Україні. Опираючись на дослідження низки науковців, та на основі власних досліджень нами був узагальнений висновок – перед тим, як дійти до сприйняття смерті як універсального, незворотного і неминучого процесу, дитина проходить певні етапи розвитку, які пов'язані з віком, когнітивними здібностями, особистим досвідом і рівнем спілкування з батьками, а також особливостями культури проживання [1; 7; 12; 13; 14].

Зокрема, Й. Біннебезель [1] у праці «Феномен тотального болю у паліативно-хоспісному догляді» привертає увагу спільноти до теми переживання дітьми смерті у контексті важкої термінальної хвороби (раку) та розглядає її з позицій тотального болю/страждання, який набуває особливого значення, що супроводжує кінцевий етап онкохвороби. Він наголошує на особливу специфічність у цьому випадку екзистенції стосунку із смертю. Апетлюючи до філософії П.-Ч. Сандерса, він реалізовує проєкт, що називається «Догляд за дітьми і молоддю, хворими на рак, очима пацієнтів». На основі цих досліджень він створює співвідношення різного типу страждань у досвіді дітей-пацієнтів, хворих на рак (див. рис. 1).

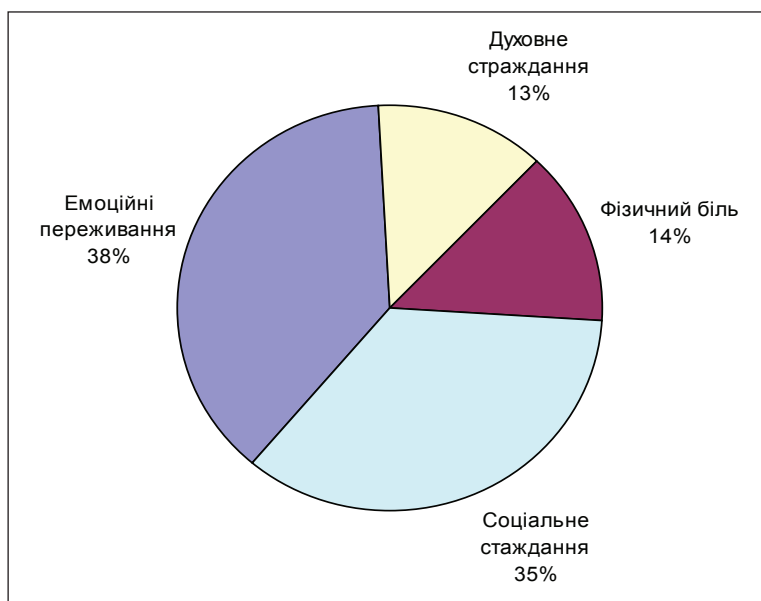

Рис. 1. Співвідношення різного типу страждань у досвіді пацієнтів із онкозахворюваннями (дослідження Й. Біннебезеля)

Рисунок засвідчує, що для дітей, які є онкохворими та наочно переживають щоденні смерті інших госпіталізованих дітей, є характерними чотири елементи тотального болю (рис. 1). Найсильнішими є емоційні переживання (38 відсотків), далі соціальні страждання (35 відсотків) і незначними – фізичний біль (14 відсотків) та духовне страждання (13 відсотків) [1, с. 292].

Детальніше розглянемо емоційні, духовні та соціальні страждання дітей-пацієнтів. Засновник танатопедагогіки Й. Біннебезель зазначає, що дітей, як і дорослих турбують питання, пов'язані з сенсом страждань та смертю. Вони думають про власні стосунки з Богом і його милосердя [1]. Діти, які стоять перед зустріччю зі смертю, роздумують про неї, говорять і фантазують про її зміст. У них

виникають такі фантазії, на кшталт: існують різні причини смерті, смерть загрожує мені, померлий зникає з поля зору інших людей, помираючий не може жити як раніше, там, де смерть, – там горе і страждання тощо.

Проводячи численні дослідження страждань онкохворих дітей протягом багатьох років, Й. Біннебезель наводить дані досліджень «особливо духовних» дітей, госпіталізованих уперше та декількаразово (рис. 2).

Він також подає описи хворих дітей про смерть. Наводимо їх без змін і поправок, опираючись на публікації автора [7].

Пацієнти говорять:

«Боюся, що буде, коли я помру. Що буде потім?» (Марек, 16 років).

«Кожен колись помре, і я також. Але коли померла Міхаліна, то я почала думати

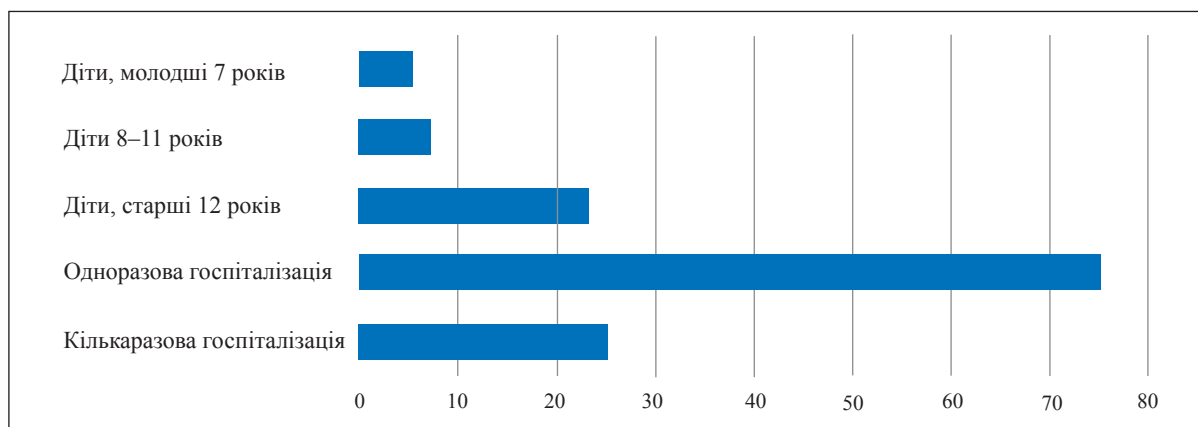

Рис. 2. Середні показники духовних страждань дітей з онкозахворюваннями (за результатами власного дослідження Й. Біннебезеля)

про те, чим є смерть, що буде після неї? Яюсь тут помер один хлопчик. Не знаю, як його звали, скільки мав років. Можливо, два, не знаю. Це зовсім не є рідкістю, що хтось тут помирає. Але яким буде його життя там, якщо тут він стільки витерпів? Боюся, що буде зі мною, бо він ще не встиг нагрішити і помер, і коли я помру... Мабуть, чим старша людина, тим більше вона має чим собі дорікати, тим більша кара на неї чекає. Не боюся смерті. Коли я є тут, часто про неї думаю, особливо після того, як померла Міхаліна. Не боюся померти, але боюся того, що буде потім». (Юстина, 15 років).

«Страх – це страх через те зло, яке ми в житті вчинили». (Дорота, 15 років).

«Це є ... великий страх, він є, бо Бог є ... детальний, і ..., все нам згадає. Коли помру, то буду у найгіршій ситуації, бо він мені нічого не подарує». (Мацей, 18 років).

«Я її боюся, дуже, дуже боюся. Як про неї подумаю, то нічого не можу робити. Так боюся, боюся, що прийде і мене не буде тут, не буду бачити маму, тата, сонечка і вже нікого не буду бачити». (Домініка, 7 років).

«Тому що Бог – це суддя, який бачить все, що я роблю, і якщо я погано поводжусь, то мене за це карає». (Ева, 11 років).

«Бог побачить, що я нечестна, і мене карає. Тому я тут...». (Моніка, 7 років).

«Коли я тут, мені здається, що ті картини в костелах, де Бог сидить на троні, записує злі вчинки та посилає кару на тих, хто грішить, є, мабуть, правдиві». (Міхал, 16 років).

Як бачимо, емоційні та духовні страждання сплітаються у термінально хворих дітей-пацієнтів в одне ціле. Їх складно розділити, бо у стосунку з хворобою виникає екзистенція стосунку зі смертю, що відштовхується від страху смерті й потягу до індивідуального безсмертя та неминуче йде до переорієнтації світогляду

в більш духовний вимір «через страждання до вічного безсмертя». Стосовно соціальних страждань Й. Біннебезель зазначає, що ціннісні й стосункові зміни відбуваються в трьох сферах: сімейній, соціальній та лікарняній (і явні, об'єктивні, і внутрішні, суб'єктивні) [1]. Духовні та соціальні страждання у контексті стосунку зі смертю теж тісно переплітаються та взаємно впливають і стають психічним супроводом процесу діагностики та медичних втручань.

Й. Біннебезель та інші дослідники констатують, що причиною страждань для більшості дітей-пацієнтів є не біль, а його страх. Нами теж були отримані подібні результати в процесі кроскультурних досліджень стосунку зі смертю, які проводилися на теренах країн Євросоюзу та в Україні [2; 4; 9; 10; 11]. Нижче наведено середні показники страху перед болем дітей різного віку при різному ступені госпіталізації (рис. 3).

Далі наводимо також вислови дітей стосовно суб'єктивного страху болю, подані в авторських дослідженнях Й. Біннебезеля [1].

«Я очікувала страшних речей. Навіть те, що в мене рак, не паралізувало мене так, як картинки з фільмів і розповіді, наскільки страшний це біль, що людина конає у муках. Коли я прийшла сюди, то саме цього боялася. Після кількох тижнів лікування можу сказати, що я боялася власних фантазій». (Мая, 17 років).

«Хімія не є настільки великою проблемою. Вона, звичайно, мало приємна, часом нестерпна. Але це ніщо порівняно з тим, як я її собі уявляв. Можна сказати, що до цього я був заручником власних страхів, того, що бачив у фільмах чи чув з розповідей інших людей. Зараз я знаю, що ці фільми перебільшують біль. Отже, я даремно боявся. Але я мав це пережити, щоб переконатися». (Міхал, 18 років).

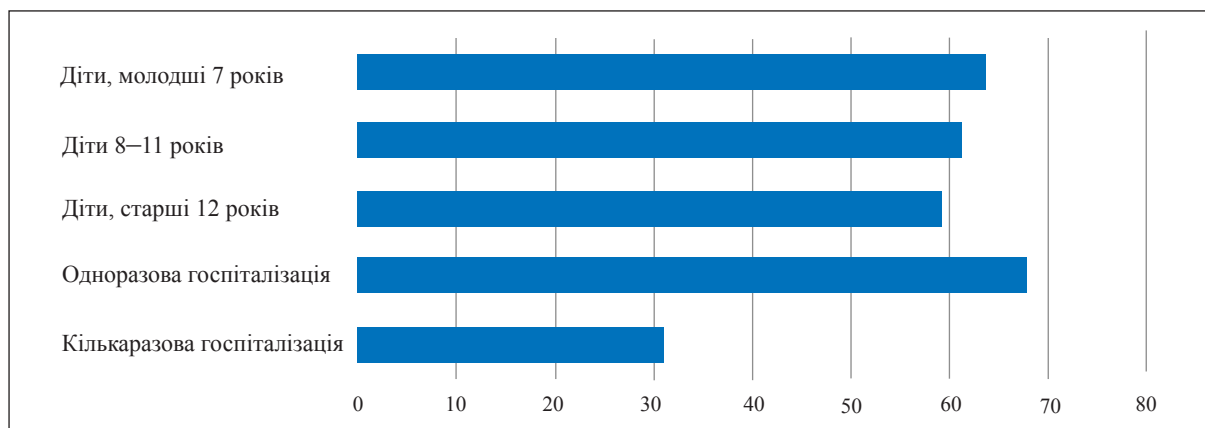

Рис. 3. Середні показники страху перед болем дітей із онкозахворюваннями (за результатами дослідження Й. Біннебезеля)

«Увесь час чекаю того, що має статися. Боюся, що почне насправді боліти». (Ева, 13 років).

Як бачимо, екзистенція смерті та страх болю часто пов'язані між собою. Виникають специфічні новоутворення уявлень, супроводжуваних емоцією страху та фантазій дітей-пацієнтів про динаміку захворювання та особливості лікування.

Відомо також, що емоційне страждання дитини мають кореляцію із сімейним середовищем, від якого дитина емоційно та соціально залежить. Й. Біннебезель щодо цього феномена зазначає: «Особливо сильних змін зазнає соціальна структура довкола дитини з негативним прогнозом. Часто помираюча дитина почуває себе відкинутою та самотньою. Страх самотності є важливою темою у розповідях дітей» [1, с. 298]. Далі він наводить приклади рефлексій дітей:

«Я боюся, що коли помиратиму, моя мама вже до мене не прийде. Я знаю, що їй також це все вже набридло. Але я не хочу в той момент бути сам, особливо в той момент». (Павел, 15 років).

«Хочу, щоб хтось тримав мене за руку, не хочу бути сама, боюся, що мама не встигне поді до мене прийти. Вона ж має багато справ вдома». (Іза, 14 років).

«Вона вже мене більше не любить». (Ясь, 8 років).

«Я вже мамі набрид». (Томек, 10 років).

«Коли я помру, вона відпочине. Бачу: вона ледь тримається. Їй вже все набридло. Це їй вичерпало. Коли я помру – для неї наразі все закінчиться». (Ева, 15 років).

«Це я винен в тому, що батько не може порозумітися з матір'ю. Вдома все зіпсувалося через мій рак». (Марек, 16 років).

«Мама плаче через мене, бо в мене рак. Це все я винен». (Пьотр, 8 років).

Як бачимо з висловлювань, у дітей є відчуття провини через переживання їхніх батьків і бажання померти, аби позбавити їх від подальших страждань. Також діти потребують підтримки у момент «переходу» та є у розпачі через думки, що їх не люблять.

Й. Біннебезель, З. Формелла, Г. Католик проводять аналіз низки досліджень, зокрема, Е. Кюблер-Росс, в яких виокремлюють специфічний феномен: дорослі не дозволяють собі

та дітям пережити повністю всі етапи помирання, що з погляду переживання втрат, було б наймовірно терапевтичним у контексті компенсації втрати [3; 5; 7; 12; 14]. Опираючись на теорію Его Е. Еріксона, а також М. Спейса, С. Брента, зазначимо, щодо феномена переживання «необхідної незворотної точки», необхідність її переживання у контексті можливості позитивного переходу життєвих криз, гніву та депресії. Це переживання потрібне всім учасникам цієї трагедії: і дитині, і батькам. Однак особливості сучасної цивілізації, брак цінності стосунку з життям та смертю, умови шпитального стаціонару, стан сім'ї та прагнення обмежити переживання дитини або ж заблокувати їх унеможливує відтворення гармонії дитини з собою, зі своїм станом чи хворобою [7; 13; 15; 16].

Висновки

Сприйняття дітьми смерті у різному віці й при різних соматичних станах є неоднаковим. Психотерапевтичний супровід дітей, які переживають втрату чи важку хворобу, повинен інтегрувати знання про переживання ними смерті відповідно до вікових особливостей, враховувати сімейну ситуацію, досвід дитини, культурні аспекти стосунку зі смертю, ресурси дитини щодо переживання ситуації тощо.

Мабуть, наразі немає стандартизованих моделей терапевтично-опікунських дій, які повністю усунуть дитячі страждання, немає і загальноновизначених освітніх систем, що надають специфічну професійну психотерапевтичну освіту в цьому напрямі. Однак зазначимо, що існують вже пов'язані з хворобою чи втратою, лікуванням чи перебуванням у шпиталі науково-практичні едукативні моделі, зокрема пропонувані танатопедagogічним підходом. Цей підхід ґрунтується на багаторічному науковому та практичному досвіді й опирається на командну роботу медперсоналу, педагогів, психологів, духовників, інших осіб, залучених до допомоги. Ціль командної взаємодії – супровід, підтримка і надання ресурсу дитині та її сім'ї, який базується на глибоких знаннях особливостей психології розвитку, сімейної системи, командної взаємодії тощо.

Список використаних джерел

1. Паліативно-хоспісна опіка: позамедичні багатовимірні аспекти / за наук. редакцією Й. Біннебезеля, Г. Католик. Львів : Український Католицький Університет. Nowa Wies : Wydawnictwo Rolewski, 2018. 411 с.
2. Gesell A., Ilg F. L., Ames L. B. The child from five to ten. New York : Harper & Row, 1977. Rev. ed. 461 p.

3. Speece M. W., Brent S. B. The acquisition of a mature understanding of three components of the concept of death. *Death Studies*. 1992. Vol. 16. № 3. P. 211–229.
4. Orbach I., Gross Y., Glaubman H., Berman D. Children's perception of death in humans and animals as a function of age, anxiety and cognitive ability. *J Child Psychol Psychiatry*. 1985. Vol. 26. № 3. P. 453–463.
5. Kane B. Children's Concepts of Death. *The Journal of Genetic Psychology*. 1979. 134. № 1. P. 141–153.
6. Yalom I. D. *Existential psychotherapy*. New York: Basic Books, 1980. 524 с.
7. Католик Г. В., Біннебезель Й. Сприйняття страху смерті в контексті замісної реляційної терапії та танатопедагогіки. *Психологія і особистість*. 2015. № 2. Ч. 2. № 2 (8). С. 208–225.
8. Children's understanding of death: from biological to religious conceptions / V. Talwar, P. L. Harris, M. Schleifer. New York: Cambridge University Press, 2011. 189 с.
9. Malcom N. L. Images of heaven and the spiritual afterlife: Qualitative analysis of children's storybooks about death, dying, grief, and bereavement. *Omega (Westport)*. 2010. Vol. 62. № 1. P. 51–76.
10. Fadul J. A. The Development of the Concept of Death in Children: New Insights to Children's Learning Process. *International Journal of Learning*. 2007. Т. 15. № 10. P. 123–130.
11. Weber J. A., Fournier D. G. Family Support and a Child's Adjustment to Death. *Family Relations*. 1985. Vol. 34. № 1. P. 43–49.
12. Кюблер-Росс Э. О смерти и умираии. Москва–Київ: Софія, 2001. 316 с.
13. Katolyk H. Percepcja lęku przed śmiercią w kontekście tanatopedagogicznej relacyjnej terapii zastępczej – badania grupy realizowanych na terenie Ukrainy / H. Katolyk, Z. Formella, J. J. Binnebezel «Humanizm i medycyna» // red. naukowa. B. Stelcer, W. Strzelecki. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Medycznego w Poznaniu, 2015. P. 108–155.
14. Katolyk H. Specyfika funkcjonowania i komunikacji z dzieckiem przewlekle chorym / J. Binnebesel, Z. Formella, H. Katolyk // «Pacjent “inny” wyznaniem opieki medycznej» / red. naukowa E. Krajewskiej-Kuła, A. Guzowskiego, G. Bejdy, A. Lankau. Uniwersytet Medyczny w Białymstoku. Wydawnictwo Naukowe SILVA RERUM, Poznań 2016. P. 371–397.
15. Католик Г. В., Корнієнко І. О. Техногенні катастрофи: психологічна допомога очевидцям та постраждалим. Вид. 2-ге, доповнене. Львів : Червона калина, 2003. 245 с.
16. Katolyk H. Doświadczenie penthosu, czyli próba uporządkowania pojęcia lęku tanatycznego / Józef Binnebesel, Zbigniew Formella, Halyna Katolyk. *Medycyna paliatywna*. 2018; 10 (3). P. 145–149.

References

1. Paliatywno-khospisna opika: pozamedychni bahatovymirni aspekty [Palliative-hospice care: extra-medical multidimensional aspects]. Za nauk. Red. J. Binnebezel, H. Katolyk. Lviv: Ukrainian Catholic University. Nowa Wies: Wydawnictwo Rolewski [in Ukr.].
2. Gesell, A., Ilg, F. L., & Ames, L. B. (1977). *The child from five to ten*. New York: Harper & Row.
3. Speece, M. W., & Brent, S. B. (1992). The acquisition of a mature understanding of three components of the concept of death. *Death Studies*, 16, 3, 211–229.
4. Orbach, I., Gross, Y., Glaubman, H., & Berman, D. (1985). Children's perception of death in humans and animals as a function of age, anxiety and cognitive ability. *J Child Psychol Psychiatry*, 26, 3, 453–463.
5. Kane, B. (1979). Children's Concepts of Death. *The Journal of Genetic Psychology*, 134, 1, 141–153.
6. Yalom, I. D. (1980). *Existential psychotherapy*. New York: Basic Books.
7. Katolyk, H. V., & Binnebezel', Y. (2015). Spryynyattya strakhu smerti v konteksti zamisnoyi relyatsiynoyi terapiyi ta tanatopedahohiky [Perception of death fear in the context of relational therapy and tanatopedagogy]. *Psykhohihiya i osobystist (Psychology and personality)*, 2 (8), 208–225 [in Ukr.].
8. Talwar, V., Harris, P. L., & Schleifer, M. (2011). *Children's understanding of death: from biological to religious conceptions*. New York: Cambridge University Press.
9. Malcom, N. L. (2010). Images of heaven and the spiritual afterlife: Qualitative analysis of children's storybooks about death, dying, grief, and bereavement. *Omega (Westport)*, 62, 1, 51–76.
10. Fadul, J. A. (2007). The Development of the Concept of Death in Children: New Insights to Children's Learning Process. *International Journal of Learning*, 15, 10, 123–130.
11. Weber, J. A., & Fournier, D. G. (1985). Family Support and a Child's Adjustment to Death. *Family Relations*, 34, 1, 43–49.
12. Kübler-Ross, E. (2001). *O smerti i umiraniu* [On death and dying]. Moskva – Kyiv: Sofiya [in Russ.].
13. Katolyk, H. (2015). Percepcja lęku przed śmiercią w kontekście tanatopedagogicznej relacyjnej terapii zastępczej – badania grupy realizowanych na terenie Ukrainy / H. Katolyk, Z. Formella, J. J. Binnebezel «Humanizm i medycyna» // red. naukowa. B. Stelcer, W. Strzelecki. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Medycznego w Poznaniu.

14. Katolyk, H. (2016). Specyfika funkcjonowania i komunikacji z dzieckiem przewlekle chorym / J. Binnebesel, Z. Formella, H. Katolyk. «Pacjent “inny” wyznaniem opieki medycznej» / red. naukowa E. Krajewskiej-Kułałak, A. Guzowskiego, G. Bejdy, A. Lankau. Uniwersytet Medyczny w Białymstoku. Wydawnictwo Naukowe SILVA RERUM, Poznań.
15. Katolyk, H. V. (2003). Tekhnohenni katastrofy: psykhologichna dopomoha ochevydtsyam ta postrazhdalym. [Technogenic catastrophes: psychological assistance to witnesses and victims]. Lviv: Chervona kalyna [in Ukr.].
16. Katolyk, H. (2018) Doświadczenie penthosu, czyli próba uporządkowania pojęcia lęku tanatycznego / Józef. Binnebesel, Zbigniew Formella, Halyna Katolyk. *Medycyna paliatywna*. 10 (3). 45–149.

*Стаття: надійшла до редакції 15.04.2020
прийнята до друку 03.06.2020*

*The article: is received 15.04.2020
is accepted 03.06.2020*

ВИМОГИ
ДО ПОРЯДКУ ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ МАТЕРІАЛІВ
ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ У НАУКОВО-АНАЛІТИЧНОМУ ЖУРНАЛІ
«СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ СТУДІЇ»

Матеріали подає автор (співавтор) відповідальному секретареві науково-аналітичного журналу «Соціально-правові студії» (далі – Журнал) *безпосередньо або електронною поштою*.

Матеріалами для опублікування у Журналі є: наукові статті, рецензії на наукові видання, повідомлення про події наукового характеру.

За науковим змістом статті повинні відповідати вимогам, затвердженим Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 15 січня 2003 року № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України», а саме містити: постановку проблеми та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор; виокремлення не досліджених раніше аспектів загальної проблеми, яким присвячується стаття; формулювання мети статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з проведеного дослідження та перспективи подальших напрацювань за цим напрямом.

ВИМОГИ ДО НАУКОВОЇ СТАТТІ:

1. Приймаються статті українською, англійською та російською мовами.

2. Обсяг тексту статті (без анотацій та списку використаних джерел) не повинен перевищувати 0,5 друк. авт. арк. (10–12 сторінок формату А4); текст має бути набраний тільки у форматі Word.doc (2003, 2007) шрифтом Times New Roman через 1,5 інтервалу, кегель – 14 пт. Поля навколо тексту – по 2 см з усіх боків. Абзацний відступ – 1,25 см.

3. Графічний матеріал потрібно виконувати в доступних для подальшого редагування програмах: таблиці – у редакторі Microsoft Word; діаграми – у редакторі Microsoft Excel або Microsoft Graph; рисунки – у вигляді організаційних діаграм за допомогою панелі малювання редактора Microsoft Word; формули – у редакторі формул. Статтю не рекомендується переобтяжувати графічним матеріалом і формулами. Таблиці та рисунки повинні містити англійські мітки і пояснення. Заборонено копіювати чужі рисунки і вставляти у свій текст.

4. Стаття має бути структурована за такими елементами:

4.1. Код Універсальної десятикової кодифікації (УДК, UDC); можна визначити за посиланням: <http://www.udcsummary.info/php/index.php?lang=uk&pr=Y>.

4.2. Код за Тематичним класифікатором Journal of Economic Literature – за можливості (**JEL Classification**; можна знайти за посиланням: <http://mmi.fem.sumdu.edu.ua/sites/default/files/JEL%20classification%20ukr.pdf>).

4.3. Прізвище, ім'я, по батькові автора (співавторів), науковий ступінь, вчене звання, посада; особистий **e-mail** автора; цифровий ідентифікатор автора **ORCID ID** (можна отримати за посиланням: <https://orcid.org/>).

4.4. Назва статті (прописними літерами).

Дані, вказані у пп. 4.3–4.4, потрібно продублювати англійською мовою; якщо стаття написана російською – додатково подати аналогічну інформацію українською.

4.5. Анотація та ключові поняття (п'ять): до статті українською мовою – обсягом 500 знаків українською і 1800–2000 знаків англійською мовою (**Abstract**); до статті англійською – 500 знаків мовою оригіналу статті та 1800–2000 знаків українською; до статті російською – 500 знаків мовою оригіналу статті й 1800–2000 знаків англійською та українською мовами).

Анотація англійською мовою (**Abstract**) має включати: постановку проблеми (*Introduction*), мету (*Purpose*), методи дослідження (*Methods*), основні результати дослідження (*Results*), висновки та конкретні пропозиції автора (*Conclusion*). Методологію доцільно описувати лише в тому разі, якщо вона містить новизну і становить інтерес з погляду поданої статті.

За потреби підготувати Анотацію (Abstract), яка б відповідала зазначеним вище вимогам і була викладена якісною англійською мовою, автор може звернутися до редакції, працівники якої виконають цю роботу за окрему плату.

4.6. Вступ охоплює:

– постановку проблеми (визначення проблеми, що аналізується, та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями);

– аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення проблеми і на які посилається автор (тут треба виділити не вирішені раніше аспекти загальної проблеми, котрим присвячується стаття);

– мету статті (має узгоджуватися з Анотацією).

4.7. Основні результати дослідження (з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; поділені на окремі розділи з назвами, позначеними порядковими номерами).

Посилання на використані джерела одержання фактичних і/чи статистичних даних є обов'язковими (подаються в тексті цифрою у квадратних дужках і розміщуються після статті в порядку цитування чи згадування). Бажаним є посилання на праці зарубіжних авторів (їх прізвища подаються українською, а в дужках – мовою оригіналу із зазначенням року видання, наприклад: (Llewellyn, 1962).

4.8. Висновки (підсумки дослідження, пропозиції та перспективи подальших напрацювань у цьому напрямі; мають відповідати Меті та узгоджуватися з Анотацією).

4.9. Список використаних джерел – бібліографія джерел мовою оригіналу, оформлена відповідно до Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015. Назви джерел розміщуються в порядку згадування в тексті (не за абеткою). Посилатися на підручники, навчальні посібники, публіцистичні статті не доцільно.

4.10. References – ті самі використані джерела, але англійською мовою, оформлені за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010 (з правилами можна ознайомитися за посиланням: <http://soskin.info/userfiles/file/CHASOPYS/APA-2010.pdf>).

Назви неангломовних видань (у т. ч. журналів, збірників тощо) подаються транслітерацією (правила української транслітерації можна переглянути за посиланням: <http://translit.kh.ua/>), а в дужках – англійською мовою.

До рукопису статті додаються:

– *довідка про автора (співавторів)*: повністю прізвище, ім'я, по батькові, посада, місце роботи, науковий ступінь і вчене звання, контактні телефони, поштова адреса, e-mail (для аспірантів потрібно вказати додатково – рік навчання, ПІБ, науковий ступінь, вчене звання, посаду наукового керівника);

– *зовнішня рекомендація доктора наук* із відповідної галузі знань, завірена підписом рецензента і печаткою установи рецензента (може бути сканований підпис або фотокопія підпису, надані в електронній формі) – для авторів без наукових ступенів;

– *квитанція про оплату публікації (після розгляду статті та позитивного рішення редколегії)*.

Редакція залишає за собою право здійснювати **наукове і літературне редагування** статті, погоджуючи відредагований варіант із автором, який дає дозвіл на друк (у довільній формі). Редакторське опрацювання матеріалів і видання Журналу здійснює редакційно-видавничий відділ Львівського державного університету внутрішніх справ (ЛьвДУВС).

Статті, подані англійською мовою неангломовними авторами (у перекладі), мають бути завірені на предмет правильності перекладу в бюро перекладів або на кафедрі іноземних мов чи у відділі міжнародних зв'язків освітнього закладу, де працює/навчається автор (один зі співавторів).

Матеріали, що не відповідають зазначеним вимогам, не приймаються. Не приймаються для опублікування також статті, які вже опубліковані або подані для опублікування в інших виданнях, або містять ознаки академічного плагіату.

Подані друковані рукописи не повертаються.

За достовірність викладених у публікаціях фактів і результатів власних досліджень відповідальність несуть їх автори та рецензенти.

Остаточне рішення про прийняття рукопису до друку приймає редколегія.

Під час цитування матеріалів Журналу посилання на джерело обов'язкове. Відтворення та передрук матеріалів можливі тільки за погодженням із редколегією.

Не можуть бути розміщені в одному випуску Журналу різні публікації одного автора (за винятком однієї статті та однієї рецензії). Допускається розміщення не більше двох статей

одного автора за умови, якщо одна стаття одноосібна, а інша – у співавторстві або обидві – у співавторстві (двічі друкується тільки один із співавторів).

Автор (співавтори) може відмовитися від опублікування у Журналі наданих ним матеріалів або відкласти їх опублікування, сповістивши про це електронною поштою із зазначеного у статті особистого e-mail не пізніше як у 10-денний строк із дня подання ним матеріалів.

Електронний аналог Журналу розміщений на сайті ЛьвДУВС (Електронна бібліотека: <http://www2.lvduvs.edu.ua/social-legal-studios> та Електронний репозитарій: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/123456789/16>).

Публікація статті є платною. Якщо стаття та необхідні супровідні матеріали відповідають встановленим вимогам і редакційній політиці Журналу, то автор у разі позитивного відгуку рецензента отримає від редколегії лист про порядок оплати послуг із наукового та літературного редагування, академічного перекладу, підготовки і видання статті, її розміщення та поширення в мережі Інтернет, а також розсилки обов'язковим адресатам.

Банківські реквізити для оплати за публікацію статті можуть змінюватися, тому повідомляються авторові окремо, як і сума вартості оплати, що залежить від обсягу статті та наданих послуг (наприклад, переклад, оформлення літератури тощо).

Друкований примірник Журналу надсилається Новою поштою за рахунок отримувача.

Структура статті (взірець):

UDC (УДК) ____
JEL Classification: _____

Прізвище, ім'я, по батькові автора,
науковий ступінь,
вчене звання,
посада
(місто, країна)
e-mail:
ORCID ID:

НАЗВА СТАТТІ

Анотація.
Ключові поняття:

Surname, name of the author,
degree,
academic rank,
position
(city, country)
e-mail:
ORCID ID:

ARTICLE TITLE

Abstract.
Key concepts:

Вступ
1. Назва розділу
2. Назва розділу
3. Назва розділу
Висновки

Список використаних джерел

1. Бориславська О. Верховенство конституції чи верховенство права: деякі питання відновлення дії окремих положень Конституції України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 6. С. 48–57.

.....

References

1. Boryslavs'ka, O. (2015). Verkhovenstvo konstytutsiyi chy verkhovenstvo prava: deyaki pytannia vidnovlennia diyi okremykh polozhen' Konstytutsiyi Ukrainy [Supremacy of the Constitution or Rule of Law: Some Issues of the Restoration of Certain Provisions of the Constitution of Ukraine]. *Visn. Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Bulletin of the Constitutional Court of Ukraine)*, 6, 48–57 [in Ukr.].

.....

**REQUIREMENTS
CONCERNING HANDLING PROCEDURES AND SUBMISSION
OF MATERIALS FOR PUBLICATION
IN SCIENTIFIC AND ANALYTICAL MAGAZINE
"SOCIAL & LEGAL STUDIOS"**

The materials are submitted by the author (co-author) to the responsible secretary of the scientific and analytical magazine "Social & legal studios" (hereinafter – the Magazine) *directly or by e-mail*.

Materials for the publication in the Magazine are: scientific articles, reviews on scientific publications, reports on events of a scientific nature.

According to the scientific content, the articles must comply with the requirements approved by the decision of the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine No. 7-05 / 1 dated 15 January 2003 "On increasing the requirements for professional editions included in the lists of the Higher Attestation Commission of Ukraine", namely: the statement of the problem and its links with important scientific or practical tasks; an analysis of recent researches and publications in which the solution to this problem was initiated and on which the author relies; the identification of previously unexplored parts of the general problem, which is devoted to the article; formation of the purpose of the article (statement of the task); the summary of the main research material with a full substantiation of the scientific results obtained; the conclusions from the conducted research and prospects of further developments in this direction.

REQUIREMENTS TO A SCIENTIFIC ARTICLE:

1. Articles are accepted in Ukrainian, English and Russian.

2. The volume of the text of the article (without annotations and list of sources) should not exceed 0,5 print. copyright (10–12 pages of A4 format); the text should be typed only in the format **Word.doc (2003, 2007)** font Times New Roman through 1,5 intervals, point size – 14 pt. Fields around the text – 2 cm from all. Indented paragraph – 1,25 cm.

3. Graphic material should be made available for further editing programs: tables – in the editor Microsoft Word; diagrams – in the editor Microsoft Excel or Microsoft Graph; drawings – in the form of organizational diagrams using the editor's drawing panel Microsoft Word; formulas – in the editor of the formulas. The article should not be overloaded with graphic material and formulas. Tables and drawings should contain English-language labels and explanations. It is forbidden to copy other people's pictures and paste them into your text.

4. The article should be structured according to such elements:

4.1. Code of Universal Decimal Codification (УДК, UDC); can be determined by the link: <http://www.udcsummary.info/php/index.php?lang=uk&pr=Y>.

4.2. Code according to the Thematic Classifier Journal of Economic Literature – when possible (JEL Classification); can be viewed at the link: <http://mmi.fem.sumdu.edu.ua/sites/default/files/JEL%20classification%20ukr.pdf>.

4.3. Surname, name, patronymic name of the author (co-authors), scientific degree, academic rank, position; personal e-mail of the author; author's digital ID **ORCID ID** (available via the link: <https://orcid.org/>).

4.4. Title of article (in capital letters).

EVERYTHING that is indicated in pp. 4.3–4.4, should be duplicated in English; if the article is written in Russian – in addition similar information in Ukrainian should be provided.

4.5. Annotation and key words (five): to the article in Ukrainian – 500 characters in Ukrainian and 1800–2000 in English (**Abstract**); to the article in English – 500 characters in the language of the original article and 1800–2000 characters in Ukrainian; to the article in Russian – 500 characters in the language of the original article and 1800–2000 characters in English and Ukrainian).

The abstract in English (**Abstract**) must include: the problem statement (*Introduction*), the aim of research (*Purpose*), the methods of research (*Methods*), the main results of the study (*Results*),

conclusions and specific author's suggestions (*Conclusion*). It is expedient to describe the methodology only if it contains a novelty and is of interest from the point of view of the submitted article.

If the author is not able to prepare the Abstract that would meet the mentioned above requirements and would be presented in high quality English, the author may apply to the editors and it will be done for an additional fee.

4.6. Introduction includes:

– the problem statement (description of the analyzed problem in general and its connection with important scientific or practical tasks);

– the analysis of recent researches and publications, in which the solution of the problem was initiated and which the author refers to (here it is necessary to distinguish parts of the general problem that are not resolved earlier, to which the article is devoted);

– the purpose of the article (to be consistent with the Annotation).

4.7. The main results of the research (with full justification of the scientific results obtained, divided into separate sections with names, indicated by serial numbers).

References to the sources used to obtain actual and / or statistical data are mandatory (given in the text in a square bracket and placed after the article in the citation or reference order). A reference to the works of foreign authors is desirable (their surnames are given in Ukrainian, and in brackets – in the original language indicating the year of publication). For example: (Llewellyn, 1962).

4.8. Conclusions (results of the research, proposals and prospects for further developments in this directions; the conclusions should be consistent with the Objective and be consistent with the Annotation).

4.9. References – bibliography of sources in the original language, issued in accordance with the National Standard of Ukraine DSTU 8302: 2015. The names of the sources are placed in the order of the mention in the text (not in alphabetical order). Referring to textbooks, journal articles, is not appropriate.

4.10. References – the same sources used, but in English, drawn up according to the international bibliographic standard APA-2010 (the rules can be found at: <http://soskin.info/userfiles/file/CHASOPYS/APA-2010.pdf>).

The names of non-English-language publications (including magazines, collections, etc.) are given by transliteration (the rules of Ukrainian transliteration can be found on the link: <http://translit.kh.ua/>), and in brackets – in English.

The manuscript of the article should be attached with:

– *information about the author (co-authors)*: full name, first name, patronymic, position, place of work, academic degree and academic title, contact phone numbers, postal address, e-mail (for postgraduate students it is necessary to indicate additionally – year of study, full name, scientific degree, title, position of scientific supervisor);

– *external recommendation of the doctor of sciences* in the relevant specialty, certified by the signature and the seal of the reviewer's institution (may be a scanned signature or photocopy of the signature, provided in electronic form) – to authors without scientific degrees;

– *payment receipt of publication (after consideration of the article and the positive decision of the editorial board)*.

The editors have the right to make **scientific and literary editing of the article**, agreeing an edited version with the author authorizing the printing (in an arbitrary form).

Editorial work on materials and publication of the Journal is carried out by the editorial and publishing department of Lviv State University of Internal Affairs.

Articles submitted in English by non-English authors (in translation) must be certified as to the correctness of the translation in the translation agency or at the Department of Foreign Languages or at the Department of International Relations at an educational institution where the author (one of co-authors) is working or studying.

Materials that do not meet the specified requirements are not accepted. The articles that have already been published or submitted for publication to other editions or contain signs of academic plagiarism are not accepted for publication.

The submitted printed manuscripts are not returned.

The authors and reviewers are responsible for the accuracy of the facts and results of their own research set forth in the publications.

The editorial board takes the final decision to accept the manuscript for publication.

A reference to the source is obligatory when quoting the materials of the Journal. Reproduction and reprinting of materials are possible only with the approval of the editorial board.

Different publications of one author (with the exception of one article and one review) cannot be placed in one issue of the Journal. It is not allowed to place more than two articles of one author, provided

that one article is single, and the other is co-authored or both are in co-authorship (only one of the co-authors is printed twice).

The author (the co-authors) may refuse to publish their materials in the Journal or postpone their publication. They must notify their decision by e-mail, which is indicated in their article within 10 days from the date of submission of the materials.

The electronic analogue of the Journal is located on the site of Lviv State University of Internal Affairs (Electronic library: <http://www2.lvduvs.edu.ua/social-legal-studios> and Electronic repository: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/123456789/16>).

The publication of the article is payable. If the article and the necessary supporting materials meet the requirements of the Ministry of Education and Science of Ukraine, international index-bases and editorial policy of the Journal, then the author, in the case of a positive response, will receive from the editorial board a letter on the procedure for paying for scientific and literary editing, academic translation, preparation and publication of the article, its placement and distribution on the Internet, as well as distribution to obligatory addressees.

Bank requisites of the University for payment of the publication may change, so the author is notified separately, as well as the amount of the cost of payment, which depends on the volume of the article and the services provided (translation, literature, etc.).

The printed copy of the Journal is sent via the "Nova Poshta" at the expense of the payee.

Structure of the article (sample):

UDC ____

JEL Classification: _____

In Ukrainian:**Surname, name of the author,**

degree,

academic rank,

position

(city, country)

e-mail:

ORCID ID:

ARTICLE TITLE**Abstract.****Key concepts:**In English:**Surname, name of the author,**

degree,

academic rank,

position

(city, country)

e-mail:

ORCID ID:

ARTICLE TITLE**Abstract.****Key concepts:****Introduction****1. Title of the section****2. Title of the section****3. Title of the section****Conclusions****References** (in the language of the original)

1. Бориславська О. Верховенство конституції чи верховенство права: деякі питання відновлення дії окремих положень Конституції України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 6. С. 48–57.

.....

References (the names of non-English-language publications are given by transliteration)

1. Boryslavska, O. (2015). Verkhovenstvo konstytutsiyi chy verkhovenstvo prava: deyaki pytannia vidnovlennia diyi okremykh polozhen' Konstytutsiyi Ukrayiny [Supremacy of the Constitution or Rule of Law: Some Issues of the Restoration of Certain Provisions of the Constitution of Ukraine]. *Visn. Konstytutsiinoho Sudu Ukrayiny (Bulletin of the Constitutional Court of Ukraine)*, 6, 48–57 [in Ukr.].

.....

Зміст

Розділ 1

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА: ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ

Ковалів М. В., Єсімов С. С., Кравчук С. М. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СИСТЕМ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЩОДО ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИ У КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ	8
Адам В. М. БЕЗПЕКА ПОСЛУГ І ПРИСТРОЇВ МОБІЛЬНОГО ЗВ'ЯЗКУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА	16
Бондаренко В. А. ПОНЯТТЯ І ЗМІСТ ПРАВОВОГО ПРИПИСУ ОРГАНУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ	21
Дубінська З. П. СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА, ЩО РЕГУЛЮЮТЬ ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ У ГАЛУЗІ СПОРТУ В УКРАЇНІ	29
Дуфенюк О. М. КРИМІНАЛІСТИКА У ПРИЗМІ СУЧАСНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ	36
Лепісевич П. М., Макарчук В. С. ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОТИСТОЯННЯ ОУН-УПА РАДЯНСЬКИМ КАРАЛЬНИМ ОРГАНАМ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД	44

Розділ 2

ПРОБЛЕМИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Ковалів М. В., Кузьо Л. І. ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ СУСПІЛЬНОЇ МОРАЛІ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ	52
Гурковський М. П., Сидор М. Я. КОМПЕТЕНЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯН В УМОВАХ ОСОБЛИВИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ	58
Проць І. М. КОМПЕТЕНЦІЯ МВС УКРАЇНИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯН У СФЕРІ ДОРОЖНЬОГО РУХУ	65
Миджсин Г. Є. СТРУКТУРА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ ПРАВ НА ОБ'ЄКТИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ	72
Бурдін В. М. ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК І ДОВІЧНЕ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ	80
Навроцька В. В. КОНКУРЕНЦІЯ МІЖ НЕРЕАБІЛІТУЮЧИМИ ПІДСТАВАМИ ЗАКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ (ПРИПИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ)	89

Лепеха О. М., Кондратюк О. В. ЩОДО ЗМІНИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАСТОСУВАННЯ УСТАНОВЛЕННЯ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ РАДІОЕЛЕКТРОННОГО ЗАСОБУ	97
Мовчан А. В., Мовчан М. А. ВИКОРИСТАННЯ НОВІТНІХ ТЕХНОЛОГІЙ ДЛЯ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТЕРОРИСТИЧНИХ ЗАГРОЗ	105
Устрицька Н. І., Тарасенко О. С. ДЕТЕРМІНАЦІЯ ТЕРОРИСТИЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ	112

Розділ 3

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ СТУДІЇ

Копитко М. І., Льків Ю. І. МЕХАНІЗМ УПРАВЛІННЯ БЕЗПЕКОВОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ІННОВАЦІЙНО-АКТИВНОГО ПІДПРИЄМСТВА: СУТНІСТЬ І СТРУКТУРА	119
Пушак Я. Я., Завербний А. С. КОРПОРАТИВНА РЕПУТАЦІЯ ЯК КЛЮЧОВИЙ ВЕКТОР ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ	130
Шупрудько Н. В. БЕЗПЕКОВІ МЕХАНІЗМИ ФІСКАЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ	137
Подра О. П. РОЛЬ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СТАЛОГО ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ: СТАН, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ	144
Хомів О. В., Сибірна Р. І. СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ТРУДОВИМИ РЕСУРСАМИ ПІДПРИЄМСТВА	152

Розділ 4

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Савайда О. І. УКРАЇНСЬКА МЕНТАЛЬНІСТЬ ПОМІЖ МЕНТАЛЬНОСТЕЙ НАРОДІВ СВІТУ	161
Сковронська І. Ю., Юськів Б. М. ОСОБЛИВОСТІ СМИСЛОВОЇ СИНОНІМІЇ ТЕРМІНІВ В АНГЛО-УКРАЇНСЬКОМУ ЮРИДИЧНОМУ ДИСКУРСІ	166
Майорчак Н. М. ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОФІЛЮ ОСІБ З ВИСОКИМ РІВНЕМ ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ	172
Федоришин Г. М., Кицмен Н. З. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ПЕРСОНАЛУ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ	178

Козирєв М. П. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ УЯВИ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ	186
Балашов Е. М. МЕТОДОЛОГІЧНО-ЗМІСТОВІ ЗАСАДИ ТРЕНІНГОВОЇ ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ САМОРЕГУЛЬОВАНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ У ПРОЦЕСІ МЕТАКОГНІТИВНОГО МОНІТОРИНГУ	192
Заверуха О. Я. ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕТЕРМІНАНТ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ БАТЬКІВ-МІГРАНТІВ	202
Католик Г. В., Стульківська М. М. СПРИЙНЯТТЯ ДІТЬМИ СМЕРТІ: ВІКОВІ ТА БОЛЬОВІ АСПЕКТИ	210
 ВИМОГИ ДО ПОРЯДКУ ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ У НАУКОВО-АНАЛІТИЧНОМУ ЖУРНАЛІ «СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ СТУДІЇ»	 218

Contents

Chapter 1

PROBLEMS OF REALIZATION OF LAW: THEORY AND HISTORY

Kovaliv M., Yesimov S., Kravchuk S. THEORETICAL BASES OF LEGAL REGULATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE SYSTEMS FOR IDENTIFICATION IN THE CONTEXT OF THE ACTIVITIES OF EXECUTIVE AUTHORITIES	8
Adam V. SECURITY OF MOBILE COMMUNICATION SERVICES AND DEVICES IN THE LIGHT OF ENVIRONMENTAL LAW	16
Bondarenko V. THE CONCEPT AND CONTENT OF PRESCRIPTION OF LAW OF THE NATIONAL POLICE BODY	21
Dubinska Z. SYSTEMATIZATION OF RULES OF LAW GOVERNING LEGAL RELATIONS IN THE FIELD OF SPORTS IN UKRAINE	29
Dufeniuk O. FORENSIC SCIENCE THROUGH THE PRISM OF THE MODERN EDUCATIONAL PARADIGM	36
Lepisevych P., Makarchuk V. HISTORICAL AND LEGAL RESEARCH ON UN-UPA OPPOSITION TO SOVIET PUNISHMENT BODIES IN THE POSTWAR PERIOD	44

Chapter 2

PROBLEMS OF LAW ENFORCEMENT

Kovaliv M., Kuzo L. LEGAL PROTECTION OF SOCIAL MORALITY IN THE INFORMATION SPHERE	52
Hurkovskiy M., Sydor M. COMPETENCE OF THE NATIONAL POLICE TO PROMOTE THE RIGHTS AND FREEDOMS OF CITIZENS UNDER SPECIAL LEGAL REGIMES	58
Prots I. COMPETENCE OF THE MIA OF UKRAINE TO ENSURE THE RIGHTS AND FREEDOM OF CITIZENS IN THE FIELD OF ROAD TRAFFIC	65
Mydzhyn H. STRUCTURE OF THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISM OF THE PROTECTION OF THE INTELLECTUAL PROPERTY OBJECTS RIGHTS	72
Burdin V. IMPRISONMENT FOR A DETERMINATE TERM AND LIFE IMPRISONMENT: ACTUAL APPLICATION ISSUES	80
Navrotska V. COMPETITION OF NON-REHABILITATING GROUNDS FOR CRIMINAL PROCEEDINGS CLOSING (TERMINATION OF CRIMINAL PROSECUTION)	89

<i>Lepekha O., Kondratiuk O.</i> IMPROVEMENT OF THE LEGAL STATUS APPLICATION OF ESTABLISHMENT OF RADIOELECTRONIC DEVICE LOCATION	97
<i>Movchan A., Movchan M.</i> THE USE OF THE LATEST TECHNOLOGIES FOR TERRORIST THREATS PREVENTIONS	105
<i>Ustrytska N., Tarasenko O.</i> DETERMINATION OF TERRORISTIC ACTIVITY: CRIMINOLOGICAL ASPECT	112

Chapter 3

SOCIO-ECONOMIC STUDIOS

<i>Kopytko M., Ilkiv Y.</i> MECHANISM OF ENTERPRISE SECURITY ACTIVITY MANAGEMENT OF INNOVATION-ACTIVE ENTERPRISE: SUMMARY AND STRUCTURE	119
<i>Pushak Y., Zaverbnyj A.</i> CORPORATE REPUTATION AS A KEY VECTOR FOR IMPROVING THE ECONOMIC SECURITY LEVEL	130
<i>Shuprudko N.</i> SECURITY MECHANISMS OF FISCAL REGULATION OF FOREIGN TRADE ACTIVITY IN THE SYSTEM OF ECONOMIC SECURITY OF THE STATE	137
<i>Podra O.</i> THE ROLE OF HUMAN CAPITAL IN SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT PROVIDING: STATE, PROBLEMS AND PROSPECTS	144
<i>Khomiv O., Sybirna R.</i> MODERN APPROACHES TO THE ENTREPRENEURSHIP MANAGEMENT SYSTEM OF THE ENTERPRISE	152

Chapter 4

SOCIO-PSYCHOLOGICAL STUDIOS

<i>Savayda O.</i> UKRAINIAN MENTALITY BETWEEN MENTALITIES OF THE PEOPLES OF THE WORLD	161
<i>Skovronska I., Yuskiv B.</i> FEATURES OF SENSITIVE SYNONYMY OF TERMS IN ENGLISH-UKRAINIAN LEGAL DISCOURSE	166
<i>Majorchak N.</i> THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS OF PSYCHOLOGICAL PROFILE OF RESEARCH PARTICIPANTS WITH HIGH LEVELS OF PERFECTIONISM	172
<i>Fedoryshyn H., Kytsmen N.</i> SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS OF PROFESSIONAL BURNOUT OF THE PERSONNEL OF STATE EMERGENCY SERVICE OF UKRAINE	178

<i>Kozyrev M.</i> PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS OF STUDENTS' IMAGINATION DEVELOPMENT	186
<i>Balashov E.</i> METHODOLOGICAL AND CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF THE TRAINING PROGRAM FOR DEVELOPING STUDENT SELF-REGULATED LEARNING IN THE PROCESS OF METACOGNITIVE MONITORING	192
<i>Zaverukha O.</i> PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE EXPERIMENTAL RESEARCH DETERMINANT OF ADDICTIVE BEHAVIOR OF TEENS OF MIGRANT PARENTS	202
<i>Katolyk H., Stulkiwska M.</i> CHILDREN'S PERCEPTION OF DEATH: AGE AND PAIN ASPECTS	210
REQUIREMENTS CONCERNING HANDLING PROCEDURES AND SUBMISSION OF MATERIALS FOR PUBLICATION IN SCIENTIFIC AND ANALYTICAL MAGAZINE «SOCIAL & LEGAL STUDIOS»	222

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ СТУДІЇ

Науково-аналітичний журнал

Випуск 2 (8)

Редагування
Галина Ялечко

Редагування текстів англійською
Ірина Сковронська

Макетування
Андрій Радченко

Друк
Надія Лесь

Підписано до друку 30.06.2020 р.
Формат 60x84/8. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 26,97.
Тираж 100 прим. Зам. № 25-20.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.